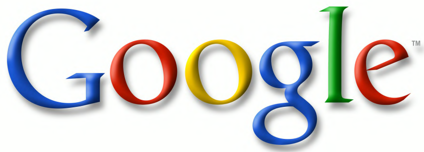

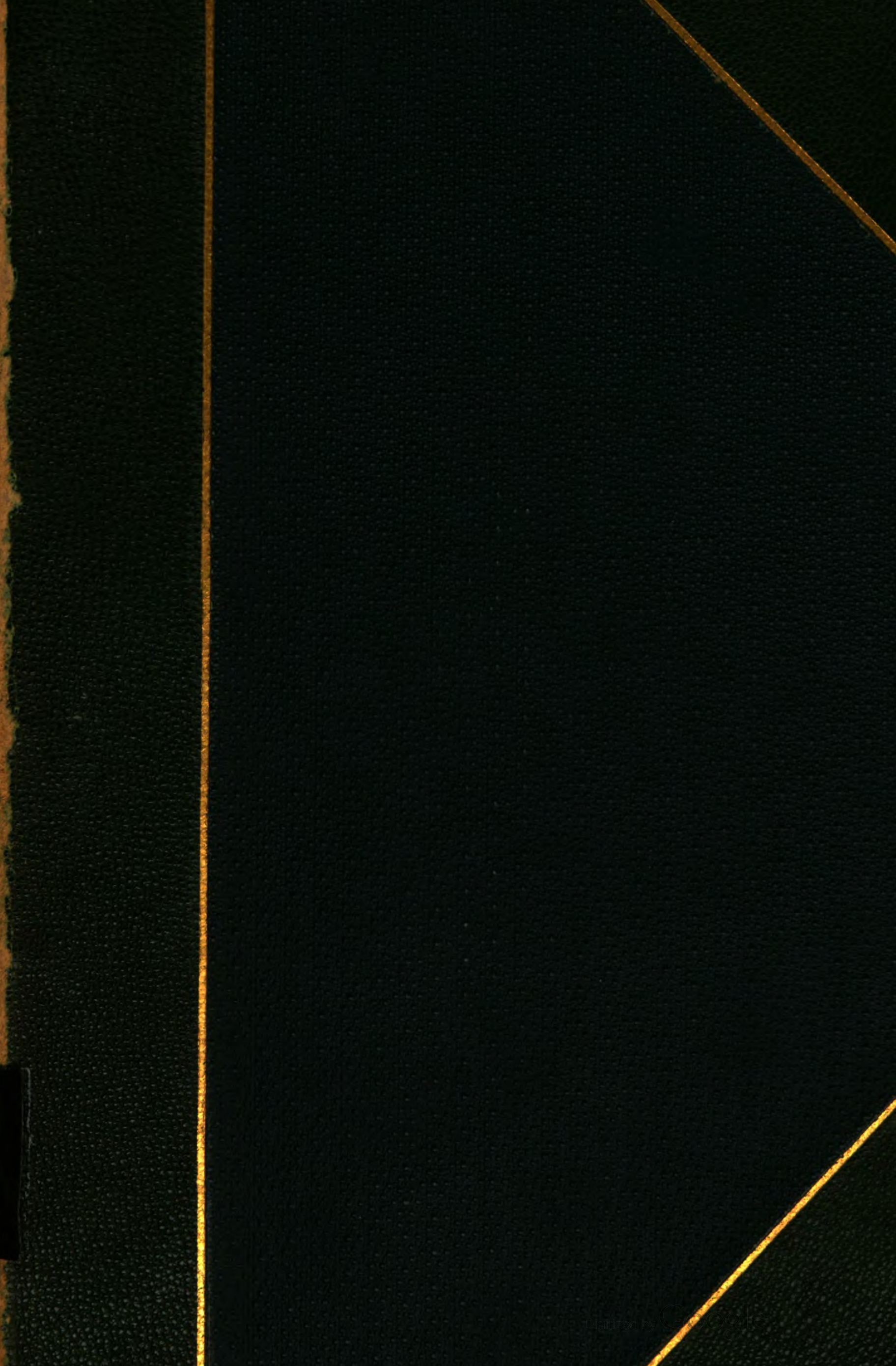

DOMI NUS ILLU
MINA TIO MEA
Taylor Institution.

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Украјінська збірка впорьадкована М. Драгомановим. № 1. Переднье слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашоји мужицькоји Украјини в Россіји ј Австріји. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство ј панство на нашіј землі.—Змаганьньа наших простих льудеј до волі ј спільности на всіј нашіј Украјіні в козацькі часи XVII ст.—Остатніј поділ наших льудеј: невольа в XVIII ст.—Змаганьньа наших льудеј до волі ј спільности в XIX ст.: письменство украјінське ј наука про Украјіну в Россіји; змаганьньа мужиків до волі ј землі. — Змаганьньа наших льудеј до волі духовноји в XVI—XVII ст. ј попівська невольа в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. ј сельанські в XIX ст., (льуде божі ј штунди).—Змаганьньа наших льудеј до волі ј землі в Австріји.—Марність надіји на царство ј попівство.—Своја вольа на своjіј землі.— Можливість і вартість своjеји украјінськоји держави.— Украјінська козацька держава XVII ст. ј правдива своја вольа: — товариство ј безначальство. — Товариство в Січі Запорожськіј. — Товариські ј громадівські змаганьньа ј наука в Европі ј Америці:— соціалізм.— Однаковість украјінських і соціальних змаганьнь.

Конечна ціль громадськоји праці. — Зміни половинні ј посередні станціји: державні зміни.—Служба льудеј з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такоји служби на Украјіні: украјінські, польські ј всероссіјські. — Потреба јасно одмежованного украјінства в тіј службі.— Всесвітньа наука ј крајева працьа. — «Всесвітньа спілка робітників» і товариства по крајінам і породам. — Украјінські потреби громадівськоји праці: політичні вільности, осібность по крајінам і громадам і специјальність праці; живі повстаньньа громадських льудеј; потреба праць не політичних і зріст нових порьадків в громадах; працьа противупопівська ј наукова. — Украјінськиј соціалізм—не партіја, а громада.

Шчо тепер може зробити украјінська печать? — Украјінці в чужіј печаті.— Наші думки про чужих льудеј на Украјіні. — Наші супротивники ј спільники — Федеральна спілка в Россіји ј в Австріји. — Спілка демократіји в недержавних породах в Европі.—Користь з неји дльа державних пород.— Спілка украјінців з західніми славјанами. Порьадок виданьньа „Громади.“

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Украјіну 1876—1877. Од впорьадчика М. Драгоманова; Житьтьа по селам: І. «Здирство»; А) Богатирі ј бідні: 1, Поділ землі. 2, У најмах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестьанське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темнота»: Народні школи на Украјіні серед житьтьа ј письменства в Россіји. М. Драгоманова; Шчо нового по газетах? I—V. Є—ого. Украјіна ј центри І.—ІІІ. М. Драгоманова. Одповіді впорьадчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРОМАДА, № 3. Женева. 1878. 2 фр.

«Лихі льуде», один листочок з житьтьа. Повість.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879. 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. І,—ІІІ. П. М.; Добавка од впорьадчика. (Хиба россіјськоји ј украјінськоји печати про мужицьке житьтьа); Т. Г. Шевченко ј јого думки про громадське житьтьа, Є—а.; Уваги впорьадчика; Шевченко украјнофіли ј соціалізм І, ІІ, ІІІ. М. Драгоманова

CHANSONS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAÏNIEN
XVIII—XIX ss.
TEXTES ANNOTÉS PAR M. DRAGOMANOV
Première partie. Section I.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»
1883

ПОСВЬАШЧАЈЕТЬСЬА

МОЈІЈ ЛЬУБІЈ ДРУЖИНІ

ЛЬУДМИЛІ ДРАГОМАНОВІЈ

1 Јанварьа 1883 року.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1883

ОД ВИДАВЦЬА.

В 1874 р. вијшла в світ перша книжка „Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“. То був початок виданьньа, в котрому мусили буть зведені ј појаснені українські народні (мужицькі) пісні, в которих видно *зміни громадського житьтьа* на Україні од најдавнішчих часів аж доси. В те виданьньа задумано було зібрати всі подібні пісні, јакі де були доси напечатані, ј поповнити јіх з рукописів, котрі різні особи з Россіјськоји і Австріјськоји України отдали в руки видавців, — поставити всі варјанти (одміни) кожноји пісні один коло одного, провірити јіх один одним, а на решті зрівньати те, шчо кажуть про јакиј случај, особу, чи порьадок пісні, з тим, шчо про те звісно з других свідоцтв: літописів, грамат, актів і т. д. Таким робом получилась би *історіја громадського житьтьа на Україні*, по пісньам теперішнього јіјі льуду.

Перегльанувши всьу ту купу печатних і рукописних пісень, јака була в нас, ми поділили јіјі ось на јакі частини:

I. Пісні доби дружинноји ј кньажеськоји (з IX століттьа по XVI-те).

II. Пісні доби козацькоји:

1. Пісні про віјну з татарами ј турками (до половини XVI ст.)
2. Пісні про боротьбу з польаками (до половини XVII в., або до смерти Богдана Хмельницкого в 1657 р.)
3. Пісні про Гетьманшчину до 1709 р. (до поражки гетьмана Мазепи ј руїни Староји Січі).
4. Пісні про кінець козацтва: в Гетьманшчині Малороссіјськіј до 1764 р., в Слобідчині до 1765 р., на За-

порожьжі до 1775 р. Јак прибавка, сьуди належать пісні про Запорозців в Туречині з 1775 р. до 1828, ј про Чорноморців на Дніпрі ј на Кубані аж доси.

5. Пісні козацькі без јасного показу часу, коли вони зклались.

III. Пісні доби гајдамацькоји (XVIII ст., а надто 1768 р.)

IV. Пісні доби рекрутськоји ј крепацькоји, — котра наступила тоді, јак скасовані були козацькі порьадки на Украјіні і јак частина јіјі поступила прьамо під державу Россіјську ј Австріјську: в Подніпрьанських украјінах в 1764 — 1775 рр.; в Галичині з 1773 р. в Буковині з 1774 р.

V. Пісні про вольу,—в Австроугоршині з 1848—1849 рр. а в Россіји з 1861—1863 рр.; ці пісні звјазујутьсьа з пісньами про повстаньньа угрів і польаків (на Украјіні панів та шльахти) проти цісарства Австріјського ј царства Россіјського.

З цих усих пісень ми з проф. Антоновичем вспіли видати в Россіји в 1874 і 1875 р. тільки першу частину, а другоји тільки перші два розділи, — всього значить пісні *про громадські справи на Украјіні з IX ст. до смерти Богдана Хмельницького в 1657 р.*

В 1876 р. ми мусили вијіхати з Россіји ј поділили з д. Антоновичем—зведенені до купи спільноју працеју списки пісень так, шчо д. Антоновичу зостались:

Пісні про Гетьманшчину з 1657 до 1709 року,

Пісні доби гајдамацькоји,

а решта зосталась нам. В 1876 ж році поновились утиски на украјінські виданьньа в Россіји, — так шчо, нам пократнііј мірі, не можна було ј думати про те, шчоб видавати там нашу дольу пісень, аж поки в Россіји не настане повна вольа книгопечатаньньа. Навіть та пів-вольа, котра часами дајетьсьа печаті в Россіји, не мобла б дати нам можливости напечатати там наші пісні, јак через те, шчо россіјська цензура задержује наші самі смирні праці (так була вирізана із «Русской Старины» 1876, Ноябрь, наша статьтьа про украјінські казки, з поводу писаного дд. Костомаровим і Веселовським про наш звод «Малорусскія народныя преданія и расказы») а поліціја захопльује в льудеј наші виданьньа, зроблені в свіј час за дозволом цензури, јак напр. згаданиј вишче звод.

Виданьаь ж і сама обробка таких річеј, јак українські народні пісні, за границеју, та шче ј на не-славјанськіј землі, діло таке важке, шчо про трудність такого виданьньа не можна ј гадати тому, хто не попробував робити јого сам. Через це ј наше виданьньа задержалось на кілька років, — і тільки тепер ми можемо випустити в світ јого початок.

Огльадајучи ті пісні, шчо зостались на нашу дольу, ми вбачајемо, шчо вони показујуть мајже повну картину громадського житьтьа народу украјінського в XVIII і XIX століттьах з того часу, јак післьа рујіни Старојі Січі ј поражки Мазепи та запорозців під Полтавоју в 1709 р., та вольа, јака шче зоставалась дльа украјінців на земльах під козацьким урьадом, видимо стала конати. Не достаје тільки пісень про гајдамацтво (власних *гајдамак* в подніпрьанськіј Украјіні ј *опришків* в Украјіні карпатськіј). Звісно то важниј недостаток, — бо картина житьтьа украјінського в XVIII ст. не повна, без показу того руху, котриј пројавивсь між кінцем козацтва ј настаньньам по всіј нашіј землі крепацтва ј рекрутчини, коли на поміч усьакому панству (најбільш польському) пријшли державні сили, царська Россіјська ј цісарська Австріјська з великим віјськом і впорьадковамим чиновництвом. Самі козацькі пісні, а надто запорозські, XVIII ст. часто потрібујуть, навіть дльа того шчоб були вони јасні, погльаду на пісні гајдамацькі, — ј навіть пісні часу крепацького XIX ст. не раз нагадујуть про пісні гајдамацькі XVIII ст., бо ј XIX ст. на Украјіні не обіјшлось без својіх гајдамак, — котрих тепер звали в Россіјі *розбіјниками*, котрі најбільш виходили з льудеј, зкривджених крепацтвом і втекших од нього та од рекрутчини в степи та в ліси. Та ми поки не можемо ј не вважајемо навіть себе в праві братись за виданьньа пісень доби гајдамацькоји XVIII ст. і тим більше, шчо наврьад хто не будь тепер міг би зробить це так, јак видавець «Актовъ о Гайдамакахъ. 1700—1768». (Архивъ Югозападной Руси, ч. III, т. III). Ми тільки там, де буде конче треба, вказуватимемо читатам нашого виданьньа на гајдамацькі пісні, котрі појасньајуть тој матеріал, јакиј входить в наше виданьньа.

За цим појасненьньам, ми все таки вважајемо можливим вдержати за нашим новим виданьньам имја ***Украјінських Пісень про Громадські Справи***, або ***Політичних Пісень***

Украјінського Народу XVIII—XIX ст. Сьуди входьать пісні 4-го ј 5-го з II-ji частини задуманного виданьньа «Историческихъ Пѣсень Малорусскаго Народа», а далі пісні частини IV-ji ј V-ji того ж виданьньа. Нові надіjшовші до нас списки пісень, — на котрих видно слід уже новішчих часів, — післьа волі од крепацтва, — часів *безземельльа, најмів і заводів,* примусили нас трохи змінити показані вишче поділи наших пісень і додати в остатніј частині нові заголовки.

Ми ділим тепер наше нове виданьньа на дві частини:

Частина перша:

Кінець козацтва:

Розділ 1) Запорозці в 1709—1739 рр.

„ 2) Гетьманшчина ј Слобідчина в 1709—1765 рр.

„ 3) Запорозці в 1740—1775 рр.

„ 4) Козацтво по руjіні Новоjі Січі: Запорозці в Туреччині (1775—1828) ј Чорноморці.

„ 5) З козаків в салдати (Сьуди мусьать увіjти пісні 5-го поділу II-ji частини «Историческихъ Пѣсенъ Малорусскаго Народа», — котрі в своiiх варјантах переходьать часто з доби козацькоjі в рекрутську).

Частина друга:

Украјіна під урьадом Россіјським і Австроугорським:

Розділ 1) Держава ј воjенна служба.

„ 2) Крепацтво ј вольа (в Австріjі в 1848—49 в Россіjі в 1861—1863); наjми ј здирство.

Прилога: Чужинці на Украјіні ј навколо (польаки, москвини, волохи, німці, угри, жиди, цигане, турки ј т. д.)

Все виданьньа могло б виходити без перериву. Перша частина зовсім готова дльа печати. Дльа другоjі всьа працьа впорьадкуваньньа зроблена була вже, коли ми видавали книжку *Нові украјінські пісні про громадські справи,* котра даје звод пісень і уваг частини другоjі. Скорость видаваньньа нашоjі збірки, значить, залежитиме наjголовнішче од грошових засоб, котрими ми будемо володіти. Може бути, шчо ми не будемо випускати усі розділи в тім порьадку, в јакім вони показані вишче, а по јiх важности; так напр. може бути, шчо ми одложимо на јакиjсь час печатаньньа 5-го розділу першоjі части ј видамо пісні 2-го розділу II-ji частини ранішче 1-го.

В кінці мусимо зарані повинитись перед читачами за слабости ј хиби, котрі безпремінно мусьать бути в нашому виданьньу. На чужині, без ради од звисних својім знаньньам Украјіни, јіјі дијеписів і житьтьа,—землькаків, навіть без усіх потрібних дльа нашоји праці книжок, ми не могли зробити нашу працьу так, јак би слід. Головне діло, об котрім ми турбовались, — це шчоб не згинули серед случајних пригод особистого житьтьа ті списки пісень, котрі дістались нам од сотні землькаків наших, — живих і вже померших. На добавлені ж нами до списків пісень уваги ми дивимось не јак на шчо небудь рішуче, а тільки, јак на догадки, котрі можуть навести других на думки ј досліди, більш счасливі ј вірні, ніж наші.

М. Драгоманов.

Женева

15 Декабрьа 1882 р.

ПОЛИТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

ЧАСТИНА ПЕРША

КІНЕЦЬ КОЗАЦТВА

Оj, летіла бомба з московського польа,
Та посеред Січі впала, —
Оj, хоч пропало славне Запорожьжьа,
Та не пропала слава!

Пісньа 1709 р.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Пісні украјінського народу про громадські справи XVIII ст. хоч і јавно звјазані з пісньами про такі ж справи в ранішчі часи ј часто подібні до них, — та все таки дуже одмінні од них і по тим річам, про котрі вони росказујуть, і по саміј својіј будівлі. Вијшло це јак через те, шчо справи, котрими пеклувавсьа народ украјінськиј в XVIII ст. були не зовсім такі, јак ті, шчо јого турбували в ранішчі часи: в IX—XV, і навіть в XVI—XVII ст., (з котрих зостались нам, мабуть, чи не најліпші украјінські пісні), так најбільш через те, шчо в XVIII ст. земльа украјінська була зовсім в иншому державному стані, ніж в XVI—XVII ст. і шче більш в иншому, ніж ранішче.

Доба, коли нашим краjінам вправльали городські громади (віча) з кньазьами та јіх меншими товаришами-војаками, бојарами, (шчо звались в купі *дружиноју* кньажоју) дуже далека од нас, шчоб з того часу зосталось багато пісень у наших неписьменних мужиків. Та все таки ми набрали, најбільш проміж кольадками чимало пісень, в котрих јавно видно слід кньажого ј бојарськкгс житьтьа X—XIV ст. [1]) Дуже важно, шчо пісні ті розширені по всіј Украјіні навіть більше шче, ніж ми думали в 1874 р. видајучи I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. народа», — бо з того часу такі пісні ми здобули не тільки з Полтавшчини, а ј з Донськоjі Украјіни. [2])

---

[1]) Тих вчених, напр. дд. Јагича, Веселовського, Ор. Міллера ј др., котрі не згожујутьсьа признати пісні, напечетані в 1 частині 1-го тома Историч. Пѣсенъ Малор. Народа за дружинно-кньажі, ми просимо инакше појаснити ті пісні: вони јавно војацькі, і зовсім не козацькі, а часами јавно панські. З јакого ж вони часу??

[2]) Так ми мајемо з Мурахви, богодух. новіту, харьк. губ. (зап. д. Манджура) варјанти до напочатаних в I т. «Истор. П. М. Н.» №№-ів: до 6-ого (Поединокъ съ турскимъ царемъ), до 44-ого (Княжескій

XVI ст. majже всьа Украjiна, окрім закарпатськоjі, котра здавна (з X ст.) стала частиноjу держави Угорськоjі, та Буковини, котра з Молдавшчиноjу тоді була піддана державі Турецькіj, — була вкупі, і хоч не на повніj волі, та все таки в досить вільніj тоді державі Литовсько-Польськіj. Найбільше лихо, котре тоді турбувало украjінців, були *татарські та турецькі набіги*, котрі руjнували збіжьжьа краjове j виводили з краjіни тисьачні полони льудські в невольу. Лихо це дотикало рівно всі части Украjіни j усіх льудеj украjінських, котрі шче тоді не були поділені так, jак пізнішче, на ріжні класи (стани) віри j мови. Всі, письменні j не письменні, духовні j світські, рицарі-пани j рицарі-козаки, мішчане, j сільське поспільство, вкупі терпіли од набігів *бусурманських* і вкупі боронились од них,— однаково згадували про лихо набігу бусурманського, про невольу, про радість визволіньньа з тиjеjі неволі, побіди

Тіунъ) до 16-го (Боярское сватанье). Дуже цікава кольадка, котру ми односимо до часів рицарства за кньазів литовських. Циjеjі кольадки шче нема напечатаних варjантів, і через те ми мусимо подати jiji тут,— і тим більшо, шчо вона j сама по собі прегарна:

Павлечко коника сідлаjе,
Павлечко з дворика зjізжаjе:
Павлечка батенько питаjе:
— «Шчо ти, сину, гадаjеш,
На шчо коньа сідлаjеш?
Куди з двора зjізжаjеш, —
Синочку міj?»
— Таточку міj!
Шо тобі до сього?
Осідлаjу коньа вороного,
Та поjіду до царьа,
Добиватись лицарсьтва
Хоч лицарсьтва не добjусь,
Так jа ума наберусь,
Таточку міj. —
Павлечко коника сідлаjе,
Павлечко з дворика зjізжаjе,
Павлечка матінка питаjе:
і т. д. братік, сестрицьа, миленька.

(Зап. Ів. Манджура, в Льубатині, валк. пов. харьк. губ.).

Такі кольадки, jак оцьа, певно, дуже рідкосні, та ми вже казали, шчо пісні боjарські з віку литовського дуже рідкосні. Шчо ж до кольадок боjарських, котрі ми вважаjемо за старішчі, до-литовські,— то за те, шчо вони справди дуже старі, говорить, і те, шчо подібні jім пісні здибуjутьсьа не тільки в Біліj Русі (між Волочебними, шчо співаjуть на Паску) jак це вже було j показано в I т. Ист. П. М. Н., а j у Великіj, — між весільними пісньами (напр. див. у Кохановськоjі— Боярскія Пѣсни, Русская Бесѣда, 1860 II, на стор. 74 — порівн. въ Истор. П. М. Н. I, №№ 5, 14. на стор. 75 — порівн. въ Истор. П. № 16 (Боярское сватанье) на стор. 76, 100 — порівн. въ Ист. П. № 4 (Осада города — вивід дівчини). I в тих боjарських пісньах Кохановськоjі, котрі мало подібні до наших, часто все таки здибаjутьсьа однакові образи: олень (79), золотиjі кльучі (85), пава, шчо терем освітила (77, 78, 113).

над бусурманами ј т. д. Ті всі спомини ј думки виливались у піснях, однаково зрозумілих всім льудім украјінським, — і пісні ті скоро росходились по всіј Украјіні ј так твердо зальагали в льудськіј памјати, шчо зостались в ніј і доси мајже без переміни.

Так јак пісні ті часом складались льудьми бувалими по світу, заможними ј навіть письменними, то вони мусили бути часами дуже оброблениими, довшими, коли не кращчими, ніж звичајні пісні простого льуду; ці незвичајні пісні в XVI ст. назвали *думами* або *војацькими псальмами;* до них прибрана була ј осібна музика на *бандурах*, чи *кобзах*. В словах і в музиці цих дум можна вбачати навіть слід впливу сусідніх з украјінцьами, або однакових з ними долеју народів, — *сербів*, *греків* і навіть *італьјанців*, котрі тоді сиділи в колоніјах (виселках) по Чорному Морьу, а меньшими купами в городах украјінських (в Кијіві, Львові ј др. [1]). Дльа співаньньа цих дум, чи псальм виробивсь мов осібниј цех *кобзарів*, котрі розносили ці співи по всіј Украјіні.

Звісно, багато з часом мусило згинути цих псальм, — але чимало зосталосьа в памјати кобзарів (тепер неписьменних) навіть і до сього часу і зосталось в усіх доволі однаково: хиба шчо остатніми часами ті псальми почали вкорочатись перед тим, јак јім забутись. [2]) Не меньше однакові по всіј Украјіні ј прості пісні про турецькиј і татарськиј полон і про рицарів, котрі бились з татарами

---

[1]) Об цім див. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа», I і переднье слово до II тому, а також статьтьу пр. Јагича «Отачбині» 1875 р. № 12, «Свједочанства на прошлости о српским народним пјесама» 579 і јого ж статьтьу в Rad Jugoslav. Akademije кн. XXXVII, 1876, переложену ј на московську мову в Славянск. Ежегодникѣ, Н. Задерацкаго, 1878, Историч. свидѣтельства о пѣніи и пѣсняхъ Слав. народовъ, 230—231, 246; а також Куліша, Исторія Возсоед. Руси, I, 119. На скільки ми можемо судити об цім, ноти, на котрі співајуть наші кобзарі своји думи, подібні до нот італьјанських декламаторів.

[2]) Јак на примір, можемо вказати на два печатні варјанти псальми про Самјка Кішку, — дуже довгі, — один записанниј Ломиковськм шчс в 1805 р. (у Костомарова, в Вѣстн. Европы 1874, № 12) і другиј, напечатаниј Лукашевичем в 1836 р. (у Антонов. и Драгом., I, № 45), — і два дуже короткі, записані в Полтавшчині д. Мартиновичем в 1876 р. (у нас в рукописі).

ј турками.[1]) І до наших часів, коли стали печатати мужицькі пісні, — најбільш збереглись на Україні з пісень про громадськи справи, — власне ті пісні, котрі говорьать про турків і татар і котрі зложені були шче в XVI і в початку XVII ст., коли шче не ранішче.[2])

В XVII ст. стан України дуже змінивсьа. Пісньа 1569 р. коли Україну всьу прилучено просто до Корони Польськоїі, а надто післка 1596 р., коли архиєреїі українські приступили в унију (спілку) з церквоју римськоју, українське панство ј велика частина письменних льудеј запольачились, з чого вијшла вијна між українцьами ј цими

[1]) Јак на примір вкажемо на пісньу про Бајду, котру можна почути скрізь од Карпатів до Дону (у Антонов и Драгом. І, № 40 напечатано 11 варјантів; в нас шче јесть 6). Так же розширена ј пісньа про полон Коваленка (Ант. и Др., І, № 25).

[2]) До тих пісень і псальмів, котрі напечатані в І т. «Истор. Пѣсен. Малор. Народа», треба прибавити шче: а) псальму про *сокола в неволі і Івана Богословцьа*, варјанти котроїі напечатані д. Костомаровим в «Бесѣдѣ» 1872, № XI, 14—16 і в Зап. Югозап. Отд. Руск. Географ. Общества І, (Думы и Пѣсни кобзаря Остапа Вересая. 16—18); у нас јесть два варјанти, зап. в лохв. повіті полт. губ. b) другу про *Вдовиченка-Коновченка*, напечат. в Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 51—57 (2 вар.) idem. 1849, № 19. Шашкев., Русалка Днѣстровая, 1834. 11. Pauli, Pieśni Ludu Ruskiego w Galizyi I, 155. Лукашевича, Малор. и Червонор. пѣсни и думы. 1836, 36—47 Метлинск. Нар. Южнор. Пѣсни, 413—424 (2 вар.); Головацк. Нар, Пѣсни Галицкой и Угорской Руси, І, 9—12; в Кіевск. Телегр. 1873, № 59, в Руліковського, Zbiór Wiadomości do Antropolog. krajow., wyd. Akad. Krak. III, 136—139. Д. Костомаров, в статьті «Истор. козач. въ памятникахъ нар. южноруск. пѣс. творчества», Русск. Мысль 1880, Февр., 18—29 приводить частини шче варјантів: Котльаревського (власне Ломиковського) 1805, свіј. запис. в Харькові в 1840 р. і Д. Мороза; у нас јесть 2 ненапечатаних варјанти з лохв. повіту. Д. Костомаров (loc. cit.) з більшим резоном односить цьу псальму до часів ранішче Хмельницького, ніж Максимович до 1684 р., хоч на теперешніх варјантах їіі јавно нальагли одміни 2-їі половини XVII ст. В усьакім разі до кошового Микити Вдовиченка, котриј в 1672 р. наміряьвсь взьати в Царьгороді Золоті Ворота ј вернути їх в Кијів (Соловьевъ, Истор. Россіи, XII, 123—126) цьа псальма не підходить. — Може бути, шчо в старі ж часи, в XVI—XVII зложена була ј розширена по всіј Україні пісньа про *Морозенка* (у Максимовича 1834, 74—76; мусить бути підправлена; в Рус. Днѣстр. 18, у Pauli, I, 146, у Метл. 408—412; 10 варјантів; у Костомар. — Мордовц. 193—197; 2 вар., з котрих 2-иј, мусить бути фальшованиј; у Головцк. І, 5—6; у нас јесть 12 варјантів), та в більшіј части своїх варјантів вона прилагоджена вже до пізнішчих часів, најбільш до часів спілки шведів з турками, в 1711 р.

недольашками. Цьа війна стала дужчоју, коли з спольаченим панством, шльахтоју, засварились українскі козаки, котрі хотіли сами бути шльахтоју, ј поспільство, котре не хотіло бути крепаками в шльахти, та в јіјі підручників *жидів-арендарів*. Цьа війна довела до того, шчо українці зважились одступити од Польшчі ј пристати до Москви. Та цього не всі похвальали, — ј на решті це ј не вдалось. Вибилась було з під Польшчі тільки Подніпрьаншчина по Случ (в 1648—49 рр.), та ј та потім опинилась поділенноју між Польшчеју ј Москвоју (в 1667 р.) а післьа 1669 р. частина јіјі одіјшла ј до Туречини.

Пісні першоји половини XVII ст. (власне до 1657 р.) котрі говорьать најбільш про віјну українців з *польаками* мусили стати вже не так всельудними ј повсьудними, јак попередні пісні про віјну з татарами ј турками. Најбільше з них — пісень, котрі зложились в часи повстаньньа Богдана Хмельницького. Та ј з них најбільше записано коло Дніпра, а напр. в Галичині јіх здибано дуже мало, — ј галицькі варјанти јіх часом дуже поплутані ј не јасні.

Післьа 1667—1669 рр. Украјіна зосталась на довго поділеноју, ј дольа кожноји частини, — завше доволі несчасна, — стала инакша, јак инакші стали в кожніј і громадські порьадки. На лівім боці Дніпра зоставалась козацька Гетьманшчина, — на схід од неји — Слобідські полки, на низу Дніпра товариство Запорозське; — всі ці три землі шче задержували, хоч і не однаково, козацькі порьадки, ј народові тут було вільнішче. В західніј Україні, за Случьчу, все більше вкоріньалась невольа під польськими панами. Подільльа ј правобічне Дніпрове побережьжьа було спустошено турками (1672—1778); турки навіть вкрепились в Камјанці (1672—1699) а Правобічна Подніпрьаншчина, од р. Стугни до р. Тьасмина, одступлена Польшчеју туркам в 1672 р. була засуджена умовами між Москвоју, Туречиноју ј Польшчеју (в Бахчисараји в 1681 р. і в Москві в 1686 р.) зоставатись пустелеју. Правда, тут все таки продержалось і коло 1686 р. почало розростатись козацтво, котре, за приводом Палија, почало знову напирати на польську шльахту ј державу ј добиватись спілки з лівобічноју Гетьманшчиноју ј Запорожьжьам. Та це правобічне козацтво мусило видержувати не легку боротьбу з Польшчеју ј татарами, а на решті ј з самоју Москвоју, котра требувала,

шчоб воно перестало сперечатись з Польшчеју, — а далі јому пријшлось видержати напор і самого лівобічного гетьмана Мазепи, котриј опасувавсь, шчоб Палієва мужицька козачина не знесла, вкупі з запорозцьами ј лівобічноју черньньу, напівпанських порьадків, котрі вже вкоріньались на лівобічниј Гетьманшчині. В 1704 р. Мазепа, за згодоју московського царьа, арештував Паліја, котрого потім царь звелів заслати в Сібір, — і з того часу на правім боці Дніпра забезпечена була перевага польського панства над украјінським народом. Тим часом шче за часів Б. Хмельницького почало складатись і на Гетьманшчині нове панство з остатків староји шльахти (православноји) ј з козацькоји старщини. Воно всилилось, захопивши собі чимало громадських земель, од смерти Б. Хмельницького (1657) до 1663 р., коли підньалась на нього чернь і запорозці. Те нове панство перше думало боронити козацькі вольности од царів московських та јіх урьадників, а на решті, коли јого придавили, за помічньу черні ј запорозрозців, то воно само стало піддаватись Москві, забезпечујучи тільки собі силу над черньньу ј перевагу над Запорожьжьам.

Серед таких лихих обставин та незгоди між украјінцьами складались новішчі пісні шче менш повсьудними, ніж пісні часів Б. Хмельницького. Не гльадьучи на те, шчо ј тепер украјінці мусили војуватись з татарами ј турками ј навіть витерпіли страшні напади турецького війська аж на Подніпрьаншчину, нових пісень про те зложено зложено мало ј вони не дуже розширені: так пісньа про напад турок на Ведмедівку в 1678 (див. в ціј книзці на стор. 130) звісна доси в одному тільки правдивому варјанті з правого берега Дніпра; так само ј пісньа про Ведмедівську попівну (Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общ. I, 299—300). Більше звісно варјантів пісні про підступ турок під Почајів і чудо Божоји Матері (звичајно кажуть, шчо в 1675 р.), — та це пісньа-вірша більш церковна, ніж світська; співајуть јіјі тільки лирники та сліпці, ј на лівім боці Дніпра вона звісна мало [1]). З пісень часів Гетьман-

---

[1]) Печатні варјанти в Костомарова (Малор. литер. сборникъ Мордовцева, 188; далі друга, зовсім уже книжна) Stecki, Wołyń, I, 109—111. Безсоновъ, Калѣки Перехожіе, Ч. I, вип. 3, 680—690; тамож

шчини післьа Б. Хмельницького најбільш розширена по обидва боки Дніпра пісньа про те, јак *голота побила дука,* котриј з неји насміхајетьсьа. [1]) Видно, шчо народ украјінськиј в ті часи најбільш заинтересовавсь суперечкоју з своіјми ж таки старшими, дуками, котрих чернь і запорозці побили в часи Чорноји Ради в Ніжені в 1663 р.

і другі зовсім книжні пісні про Почајів) Лисенко, Збірник Укр. Пісень, I № 1).

[1]) Печатні варјанти в Метлинського, 449; в Основѣ 1861, Авг. 100; у Чубинського, Труды Экспедиц. въ Югозап. краѣ 955—957; у нас јесть чотирі рукописних варјанта. Ми думајемо, шчо буде не злишнім привести тут два з наших варјантів з правого боку Дніпра, з котрих другиј вже прилагодивсь до бурлацького побиту:

1) Ој, у лузі, при березі
Калина цвіте, —
Ој, десь же наш пан отаман
З козаками пје.
А чорна хмара наступаје,
Став дошчик іти.
— «Позволь, батьку-отамане,
Та ј намети спјасти.» —
Ој, котриј багатиј
У наметі сіли,
А бідниј да козаченьки
На дошчі сіли (2)
Іде багач, іде дукач,
Насміхајетьсьа:
— За шчо ж таја голотонька
Напивајетьсьа? — (2)
— «А позволь, брате-отамане,
За чуба взьати.» —
Один бере да ј за чуба
Другиј бје дула (в груди)
Ој, вирвавсьа вражиј дука
Пішов не оглядавсьа,
Десьатому заказував,
Шчо б не смијавсьа. (2)

(Зап. в с. Булаках, акерманськ. пов. бесарабськ. губ., од рибалки Христофора Курочки, М. Ганіцькиј в 1874 р.),

2) Ој, у лузі, при березі
Калина цвіте, —
Ој, де-же наш пан отаман
З козаками пје.
Ој, пје же він горілочку
Шче ј солодкиј мед, —
Мандрује він з козаками
Та ј на сам перед.
Стала хмара наступати,
Став дошчик іти.
— «Благослови, отамане,
Намет напјасти.» —
Ізопјали бурлачіја
Червониј намет, —
Посідали круг намета,
Пјуть горілку-мед.
Которији богатији,
У наметі сіли,
Сердечнији сермјажнији
Та ј не посміли,
Взьали кварту меду з жарту,
На дошчі сіли.
Пријшов до јіх отаман јіх
Та ј жалује јіх: —
Скинув з себе зелен жупан,
Напјав намет јім
— «Ој, шчоб же ти, отамане,
По вік панував,
Шчо над нами сермјажними
Цеј намет напјав.» —
Іде козак, іде дукач
Насміхајетьсьа: —
— За шчо ж таја голотонька
Напивајетьсьа? —
Јіден бере за чуприну
Другиј дулом бје —
Не јди, не јди, вражиј сину,
Де голота пје!»

(Запис. в Романовці, в сквирськ. пов. кијівськ. губ. в 1875 р.).

До цього ж побиваньньа голотоју дуків належить і дума про *гетьмана запорожського, котриј з товаришами побива дуків-сребльаників в шинку,* приговорьујучи:

Еј, дуки ви, — дуки,
За вами луги ј луки;
Нігде нашому брату козаку-нетьазі ј коньа попасти. [1])

Гетьман тој зветьсьа в варјантах думи: Ганджоју Андибером або Дендебером, то б то таким именем, котре не звісне ні з јаких записів, — не то шчо имена козаків більшоjі части старішчих дум. До того дума цьа не здибана дальше лівобічноjі ј Слобідськоjі Украјіни.

Доволі розширена пісньа, в котріј згадујетьсьа Дорошенко, (Ој, на горі та женці жнуть), та про цього, стільки наробившого колотнечі на Украјіні, гетьмана, тільки ј сказано в пісні, — шчо він «веде своје військо хорошенько» [2]).

З усіjеjі війни украјінського народу ј козаків з Польшчеју на правім боці Дніпра за часів Паліја зосталась доси тільки одна пісньа про *Абазина,* котрого «не вспів козак

В третім варјанті з Полтави (зап. Ганенко в 1874 р.) кінець такиј:

Ој, јак же крикне наш пан отаман
Та на свіј обоз:
— «Ој, візьміть дуку за чуб, за руку,
Та виведіть вон!»
— Ој, прошу ж ја вас, милеје братьтьа,
Прошу, не бијте!
Ој, купльу ја вам ја цебер меду:
Нахильцьа пијте! —
— Ој, шчо ж нам, братцьа, із јого меду,
Шчо ми напјемось?
Ој, тільки ј слави та голотськоjі,
Шчо дука набјемось! —
Один за руку, другиј за другу,
Третіј в спину бје:
— Не јди, багачу, не јди, дукачу,
Де голота пје! —

[1]) Варјанти напечатані в Метлинсьього (Южноруск. Нар. пѣсн. слар. 377—385) і в Куліша (Записки о Южной Руси, I. 200—209, 319—321). Јак жалкували на старшину городову запорозці в 1657—1662 рр. див. в Акт. Югозап. и Зап. Россіи, VII, 187, 334, 349. V. 100.

[2]) Печатні варјанти: в Максимов., Укр, Нар. Пѣсни, 1834, 105—106, у Закревск. Старосвѣтскій Бандуриста. 65; у Гатцука, Ужинок Рідного Поля. 266; у Головацкаго, Нар. Пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 26, у нас јесть чотирі рукописних варјанта, в тім числі один з Підгірја Карпатського, з Гринівців.

Палієнко ратувати в Ладижині в лісі», (1702) [1]. Про ***Палија*** багато співајетьсьа варјантів пісень, та тільки про остатні пригоди јого житьтьа, про те, јак јого обманом взьав ***Мазепа*** (1704 р.) та јак Палиј під Полтавоју (1709 р.) побив Шведів. Ті пісні стојать на грьаниці між Гетьманшчиноју XVII ст. ј XVIII ст. — і через те ми муситимемо взьати јіх, јак початок до пісень II-го розділу цеји нашоји частини; тепер же скажемо два слова про јіх дух, добавивши в примітці, на увагу вченим украјінцьам, думку нашу про напечатані доси варјанти тих пісень. [2]

В пісньах про Палија ј Мазепу видно велику пошану до першого ј ненависть до другого, котрого пісні звуть

---

[1]) Напечатана в Головацького. Нар. Пѣсни Галицкой и Угорской Руси. I, 12—13. У нас јасть шче два варјанти.

[2]) З напечатанними доси пісньами про Палија ј Мазепу треба обертатись дуже бережно, а надто з тими, шчо напечатані в Максимовичовіј збірці 1834 р. та в Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ 1860 р., №№ 14, 15. (по більшіј части Максимовичеві з малими змінами) бо одні з них мусьать бути цілком фальшиві, а другі підправлені. Ми радимо брати за основу досліду про ці пісні ті варјанти, котрі напечатані в остатні роки збірачами більш певними ј котрі менш мудрували, ніж збірачі 30-х років, — і такі варјанти, котрі шче можно здибати часто в наших мужиків і лирників. Такими зовсім ***певними*** варјантами ми вважајемо з печатних: 1) А. Пригари—про полон Палија ј битву під Полтавоју, в «Основѣ», 1862, VIII. 26—27. 2) д. Манджури — три варјанти про полон і розмови Палија з Мазепоју, в Кіевск. Старинѣ 1882, Мартъ, 612—615. 3) Руліковського, op. cit. 139—140. Цих пісень ми мајемо більш десьатка варјантів рукописних. Скілько небудь певними з инших напечатаних ми вважајемо тільки: Максимовича, в вид. 1834 р. Дума XI, на стор. 58—60 «Ој, ти гадајеш, Мазепо, ти гадајеш ізміньати», і т. д. на рукопису котроји сам Максимович надписав: «*сводная*» і котра, јавно, зведена з правдивих варјантів, хоч може підправлена. Замітимо, шчо це зовсім не дума. Зовсім не певними ми вважајемо: у Максимовича в вид. 1834 р. № 33 (про Палија в Сібіру: С. «Високо сонце заходить...» Теж у Карпенка. Васильковск. Соловей, 53) у Максимовича ж, 1834, № 31 (про Мазепу, Кочубеја, Искру: «Мазепо, гетьмане, ізрадливиј пане»... Подібна ж у Карпенка —Васильковскій Соловей, 21) — у Максимовича ж в вид, 1849 р. № 20 («Шведського року несчасливого літа...» з зовсім неподобними річами про јакихсь царів і кньазів в Лебедині і т. п.) — Жаль, шчо д. Костомаров (не мајучи досить певних рукописних варјантів) без розбору довірився печатним пісньам про Палија ј Мазепу в своіј праці «Історія козачества въ камятникахъ южнорусскаго нар. пѣсеннаго творчеста», в «Русской Мысли» 1880 г. Впрочім в загалі цьа працьа, починајучи од ½ XVII в. не маје великоји вартости, або через недостаток критики (розбору) списків пісень, або через неповноту, або через цензуру.

«прокльамим». Сталось це перш усього через те, шчо Палij, — на дiлi, коли не по имени, гетьман Правобiчноjі Украjiни (1686—1704) був власне *отаман і льубимець чернi, голоти*, тодi jак *Мазепа був гетьман дукiв*. До цiјеjі ненависти до Мазепи в украјiнськоjі чернi могла легко пристати кльатьба, котру наложила на нього церков за «iзмiну» православному цаpевi. Царь тоj сам зрозумiв це j вернув з Сiбiру Палiја, шчоб виставити цього льубимцьа чернi проти Мазепи. Народ на Гетьманшчинi j не пiшов за Мазепоjу, а зоставсь при царевi, — коло котрого був Палiј, та j усьу побiду над Мазепоjу j Шведами, накинув в своjіх оповiданьньах i пiсньах Палiјевi, а не царевi, — додавши, шчо Палiј помагав Петровi не з самоjі вiрности Восточному, православному царевi, а вмовившись з ним про вiльнiсть украјiнцiв од податкiв i рекрутчини.

Так говоритьсьа j у најцiкавiшчiј з пiсень про Палiја j Мазепу, котра записана в Лубешчинi. Мiж инчим цьа пiсньа појасньа №-р II I-го роздiла цiјеjі частини, (Государськi листи до украјiнцiв) i через те, поки шчо, ми приведемо тут другу јiјi половину:

Тодi крикнув велик свiт государь
На своjі москалi:
— «Возьмiть ви сього плута Мазепу
Та закујте в кајдани,
Та посадiть плута Мазепу
У превеликiј темницi,
Та приставте ви Палiја Семена
Та до мене на столицьу....
Оj чи можеш ти, Палiју Семене,
Та Мазепу звојувати?
Будеш ти з мене, Палiју Семене.
Велику плату брати».
— Оj, не хочу ја, велик свiт государь,
Великоjі плати брати,
Тiльки не подозвольајте iз Украјiни
До вiку некрутiв брати,
А нi некрутiв, а нi подушного,
А нiјакоjі плати,
То можу ја плута Мазепу
Зараз звојувати. —

Oj, уже ж хмель, тонка хмелина,
Коло дерева вjетьсьа:
Уже ж шведськиj король с Палijем Семеном
Пiд Полтавоjу бjетьсьа.
Oj, уже ж хмiль, тонкаjа хмельнина,
З тичини похиливсьа:
Уже ж шведськиj король Палijу Семену
У нiженьки поклонивсьа.

(Зап. од Сави Бовкуна, в лубенськiм повiтi, на рiчцi Слiпородi, в селi П. I. Рудановського, 17 августа 1860 р., Андрijем Пригароjу. [1])

Тiльки ж поражка Мазепи а з ним i запорозцiв пiд Полтавоjу (1709) не послужила на користь Украjiнi. Доба, котра почалась пiсльа того, — j пiснi котроji ми тепер мусимо подати на увагу громадську, — була де в чому шче несчастливiшча дльа Украjiни, нiж попередньа. Украjiна по правому берегу Днiпра, од котроji шче раз одступилась Москва j котроji побережьжьа навiть вона помогала зпустошити (в 1711—1715 рр.) тепер дiсталась зовсiм в руки польському панству. Письменство украjiнське тут маjже зовсiм замерло; письменнi льуде тут маjже зовсiм зпольачились. Запорожьжьа було теж зпустошено, а сiчовики загнанi аж на Лиман Днiпровиj пiд протекцijу Хана Кримського. Гетьманшчина скоштувала вже зовсiм безпосередно господарьуваньньа московських урьадникiв. Письменнi льуде на Гетьманшчинi j Слобiдчинi почали одходити в Московшчину та j дома помалу московитись i переробльуватись в московських панiв, котрi де далi, все бiльше нальагали на чернь посполiту, (крестьан), а то j козацьку, аж поки зовсiм не була скасована Гетьманшчина (1764), Слобiдська козачина (1765), Сiч Запорожська (1775), а далi не заве-

[1]) Порiвн. з прозаjiчними (простомовними) оповiданьньами про Палijа в Кулiша, Зап. о Ю. Руси, I, 115—128, в Основѣ, 1861, Ноябрь—Декабрь, XIV, у Антонов. Посл. врем. козач. на прав. бер. Днѣпра. 60—63, в Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298, у Драгоманова, Малор. Нар. Пред. и Расказы, 84, 201—207. в Кiевск. Старинѣ 1882, Мартъ, 611—612. Сент. 579—581. — Дуже цiкаво порiвньати украjiнськi оповiд. про Палijа з уральськими про Рыжечку, котриj би то побив шведського велетньа пiд Полтавоjу j здобув од царьа «обществу — владѣнную на р. Яикъ, крестъ, бороду и выходъ винный», а собi право пити цiлиj рiк по всiм шинкам з 12 товаришами. (Желѣзновъ. Пред. и пѣсни уральскихъ козаковъ. Русск. Вѣстникъ, 1859, Апр., 411—433).

дено було по всім цим козацьким крајінам крепацтво, таке, јак в Московшчині (1783—93), при чому багато земель козацьких з льудьми урьад московськиј роздав усьаким панам. Јак розірвалась в кінець в 1709—1775 рр. державна спільність між частинами Украјіни, так разбилась тепер і спільність між ними в пісньах.[1]) В західніј части Украјіни, од Карпат до Дніпра народ співа: в Галичині про *опришків*, а в Подніпрьаншчині про *гајдамак*, котрі, окрім розбоју, вели, по своjому стару боротьбу проти польського панства ј државн, — та пісні ті мајже не переходьать за грьаниці тих крајін. В східніј Украіїні, шчо була під Москвоју, та в Запорожьжі, котре з 1709 до 1733 рр. було під рукоју Хана Кримського, складались своjі пісні, — најбільш про лихо, јаке терпіли козаки од московських царів і урьаду,— та пісні ті теж мало виходили за грьаниці тих крајів,—а коли виходили, слідом за льудьми, котрі тікали часами з Гетьманшчини в степи з лівого боку Дніпра на правиј,— то в новіј крајіні, при зовсім других порьадках житьтьа, ті пісні губились, або перемішувались так, шчо часом тратили змисл. Зоставлені на самих неписьменних і де далі все більш збіднілих і пригнічених мужиків пісні, замісць того, шчоб рости ј ліпшати, вкорочувались ј марніли. Думи нові мајже зовсім не складалисьа в ті часи. Та ј пісні про нові справи тепер складалисьа часом не зовсім не наново, а так, шчо старі пісні переробльувалисьа прикладно до нових справ, або до старих пісень приточувалисьа вірші з споминами про нові справи. Можна догадатись, јак мусили поплутатись і затемнитись такі пісні в різних своjіх варјантах, а надто не в тих самих крајінах, в котрих зложені були спершу такі нові пісні, або такі нові варјанти. Јак побачимо далі,— часом тільки мајучи дуже велике число варјантів јакоjі пісні цієjі доби, можна, та ј то з великоју трудноտоју, добратись, коли, де ј по јакому случају зложена була цьа пісньа. Признајемось, шчо коли б не певность наша, шчо украјінськиј народ не склада пісень так собі, тільки дльа співу, чи дльа забавки, а склада јіх, мајучи на думці дјісне житьтьа,—шчо даје украјінським пісньам шчиро реальниј (дјісновиј) характер, — то ми б не мали иноді зовсім терпіньньа

---

[1]) Цьа спільність потім знов знајшлась в пісньах про спільне горе паншчини ј рекрутчини в XIX ст. в Россіјі ј в Австріјі.

добиватись змислу иншого варјанта, вривка, а то ј цілоји пісні з тих, котрі јдуть далі в цій частині нашого виданьньа.

Тільки ж все таки ј між піснями цієји несчасливоји доби јесть прехороші пісні по складу ј по думкам, — а најголовнішче: коли зібрати јіх до купи та з великим числом варјантів, (јак це таки посчастило зробити ј нам, дьакујучи праці стількох наших земльаків), — то ј ці пісні стајуть дуже вартим матерјалом дльа науки про житьтьа ј думки украјінського народу в XVIII ст. Ці пісні дуже доповньајуть, а де в чому примушујуть і зовсім переміняти ті думки, котрі звичајно говорьать в россіјському письменстві про змисл украјінськоји історији.

Звісно, шчо цьа історија росказујетьсьа звичајно не стільки з думкоју про самиј народ украјінськиј, скілько з думкоју про користь россіјськоји держави, або навіть просто царів россіјських. Через те звичајно увесь змисл історији Украјіни з XVI до XVIII ст. зводитьсьа на те, шчо, ось, мовльав, украјінці стілько то терпіли од татар, турків і льахів, так то бились з ними, аж поки не пристали (або јак частішче кажуть: — вернулись) до природніх своіх царів, московських, — під државоју котрих всі нужди украјінського народу були задовольнені; коли ж були јакі недовольні на Украјіні, то, мовльав, то були або нечесні змінники, або безпоправні гультьаји, котрі нудились порьадком, јакого требувала порьадна держава московська, або запанілі, зопсовані польським шльахотством, льуде, котрі бажали собі волі, шчо б гнітити простиј народ, котриј би то не тільки не втратив нічого, а шче јавно виграв з того, шчо зникли осібні козацькі порьадки на Украјіні та шчо вона підіјшла під мірку, спільну з усіма другими країнами московського царства. Таку ману про народ украјінськиј пушчено було шче в XVIII ст., тоді саме, јак царі московські в кінець ламали украјінські виборні порьадки. Так цариця Катерина II, скасовавши ці порьадки, наказувала гр. Петру Румьанцеву, назначенному предсідателем Малороссіјськоји Коллегији: «Осталось еще упомянуть объ одномъ пунктѣ, который, особливо при учрежденіи нынѣшняго въ Малороссіи новаго правленія заслуживаетъ нѣкотораго политическаго примѣчанія. Состоитъ оный въ упомянутой сокровенной ненависти тамошняго народа противъ здѣшняго, который опять, съ своей стороны, пріобыкъ оказывать не-

примѣтное (?) къ малороссіянамъ презрѣніе. И какъ та ненависть особливо примѣчается въ старшинахъ тамошнихъ, кои, опасаясь видѣть когда нибудь предѣлы беззаконному и корыстолюбивому ихъ своевольству, болѣе вперяютъ онную въ простой народъ, стращая его сперва нечувствительною, а современемъ и совершенною утратою правъ ихъ и вольности, то нѣтъ сомнѣнія, чтобъ они, при настоящей правленія ихъ перемѣнѣ, тѣмъ паче не усугубили тайно коварство свое, что пресѣченіе прежнихъ безпорядковъ и установленіе лучшихъ учрежденій не будетъ согласоваться съ ихъ прихотями и собственною корыстью. Въ семъ не оставите вы наблюдать прилежно, но безъ явнаго виду и огласки поведенія тамошнихъ старшинъ, особливо же тѣхъ, кои хотя мало подозрительными себя окажутъ, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно свѣдано и предупреждено быть могло. И хотя время само собою откроетъ глаза народу и докажетъ, коль много онъ облегченъ и благоденствовать будетъ, когда устроеніемъ лучшихъ во всемъ порядковъ увидитъ себя избавленнымъ отъ мучившихъ его вдругъ многихъ маленькихъ тирановъ, однакожъ и въ нынѣшнее время разные способы поспѣшествовать вамъ могутъ праводушіемъ, безкорыстливостію, снисхожденіемъ и ласкою истребить неосновательныя его опасенія и пріобрѣсть къ себѣ любовь его и довѣренность». [1]) Це писала та ж сама цариця, котра трохи вишче в тому ж самому наказі радила «всѣми удобовозможными способами привести народъ малороссійскій, чтобы переходы (крестьянъ) вовсе пресѣчены были», [2]) котра незабаром таки ј зовсім завела на Украјіні «лучшее учрежденіе» — крепацтво, по московському праву, (1783) при чому роздала сотні тисьач крестьан і козаків украјінських в крепацтво всього рода великим і малим «тіранам», — котра так оберегала власть цих тіранів над крестьанами, шчо саме в часи свого најбільшого вольнодумства сама казала в сенаті, шчо по дорозі з Москви в Казань і назад јіј подано було кілька сотень челобитень од крестьан на панів, — та вона звеліла ті челобитні звернути ј підтвердити, шчоб наперед таких не подавали. [3])

---

[1]) Соловьевъ. Исторія Россіи съ древн. временъ. XXVI. 47—48.
[2]) Соловьевъ. тамож, 46—47.
[3]) Сол., XXVII, 64.

Тільки ж і Катерина II шче тільки сподівалась, шчо народ українськиј буде колись довольниј «лучшими учрежденіями», котрі заведуть дьла нього царські чиновники замісць виборних козацьких. Історики ж россіјські, взьавши з слов цариці, шчо недовольноју скасуваньньам козацьких порьадків на Україні була најбільш својекористна старшина, впевнились вже, шчо народ українськиј,—котриј, звісно, мав резони бути недовольним старшиноју, — був уже завше довольниј царськими порьадками. На таких думках напр. збудовані всі ті частини «Исторіи Россіи» Соловјова, котрі говорьать про Україну, при чому шче Соловјов кілька разів, навіть в однім розділі, переміньа свіј погльад і на старшину, ј на народ, по тому, јак чи та, чи другиј держали себе проти московськвго царського урьаду: коли старшина противилась цьому урьаду, а чернь (з запорозцьами) помагала всмирьати старшину, сподівајучись шчо царі на завше зоставльать на Україні рівність і вільність, — тоді в Соловјова старшина јавльајетьсьа својекористними «крамольниками»; јак же старшина смирьалась, а чернь і запорозці не піддавались ні старшині, ні царським урьадникам, і повставали, хоч би ј против старшини тілько, — так уже чернь і запорозці јавльајутьсьа в московського історіка «крамолоју», розбіјницькоју. Думка ж про те, шчо народ українськиј мав резони бути недовольним і царським урьадом, на стільки противна московському історику, шчо навіть, росказујучи про часи, коли вже, післья поражки Мазепи, зоставалась тілько тінь гетьманшчини, коли гетьман і полковники стали зовсім уже тільки прикашчиками московського урьаду, котриј почав без вибору козаків назначати полковників із чужих льудеј, коли москаль Меншчиков, получивши од царьа мајеток на Україні, повертав козаків собі в крепаки і т. и., — Соловјов пише: «Малороссійскій народъ дѣйствительно терпѣлъ много, только не отъ московскаго тиранства», — а от својеji ж козацькоji старшини. [1])

[1]) Истор. Россіи, XVI, 376. Далі Соловјов показује приміри утиску народу од старшини ј каже, шчо урьад мусив переміннти полковників полтавського ј гадьацького, — та не каже, јакиј був поставлениј тоді без вибора гадьацьким полковником сербин, купець Милорадович, а це був один із најгірших дльа народа тіранів. Дивись про це у Ал. Лазаревського, Малоросс. посполитые крестьяне. 1648—1783, 44—45, 53—66. Там між инчим показано, јак шче зросло під

Украјінські історики, мимо својеї волі, підперли таке обертаньња московських вчених з історіјеју Украјіни. Вони показали багато хиб украјінськоїі козацькоїі старшини, не жалїјучи таких оборонців вольности козацькоїі, јак Іван Виговськиј, Іван Мазепа, Павло Полуботок (Куліш — в «Записк. о Южной Руси», II, де напечатана з похвалоју написана проти гетьманщчини записка Теплова «О непорядкахъ, которые происходятъ нынѣ (1763) отъ злоупотребленія правъ и обязанностей, грамотами подтвержденныхъ Малороссіи», Костомаров — в цілому рьаді творів од «Гетманства Виговскаго», Лазаревськиј — в «Малорос. Посполит. Крестьяне» и «Очерки малор. двор. фамилій». Антонович — «Послѣдніе времена козачества на прав. берегу Днѣпра», і др.). Цими дослідами істориків украјінських добре користујутьсьа вороги козацьких порьадків і прихильники царських. А показати всьу шкоду дльа украјінського народу оцих царських порьадків украјінські історики не вспіли (бо докладно історіја Украјіни власне в XVIII ст. шче ніким з нових украјінських істориків не написана) а то ј не могли, дьакујучи царськіј цензурі [1]). Так всьа історіја громадського житьтьа на Украјіні, а також погльаду украјінського народу на ті держави, під котрими він був і је, — Польську, Московську, — ј доси не показана в правдивому світлі. [2])

московським урьадом здирство з козаків і посполітих крестьан, на котре жалїјетьсьа Соловьјов, слідом за царським урьадником Протасьјевим; напр. посполіті в Комишні жалілись гетьм. Апостолу, шчо перше до замку гадьацького платили по 3 р., а бувшиј полковник Черниш звелів платити по 5 р., а п. Милорадович звелів насильно брати по 7 р. 20 к. та шовку, сапјану, масла ј т. д., та при цьому поковничка («двора князя Менщикова служителька») била льудеј, примушовала робити на неїі јіхніх жінок і дочок, веліла бити јіх «тиранско по спинѣ и по череву, по срамному уду» і т. д. Інтересно, шчо Соловьјов приводить, јак народ жалівсь на стародубського полковника Журавку (украјінцьа) а ні слова не каже про здирства ј тіранства Милорадовича ј јому подібних. — Шче докладнішче про Милорадовичів див. Лазаревського в «Кіевск. Старинѣ» 1882, мартъ, 479 і далі. Про початок старшинуваньньа Милорадовичів див. у Солов. XVI, 383—884.

[1]) Де шчо про Теплова, котрому дуже вже довіривсь д. Куліш, і за Гетьманщчину вспір сказати стариј і смирниј перед урьадом Максимович (О Григ. Ник. Тепловѣ и его запискѣ «о непорядкахъ въ Малороссіи». Руск. Бесѣда, 1857, IV. 61—78. Собр. Сочиненій, I, 545—564).

[2]) Д. Костомаров напр. в својіј праці про укр. пісні в «Русской

Між инчим цьому причина ј те, шчо доси не були, јак слід, зібрані ј појаснені украјінські пісні XVIII ст. і шчо навіть на ті пісні цього століттьа, котрі були вже напечатані, не звернуто було потрібноји уваги од вчених льудеј, котрим засліпльали очі ліпше оброблені, довші пісні та кобзарськи псальми XVI—XVII ст. про віјну украјінців з «невірними» турками, з льахами ј жидами, — пісні з славними іменами Кішки, Хмельницького ј т. и. А пісень XVIII ст., котрі передајуть думки украјінського народу про своје життьа під московським урьадом, зовсім не мало шче ј доси, — і коли јіх зложити до купи, то вони, хоч і назвуть нам мало «історичних имен», та все таки покажуть досить повні картини тодішнього життьа нашого народу, а також те, шчо він думав про ті порьадки, котрі заводила на јого землі московська держава.

Перегльанувши в нашому виданьньу пісні, зложені украјінцьами в остатньу добу козачини, јакі тілько в XIX ст. — најбільш в остатні 40 років, — зібрані були письменними льудьми од неписьменного мужицтва, кожниј побачить:

1) *З пісень I-го розділа:*

шчо, не гльадьучи на те, шчо в часи повстаньньа Мазепи против царьа московського народ украјінськиј став проти Мазепи (котрого не льубив по својім резонам, а не потому тільки, шчо він змінив цареві православному ј приступив до спілки з льахом Ст. Лешчинським та з шведом Карлом XII), — народ тоj все таки жалкував на руіну Січі царем Пётром і не залишив прихильности до прокльатоји царем бунтовськоји Січі, шчо була в Кримськіј протекціјі, ј задержав памјать про ту противну московському царству Січ і доси.

2) *З пісень II-го розділа:*

шчо народ украјінськиј післьа Мазепи зовсім на був довольниј московськими царськими порьадками не Гетьманшчині ј Слобідчині XVIII ст.: салдатськими станціјами,

---

Мысли» 1880, ділить політичні пісні украјінські тільки ось на јакі три частини: 1) «борьба козаковъ съ магометанскимъ міромъ, 2) борьба южнорусскаго народа съ Польшею и 3) Внутреннія, общественныя отношенія, возникшія вслѣдствіе борьбы съ Польшею». Так мов би то всі лиха, на котрі жалівсь украјінськиј народ і в пісньах післьа 1654 р., котрі пісні хоч дуже не повно, показав д. Костомаров, вијшли тільки «вслѣдствіе борьбы съ Польшею»!

канальноју роботоју, тьажкоју службоју на линіјах, далекими походами.

3) ***З пісень III-го розділа:***

Шчо народ памјатаје Запорожьжьа зовсім не јак розбишацьке гніздо, навіть не тільки, јак војацьку громаду, а ј јак товариство господарське, а најбільш јак громаду вільну, — шчо народ і доси мајже по всіј Украјіні добре памјата, хто (царицьа ј пани сенатори ј генерали) ј за дльа чого (дльа своједі користи, дльа забраньньа земель і роскошів) зрујновали славне Запорожьжьа.

Вмісті з тим з пісень усіх трьох розділів видно: а) шчо народ украјінськиј і в XVIII ст. дуже јасно розумів своју ***осібність од Москви,*** — і јак осібноји ***породи,*** і јак осібноји ***громади,*** — мајже так само, јак він розумів в XVII ст. осібність ***Украјіни*** од ***Польшчі,*** хоч з Москвоју ј не ділила јого віра так, јак ділила вона Украјіну од Польшчі, і б) шчо думка про цьу осібність і од Польшчі, ј од Москви не зчезла з XVIII ст. в украјінському мужицтві ј доси, не гльадьучи на те, шчо вона не підпиралась осібними державними порьадками ј не розвивалась письменством на власніј народніј мові.

РОЗДІЛ I.

ЗАПОРОЗЦІ З 1709 ДО 1739 Р.

УВОД.

Пісні, котрі печатајутьсьа далі, в цьому першому розділі, тісно счепльујутьсьа одна з однoју ј усі вкупі складајуть одно ціле, мальујучи дольу Товариства Запорожського од 1709 до 1739 р.: рујіну Староjі Січі москальями, переход запорозців до шведів (1709) пробуваньньа січовиків на Туречині (1709—1710) ј під кримськoју протекцієју, в Олешках (1711—1733) потім поворот јіх під руку царства Россіјського ј перші по тому походи на послузі тому царству (1734—1739). Пісні ці, коли не всі цілком, то в великіј части варјантів, котрі појасньајуть один одного, печатајутьсьа в першиј раз [1]) і через те проливајуть нове світло на життьа запорозців того часу ј на јого вагу дльа всього народу украјінського ј примушујуть перемінити більшу частину думок, јакі звичајно вживајутьсьа про те в письменстві.

Ці звичајні думки про т. зв. Олешковських січовиків не далеко одіјшли од тих, котрі написали самі ті січовики в тих грамотах, шчо вони послали в 1733—34 рр. до цариці Ганни ј до давнього свого гетьмана Пилипа Орлика. В цих листах запорозці називали свіј розбрат з Москвоју «преступленіями, якіи, будучи зъ препростого своего козацкого ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили», — а своју нову згоду з московським урьадом називали «покутоју давнього гріха» [2]).

---

[1]) Всього в цьому розділі напечатаних досі варјантів 18, а нових 43.

[2]) П. Орлика вибрали в гетьмани в 1710 р., по смерти Мазепи, противні Міскві козаки, котрі прибували в Туречині. Орлик думав одхилити січовиків од повертаньньа під Московську державу, — і на це јому ј одповіли січовики листом, копіју з котрого, јак і з листу Орлика, вони послали генералу Веjсбаху, котриј взьавсь влагодити згоду запорозців з Московськоју державоју. Ось цілком слова одпо-

Такі слова, котрі зовсім звичаjні в листі до московськоjі цариці, або в листі до чоловіка, з котрим запорозці не хотіли вже мати діла, — підіjшли до смаку вірнопідданним вченим в Россіjі, j на них ті вчені збудовали ввесь оглъад такого діла, jак розбрат Товариства Запорозського з Царством Московським, а потім згоду між ними: мовльав, перше согрішили, а потім покаjались. Одвітно до цього поглъаду, історик Новоjі Січі, д. Скальковськиj, зве часи того розбрату наjстиднішчими часами з усіjеjі історіjі запорозськоjі. Ціjеjу причиноjу украjінські вчені поjасньали таку дивну річ, шчо про цьу добу запорозськоjі історіjі звісно так мало пісень; мовльав, самі запорозці жалкували на своjу незгоду з Москвоjу j устидались своjjх вчинків, то j не співали про них, — а народ на Вкраjіні теж і собі, проклинаjучи Мазепу, не шанував і jого товаришів в ізміні проти царьа Восточного, православного. Недостача народніх пісень про запорозців цього часу так уражала вчених украjінців, шчо вони зважились поправити jіjі пісньами власного злогу, котрі вони печатали, jак мов би то мужицькі. (Див. Прилогу II, на стор. 129—130).

відного запорозського листу, з котрого можна бачити, шчо тоді січовики писали j до цариці: .... «саміе мы, по изволенію нашемъ войсковомъ, челобитніе писма до Е. И, В. уносили и просили: жебы давнихъ нашихъ преступленій, якіи, будучи зъ препростого нашего козацкаго ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили и о принятіи до первой ласки ѳ милость просилисьмо. Аже, слава Богу найвысшему, и получили и въ томъ не вонтпимо; воля Е. И. В. да будетъ насъ войско казнить, или животомъ дарить, то гдѣ же событся грѣхъ, тамо нехай буде и покута». (Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи. 1846. II, 62. Ціліj лист, порьад з другими такими ж, напечатано в статьті д. Скальковського ж «Филиппъ Орликъ и Запорожцы», Кіевская Старина, 1882, IV, 119—121). Такиj способ говорити про тих, хто одступивсь з Мазепоjу од царьа, показаниj був шче самим царем Петром I, коли він спервоначалу (7 ноjабрьа 1708 р.) обіцьав помилувати тих хто «отъ него, Мазепы, измѣнника обманомъ заведены» и хто вернетьсьа до царьа. (Бантышъ Каменскій; Источники Малороссійской Исторіи. II, 185). В 1710 р. Петро I писав в маніфесті про тих, хто jому не покоривсь: «протчіе измѣнники и воры Запорозцы, по *прелести* его, Мазепиной» (там же, 263). В амністіjі (прошченьньу), даннij в 1715 р. Горленкові і другим з старшини, котрі пристали було до Мазепи, — сказано: «просили бывшіе во время измѣны *прелестьми* его Мазепы заведенные» і т. д. (Де Пуле. Малоросс. Эмигр. при Петрѣ В. Вѣстн. Евр. 1872, № 5, 70).

А про те, перш усього, пісні про запорозців цього часу таки льубісінько були ј јесть в народі шче ј доси, та тільки або не були досі ні зібрані, ні зведені до купи, або не були вијаснені через те, шчо јіх не вірно пораховано між пісні пізнішчого часу, — то б то пісні про рујіну Січі в 1709 р. ј про переход запорозців в Туречину в 1709—1711 рр. пораховано було між пісні про рујіну Січі в 1775 р. ј про тодішньу јіх *виходньу* (јак кажуть потомки запорозців на Дунају) в Туречину ж. Остатнье случилось через те, шчо в теперішніх варјантах дејакі пісні про запорозців 1709 і 1775 р. переплутались, або вірші старішчих пісень пішли на будівльу пісень новішчих. Коли тепер виходить, шчо пісень про запорозців у часи розбрату јіх з Москвоју в 1709—1733 рр. можна ј доси шче набрати чимало, — то це вже одно наводить на думку, шчо доба цьа зовсім не така бридка дльа нашого народу ј не така стидка сама по собі, јак думали перше вчені льуде. Приложивши ж ці пісні до того, шчо нам звісно з письменних показів про життьа Товариства Запорозського перед 1709 р. ј опісльа, мусимо признати, шчо ј причини розбрату і потім згоди січовиків з Москвоју були далеко вважливішчі ј глибчі, ніж гріх та кајаттьа.

«Ізміна» запорозців московському царству в 1709 р. вкупі з Мазепоју настала післьа довгојі јіх суперечки з тим царством і самим Мазепоју, котриј довго не тільки держав руку того царства, а шче ј сам підбивав јого проти запорозців, котрі з свого боку дуже не терпіли Мазепу. Цьа суперечка запорозців з Москвоју, котра почалась шче з 1667 р., діло тим вважливішче, шчо вона наступила післьа доволі довгоји доби, коли запорозці стојали за царство московське проти ізмінників, подібних Мазепі. Причини цього, мов би безтолкового, з препростого розуму, перебіганьньа запорозців з одного боку на другиј добре појасньајутьсьа јіх листами од самого приступу Украјіни до Москви (1654) та тільки, на жаль, на ті листи мало звертајуть уваги історики, јак через те, шчо вони звичајно більш вважајуть на војацкі діла, а надто в справах козацьких, — ніж на думки громадські, так і через те, шчо звичајно історију Запорожьжьа росказујуть по шматкам, коли јіјі нагадајуть справи Гетьманшчини, або Городовоји Украјіни, не вважајучи на те, шчо Запо-

рожьжьа, або Низ, була крајіна, хоч і зрідненна ј привјазана до Городовоји Украјіни, та все таки осібна по свєјому господарству, по својім порьадкам і потребам, а через те ј заслугује осібноји історији.

Звісно, ми не можемо тут широко розмовльати про ті запорозські листи, — та все таки нагадајемо најголовнішче, шчоб ліпше можна було зрозуміти пісні ј вірші цього розділу.

В 1657 р., старшина на Городовіј Украјіни запримітила, шчо московськиј урьад тьагне до того, шчоб знишчити, хоч помалу, ті вольности украјінські, на котрих умовились козаки з царем в 1654 р. за Богдана Хмельницького, ј почала дбати об тім, шчоб помиритись з Польшчоју, вимовивши дльа Украјіни більші вольности.[1]) Запорозці не похвальали такоји думки ј писали так до гетьмана Виговського: «Що ежели такъ учинити мѣете непремѣнно, то вѣдайте зачасу, ижъ мы войско Низовое Запорожское въ томъ волѣ Вашой послѣдовати не будемъ, и титулу измѣнническаго на славное имя наше наволѣкати не хощемъ. Да и самъ Вашъ-Мость Мосцѣ Панъ изволитъ тилко разсмотрѣти и совершенно уважити, подъ которимъ Монархою лутшого себѣ впередъ можемъ надѣятися пожитія? чи подъ единовѣрнимъ Православнимъ Государемъ Царемъ Московскимъ, котрого еще ни въ чемъ не оскорбили, чили подъ иновѣрною, Римской отступнической релѣгіи и заблужденія сущею, короною Полскою, отъ насъ зѣло раздраженною и оскорбленною, мѣемъ безъ вонтпливости свои прошлого благополучія опредѣляти и записовати термѣни. Товариство наше Низовое охотницкое, на службѣ его Монаршой военной въ Литвѣ и въ Инфлянтахъ бывшое, и отъ толъ до Сѣчи повернувшое, великою отъ Великоросіяновъ себѣ явленною хвалятся ласкою и любовію; якой ми и впередъ отъ нихъ, а барзѣй отъ добронравного и благосердного отца и добродѣя нашого, Его Царского пресвѣтлого Величества, чаемъ и несумѣнно надѣемся, готови будучи и сами за его привисокую

[1]) Нагадајмо, шчо тоді московськиј царь вмовльавсь з польськими панами, шчо јого виберуть на корольа в Польшчі, — ј поміж козаками пішов страх, шчо все одно Украјіну привернуть до Польшчі, тільки без усьаких умов про вольности, Лѣтоп Величка, I, 366. Акты относящ. къ Южн. и Зап. Россіи, VII, 338.

Монаршую честь и Православное Государство, противъ всякого непріятеля его зостановлятися, и здоровья нашого не щадѣти. Ежели теди Ваша Мость Мосцѣ Панъ усмотрѣлъ що зъ сторони Его Величества ку себѣ и ку отчузнѣ нашой неполезное, то можешъ безъ премѣненія своей вѣрности, чрезъ пословъ своихъ и тое къ Его Пресвѣтлому Величеству зо всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малоросійскимъ суплѣковати и просити, и надѣемся же не тилко въ великомъ, но и въ найменшомъ желаніи и прошеніи Вашомъ, Его Царское Пресвѣтлое Величество благодати своея Монаршія отректи не изволитъ; аиле уважаючи тое, же и отъ насъ, всего войска Запорожского, крѣпка и издавна вожделенная Его богохранимой Правоалавной державѣ, отъ враговъ креста Господня Турковъ и Татаровъ, станула защита и охрана; и не возможетъ уже отселе тотъ общій непріятель Христіянскій, своими многочисленними силами, въ Его Царскую державу (якъ предъ симъ бывало) безпечне вкрочати, и своихъ бѣсурманскихъ подъ самою столицею корогвей развѣвати. Що все уваживши и разсмотрѣвши, изволь Вашъ-Мость Мосцѣ Панъ, подлугъ своей листовной къ намъ писанной ассекураціи, путемъ Хмелницкого ходити, вѣрности своей Его Царскому Пресвѣтлому Величеству не отмѣняти, а при помощи всесилной Божественной, сполне зъ Его Монаршими силами, противу непріятелей своихъ Поляковъ, за древніе волности наши застановлятися, и иго ихъ отъ отчизни нашой Малоросійской на вѣки отсѣкти». [1])

З слов цих јасно, јак розуміли тоді запорозці спільність својіх і московського народу інтересів і јак вони, хотьучи держатись за Москву, все таки не думали зрікатись својіх вольностів і вірили, шчо ј царь не хоче піднімати на ті вольности рук својіх. В цьому завірьав јіх і царь грамотами до них і до всього льуду українського, шчо він буде українців «содержать по ихъ правамъ и вольностямъ, и наше царскаго величества слово премѣно не будетъ», [2]) — хоч справді царь думав зовсім инакше, бо велів своїім посланцьам підводити українців, шчоб прохали

---

[1]) Лѣтопись Сам. Величка, І, 311—312.

[2]) Лѣт. Величка, І, 387, 390. Акты относ. къ Истор. Южн. и Зап. Россіи VII. 190—191. 231 232.

заміни виборного козацького урьаду царськими војіводами [1]).

Так за московського царьа стојали запорозці в смутні часи гетьманшчини Виговського, Јурасьа Хмельницького, Сомка (1657—1663),—але все таки не зрікајучись ні своїх вільностів, ні навіть вільностів городовоји Украјіни [2])

Круто перемінились думки запорозців про царьа московського з 1667 року,—ј тому најголовнішчі причини були: 1) поступованьньа в городовіј Украјіні војівод московських, котрих згодивсь впустити гетьман Бруховецькиј, — (шчо першиј назвавсь ***холопом*** царським, а царь јого зробив својім бојарином) поступованьньа, котре підньало проти себе не одну вже старшину, а ј чернь козацьку ј мішчанську, 2) поділ Украјіни між Польшчеју ј Москвоју. З тоји пори запорозці „зашатались“, јак казали московські урьадники ј царь, — хоч все таки не зважувались зовсім одірватись од царьа, бо все таки думали, шчо з усіх сосідніх держав і монархів (царів) скорше всього можна забезпечити цілость Украјіни під «царем православним». Ми

---

[1]) Акты Ю. и З. Р. XI. 787. Наказъ стольнику Василію Кикину 11 авг. 1657: «Да Василію жъ, ѣдучи дорогою въ Нѣжинѣ и въ иныхъ городахъ поговорить съ войтами и бурмистрами и съ мѣщане на одинъ: .... а буде учнутъ говорить: добро бъ де и то было, чтобъ великій государь для всякихъ непріятельскихъ приходовъ и расправныхъ дѣлъ изволилъ быть у нихъ въ городахъ своимъ царскаго величества воеводомъ.... А буде про воеводъ не взочнутъ, и Василью и самому о томъ всчать и говорить, чтобъ государевымъ воеводамъ быти въ черкаскихъ знатныхъ городѣхъ, для того, чтобъ имъ тутошнимъ жильцемъ отъ полковниковъ и иныхъ людей обидъ и налоговъ не было». — Псльа того, јак стало відомо, чого хочетьсьа цареві, — то, звісно, знајшлись такі, котрі ј стали прохати того, про шчо јім натьакали царські посланці. Першиј виступив ніженськиј піп Филимонов, далі дејакі мішчане ј навіть почасти ј запорозці. А. Ю. и З. Р. IV, 31, VII, 227—228, 247. 285, 286, 334, 187—188. 350. V, 101.

[2]) Хоч, јак вказано в повишчіј примітці, ј між запорозцьами були льуде, котрі, то з злости на городову старшину, (в часи Виговського) то мајучи на меті своји особисті користи (јак кошовиј гетьман Іван Брьуховецькиј) казали, шчо раді бачити војівод царських в городах, та все таки цілиј Кош і в часи Виговського бажав од царьа «чтобъ войску Запорожскому быти по прежнимъ правамъ и привиліямъ». (Акты Ю. и З. Р., VII, 192), В 1663 р. Кош писав «несмачниј лист» до Јур. Хмельниченка, в котрому виговорьував јому «неулечимое шаленство, же одступив Православного Монарха», а також і те, шчо він перше, вмовльаучись з тим монархом, «неслушне мовчав про пакти (статьті про вольности) свого батька з Москвоју». (Лѣт. Величка, II, 30—35).

не можемо тут росказувати про ці *шатости* запорозські, та вони ј росказані докладно в Костомарова ј Соловьјова (у цього з усім, шчо тілько можна сказати проти запорозців і украјінців у загалі). Ми не будемо в усьому боронити січовиків. Переміни січовоји льудности, котра то приходила то одходила, то вимерала на віјні, — звісно, не давала міцноји постіјности в поступованьньу ј усього товариства запорозського; січові звичаји, по котрим усьакиі „добриј рицарь“ — іноді пројдисвіт, — міг набрати собі віјсько охотнеје та ј колотити з ним по сусідніх світах (јак напр. Суховіјенко, котриј хотів наслідовати Брьуховецькому, або Петрик) — родили чимало вчинків не хвальних дльа всього Товариства Запорозського ј шкодливих дльа всіјеји Украјіни. Коли додати до цього тодішньу грубость характерів і пијацтво, — звичајне не в одніј Січі, — то побачимо багато джерел, з відки мусило вилитись чимало вчинків, котрі на суді історіји можна поставити проти Товариства Запорозського.

Тільки ж з другого боку можна налічити не менше „шатостів“ навмисних, також з боку Москви, котра в справах, шчо доторкались до Украјіни ј Запорожьжьа, мала на оці своји користи ј крутила Украјіноју дльа тих користів і перед Польшчеју, ј перед Кримом, не кажучи вже про вчинки војівод московських, ні навіть про підкопи царськаго урьаду проти нельубих јому виборних порьадків на Украјіні. Далі звісна дольа „шатостів“ січових виходила з того чудного стану, в котриј поставила січовиків сама Москва в своіх умовах з Польшчеју в 1667 р., по котрим було признано, шчо запорозці „мајуть бути в послушенстві під обороноју ј під високоју рукоју обох великих господарів“— польського ј московського[1]). А більш усього ј „шатости“, ј усьакі негарні боки запорзського характеру мусили вбільшитись через те, шчо запорозці, стративши віру в шчирість царства московського, ј не чујучи за собоју сили продержатись самим і своіми власними натугами встројіти Украјіну так, јак би јім було мило, —иноді тратили голову ј давали себе потьагти туди, куди јіх пхала хвилева пристрасть або нужда.

Тільки ж коли огльанути најбільшу частину вчинків, а

[1]) Андрусовська умова, 1667. Лѣтоп. Величка, II, 107.

надто думок, котрі виходили од усього товариства запорозського, а не од јакоји небудь хвилевоји купки, то зовсім не по правді буде вбачити в запорозцьах, навіть в часи најбільшоји „шатости“ на Украјіні (з 1667 до 1676 р.) тільки безсовісних розбишак, поставивши јім, в докір, — јак це робить Соловјов, — слова, котрі вырвались (в 1674 р.) в славного кошового Івана Сірка, дуже роздосадженого нешчиростьу московського врьаду: „хај собі царі (польськиј, турецькиј, московськиј) проміж себе справльауться, — а ми собі місце знајдемо; котриј буде дужчиј, тој пам ј государь буде!“ [1]) Перегльанувши вчинки *цілого* кошу запорозського ј перечитавши јого листи од 1667 до самого 1709 р., ми впевнемось, шчо ј шатости запорозці показали далеко меньше, ніж з першого разу показујетьсьа, ј шчо Запорожьжьа ніколи не забувало думки: перше *про цілість* усіеји Украјіни, — вдруге про *вольность* јіји, втретье—про *рівність* і добро *черні*. І це не диво, — бо запорозці були виходці с усіх сторін Украјіни, од Карпат до Слобідчини, ј були најбільше льуде з черні, при тому льуде најгарьачші, звичні до волі, — а до того на Січі не переводились льуде ј письменні, котрі вміли зрозуміти почутьтьа серцьа козацького товариства ј виложити јіх на папері. Ось через шчо листи запорозців з часів Богдана Хмельницького до 1667 р., а звідти до самоји рујіни Січі в 1709 р. показујуть нам справди највишчі думки, до котрих тоді підньались украјінські льуде, — і то далеко не думки диких розбишак.

Ми вже сказали, коли ј через шчо засварились запорозці з Москвоју. По весні 1667 р. дејакі запорозці, виходці з правобічноји Украјіни, про котру вже пішла чутка, шчо царь відступа јіји до Польшчі, зірвали своју злість на Москву тим, шчо обібрали ј потім убили царського посланцьа Ладиженського, шчо јіхав з татарами до Криму, јак казали самі татари, з замірами вмовитись з ханом на некористь запорозцьам [2]). На Січі далеко не всі похвальа-

[1]) Солов., Ист. Р. XII, 147—148. Соловьевъ каже: «приговоръ Запорожью былъ подписанъ этими словами, ибо кто осилилъ окончательно, тотъ не захотѣлъ болѣе терпѣть людей, шатающихся между государствами».

[2]) Акты Ю. и З. Р. VI, 187, 200. Брьуховецькиј показував потім наказ царськиј, шчо взьато в Ладиженського, некористиј дльа запорозців. Акты Ю. и З. Р. IX, 49.

ли тоj вчинок [1]), —та увесь кош був недовольниj і царьським урьадом. 21 маjу 1657 р. кошовиj з товариством писав до гетьмана в городи: „Есть намъ зѣло весна нынѣшняя къ великой печали и кручинѣ належащая, когда не видимъ, чтобы до цѣлости всего къ народу нашого Малороссійскаго малая помочь отъ кого была [2]); только подобно по изволенію Божію, за грѣхи наши то насъ доходитъ, что и тотъ который намъ хлѣбъ прежъ сего давалъ, нынѣ камень вмѣсто оного умыслилъ подать...... мы увидѣли въ статьяхъ его пресвѣтлаго величества таково намъ непожиточное дѣло, что насъ какъ дѣтей яблоками тѣшитъ и увѣщаетъ, чтобъ мы при его царскомъ пресвѣтломъ величествѣ были и вѣрно служили, не склоняясь ни на какіе прелести. И мы того гораздо остерегались; но нынѣ уже удивився такому превротному умыслу, печальны есмы, когда взявъ брацкое желательство съ королемъ, его милостію, тотчасъ же и къ хану отзывается и что обѣщаетъ: буде (ханъ) съ пріятствомъ объявится, то и намъ всего умалити обѣщаетъ......... Токмо да изволитъ того милосердіе, Ему же небо и земля въ услуженіи ходитъ, отъ такого ига горькаго, которое прежде сахарно было, обороняти; понеже паче мысли нашея такова намъ немилость объявилась; понеже на тотъ слѣдъ предковъ своихъ идучи работали есьмы. А какъ человѣкъ для роду своего ниву хочетъ устроити, прежде трудовъ приложитъ, терніе изъ нее вымечетъ, тако и предки наши прилѣжно о томъ радѣніе чинили, не щадя здоровья своего, но паче понесши, гдѣ потребно было, терніе изъ

---

[1]) Тамож, VI, 200, 201.

[2]) Пригадаjмо, шчо од часів Б. Хмельницького, украjінці бажали вибавити од Польшчі, чи jак небудь поставити на волі, *цілу* Украjіну, з Волиньньу, Полісьсьам і Покутьтьам Галицьким. (Костомар. Б. Хмельн., Ист. Моногр. XI. 256). Виговськиj нагадував цареві, котриj питав jого ради про рубежі з Польшчоjу, про льудеj православних на Волині коло Льублина j инде, котрі обертаjутьсьа до jого, гетьмана. (А. Ю. и З. Р. VII. 196). Дорошенко, вмовльуjучись і з турками, думав про вольу народу украjінського (руского, одмінного од Польшчі j Москви) по Сочаву в Буковині, Вислу, Минск, Сівск і Путивль, (А. Ю. и З. IX, 219) а запорозцьам писав про увільненьньа од Польшчі Подільльа, Волині, Полісьсьа j Литви. (Вол. II, 393). Порівн. лист Самоjловича до царьа. Руина. 1880, Сент, 41, прим. 2.

отчизны выметывали, чтобъ намъ вольности уродила, которые имѣемъ за дражайшую вещь, что, какъ видимъ, рыбамъ птицамъ, также и звѣрямъ и всякому созданію есть мила. Чего ж ради и сердца наши скорбѣти не имутъ, что насъ одержати за наши заслуги хотятъ, и вольности, чрезъ кровавые труды имѣючи, искоренити? Только намъ мнитца, что рѣка великая много иныхъ рѣчекъ преодолѣетъ, такъ всемогущаго Бога помощь тоже егда кому подаетъ онъ всѣ тѣ замыслы земныхъ монарховъ (царів) преодолѣетъ"[1]), Обертајучись до пригоди з Ладижинським, кошовиј писав далі: „Вѣмъ убо, не отъ чего иного и столникъ безъ вѣдома нашего смерть пріялъ, толко оттого, что въ городѣхъ великія обиды отъ нихъ (москалів) люди терпятъ. Однакъ все то оставя, жедаемъ: изволь вельможность твоя, по прежнему своему желательству, въ любви съ нами жити и о всемъ о томъ его царскому пресвѣтлому величеству извѣстно учинити, чтобъ изволилъ своимъ ратнымъ людямъ приказать, чтобъ въ городѣхъ перестали всякихъ вымысловъ чинить... а буде не перестанутъ, храни Боже, чтобъ большой огонь не возсталъ. Доколѣ живыхъ насъ станетъ, того будемъ остерегати, чтобъ наши права и вольности не умалялись. А о томъ они (москалі) напрасно головы свои трудятъ; вѣмъ бо, какъ слѣпому въ примѣту (в ціль) убити не мочно, такъ даромъ о томъ и промышляють. Такъ и монархи пусть на то усматриваютъ, что наше (льудське) есть начинати, а Божіе совершати [2])".

Не гльадьучи на недовольство проти монарха московського ј јого урьаду, котре підбивало запорозців на дејакі вчинки проти царьа, (напр. де шчо з наробленого бувшим кошовим Суховіјенком) все товариство січове цілком, бажајучи спільности всеји Украјіни ј не довірьајучи польакам і туркам, все таки стојало за сојуз Украјіни з Москвоју в тьажкі часи Рујіни, котра настала післья того, јак по ви-

[1]) Акты Ю. и З. Р., VI. 203—204.

[2]) Порівн. також, 188, другиј лист того ж кошового, в котрому він пише до гетьмана, шчо запорозці раді вдержати ласку царську, — «а ежели ни, то юже мусимъ яко солемандра (јашчурка, шчо, јак кажуть, в огні не горить) в огні зоставать; сѣти подъ часъ паукъ зъ внутренностей своихъ наставляетъ, въ котрые хиба муха ввязне, але шершень бы на мней ся оное не боитъ».

борі Брьуховецького наступили різні гетьмани на правім і лівим боці Дніпра, а надто коли один з правобічних гетьманів, Дорошенко, аби правобічньа Украјіна, одступлена царем до Польшчі, не доставалась польакам, приступив до султана турецького, котриј і приньав јого в підданство в 1669 р. [1]). Кош запорозькиј виступав завше проти многогетьманства і писав напр. Дорошенкові, шчо „подобно діяволъ, всегда погибели человѣческой ищущій, насѣялъ намъ васъ, такихъ гетмановъ, яко куколю вь пшеницу, же для своихъ приватъ и интересовъ бинаймнѣй не поболите о крайнемъ упадку отчизны нашея“ [2]). Шче гірше ображались вони підданством Дорошенковим туркам, називајучи јого за те јудиним товаришчем [3]), — і з усіх сил клопотались, шчоб звести до купи обидві Украјіни під рукоју царьа московського, тільки зо всіма вольностьами, вмовленними Б. Хмельницьким в 1654 р. За ці клопоти запорозці дістали навіть догану од царьа, шчо, мовльав, не за своје діло беруться, — шчо, мовльав, на те јесть царськиј воіевода, та поставлениј царем гетьман [4]).

Ці довели діло до того, шчо таки правобічньа Украјіна

[1]) Умови напеч. в А. Ю. и З. Р. IX, 219.

[2]) Лѣтоп. Сам. Величка, II, 224—226, лист 18 Окт. 1669. Порівн. вишче, 98—100, лист Јанв. 30, р. 1666, і далі, 395—396, лист Апр. 2, 1676.

[3]) Лѣтоп. С. Величка. II, 343—346; лист Окт. 26, 1673 р.

[4]) Післьа того, јак на раді в Переjаслові, (17 марта 1674) козаки правобічні ј лівобічні поклали вибрати лівобічного гетьмана Самојловича гетьманом обох боків, а посланець Дорошенка објавив, шчо јого гетьман і собі пристаје до царьа, — згода все ж таки не наставала јак через те, шчо Дорошенко не хотів зрікатись гетьманства, так і через те, шчо козацтво не льубило гетьмана Самојловича, поставленного в гетьмани більш московськими бојарами, ніж козацькоју радоју. Тоді (1675 р.) запорозці пішли на раду до Дорошенка в Чигирин, покликавши туди ж і донських козаків, — і там Дорошенко присьаг на підданство цареві. Кошовиј Сірко објавив об цім листами до всіх городових полковників, именујучи Дорошенка гетьманом, а цереві писали, шчо вони заприсьагли Дорошенкові, шчо царь јого зоставить непорушно в городі ј буде обороньати својім військом «од всіх непријателів, татар, турок і льахів», — і тоді «всі міста запустілі на правобічніј Украјіні впјать льудьми насельатьсьа ј будуть тішитись својіми вольностьами і розживатись також, јак і задніпрьанська сторона». (Солов. Ист. Р. XII. 182—183, Костомаровъ. Руина, Вѣстн. Европы, 1880, Авг. 406—407).

була одлучена од лівобічноji j спустошена так, шчо украjінці, а надто запорозці не могли без сліз здумати про те [1]). За то на лівим боці Дніпра, которий зоставсь за Москвоjу, за часів гетьманства Самоjловича (1672—1687) j Мазепи все зростала перевага царського урьаду над вольностьами козацькими, а вкупі з тим зростала j перевага козацькоji де далі, все більше канцільарськоji, старшини над чернью, —так шчо та мусила втікати навіть на правиj бік Дніпра [2]).

Втікали недовольні j Москвоjу, j козацькими дуками j на Запорожьжьа — і тут радились з січовиками, jак би повернути инакше справи на Гетьманшчині. Звідсі виходило безперервне недовольство проміж городовими гетьманами j запорозцьами, j безперервне жаліньньа гетьманів царьам на „крутоголових“, jак казав Самоjлович, січовиків. І царськиj урьад, і гетьмани раді були поставити своjе віjсько на грьаниці запорозськіj, — шчоб вдержувати чернь од утеків на Січ, а січовиків од помочи черневим бунтам, та шчоб держать в своjіх руках привоз хліба на Січ; без которого важко було обіjтись рибалкам і скотарьам—запорозцьам [3]).

Jак колись польаки вкріпльали дльа такоji ж цілі Кодак, так тепер московськиj урьад, за згодоjу покірних jому гетьманів, почав закладати своji кріпости на рр. Орелі j Самарі, на дорозі з Слобідчини j Гетьманшчини до Запорожьжьа.

4 Апр. 1684 р. кошовиj Іван Гусак докорьав гетьману Самуjловичу, шчо од нього, гетьмана на запорозців за jіх «щоденную працю и зичливость холоднїй вѣтеръ вѣетъ». — «Нами ся войскомъ запорожскимъ титулуете,— писав кошовиj, — а насъ за нѣзащо маете, не тилко нечи-

---

[1]) Див. Величка вип. I, 5. і II, 394, jак запорозці плакали, слухаjучи в 1676 р. лист об «упадлой отчизни своей Малороссійской тогобочной», 467—472, лист кошового Сірка до гетьмана Самоjловича, Сент. 25, 1678 р. про «запустіньньа j упадок отчизни Малороссіjськоji», jак через «непостоjанних гетьманів», так і «черезъ незичливі сосѣдственныхъ монарховъ факціи» (хитрошчі).

[2]) Цеj зріст старшинського натиску на чернь добре показаниj в Лазаревського, Малор. Посполит. Крестьяне. 1648—1783, і в Антоновича, Посл. времена козач. на прав. бер. Днѣпра, 25—30.

[3]) Перша заборона царська возити хліб на Запорожьжьа, в 1671 р. А. Ю. и З. Россіи, IX, 615.

ничи жаданю нашему слушному досить; а надъ то и зъ старшини городовой и одъ легкихъ и незаслужонихъ особъ поносятъ товариство наше войсковое тяжкіи прикрости и поносили; которихъ зневагъ и нечести виповѣдити трудно: мусимъ тое все скромностю нашею зносити и на себе покладати. Донеслося намъ запевне вѣдати зъ розних сторонъ, и отъ певнихъ людей заходятъ насъ слухи, же доконечне ихъ Милость бояре и воеводи и всѣ начальніе полководци такъ въ себе усовѣтовали и постановили: жебы стягнувшися зъ войсками силами Монаршими на Самаръ, и городи осадивши, а прикоротивши нашихъ волностей, взяти власть нашу въ свои руки, и насъ зъ рѣки Днѣпра викоренити; чого нѣкогда доказать того не могутъ. И такъ разумѣемъ, же Велможвость Ваша, яко ласкавій нашъ рейментаръ и войска Запорожского родимецъ, до того призволити не зхочетъ, жебы славу и повагу войсковую загубити на вѣки, и Украину Малоросійскую подати въ подданство; чого каждій добрій и цнотливій зъ продковъ Украинскихъ и войска Запорожского молодецъ, и вся отчизна наша Малая Украина Малоросійская на тое призволити не хочетъ. Бо самъ Ваша Панская милость вѣдаешъ тое добре, же негдись славній памати Богданъ Хмельницкій Зѣновій, котрій отъ килко лѣтъ кончачи войною презкривавую працю свою и старане, отъ отчизнихъ пановъ своихъ вибился зъ подданства и освободивъ отчизну нашу всю Украину Малоросійскую; и поддаючися подъ высокодержавную руку къ Богу зейшлому блаженія памяти Царю Алексѣю Михайловичу на постановленю мирнихъ договоровъ, на які́й часъ многіе тамъ високородніе голови знайдовалися, и при многихъ чужоземскихъ посланнихъ и народу посполитого, всякіи Козацкіи вольности войсковіе и права зъ обылними присягами и записами моцно закрепили, и утвердили вѣчними волностями войско Запорожское; котрихъ волностей и по присяжномъ крѣпости и запису трудно кому розривати; хиба хто схочетъ на свою шкоду. А тіи всѣ волности и права и записи, и наданіи намъ войску Запорожскому Низовому постановленіе пункта и привилея отъ многихъ и давнихъ антецессоровъ маемъ, и до сего часу въ спрятахъ нашихъ войсковихъ знайдуются, и до смерти будемъ ихъ держатись, нимися щитити. И дай Боже намъ всѣмъ,

войску Запорожскому, во всѣ вѣки здобитися тими булавами, бунчуками, корогвами, привилеями и арматами и бубнами, котріи дойшли по немъ небощику Хмельницкому рукъ нашихъ; и при тихъ хочемъ стояти до смерти нашой, при знаменитихъ що въ насъ есть и славнихъ знакахъ; зъ якими певне при помочи Божой войско Запорожское передъ всѣмъ свѣтомъ не постидается. А прето ежели бы мѣла бути то истотная правда, жебы тое мѣли звишспецѣфѣкованую рѣчь непотребную вщипати — чего пожался Боже! — а ми войско Запорожское Низовое и намнѣй въ тимъ не вонтпимъ; маемъ столко по милости Божой способу; силна есть и моцна чернь Днѣпровая своими помочними потугами и плодна есть матка Козацкая» [1]).

Два роки з годом кошовиј Григоріј Сагајдачниј, з усім старшим і меньшим віјська Низового Запорозського товариством докорьав Самујловичу, шчо в јого «лучшую честь имѣютъ похлѣбци (јого), плути і шалвѣри, нежели войско цѣлое запорожское» и казав гетьману: «не заступати, але розоряти воиско Низовое самъ Ваш-Мость свои рейментарскіе винаходишъ способы, поневаж на витискане насъ зъ луговъ и вѣтокъ Днѣпровихъ, старовѣчныхъ нашихъ жилищъ козацкихъ усовѣтовалесь съ боярами Московскими, а найбарзѣй подобно зъ сватомъ своимъ Шереметомъ, построили городи низше Самари по надъ Днѣпромъ, чого нѣгдисмося не сподѣвали.... Якое намѣреніе Ваше у построенню по надъ Днѣпромъ низже Самари городовъ и витѣсненню насъ зъ луговъ нашихъ Днѣпровихъ, аби цале отмѣнено и оставлено по трете и по десяте пилно просимъ» [2]).

Скоро потім Москва, в кінець поділивши (1686) з Польшчеју Украјіну, здумала војувати Крим, і хоч поход москалів з козаками на Крим (1687) був несчастливиј, та дав пригоду перше поставити віјсько московське ј гетьманське на Самарі ј низше коло Камјаного Затону під самоју Січоју [3]), а скоро псільа того, по скинутьтьу Самојловича ј поставлінньу, по волі москвовського војіводи Голицина, в гетьмани Мазепи, московськиј урьад таки ј справди звелів збудовати тут кріпости.

[1]) Лѣт. Величка, II, 539—543.
[2]) Лѣт. Величка, II, 557—561. Апр. 26, р. 1686.
[3]) Лѣтоп, Величка, III, 12—13.

В 1688 р. 20,000 гетьманців збудовали город Новобогородицькиј на устьу р. Самарі (москалі стојали тут же, та нічого не робили) і там стали жити најеводи московські, а через кілька ркків (1701) збудовано город в Камјанім Затопі, в котрому сіли московські стрільці і, јак каже Величко, — «не безъ частихъ зъ Запорожцами утѣсняемими зссоръ и дракъ обрѣталися». Запорозці жалілись, шчо по р. Самарі були јіх ліси ј пасіки, — та Мазепа јіх заспокојував, шчо кріпость будујетьсьа на час віјни; в решті звиньавсь тим, шчо робитьсьа це не через нього, а по волі царськіј [1]). Гетьман брехав, — бо сам він не раз писав в Москву, шчо треба будовати кріпости коло Січі ј осажувати в них московське віјсько, або коли прохав јакого городка (Новобогородського) дльа себе, то обіцьав шче ліпше москалів догльадати за запорозцьами ј не пускати до них льудеј з городів [2]).

В 1701 р. пријшло московське ј гетьманське віјсько до Микитина Рога ј почало будувати кріпость коло Камјаного Затону. Запорозці жалілились цареві, шчо вже ј тепер вони «терпльать шкоду ј неправди в вольностьах, здобичах і промислах», — і казали, шчо «вони на віјру с бусурманами по царському указу іти завсегда готові, а города будувати не позвольајуть» [3]).

Тільки ж проти царськоји ј гетьманськоји сили вкупі запорозці не могли нічого вдіјати, — ј мусили піддатись і тільки заховали в собі велику ненависть до урьадів царського ј гетьмантького. Јак завше, запорозці ненавиділи ці урьади не тільки за себе, а ј за всьу чернь украјінську. Циј черні, де далі, становилось все тьажче, — і вона сама могла побачити за гетьманства Мазепи, шчо тьажке дльа неји панство зростало за помічьчьу царства. Мазепа був поставлениј гетьманом по волі урьаду московського, мајже без вибору козацького, — і державсь силоју стрільців московських, шчо коли јого зоставлено було [4]), козацька служба Москві, ставала де далі, все важчоју, начальство московське все льутішче. — «Полно вамъ, бл—ны дѣти,

---

[1]) Величка, III, 60—63. Костомауовъ. Мазепа. Русск. Мысль 1882, Янв. 20—21.

[2]) Костомаров, тамож, Февр. 56, 96, Мартъ. 119.

[3]) Костомаровъ, Мартъ, 123.

[4]) Костомаровъ, Янв. 17, 22, 28, 45, 60.

хохлы свои вверхъ поднимать! Ужъ вы у насъ въ мѣшкѣ!» казав (в 1702 р.) один московськиј начальник (Левашов) [1]).

З самого початку гетьмануваньньа Мазепи ј післьа першого подорожьжьа јого в Москву дукам пороздавано багато земель в селах украјінських [2]); порьад з тим зростали аренди на млини, горілку ј т. и. та індукти (податки јармаркові)[3]). Чернь роптала, шчо царі по просьбі гетьмана ј старшини, отдајуть народ панам в невольу, жалілась, шчо в Гетьманшчині «нас згубльать москалі», тікала на правиј бік Дніпра ј на Запорожьжьа ј там лајала панів і царів і розмовльала з січовиками, јак би перевернути тьажкі порьадки на Гетьманшчині [4]).

Кош запорозськиј обертавсь до гетьмана, требујучи переміни в тих поркадках. Кошовиј Гусак писав Мазепі (1692), щчо јак Хмельницькиј «піддавсь пресвітлим монархам (московським), то в посполітиј раді така вмова була, шчоб не було досад на Украјіні; а тепер бачимо, шчо бідним льудім великі утиски чиньатьсьа. Ваша вельможность правду пишете, шчо при льахах великі утісненьньа військовим (козацьким) вольностьам були, за те ж Богдан Хмельницькиј і віјну проти них (льахів) підньав, шчоб із підданства висвободитись. Тоді ми думали, шчо во віки віків народ христијанськиј не буде в підданстві, а тепер бачимо, шчо бідним льудім гірше, ніж було при льахах, бо ј кому не слід держати підданних, — і тој держить, шчоб јому сіно або дрова возили, груби топили, стајні чистили. Правда, коли хто по милости військовіј знаходитьсьа в старшині генеральніј, такиму можна ј подданних мати, нікому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому було; а тепер чујемо про таких, у котрих і батьки підданних не держали, а вони держать, і не знајуть вже, шчо з својіми бідними підданними ј творить. Таким льудім не слід держати підданних, — а јак батьки јіх працьували, хліб јіли, так і вони нехај јідьать» [5]).

---

1) Костом., Мартъ, 127.
2) Костом. Янв. 24, 39—40 і далі,
3) Костом., Февр. 59, 84—85.
4) Костом., 59, 87. Апр. 100.
5) Солов. Ист. Россіи, XIV, 180. Костом., Мазепа, Февр. 68. Дуже жаль, шчо ввесь лист Гусака доси не напечатаниј.

Тоді ж таки кошовиј Гусак словами переказував Мазепиј шчо б то тој звернув увагу на те, шчо па городовиј Украјіні не хотьать ні аренд, ні гетманських папів-старост по селам, — та прохав гетьмана, шчоб «Москва милостивішча була до украјінців, — бо льуде, шчо приjіздьать з Гетьманшчини (чумаки ј т. и.) жаліјутьсьа, шчо москалі льудеј бјуть, крадуть, грабујуть, хапајуть дітеј і завозьать в невольу в Московшчину» [1]).

Не були недовольні запорозці царським урьадом і через јого поступованьньа в дуже важних дльа них і дльа всіјеји Украјіни справах з Кримом і з Польшчеју.

Крим і Низова Запорозська Украјіна поставлені самоју природоју так, шчо јім не можна прожити однiј без другого, — так шчо держави, котрі володіли тими краjінами, мусили або бути в мирнiј спілці проміж себе, або мусили војуватись доти, поки одна забере собі обидві краjіни. Льуде на Низовiј Украјіні в старовину могли жити тільки з скотарства та з рибальства. Степи ж і луги на низовому Дніпру незамітно зливајутьсьа з степами ј лугами кримськими, так шчо ні татари кримські, ні козаки запорозські не знали твердо грьаниць своjіх випасів, а в часи суші мусили міньатись своjіми випасами. Далі Крим маје солоні озера, з котрих запорозцј діставали сіль на своју рибу ј на вивіз в городову Украјіну, дльа чумаків котроји Січ була безпреміннoју станціјеју ј перевозом. В XV ст., коли украјінські виселки дiјшли було до Чорного Морьа між Дніпром і Дністром, було влагодились доволі мирні стосунки між русинами Дніпровими ј Кримом,—в котрому тоді навіть проживало чимало украјінського льуду [2]). З кінцьа XV ст., коли турки одбили в украјінців берег Чорного Морьа ј завојували Крим, татари кримські повернулись в хортів, котрі мусили заганьати дльа Туречини украјінських полоньаників, — і через те мир між украјінцьами ј Кримом (до котрого тоді належав і Буджак) став не можливим [3]). Вже через одно те, шчо ј Московшчина так само терпіла

---

[1]) Соловьевъ, XIV, 181.

[2]) Див. про це в Историч. Пѣсн. Малор. Народа, I, 103—106, а також Хартахая, Истор. судьба Крымскихъ Татаръ. Вѣстн. Евр. 1867, I—II.

[3]) Див. далі, в увагах до пісні № IX, а в «Истор. пѣсняхъ» I, 74—99.

колись од татар Кримських і Астраханських, jак Украjіна од Кримських і через те, шчо татари кримські (аж до XVIII ст.) набігали j на південну Московшчину, украjінці мусили дijти до думки про спілку з Московшчиноjу проти татар [1]). Шче в $^{1}/_{2}$ XVI ст., коли царь московськиj взьав Казань і послав вijсько проти кримців, 300 украjінців пристали до того вijська (1556) і зараз потім староста Канівськиj і осадчик першоjі Січі на о. Хортиці, кн. Дм. Вишневецькиj, котрого наші пісні звуть Баjдоjу [2]), обернувсь до Москви j водив з своjіми козаками (1558) московське вijсько Дніпром проти татар, а потім (1559) на Дон і під Азов, коли московськиj воjівода проjшов аж в Чорне Море. Тільки ж і тоді виjавилось, шчо, при спільности інтересів між москалььами j украjінцьами, jесть і ріжницьа інтересів у царства московського з Украjіноjу: царь московськиj побоjавсь затьагуватись в вijну з турками за Чорне Море, — котре так потрібне було дльа Украjіни, — і волів ліпше воjувати з Швецijеjу j Німецькими рицарьами за Балтиjське море [3]). Так думка про соjуз Украjіни з Москвоjу проти кримців і турок і заглухла на jакиjсь час, хоч вона j піднімалась не раз післьа Дм. Вишневецького. Думка цьа між инчим помогала тому соjузу, котриj накінець зложивсь між Украjіноjу j Москвоjу в 1654 р. [4])
Ми бачили вишче, шчо говорили запорозці Виговському об тім, jаку користь вони приносьать Москві, прикриваjучи jіjі од татар. На Січі сподівались, шчо колись таки j Москва поможе Украjіні навіки втихомирити Кримського Хана j навіть Турецького Султана.

Ось через шчо січовики так не хвалили підданства Дорошенкового Туречині j усиловались звести jого з Москвоjу. Ми бачили, jак Москва одповіла січовикам на jіх клопоти j шчо з того виjшло. Коли накінець Москва стала мири-

---

[1]) Це один з резонів, котриj тьаг украjінців більш до спілки з Московшчиноjу, ніж з Польшчеjу, — котра далеко од татар.

[2]) Историч. пѣсни Малор. Нар. т, I, № 40.

[3]) По всьому украjінці маjуть наjбільш спільности з москалььами південними, котрих тьагне до Чорного Морьа, а далеко менше з середніми j північними, котрі тьагнутьсьа до морьа Балтиjського.

[4]) Jак про це думали письменні льуде на Украjіні, див. в розмові, котру «Исторія о презѣлой брани» вклада Б. Хмельницькому j Хану в 1655 р. (Ист. о през. брани, 138—144).

тись з Кримом і Султаном, то січовики бажали, шчоб хоч за ними зостались јіх степи до р. Бога, — «бо тотъ увесь степъ отъ Богу рѣки и Днѣпрови лежачій его царскаго величества державѣ вельцѣ есть потребный, потому что з того степу многіе у Днѣпръ плывутъ рѣчки, якие здавна войску запорожскому належали, безъ которихъ якъ нынѣ, такъ и впредь войско запорожское жити не можетъ» [1]). Москва помирилась з бусурманами в Бахчисарајі (1681) на тому, шчо грьаницьа Запорожьжьа з Туреччинoју буде тільки на р. Дніпрі, — і хоч гетьм. Самојлович було вимовив дльа запорозців право на 20 років ловити рибу ј на низу Дніпра,— та коли та Бахчисарајська вмова була зтвержена між царем і султаном в Константинополі, то це право запорозське було пропушчено [2]).

Звісно, січовики не могли вдовольнитись таким миром з бусурманами, і коли војувати цих взьалась Польшча, то стали повертати своју думку до неjі ј помагати корольу Собьеському в јого славніј віjні з турками [3]). Аж ось Москва помирилась з Польшчoју, між инчим на тому, шчо Запорожьжьа (все таки без давніх јого осель по р. Собі, Каменках і Богу) зостанетьсьа вже підданним тільки цареві ј шчо царь пристане до корольа польського на спільну віjну з Туреччинoју [4]). Віjна мусила початись з московського боку походом на Крим. Гетьман Самојлович жалівсь од имені запорозців на те, шчо Січ збавлена старих јіјі земель на правім боці Дніпра, а про похід на Крим резонно радив або не починати діла, або почати јого з великoју силoју так, шчоб зразу повојувати Крим [5]). Сталось инакше, і перший та ј другий похід (1687 і 1689 р.) москалів з украјінцьами проти Криму були невдачні, через невмілость і неохоту, начальників і не принесли Запорожьжьу нічого, окрім московських залог по р. Самарі ј Дніпру на землях

[1]) Костомаровъ, Руина, Вѣстн. Евр. 1880, Сент., 19. Гетьман Самојлович думав навіть, шчо грьаницьа з Туреччинoју мусила б бути на р. Дністрі, јак була колись грьаницьа Литовсько-Украјінськоjі держави (тамо ж).

[2]) Тамо ж 27, 34.

[3]) Тамо ж, 37, 38. Величко, П, 599—602.

[4]) Інтересно, шчо таку віjну наражував москальам Дорошенко, котриј за часи свого підданства султанові спізнавсь з підтурецькими християнами, а то ј з бусурманами, та тільки не турками. Чт. въ Моск. Общ. Истор. 1858, I, 260.

[5]) Костом., тамо ж, 58, 60.

запорозських [1]). А тим часом, скидајучи гетьмана Самојловича ј наставльајучи нового, Мазепу, теж нельубого запорозцьам і без јіх ради, московськиј великиј војівода поставив умову, шчоб «миру Запорожцовъ зъ Кримомъ и городками (татарськими) никогда не имѣть и остерегать того накрѣпко, чтобы изъ Малороссійскихъ городовъ въ Кримъ за товарами и зъ запасами и зо всякою живностію не ѣздили и лошадей въ Кримъ не продавали» [2]).

Це значило зовсім зрујновати все запорозське господарство, а по части ј на всіј Украјіні, бо погрьаничне начальство стало не пускати чумаків і на саме Запорожьжьа, звідки дорога була в Крим [3]). Звісно, шчо січовики, та ј усі украјінці, котрі раді були, шчоб Москва зовсім завојувала Крим, не раді були такому стану, котриј можна назвати: ні туди, ні сьуди, — ј почали мізкувати об тім, јак би јім самим влагодитись з Кримом, коли вже не вијнoју, то миром [4]).

В 1691 р. запорозці запитали гетьмана Мазепу: коли ж јім звельать виступати в поход проти Криму? — на шчо гетьман одповів јім, шчо питатись так не пристојно, а треба з терпеливостьу ждати царського указу [5]). Такого указу все таки не було, — ј запорозці, правда, шче не всім кошем, а вільними купами, почали вмовльатись (1692) з Ханом про мир і промисли рибальські ј чумацькі [6]). В 1692—94 р. січовики на радах кричали, шчо з бусурманами ліпше бути в миру, шчо ліпше ходити (в Крим і на лимани) за звірем, рибоју ј сілььу, ніж, догоджајучи Москві, ворогувати з Кримом і здобувати в нагороду царське сукно, котрого присилајуть по аршину на чоловіка, або грошеј по два злотих [7]). Аж ось в 1695 р. објавлено було од царьа поход проти турок і татар під Азов на Дону ј під Кизикермень (тепер Берислав) на Дніпровому лиману. Запорозці радо пішли на ті походи, сподівајучись присво-

---

[1]) Про городки див. вишче. Про «роптаніе и клятву на Галицина, же безъ жаднаго надъ Кримомъ промислу низадъ повернули» див. у Величка, III, 73.

[2]) ВеличкоIII, 38—39. Статьті Коломацькі, 1687 р.

[3]) Костомаровъ, Мазепа. Р. М., 1882, Янв. 42.

[4]) Костом., тамож.

[5]) Костом, Мазепа, Февр. 55.

[6]) Тамож. 63, 68, 75.

[7]) Костом.. Мазепа, Февр. 83, 87—88.

јіти собі низ Дніпра. Скоро вони з козаками-гетьманцьами, або ј з москальами, взьали турецькі городки по Дніпру, — одні зрујновали, другі, напр. Таванск або Мустріт-Кермень, котриј здавсьа јім, запорозцьам, присвојіли до Січі [1]). На другиј рік запорозці, не дождавшись царських чајок, котрі мусили пријти до них із під Брьанська, сами випливли в Чорне Море ј стали војувати коло Очакова ј навіть коло Козлова (Евпаторіјі). Певно, шчо вони војували б тут вдачнішче, јак би зроблено було по јіхньому, ј јім би дали самим гроші, шчо назначив царь на будівльу чајок [2]). Під Азовом січовики вкупі з гетьманцьами дуже допомогли взьати це важне місто дльа Московського царства [3]). Украјінці вже почали марити про те, шчо підуть в Буджак, піднімуть проти турок молдаван і очистьать од турок лимани Дніпровиј, Дністровиј і діјдуть до гірлів Дунајських [4]). Але царь московсь-

[1]) Величко, Ш. 280—285. Костом., тамож, 88—91.

[2]) Костом., Маз., Февр., 96—98, 102—103.

[3]) Тамож, 96—101.

[4]) Теж, Март, 112—113. Довго б пријшлось розмовльати, шчоб показати доладно всьу спільність інтересів в украјінців з народами подунајськими ј задунајськими, котрі були тоді (а по части ј доси) в јармі турецькому, а також і те, шчо тільки приступ Украјіни до Московшчини притьаг і московських царів до дійства проти турок, до котрого закликали јіх, — јак наслідників грецьких царів, поневолені турками православні христијане вкупі з загроженими Туречинoју державами католицькими (Венеціја ј Німецьке Цісарство), — а шче ј те, на скільки самі украјінці попрацьували до того, шчоб пришчепити в Московшчині думку про потребу війни з турками дльа ввільненьньа од них народів христијанських. (Див. про це напр. слова П. Дорошенка, в 1674 р. в Источн. Малорос. Истор., собр. Бант. Каменск., І, 259—260, Чт. Моск. Общ. Истор., 1858, І). Ми нагадајемо тут тільки один лист до царьа московського Хведора од Досифеја, патріарха Јерусалимського (18 марта 1691 р.) з котрого видно, јак думали самі підтурецькі христијане про потребу належаньньа Украјіни до Московшчини: «Тепер вигодниј час; возьміть перше Украјіну (правобічну) а потім требујте Молдавшчини ј Волошчини, а там Јерусалим.... вам не користно, коли турки зостануться на північ од Дунају, або на Поділльу, або на Украјіні, або коли Јерусалим зоставите в јіх руках: поганиј то буде мир!.. Коли будуть отдавать вам увесь Јерусалим, а од Украјіни не одступьать і з Поділльа не вијдуть, — не мирітьсьа». (Солов. Ист. Р. XIV, 219—220. Порівн. у нього ж, X, 229). З самого 1666 р. аж до 1709 р. московськиј урьад робив усе, шчоб отдалити од себе ј зрујнувати правобічньу Украјіну ј тісно злучене з неју Запорожьжьа, — ј потім, коли таки довелось московському цареві (Петру І) піти війноју до Дунају, (1711 р.) то він був покараниј тьажкоју поражкоју од турків, післьа котројі мусив зріктись не тілько правобічнојі Украјіни

кij вже задумавсь про море Балтиjське, котре треба було одпімати в Шведа, j поспішивсь помиритись з Турком. Літом 1700 р. в Карловці підписали москалі з турками замиреньньа на 30 років, зовсім не користне дльа запорозців і всіjеjі Украjіни. Турки одступили цареві Азов і городи коло jого, а за те царь обіцьав зруjнувати всі отньаті в турок Дніпрові городи j не позвольати нікому (украjінцьам) — осельатись по Дніпру низче Січі, а тільки осадити один городок коло Січі дльа перевозу; також порожнім мусив зостатись степ од Перекопа до Міуського городка [1]).

В 1701 р. приjшло до Січі московське віjсько j розвалило низові городки по Дніпру, котрі одвоjували козаки од турок, а замість того заложило коло Січі тоj Камjано-Затонськиj городок, котриj був такиj противниj запорозцьам [2]) В тоj же рік почалась не менше противна запорозцьам, та j усім украjінцьам, далека j тьажка віjна царьа з шведами. В 1705 р., коли зjіхались царські j султанські комисари робити грьаницьу, то запорозці домогались, шчоб грьаницьа була по р. Богу j шчоб Дніпро був jіхніj [3]), — та москалі, неприхильні до Січі j заклопотані шведськоjу воjноjу, того не піддержали.

Між инчим шведська віjна оддалила московське царство шче од одніjі справи, котру вважали украjінці за спільну дльа Украjіни j Московшчини j котроjу наjгарьачішче пеклувались запорозці. Ми не раз уже говорили про те, jак побивались у Січі об тім, шчоб отньати в Польшчі правобічну Украjіну j привернути jіjі до спілки з собоjу j лівобічноjу Украjіноjу. В остатні роки XVII j у початку XVIII ст. впjать показалось можливим зробити оце. Шчоб мати поміч у віjні проти турок, польськиj король Собьеськиj став скликати козаків на правиj берег Дніпра (1684); пішло туди j кілько запорозців і між ними Семен Паліj, котрого дуже поважали в Січі, так шчо хотіли поставити

j степів запорозських, а j самого Азова. Трохи не увесь XVIII в. потрачениj був моск. державоjу, шчоб здобути те, шчо само давалось jіj в руки в XVII ст., коли було приступила до неjі ціла козацька Украjіна. Jак отдальала задунаjських христиjан од Москви чутка про невольу під московськоjу державоjу, див. слова Крижанича в Чт. Моск. Общ. Ист. 1876, III, 115.

[1]) Тамож, 114.

[2]) Тамож, 114, 120—123.

[3]) Костом., Мазепа, Іюнь, 77.

кошовим [1]). Посльа вјни з турками козаки правобічні зовсім не думали росходитись, јак бажав польськиј урьад, а осельали де далі більш земель новими прибульцьами з лівого боку, почали отнімати села в шльахти, бунтовати јіјі «хлопів» і казати навіть, шчо треба прогнати льахів за Вислу. Вже в 1688 р. Паліј писав до Мазепи, шчо хотів би приступити з своједу крајінојy (котру потім Мазепа звав «державоју»), Білоцерківшчиноју ј Хвастовшчиноју, — під царьа Московського, до купи з Гетьманшчиноју ј Запорожьжьам. Потім кілька разів Паліј писав такеж саме. Та царь, почавши вјну з Шведом, потрібував соіузу з Польшчеју ј на всі прозьби Палија велів одповідати, шчоб він здав своји замки польакам, а сам, коли хоче служити цареві, то јшов би на Гетьманшчину, або на Запорожьжьа. Звісно, Паліј на те не приставав, — бо саме тоді, јак царь клопотавсь коло свого Петербурга (1702—1704) хлопи і мішчане на правобічніј Крајіні повстали проти Польшчі, трохи не так само, јак за часи Б. Хмельницького. Польськиј король жалівсь московському цареві, а царь напирав на Мазепу, шчоб тој примусив Палија здати Білу Церкву польакам. В початку 1704 р. один з правобічних полковників (Искра) пријіхав у Перејаслів і казав: «ми з польаками не можемо жити; не знаjемо, де нам і подітись, коли нас не пријме царь православниј і гетьман», —а царь писав Паліјеві, шчо «коли тој не оддасть Білоји Церкви сојузникові царському, королеві польському, то јіјі візьме московське ј гетьманське військо ј усе одно оддасть польакам.»

Мазепа сперше радиј був припьати Палија під своіј рејмент (урьад), а потім перемінив думки: Палија дуже льубила чернь і запорозці, — котрі де далі все більше ненавиділи Мазепу. От Мазепа ј став опасуватись, шчо коли Паліјева держава пристане до Гетьманшчини, то чернь з запорозцьами можуть зкинути јого з гетьманства ј повалити всі јого панські порьадки. Мазепа став сам писати цареві недобре на Палија ј між инчим наговорьував, шчо Паліј сам хоче погодитись з польаками та підньати проти царьа чернь і запорозців. Мазепа, певно, прибріхував, — та в цьому могло бути трохи ј правди. Коли шведи увјшли в Польшчу,

[1]) Костомаровъ, Руина, В. Евр. 1880, Сент. 37 (1684).

там частина панів вибрала другого корольа, Ст. Лешчинсь-кого, котриј војувавсь проти першого (німцьа Августа II) ј проти царьа. Між инчим пани з гурту Ст. Лешчинсь-кого стали пускати ј між украјінцьами думку, шчоб злучити вп̑јать усьу Украјіну з Польшчеју на правах рівних з польськими ј литовськими. Могло бути, шчо про таке розмовльали јакі польаки ј з Палієм і шчо тој, бачучи, шчо все одно царь јого не хоче, та шчо ј лівобічним украјінцьам, де далі, все важче жити під царем, не одхильав зовсім такоји думки. Зкінчилось це все тим, шчо Мазепа, по згоді з царем, заманив до себе Паліја, арештував јого, — а царь јого заслав в Томск, на Сібір. Запорозців арештуваньньа Паліја мусило дуже вразити, — бо Паліја вони завше льубили, а тепер саме коло Паліја, були помішники запорозці. Саме тоді на Січі знову набралось багато втікачів з городовоји Украјіни ј там заговорили знову, јак писав Мазепа, шчоб «арендаровъ и пановъ бити и грабити и зовсѣмъ розбити: кгды жъ правѣ намъ не доки бути, терлѣлисьмо же отцовъ и братовъ и кревныхъ нашихъ держали въ неволѣ и въ конецъ хотять закабалити, а мы за вольность козацкую идемъ на такихъ противныхъ намъ воевати», — а на Украјіні «зѣло отпадало сердце отъ великаго государя», — і там говорили, шчо «не буде у насъ на Украинѣ добра, поки сей гетманъ живый буде, бо сей гетманъ одно зъ царемъ розумѣетъ; царь па Москвѣ своихъ губитъ и въ ссылку засылаетъ, а гетманъ разными способами до умаленія Украину приводитъ.... для того онъ часто на Москву бѣгае, щобъ тамъ науку брать, якимъ то способомъ сей народъ сгубити». Паліј перед самим заарештованьньам своjім намовльав сотників полтавського полку, — шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і орандарів». В такиј то час заарештовано Паліја [1]).

[2]) Всьа цьа Палијівська справа добре росказана в Антоновича: Послѣдн. врем. козач. на прав. берегу Днѣпра, і в Костомарова, Мазепа, Апрѣль, Іюнь. Арештуваньньа ј висилка Паліја нагадује туж саму пригоду з Іваном Сірком, славним кошовим запорозським. Обидва ці славні рицарі, льубимці народу, најздольнішчі козацькі проводирі, пісьльа Богдана Хмельницького, — могли б бути гетьманами, — ј обидва опинились в Сібіру в саму рішучу хвильу. Обох потім Москва випустила на Украјіну, шчоб виставити јіх, одного проти Дорошенка, другого проти Мазепи ј січовиків, — та все таки не дала јім ходу. Здумајмо собі на місті Многогрішного, Самојло-

Так ми бачимо, шчо на Запорожьжі досить було недовольства на Москву з јіјі царем і без «прелести» Мазепи, — шчо напротив того самого Мазепу там не терпіли, јак слугу московського врьаду. Післья всього того, шчо ми росказали, не дивно буде, шчо запорозці раді були случају повстати проти Москви ј шчо в Січі були льуде, котрі готові були јти проти Москви хоч би ј з татарами, або ј з польаками, коли б ті приобіцьали українцьам вважити на јіх права ј інтереси. Коли шчо дивно, так те, шчо запорозці так довго терпіли ј не повставали цілим кошем проти Москви та проти прихильного до неји гетьмана. З цього боку дуже інтересна справа канцільариста полтавського полку Петра Јваненка, або Петрика [3]). Цеј Петрик втік на Запорожьжьа в 1692 р. і там жалівсь на гетьмана Мазепу, котрого «душа в Москві, а тут тілько тінь», на «сердьуків (гетьманську гвардіју), арендарів, та тих дуків, шчо царі јім вольности понадавали, шчо мало живими не јідьать простих льудеј». Думајучи јти робом Б. Хмельницького, Петрик погодивсь з татарами, вимовивши од них вольу дльа українців промишльати рибоју ј сільльу, — ј кликав запорозців, шчоб вони, признавши јого гетьманом, ішли з ним і з татарами на городову Україну, — визвольати јіјі од «москалів з јіх монархами та од немилостивих, драпежних панів та арендарів». Кош запорозськиј дозволив охотникам пристати до Петрика, — та ввесь не пристав до јого, — ј коли татаре вказували на вмову Петриківців з ханом, то Кош одповів, шчо запорозці «хотьать без опаски од татар промишльати звіриними, сольаними ј рибними добичами, а од походу војацького на московську державу зрікајутьсьа». Очевидно, Кошові противна була спілка з татарами, навіть проти дійсного ворога, котра, јак показували приміри часів Б. Хмельницького ј Дорошенка, кінчалась тим, шчо татаре забирали в невольу на-

---

вича, Мазепи, — гетьманами Сірка, а потім Палија ј других подібних јім запорозців, про котрих писали січовики Самојловичеві, шчо вони мајуть у себе «получших, — ніж Самојлович, — товаришчів заслужоних и в рицарських справах досвідчоних кавалеров, которіјі во усьому тому урьаду гетьманському, з лучшим отчизни нашој Малоросіјскоји житьтьем могли би здолати». Певно, багато стидких пригод в історіји України XVII—XVIII ст. було б менше.

[3]) Цьа справа добре росказана в Костомарова, Мазепа, Февраль.

род украјінськиј. Јак не огидла була запорозцьам московська держава, а коли вона сурјозно взьалась за віјну з татарами ј турками, в 1695 р. — то запорозці забули недовольство ј з усіјеји сили воjувались проти бусурман; навіть охотники покинули Петрика, при котрому, не глььадьучи на јого таки добрі листи проти Москви ј панів, — зосталось тільки 15 чоловіка украјінців.

Зовсім друге діло була віјна з шведами, з котроји украјінці не могли вбачити дльа себе ніјакого інтересу, котра була страшенно тьажка ј навіть вважалась козаками не зовсім за праведну, бо про шведів у них зоставсь добриј спомин шче з часів Б. Хмельницького, јак про союзників [1]. При тьагости цеји віини ј при ненависти до московськоји держави ј порьадків, котрі вона піддержувала на Украјіні, дуже легко мусила зворушитись в запорозців думка злучитись з шведами проти Москви, а надто тоді, коли шведи з своjім славним воjаком королем, наближались до Украјіни. Коли шчо могло спинити цьу думку, то власне те, шчо здавна ненависниј запорозцьам гетьман Мазепа сам переjшов до шведів. Але незабаром цеј поход до шведів і ізміна Мазепи (чоловіка вже старого ј недовговічного) мусила вдатись січовикам, — а надто jіх розумному, твердому ј досить вченому проводареві, Кості Гордіjенкові, — за добру нагоду, шчоб сповнити всі давні змаганьньа ј надіjі, котрі ми бачили в тих листах і розмовах, шчо виложено вишче.

Дуже жаль, шчо досі не напечатано цілком навіть листів запорозських часу jіхньоји ізміни з Мазепоју. Навіть в преважніј праці д. Костомарова «Мазепа», ці листи часом шче більше вкорочені, ніж у самого Соловьjова. Тільки ж, зводьачи до купи все, шчо знаходимо в цих двох нових істориків ізміни Мазепиноји, можно впевнитись, шчо запорозці того часу, не тільки не јшли з препростого розуму за прелестьами цього пројдисвіта, — а сами всилувались вести јого ј змагались внести світлу думку ј твердість в ту колотнечу ј шатість, котру він зкоjів, і в котріј сам хотів керувати всіма, вважајучи себе за најрозумнішчого над усіх на Украјіні.

[1]) Порівн Костомар., Б. Хмельн., III, 264, з умовоју запорозців з Орликом, в Чт. Моск. Общ. Истор. и Др., 1859, I, 242.

Власне Мазепа з ненавистьу до нього простого льуду на Украјіні, з јого повсечасноју брехнеју на всі боки, з јого думкоју тільки про себе, — (бо цеј украјінськиј гетьман, піднімајучи Украјіну проти царьа, шчо зневажав јіјі вольніс ть, сам вимовльав собі в польського корольа — кньажество на Білиј Русі¹) — власне Мазепа ј потерьав справу вольности ј добра Украјіни, про котру він ніколи шчиро ј не думав. Напроти того, запорозці в тој час більш усього ј думали тільки про Украјіну.

Јак тільки Мазепа звістив січовиків, шчо він одступив од московського царьа, — дльа јакого кінцьа, він це нікому јасно не росказував, — запорозці зараз одписали јому: «хочемъ знати, отдалившися отъ царя московскаго, подъ кимъ будемъ жити и кого себѣ за зверхнѣшаго пана мѣти» [1]). Далі запорозці потребовали, шчоб прислані були до Січі посли од шведського корольа ј од Ст. Лешчинського ј гетьмана, шчоб вмовитись, јак бути січовикам із корольами [2]). Коли царь обернувсь до запорозців, зазивајучи јіх не помогати Мазепі, котриј, мовльав, сам наговорьував цареві на них, —коли царь обіцьав запорозцьам милость і посилав гроші,— запорозці поставили цареві умови: за себе: шчо б не було московськојі кріпости в Кам. Затоні, шчоб млини по низовому Пслу ј Ворсклі ј Переволочанськиј перевоз були січові, — а за городову Украјіну: шчоб там не було полковників (ставлених од гетьмана ј царьа), а був вольниј вибор, јак у Січі отаманів [3]).

---

[1]) Арх. Иностр. Дѣлъ, 1708, № 91, у Костом. Мазепа, Ноябрь, 86. Солов. XV, 363.

[2]) Скальковск. Истор. Новой Сѣчи II, 17. Чи це не тој самиј лист, про котриј говорить д. Костомаров? — Подібно до цього, коли Б. Хмельницькиј поклав одіјти од Польшчі до Москви ј звістив об тім запорозців, то вони, похвальајучи цьу думку, радили: «Якъ будете писати пакта, то изволите Ваша Гетманская Моць сами прилѣжно досмотриваться, жебы не было въ нихъ чего лишнего и отчизнѣ нашей шкодливого, а предковѣчнымъ правамъ и вольностямъ нашимъ противнаго и неполезнаго». (3 генвар. 1654), — а потім, коли гетьман звістив товариство, шчо вже приступив він до Москви, ј посилав у Січ списки з грамот царських, то січовики писали: «для доскональшого виденія, желаемъ и самихъ пактовъ имѣти въ себе присланніе отъ Твоей Гетманской Ясной Мосци списки». (Лѣт. Величка, I, 167—170; 183—185).

[3]) Солов. XV, 343—344, 363, Жаль, шчо цеј лист запорозськиј доси не напечатаниј.

Прибувши під Будишча, до Мазепи ј Карла, запорозський кошовиј отаман К. Гордіјенко зараз же прильудно сказав Мазепі, шчо запорозці «дьакујуть гетьмана, шчо він, јак слід проводареві українського народу, підньавсь ослобонити отчизну од московськоји неволі, шчо вони певні, шчо гетьман не з јаких небудь приватних (своjіх особистих) інтересів перејшов в протекцију шведського корольа»; січовиј отаман казав, шчо «запорозці готові присьагти на вірность і послушенство гетьману», але шчоб і тој «обвјазав себе присьагоју чинити за одно з ними ј помагати јім в справі спасіньньа батьковшчини» [1]. Скоро післьа того написали умову між козаками гетьманцьами ј січовиками, шчоб стојати за одно, — ј Мазепа присьагнув на тіј умові вкупі з запорозцьами. Потім написана була умова з шведським королем, шчо король не помириться з Москвоју, поки Україна ј Запорожьжьа не будуть на віки вільні од Москви зо всіма давніми правами ј привілијами, а до того король обіцьав, шчо військо јого не буде шкодити на Україні ј шчо він вибачить тим сельанам, котрі доси ворогували з шведами. Король підписавсь на те все [2])

Јак звісно, увільнити Україну од Москви не вдалось ні Мазепі, ні запорозцьам з шведами, та ј не могло вдатись, бо справа не була зарані приготовлена, не було тоді згоди між українцьами, та не було досить і просвіти. [3]) Сам Мазепа до послідньего часу плутав, старшина поділилась, — а потім, побачивши, шчо діло не вигора, навіть ті, хто приступив до шведів, почали одходити назад до царьа; черіть хоч не льубила Москви, та ненавиділа ј Мазепу, а хто бојавсь шведів, јак невірних. Були, правда, таки ј з черні, шчо приставали до шведів, але були ј такі, шчо ј били јіх, а більше сторонились од них. Були ј такі, шчо не хтіли ні шведів, ні москалів: так купа мужиків засіла в Зінькові ј не хотіла

---

[1]) Костомар., Мазепа, Ноябрь. 111—112.

[2]) Тамож, 114—115. Не дурно цьа вмова була підписана тільки тоді, коли прибули до Мазепи січовики; доти тільки старшина добивалась од Мазепи, шчоб знати, до чого він веде діло, — та Мазепа крутив і плутав; старшина ж дбала тільки про своји права, а не про черњ.

[3]) Це все було на велику дольу послідком того, шчо робив з Україноју московськиј урьад з самого 1657 р. ј просто ј через таких слуг, јак Мазепа.

впускати ні шведів, ні москалів,—та мужики ті мајже завше були пјані, — ј, звісно, города не вдержали. На решті, шчоб привернути до себе чернь, царь звернув з Сібіру ј поставив у својему війську Палија, «понеже онъ, — јак писав цареві кн. Гр. Долгорукиј, котриј, прислухавсь до розмов між украјінцьами в Ніжені, — въ такихъ легкомысленныхъ имѣетъ любовь и не малый кредитъ» [1]).

Пробуваньньа Палија коло царьа запевньало украјінців в тому, шчо царь писав до них у прильудних листах, — именно, шчо все лихо, јаке вони терпіли доси, (аренда, тьажкі побори, постоји і др.) було не од волі царьа, а од Мазепи, а шчо наперед украјінцьам буде всьаке добро ј вольа без тьажарів і салдатчини ј т. и. [2]). Ці всі листи царські чернь на Гетьманшчині звела до купи в словах: «живіть, живіть, украјінці, ј не біјтесь нікого!» (див. далі, №-р II) і спершу не пожаліла навіть, коли почула, шчо зрујновано було миле дльа неји Запорожьжьа.

Запорозці, очевидно, шче зарані ј сами зрозуміли, шчо наврьад вони здолајуть побідити московського царьа навіть і за помічьчьу Шведа [3]), — та вже не хотіли *назад вертатись*. Ми бачили вишче в листах запорозських похвалки, шчо вони не отдадуть милоји волі ј за саме житьтьа. Ці похвалки справдили січовики тим, јак вони чесно, з звісноју украјінськоју впертостьу, додержали себе в часи полтавськоји облоги ј утіканьньа шведського корольа до Очакова: на переправах і в степу, де јіх стільки погинуло од московського війська [4]). Видно по всьому, шчо слова пісні того часу:

Ој, хоч пропали запорозці,
Та і не пропала слава!

---

[1]) Костом., Мазепа, Ноябрь 76—79, 86, 94, 96, 108.

[2]) Маниф. Петра I, 1708 р. Окт. 28 Нојабр. 1-го, в Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн. 1859, I, 175 і далі; третіј Нојабрьа 9, (тамож 187), четвертиј Генв. 21 1709, (томже. 194), пјатиј 3 Февр. 1709, тамже 215, шостиј по зрујнованьнау Січі, 26 мају 1709 р. тамож, 221, — а також універсал (всельудниј лист) нового, поставленного по волі царськіј гетьмана, Скоропадськото, — писаниј, звісно, по волі царськіј Декабрьа 8, 1708 р. — тамож, 197 і далі; порівн. на стор. 199 про «неспособность народу малороссіјскаго до драгунськоји ј солдацькоји служби» з піснеју про Палија, вишче.

[3]) Костомар., Мазепа, Ноябрь, 117.

[4]) Костом., Мазепа, Дек., 38 і далі.

були остатньоју думкоју гинувших запорозців. Січові братчики могли погибати або терпіти гірку дольу на чужині тим з більшоји твердостьу, шчо могли по правді сказати, шчо вони повстали проти Москви не тільки за все своје Товариство Низове, а ј за всьу Украјіну ј за всьу чернь украјінську. Чого бажали тоді запорозці з јіх отаманом Гордіјенком, можна побачити з умови, котру зложили вони незабаром з Пил. Орликом, котрого по смерти Мазепи вибрали гетьманом втеклі з шведами з під Полтави козаки. На цьу вмову [1]) доси мало звертали ввагу вчені льуде, певно через те, шчо складали јіјі вигнанці ј шчо з неји нічого не сповнилось. Тільки ж вона дуже важна тим, шчо вона зводить до купи всі бажаньньа запорозців, котрі вони викладали почастно од часів Виговського в своjіх листах, — і показује запорозську думку, јак порішити всі суперечки, јакі мали запорозці, з того часу до зміни Мазепи, — з начальством московським і з гетьманами. Певно, в надіји справдити ту думку на ділі, січовики ј повстали проти Москви в 1708—1709 рр.

Далі, з поводу варјантів пісні №-ра IV-го, котрі споминајуть льубјазно *кошового,* — по нашіј думці, Гордіјенка, — ми говоримо про цьу вмову, котру, певно, продиктував тој Гордіјенко, (див. стор. 40—41). По ціј вмові: товариство січове мусило здобути дльа себе своји природні землі по Дніпру ј річкам, јого помічницьам, од Переволочноји аж по Очаків, з Терехтомировим, шпиталем војацьким, — (§ 4—5). Правобічна Украјіна по Случ (грьаницьу Б. Хмельницького) мусила впјать вернутись до козаків, дльа «цілости грьаниць отчизни Малороссіјськоји» (§ 2). В ціј отчизні мусила бути навіки скасована «самодержава владга», котру «прежныи Гетманы, зостаючи подъ Самодержцами Московскими привлащити себѣ дерзали, надъ слушность и право и котрою были значне надвередили давные порадки, права и вольности войсковые, не безъ всенародной тяжести». Дуже інтересним пунктом (§ 6) згаданоји вмови постановлено було скасувати гетьманську «самодержавную владгу», котра «самовластіемъ узаконила такое право: Такъ хочу, такъ повелѣваю». Дльа того було вмов-

---

[1]) Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ запорожскимъ въ 1710 году. Чтен. М. Общ. 1859. I, 242—254.

лено: «абы въ отчизнѣ нашой первенствующими были совѣтниками Енеральная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетманахъ резиденціи; по ныхъ, зась обыклымъ порядкомъ послѣдуючіи Полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ почтены нехай будутъ; надъ то з каждого полку по единой значной стариннной, благоразумной и заслужоной особѣ мѣютъ быти до общей рады Енеральніи Совѣтники, за согласіемъ Гетманскимъ избраны, з котрыми всѣми Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Совѣтниками долженъ будетъ теперешній Ясневельможный Гетманъ и его сукцессорове о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ радитися, ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владгою, не зачинати, не установляти и въ скутокъ не приводити. Для чего теперь, при елекціи Гетманской, единогласно всѣхъ обрадою и ухвалою, назначаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣючіеся въ резиденціи Гетманской отправовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы, па которое не тылко Панове Полковники з Старшиною своею и Сотниками, не тылко зо всѣхъ полковъ Енеральныи Совѣтники, лечь и отъ войска Запорожского Низового, для прислухованья ся и совѣтованья, Послы мѣютъ и повинни будутъ, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати....» [1]) «И если

[1]) Так думали запорозці влагодити ту справу, котра турбовала јіх од самоји смерти Богдана Хмельницького, — справу: јак јім бути з гетьманами Городовоји Украјіни? Запорожьжьа мало своји осібні державні порьадки: шчорочниј вибір старшини, починајучи од отамана, — ј вибір гетьмана на часи походу. Тим часом Б. Хмельницькиј, котриј вијшов з Січі проти Польшчі, јак гетьман віјська Запорозського, — повојувавши польаків, став дијсним гетьманом усіјеји Украјіни Малоросcіјськоји, не перастававши зватись: Гетьман Віјська Запорозського, — јак потім звались і всі украјінські гетьмани. Коли вмер Богдан, підньалось питаннья: јак і де треба вибірати гетьмана з таким имнем? Рада городових козаків без запорозців вибрала наслідника Богданові, — ј так чинилось мајже завше ј опісльа, з тоју шче новиноју, шчо такого гетьмана наперед вказузали старшині врьадники царські. Запорозці перше требовали, шчоб вибірали гетьмана в Січі, потім згожувались на спільну з гетьманцьами раду, черневу, — далі, післьа вибору Самојловича, — без јіх, — думали

бы что противного, здоровного, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было въ Ясновельможномъ Гетманѣ, теды таяжъ Старшина Енеральная, Полковники и Енеральные Совѣтники, моцны будутъ волными голосами, чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публичне, не Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенье правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ уближенья и найменшого повреженья высокого рейментарского гонору; о якіе выговоры не мѣетъ Ясновельможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатиметься». Енеральну старшину, совітників і полковників гетьман мусив вважати за товариство, а не за «слугъ и предстоятелей работнихъ» [1]). По пункту 10, полковники ј старшина в полках, а сотники ј инші врьадники в сотньах мусьать вибиратись вольними голосами. Пункти 12, 14, 15, 16 дбајуть про добро ј полегкость простим льудьам: поставльајуть ревізију мајетків, захоплених державцьами, ј повинностів і послушенства посполитих льудеј державцьам [2])

зовсім виділитись з під гетьманського рејменту (свьатиј Бернардине, писали січовики Самојловичу, — ми тобі не молимось, ти нас не помилуј). Умовоју 1710 р. діло ставилось так, шчо ј Запорожьжьа вдержувало своїі порьадки дома, ј спільно з Гетьманшчиноју порьадкувало б спільні всіј Украјіні справи.

[1]) Інтересно пригадати вірші на скинутьтьа Самојловича з гетьманства, в котрих јому дорікајуть, самодерҗавство, противне давнім звичајам війська Запорозського:

Не уважавъ давной въ войску вольности,
И всѣмъ ставомъ належитой годности.
Себе тилко почиталесь такъ быти,
Же твой рожай зъ давнихъ давенъ сталъ жити.
Забувъ еси, же тя зъ любви избрано,
И старшимъ себѣ паномъ названо.
Ради тебѣ отнюдь стало не треба,
И мислилъ есь, аки бн изшелъ зъ неба.
А въ войску Запорозскомъ то здавна
Рада силна и всѣмъ явна. (Величко, III, 16).

Інтересно, шчо сам царь Петро І страхав українців, шчо Мазепа змовивсь з Карлом XII і Лешчинським, — шчоб стати «самовластнымъ княземъ въ Украинѣ» (Чтен. М. О., 1859, І, 187). Теж за царем говорив і Скоропадськиј: — «жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (теж 197).

[2]) По бідности країни грішми, тоді жалуваньньа за службу старшина получала мајетками.

ј податків з немошчних і убогих, охорону посполітих льудеј од најіздів і забору підвод урьадниками ј слугами гетьманськими ј козаками не по військовим потребам, скасуваньньа станціј (постоју) компаніјських і сердьуцьких полків гетьманських по дворам, і аренд на јіх вдержуваньньа, а також сдирства індукторів (збіршчиків і откупшчиків зборів јармаркових і базарних) і јіх факторів. Пункт 13 підтверджује права ј прівіліјі магистратів города столичного Кијіва ј инших украјінських городів.

Січовики, котрі складали оці вмови були вже замалосильні, шчоб довести јіх до скутку, — та все таки вони мали право сказати в початку јіх: «нехай станется на вѣкопомную войска Запорожского и всего народа Малороссійского славу и памятку». Ці вмови — највишче, до чого додумались украјінські льуде про громадські справи в XVII—XVIII ст., — і вони јасно показујуть, на скілько ті січовики, котрі виступили в 1709 р. проти московського царьа стојали далеко од «препростого розуму и невѣжества».

Так же само ј поворот січовиків до Московського царства в 1733 р. ставсь далеко не з одного кајатьтьа в гріху ізміни православному цареві. В увагах до варјантів пісні №-ра IX ј X ј до віршів про поворот запорозців до Москви ј про службу јіх московському царству в 1734—39 рр. ми показујемо,—шчо тој поворот і та служба були викликані цілим рьадом причин і між ними вступками ј обіцьанками царського урьаду гетьманцьам і запорозцьам, котрих тој урьад хотів ужити проти турок і Польшчі, а також надіјами украјінців, — і між ними најбільш запорозців,—шчо сповнитьсьа јіх повсегдашньа думка про ввільненьньа од льахів Правобічноjі Украјіни ј про прилученьньа јіјі до Лівобічноjі Гетьманшчини ј Запорожьжьа з усіма козацькими правами ј волеју.

ЖЕНЕВА

30 Декабрьа 1882 р.

№ I.

РУЈІНА СТАРОЈІ СІЧІ Ј ГАЛАГАН.

(11—14 мају 1709 р.)

У Кіјіві на риночку
Пили льахи [1]) горілочку.
Пили ж вони, пили та гульали,
Собі порадоньку мали:
— «Порадьмосьа ми, милиjі братьтьа,
Јак Січі достати.
Ми пошлемо а по пана Галагана,
По прилуцького пана;
Тој у Січі добре знаје,
Тој нам Січі достане.» —

Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Орди [2]) не маје,
Коли гльапу: поміж куріньами,
Јак золото сьаје.
Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Москви не маје,
Коли гльану: поміж куріньами,
Јак мак процвітаје.
Стојіть Москва кінець моста
Та ј дивитьсьа в воду
А на своју хорошују вроду,
Шчо сама себе та ј одвојувала,

---

[1]) Певно, замісць: пјуть москалі. [2]) Певно, замість: Москви.

Кров своју проливала,
Червоними храбростьами [1])
Базар красовала.
 У недільу рано пораненько
Обманонька стала:
Виманили наших козаченьків
А у чисте поле;
Виманивши, взьали повјазали
По два до купочки;
Вони скликајутьсьа та озивајутьсьа,
Јак сивијі голубочки.....

(М. Богачка, миргородськ. пов., полт. губ., зап. в 1862 р. Дм. Лавренко).

Пісньа цьа записана од чоловіка, котриј де-шчо в ніј переплутав. Тільки все ж таки вона јавно говорить про руіїну Старојі Січі, шчо була коло горла р. Чортомлика над Дніпром, в мају 1709 р. Зрујнували тоді јіјі москалі за полк. Јаковлевим з вірними цареві Петрові козаками-гетьманцьами за полковником Галаганом. Украјінці памјатали најбільше, шчо рујнував Січ Галаган, так шчо ј доси звуть те місце, де була та Січ, Галаганськоју Січьчьу. (Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи. 1846, III, 276). Не диво, шчо ј у пісні говоритьсьа тільки про самого Галагана, котриј «достав Січі».

Сталась цьа рујіна ось јак: Коли гетьман Мазепа одступив од московського царьа, то запорозці, з ненависти до царського урьаду, забули своји суперечки з гетьманом і стали за нього. 24 нојабрьа 1708 р. запорозці написали до гетьмана, просьачи јого прислати до Кошу послів од шведського корольа, од Ст. Лешчінського, котрого шведськиј король хотів поставити королем в Польшчі, ј од самого гетьмана, шчоб умовитись, на чому мусьать бути запорозці з гетьманом і корольами. А в 1709 р. кошовиј Гордіјенко з 8000 запорозців пристав до шведів у м. Будишчах (тепер полтавського повіту). Царь Петро думав перше влагодитись з запорозцьами так, шчоб одвести јіх од Мазепи, ј послав до Січі од себе грамоту, а при ніј 12.000 рублів на військо, 500 червінців кошовому, 2000 р.

[1]) Певно, замісць: прапорами.

старшині; з москальами послано од гетьмана Скоропадського лубенського сотника Савича, а од митрополита — jеромонаха Іродіона Жураковського вмовльати січовиків. Та січовики, взьавши гроші, почали безчестити посланців; гетьманського посланцьа хотіли посадити в воду, а монаха звали шпігомъ і похвалялись спалити в смоловіj бочці [1]). В одповідніj грамоті до царьа вони дуже jіго докорьали j требовали, шчоб в «малороссіjських городах», на Гетьманшчині не було полковників, а була вольа, jак у Січі, шчоб по ріках Пслу і Ворсклі (на низу) млини і Переволоченськиj перевоз належали до Запорожьжьа, — і шчоб царських городків по Самарці та Камjаного Затону не було. (Соловьевъ. Исторія Россіи XV, 1865, стор. 363). Царь дуже боjавсь запорозців, бо вони j кошовиj jіх Гордіjенко мали велику пошану в черні — і через те царь писав Меншчикову, шчоб старавсь підкупити січовиків: «хотя бы и не малое что дать», — і велів поставити в Камjаниj Затон «командира изъ бригадировъ кто по умнѣе, ибо тамъ не все шпагою, но и ртомъ дѣйствовать надлежить; пункты (умовы з запорозцьами) посылаю при семъ, токмо едина матерія суть, чтобъ смотрѣть и учинить Запорожцевъ добромъ по самой крайней возможности; буде же оные явно себя покажутъ противными и добромъ сладить будетъ невозможно, то дѣлать съ оными яко съ измѣнниками». (Соловьевъ,XV. 364, 365).

Бачучи, шчо Січ ніjак не пристаjе на мир з ним, царь звелів Меншчикову послати проти Січі віjсько з Киjіва три полки. В царськіj грамоті до гетьмана, старшини j усього народа малороссіjського про поход цього віjська росказуjетьсьа, шчо вже під Переволочноjу сельане j козаки стали проти царського віjська, так шчо Jаковлев мусив брати Переволочну, а потім обидва Кодаки штурмом. В саміj Січі сталось так само. Січовики послали свого кошового, — котрого вибрано тоді, коли Гордіjенко виjшов у поход, — Сорочинського, в Крим прохати помочі в Орди. Царь росказуjе в маніфесті: «Когда же полковникъ явился у самой Сѣчи, то послалъ вѣрнаго человѣка для увѣщанія

[1]) Царь Петро самъ писав Меншчикову: «здѣсь нужно черезъ добрыхъ шпиговъ (къ чему лучше нѣтъ поповъ) провѣдать, намѣряютъ ли непріятели маршировать?» Соловьевъ. Исторія Россіи. XV. 358.

наказнаго атамана и бывшихъ тамъ Запорожцевъ, съ царскимъ указомъ, дабы они принесли повинную и послушавъ Высочайшаго повелѣнія новаго кошеваго выбрали и поклялась служить впредь вѣрно, но они яко древніе и непокорные бунтовщики, все то презирая, не только того напоминанія и увѣщаеія не послушались, но и посланца въ воду бросили, а по россійскимъ войскамъ изъ пушекъ и изъ ружей сильно стрѣляли и одного полковника, нѣсколько офицеровъ и до 400 чел. салдатъ убили, — а плѣнныхъ срамно и тирански умертвили». Но в тој же день запорозці побачили, шчо јде јакесь військо, і думајучи, шчо то Орда за котроју пішов Сорочинськиј, — вијшли з својеји кріпости. Аж то були московські драгуни з Галаганом. Запорозці замішались, — тут москалі напали на них, вбігли за ними в Січ і заволоділи нeју. Козаків більшу частину побито, чоловіка з 300 взьато в полон, і з ними більш 100 пушок і всьакоји амуніціјі. Меньшчиков писав писав цареві: «Знатнѣйшихъ воровъ велѣлъ я удержать, а прочихъ казнить, и надъ Сѣчею прежній указъ исполнить, также и всѣ ихъ мѣста разорить, дабы оное измѣнническое гнѣздо весьма выкоренить». Цар одповів јому: «Сегодня (23 мају) получили мы отъ васъ письмо о разореніи проклятаго мѣста, которое корень злу и надежда непріятелю была, что мы съ превеликою радостію услышавъ, Господу, отмстителю злымъ, благодарили съ стрѣльбою, и вамъ за оное премного благодарствуемъ, ибо сіе дѣло изъ первыхъ есть, котораго опасаться надлежало было». Далі цар наказав поставити більше війська в Камјаному Затоні, «дабы того смотрѣли, чтобъ опять то мѣсто (Січ) отъ такихъ же не населилось, такожъ которые въ степь ушли, паки не возвратились, или гдѣ индѣ не почали собираться». (Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи III 56—57, 78. Скальковскій Исторія Новой Сѣчи. II, 18—19. Соловьевъ, XV, 366—367; грамота Петра I до гетьмана, старшини ј народа малороссіјського у Бант. Каменськ. Источники, II, 226—227, Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 289—299).

Јак бачите, пісньа доволі вірно росказује пригоду рујіни Січі в 1709 р., — хоть де в чому наш примір, котриј — на жаль, — доси тільки один і јесть записаниј, — і переплутаниј. Так в 2 віршу замісць: «пили *льахи* горілочку»,

певно мусить бути: «пила *Москва*», або «пјуть *москалі*»; в віршах 11—12 теж переплутано: спершу там мусило шчось говоритись про те, шчо Орда пријде до Січі, а замісць неједі пријшла Москва з Галаганом. Могло бути ј просто двічі повторено: шчо у Січі Москви не маје. В віршу 24 замісць «червоними *храбростьами*» (?) мусило б стојатя: «червоними *прапорами*», або таке шчось.

В віршах 26—30 діло росказано так, шчо мов би то січовиків виманено в поле обманом, а не так, шчо вони сами помилились, пријньавши драгунів і гетманців за Орду, — а вірші 11—16 мов би натьакајуть на те, шчо Галаган обманив січовиків, сказавши јім јакусь неправду про Орду ј Москву. Може бути, шчо спервоначальна, не попсована в слабіј памјати, пісньа, јаснішче винуватила Галагана, вказујучи на те, шчо він підослав сказати запорозцьам, шчо јде Орда, коли јшла Москва. Тој Галаган був такиј чоловік, котриј міг спуститись на все, — та ј послано јого було до Січі з москальами власне дльа того, шчо він, јак колишніј січовик і навіть (по Рігельману) кошовиј, міг і вмовити, одурити січовиків, — бо «він у Січі добре знаје», јак каже пісньа. Цікаво, шчо П. Орлик, пишучи до запорозців лист в 1734 р., нагадував јім про јакијсь обман, котрим взьата була стара Січ: «Авжежь выгасло тое вашмостемъ, добрымъ молодцемъ, зъ памяти, якъ Москва при добываню Сѣчи, звабывши прелестнимъ ласки царськой упевненемъ старшину войсковую и товариство до присяги, утинала имъ въ таборѣ своемъ головы?» (Кіевская Старина 1882, Апр. 111. Скальковскаго, Орликъ и Запорожцы).

Ігнат Галаган родом з Омельника (тепер в полт. губ. кременчуцького повіту), син простого козака і неписьменниј, одіјшов у Січ. В 1706 јого поставлено посковником того охочого полку, котриј послано з Січі під Кијів до царьа на віјну з Шведом. (Матерьялы для исторіи Малороссіи собр. Бантышъ-Каменскимъ. II, 55). В грамоті січовіј Галагана названо «знатним товаришем». Далі Галаган був полковником «охочекомонного», або «компанијського» полку при Мазепі (полковників в такі полки ставив гетьман) і був при Мазепі, коли тој приступив до Шведа. Побачивши ж, шчо за Мазепоју великојі сили не ма, Галаган покинув јого ј перејшов до московського царьа,

привівшц јоту шче ј заполонених шведів. Він сам росказав Рігельману своју розмову при ціј пригоді з царем. — Галаган наговорив цареві, шчо він не по волі пристав до Шведа, а шчо, бувши при Мазепі, не мав шчо иншого вибирати, але, при першому случају, думав покинути Шведа ј Мазепу і дльа того на третіј день випрохав в корольа шведського через Мазепу, шчо б козакам вільно було, — мов би шчоб пасти коні, — стојати својім кошем не в лагері, а за лагерем і робити розјізди, — і тоді, хопивши 60 шведів, котрі не бојались козаків, јак својіх, втік до царьа. Царь пријньав Галагана, сказавши: «не сдѣлай ты и со мною такой штуки, какую сдѣлалъ Карлу!» — і звелів јому робити розјізди ј «доставати јазики», шчо Галаган робив дуже зручно. Раз він здобув велику казну, котру царь отдав јому ј на полк.[1]) (Ригельман. Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 52—53). По Рігельману, јак і по нашіј пісні, Галаган був посланиј з Јаковлевим до Січі «вожакомъ, яко знающій тамошніе мѣста» (там же, 78). За своју послугу цареві ј јого гетьманові, Скоропадському, Галаган получив шче в марці 1709 р. полк Чигиринськиј, а в августі 1709 чотирі села на правім боці Дніпра, а далі шче село (Липове) на лівім боці. В 1711 р., коли царь одступивсь од правого боку Дніпра, Галаган получив до Липового шче багате село Веремієвку в Чигирин-Дубровськіј сотні) та остававсь без урьаду до 1715 р., коли јому дано полк Прилуцькиј. Цим полком він правив до 1740 р., коли, за старістьу, передав јого синові, Григоріју. Будучи полковником, Ігнат Галаган дуже догожав московському начальству та всьакими неправдами вбільшував своји мајетки, отбирајучи в землі сусідів ј записујучи цих в підданні. Од нього пішли одні з најбагатших панів на Украјіні. (А. Лазаревскій. Очерки Малороссійскихъ фамилій. 5. Галаганы. Русскій Архивъ. 1875, I, 318—325).

В нашіј пісні Галаган зветьзьа «прилуцьким паном», — бо таким јого знали на Украјіні 25 років.

Початок: «У Кијіві на риночку» і т. д. здибујемо і в других пісньах: про *Бајду* (Историч. пѣсни малорусск.

---

[1]) З листів гр. Головкина і миргор. полковника Апостола до Мазепи видно, шчо Галаган переказав цареві од Мазепи умови, на котрих гетьман впјать радиј був би помиритись з царем. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13). Див. далі при №-рі 2-му.

народа съ примѣч. Антоновича и Драгоманова. I, № 40, Е, А (В Цареградї) і др.), про *брата та сестру* (Рудченко. Чумацкія Пѣсни. 110—111) і в др.

Москва = москалї, москвини і т. и. часто вживалось в украјінському письменстві; напр. в Боркулабовськіј хрониці (1563—1608): «*Москва* Могилевъ выжгла въ Петровъ Постъ» (1580); «*одна Москва* приймовала его (Дмитра Ивановича) за царя, а *другая* не приймовала» (Кулїшъ. Матер. для истор. возсоединенія Руси. I, 50, 84); порівн. тамож 85: «Якожъ того року (1)606 было веселье на Москве и было при томъ веселью ***литви, руси*** и ***поляковъ-волынцовъ,*** поведали, яко семъ тысещей выбрановъ»....

Дејакі вірші, подібні до тих, шчо ми бачили вишче в пісні про *рујіну* Староји Січі здибујемо в пісньах про ***атакуваньньа*** Новоји Січі 1775 р.

Із за гори, з-за Лиману вітер повіваје,
Да вже ж Москва Запорожьжьа кругом обступаје. (2)
Ој, обльагла, обступила, да в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила. (2)
Пішло Москва по куріньам запасу збирати,
Јак би Січу розорила, начала гадати: (2)
Взьали сотньу, Кошового і писарьа полкового:
— Шчо б не було Запорожьжьа поки світа того! (2)
Ој, покрилось Запорророжьжьа густими лозами,
Не повернем шчастьа-долі, гіркими сльозами.

(Запис. І. Дзвоник од діда, 70 р., Оврама Рудкевича в с. Конончі, черк. пов. кијівськоји губ. в 1852 р.).

Порівн. у Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни. 1834, 127.

Подібна пісньа потім була перероблена на взьатьтьа Москалем Варшави:

Ој, із за гори, із за Кубані
Усе вітер повіваје:
Кругом Москаль вражу Польшчу
Ој, уже він обнімаје.
Ој, јак обньав же він вражу Польшчу
Він у город уступаје,

Oj, червоними та знаменами
Він город же украшаје.
Та полковнички, охвицерики
По полкам (?) гульајуть,
А бідниjі та салдатики
Јак орли літајуть.
Оj, вилитів із Аршави
Не ворон, не шуліка;
— «А не буде з тиjі Польшчі
Вже добра до віку!»

(Запис. Манджура, в слоб. Багатіj, новомоск. пов. катериносл. губ. в 1874 р.)

Вірші 9—12 в менше попсованих пісньах про руjіну Січі в 1875 р. ось jакі:

Прокльаті драгуни запас одбірали,
Запорозці в чистім поли jак орли литали,
А россіjські генерали церков грабували.

(Запис. Лавренко в м. Багачці в 1862 р.).

Вірші 13—16 в пісні про Січ, записаніj д. Манджуроjу ж, в слод. Багатіj, ось jакі:

Та летить крьачок та по тоj бочок.
Де взьавсьа шуліка:
— «А не буде в Січі города
От нині до віку!» [1])

Подібні слова могли скластись післьа руjіни Січі 1709 р. з поводу заказу царського одбудовувати Січ, jакиj ми привели вишче.

Так коли не цілком, то по шматкам, пісні про руjіну Січі в 1709 р. пішли на будівльу нових пісень про ата-

---

[1]) В однij пісні про атакуваньньа Січі 1775 р. подібні вірші поставлені з початку і ось jак:

Оj, летів ворон да через Січ-город,
Оj, да литьачи крьаче;
Ох, і не маjе, і во вік не буде,
Оj, а над Січ-город крашче.

(Запис. кр. Пант. Петренко в с. Братанах, борзенськ. пов. черн. губ. 1864 р.).

Опис *города Січі* в 1672 р. див. в Акт. Зап. и Южн. Россіи, XI. 12.

куваньньа Новоjі Січі в 1775 р. і навіть на взьатьтьа Москалем Варшави.

Так же само прилагожениј був до пригод 1775 року ј шматок пісні, подібниј до віршів 11—18 повишчоjі пісні про Галагана:

Та казав јеси, Калниш кошовиј, шчо у Січі мудро;
Оj, јак виjшли із Січеньки, на серденьку нудно,
Та казав јеси, Калниш кошовиј, шчо у Січі грече;
Оj, јак виjшли із Січеньки, оббив ворог плечі.
Оj, у Січі на базарі побито колочки;
Ідуть наші запорозці та і без сорочки.
Та у Січі на базарі загачена гребльа;
Оj, јак виjшли із Січеньки, побив ворог ребра.

(Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни. 1854. 428).

Слова ці не можуть зовсім підходити до атакуваньньа Січі в 1775 р. Кошовиј Кальниш власне не обманьував запорозців,— хиба шчо подавав надіју, шчо влагодить суперечки jіх з царицеју Катериноју II; але ні сам Калниш не виводив тоді запорозців з Січі, ні вони не виходили з неjі проти ворога, ні боју тоді ніјакого під Січьчьу не було. Тоді січовики сами впустили москалів у Січ, а вже потім велика купа запорозців на човнах утекли до Дунају. (Скальк. Исторія Новой Сѣчи. III, 183—201). Коли викинуть имја Калниша з повишчоjі пісні, то вона зовсім підіjде до боју під Січьчьу в 1709 р. Замісць имени Калниша могло перше в пій стојати имја Галагана, котриј јакось та мусив підманити тоді запорозців.

Подібно до віршів 19—23 пісні про руjіну Січі ј Галагана починаjетьсьа пісньа, котру ми знаjшли в паперах Максимовича. Здаjетьсьа, шчо названі вірші ј причепились до пісні про руjіну Січі ј Галагана з цієjі пісні, котра, јак ми думаjем, сама склалась за довго перед тим. Ось вона:

Оj, стојала Мóсква да ј у кінець мóста,
Да дививиласьа в воду на своју уроду,
Сама себе воjовала, і кров своју проливала,
Нашім козаченькам, нашім молоденьким
Великиј жаль завдавала.
Наші козаченьки, наші молоденькі
Нігде в страху не бували;

Сорок тисьач Москви, виборного війська
У пень вибивали.

Наші козаченьки, наші молоденькі
Да не весели стали,
Геј, оступила вража драгуніја
Да всіма сторонами.
[Ој, јак крикнув Калéнич кошóвиј
Да на хлопцьа малого:
— «Біжи, хлопче, біжи, малиј
Сідлај коньа вороного,
Да біжи до царьа нового,
Геј, почујеш, хлопче, геј почујеш малиј,
Шчо царь буде говорити].

Геј, оступила вража драгуніја,
Хоче розорити.
Геј, јак крикнув Каленич кошовиј,
Да стојачи серед церкви:
— «Геј, прибирајтесь, славні запорозці,
Так јак ік смерти».
Геј, јак крикнув Каленич кошовиј,
Да стојачи на дзвіниці:
— «Геј, одкидајте, славні запорозці,
Списи і рушниці».

(З паперів Максимовича; надписано јого власнoју рукoју: Въ Чигринѣ).

Вірші 1—5 ціјі пісні говорьать про Москву, котра була в запорозців, котра сама себе вojувала ј котројі січовикам було жаль. Потім вірші 6—9 роскaзуjуть, јак козаки побивали московське військo, а далі вјрші 10—13 про те, јак стало важко ј самим козакам од драгунів. Це все підходить до історіјі донських козаків, москвинів, котрі за приводом Кіндрата Булавина бунтoвались проти московського царьа ј котрим помагала частина запорзців.

В 1707 р. коли московськиј царь послав військo своје на Дін, шчоб розшукати там втікачів (од податків і некрутчини) з середньоjі Московшчини, — то бахмутськиј отаман Кіндрат Булавин, зібравши охотників, побив царське військо, вбив јого начальника, кн. Јурја Долгорукого, на котрого Булавин жалівсь потім в грамоті до Січі так: «городки наши многіе разорили и пожгли, а нашу братію козаковъ

многихъ пытали, и кнутомъ били, и носы, и губы рѣзали напрасно, и женъ и дѣтей брали на постели насильно и чинили надъ ними всякое ругательство, а дѣтей нашихъ, младенцевъ, по деревьямъ вѣшали за ноги». (Бантыщъ Каменскій. Источники Малороссійской Исторіи II, 169.) Булавина з јого кравчинoју побив було наказниј отаман Лукјан Максимов, котриј писав цареві про те, јак він з своjіми козаками булавинців «били и переимавъ многихъ рядовыхъ, наказаніе чинили, носы рѣзали больше ста человѣкамъ, а иныхъ плѣтьми били и въ русскіе городы выслали, а пущихъ заводчиковъ, близь 10 человѣкъ, повѣсили по деревьямъ за ноги, а иныхъ перестрѣляли въ смерть, а 12 человѣкъ послалъ къ тебѣ, великому государю». (Соловьевъ, XV, 242). Булавин втік в Запорожьжьа, де зімував в Кодаку. По весні приjшло до јого 40 донців звістити, шчо можна знов почати бунт. Булавин був з цими козаками москвинами в Січі ј прохав в товариства помочі. Кошовиј був проти того, та товариство јого скинуло ј вибрало Гордіјенка; тільки ж і тоj радив тільки позволити јти з Булавиним, хто хоче, а не всім кошем. Булавин переправивсь через Дніпро ј став своjім табором на р. Воронівці, куди скликав охотників. Між ними були ј запорозці[1]). Спершу булавинське віjсько побивало царських прихильників; Булавин взьав Черкаск, — але царське віjсько, з новим Долгоруким (братом убитого, Василем) стало тіснити бунтовників. З Січі шче приjшло 1500 охотників запорозців до булавинців, (кош вдержали кијівські монахи ј кошовиј Гордіјенко) — та jіх, вкупі з 5000 донців за отаманом Драним, обступило віjсько московське на урочишчі Крива Лука, коло річки Тора 1 јунья 1708 р. Драного вбито. Запорозці з рештоју донців увіjшли в Бахмут. Московськиј бригадир Шидловськиј писав до Долгорукого: «нынѣ доношу: конклюзію (кінець) учинилъ: Бахмутъ выжгли и разорили. Въ томъ воровскомъ собраніи было Запорожцевъ 1500 человѣкъ; есть тамъ что и не безъ грѣха: сдавались они намъ, еднакъ въ томъ гаму намъ не донесено, восприяли по начинанію своему». (Соловьевъ. XV, 242—248).

---

[1]) Царь Петро докорьав потім запорозцьам, шчо вони дали Булавину 3000 своjіх товаришів (Б. Кам. Источн. II, 222), — не звісно, чи за раз, чи за два рази.

Нам здајетьсьа, шчо ј кінець пісні, од 21 вірша підходить до погибелі тих 1500 запорозців в Бахмуті, — так шчо всьа цьа пісньа мусить бути пісньеју про пробуваньньа московських козаків за Булавиним в Запорожьжі ј про поход запорозців з булавинцьами. Вірші 14—20 трохи темні через слова про *царьа новою*; та може колись в них говорилось про воједоду нового, з котрим думали помиритись запорозці; а може це наліт на пісньу з тих часів, коли запорозці, по смерти Петра I, думали миритись з новим царем, Петром II. (Див. далі, при № IX). Імја *Каленич кошовиј* нагадује *Калниша*, остатнього кошового в Січі 1775 р., та воно могло втертись в пісньу замісць другого. Можливо, шчо Каленич було імја незвісного нам отамана запорозців, котриј пропав у Бахмуті в 1708 р. В усьакім разі пісньа ні в чому не підходить до атакуваньньа Січі в 1775 р. за Калниша: Москва тоді својеји крови не проливала ј запорозці москалів не били ј до смерти не готовились. А шчо пісньа цьа могла скластись в часи Булавиншчини, це доволі віроньатно. Так от з початку цеји пісні про пробуваньньа московських льудеј в запорозців і про віјну проміж тими льудьми, і взьато було кілька віршів на пісньу про рујіну Січі, шчо настала через рік потім.

Шче одна пісньа мусить мати в собі частини пісні про рујіну Січі в 1709 р. Ось вона:

1. Ој, із за гори, із за крутоји вітер повіваје;
Та хитриј москаль запорозькиј крај кругом обнімаје.
Ој, обньавши та запорозькиј краj, в куріні вступаје;
Ој, уступивши та у куріні, запас одбираје.
5. Ој, по тім боці та у Підпільлі широкаја гребльа;
Ој, не одному же запорозцьу оббив Москаль ребра.
Ој, по тім боці та у Підвальні залізнеје кручьчьа;
Ој, заплачуть славні запорозці, із Січі ідучи.

(Зап. в Мурахві, Богод. пов., от діда Манджура в 1874 р.).

Початок цеји пісні спільниј кільком пісньам про рујіну Староји Січі 1709 р. — ј про атакуваньньа Новоји Січі в 1775 р., а кінець (од вірша 6-го) мусить належать до 1709 р., бо в 1775 р. ніјакого боју проміж січовиками ј москальами не було.

№ II.

ГОСУДАРСЬКІ ЛИСТИ ДО УКРАЈІНЦІВ І МАЗЕПА В ТУРЕЧИНІ.

(1708—1709)

1.

Ој, залітаје орел сизиј
По високіј могилі, —
Засилаје государ листи
По всіј Украјіні:
— «Живіть, живіть ви, украјінці,
І не бијтесь нікого.
Звојував же государ шведів,
І запорозців много».

Ој, по туркам, по кавулкам
Часто весельатсьа.
Король шведськиј з Мазепоју
Собі радьатсьа.
(Ој), Мазепа (та) королеві
Вірно присьагаје,
Король шведськиј да Мазепу
. . . .

(Стариј співак забув, јак пісньа співајетсьа далі, а казав, шчо король шведськиј питав у Мазепи: «чи не зрадиш ти мене з козаками ј з усім віјськом својім?)

(22 льутого 1862 р., Березне, од Остапа. З паперів д. Ст. Носа).

Пісньа цьа јасно говорить про часи післьа рујіни Січі Полтавського боју 27 јуньа 1709 р.; — тільки складачі јіјі мали на думці не самі тільки ті листи, котрі писав тоді царь Петро, а писані трохи ранішче, — з 1708 р., ј зараз, коли Мазепа одступив до Шведа.

Тоді царь бојавсь, шчоб увесь народ на Украјіні не пішов за Мазепоју ј запорозцьами, ј одповідав на листи,

котрі сам Мазепа писав до народу про неправду царську; тоді царь вневпевньав украјінців, шчо вони житимуть за јого рукоју на волі ј в усьакому добрі. Так в листі од 9 нојабрьа 1708 р. царь між инчим писав:

«Сей же коварственный непріятель нашъ (Мазепа) хощетъ въ тѣхъ же своихъ прельстительныхъ письмахъ внушить народу Малороссійскому, будтобъ онаго прежніе права и вольности отъ Насъ, Великаго Государя, ущерблены и городы ихъ отъ воеводъ и войскъ нашихъ завладены, напоминая имъ, дабы мыслили о своихъ прежнихъ и старыхъ вольностяхъ, и то можетъ каждой разумной изъ Малороссійскаго народу признать, что то самая явная ложь и токмо, ради возмущенія, всѣенныя непріятельскія плевелы, ибо какъ съ начала Отецъ Нашъ, блаженныя памяти Великій Государь, Царь и Великій Князь Алексѣй Михайловичъ, Самодержецъ Всероссійскій, по пріятіи подъ Высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактамъ, оному привиліи и вольности позволилъ и утвердилъ, тако оные и донынѣ отъ Насъ, Великаго Государя, имъ безовсякаго нарушенія и ущербу свято содержаны бываютъ, и ни одно мѣсто, сверхъ онаго постановленія, войски нашими Великороссійскими до сего военнаго случая не осажено; а которые для обороны отъ непріятеля осажены, изъ тѣхъ, по изгнаніи непріятельскомъ и отдаленіи онаго, паки люди Великороссійскіе выведены будутъ, какъ то изъ Почепа и Погара уже учинено; а въ которыхъ нынѣ и есть, изъ тѣхъ такожъ, по отдаленіи отъ оныхъ непріятельскомъ, Великороссійскій гарнизонъ выведенъ будетъ, и можемъ непостыдно рещи, что ни который народъ подъ солнцемъ такими свободами, и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ по Нашей, Царскаго Величества, милости Малороссійскій, ибо ни единаго пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать мы не повелѣваемъ; но милостиво ихъ призираемъ, съ Своими войски и иждивеніи Малороссійскій край, святыя православныя церкви и монастыри, и городы и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго наступленія обороняемъ»..... «Чтоже принадлежитъ о той фальшивой укоризнѣ непріятельской, будто по Указу Нашему, Малороссійскаго народа домы и пожитки попалены и ра-

зорены; и то все подлоги непріятельскіе, къ возмущенію народа Малороссійскаго отъ него вымышленные; ибо мы войскамъ Своимъ Великороссійскимъ, подъ смертною казнію, запретили Малороссійскому народу никакого разоренія и обидъ отнюдь не чинить, за что уже нѣкоторые самовольные преступники при Почепѣ и смертію казнены; а ежели что мало отъ жилищъ ихъ или хлѣба пожечь принуждены были, по крайней нуждѣ, дабы непріятелю къ пропитанію то не досталось, и дабы онъ тѣмъ принужденъ былъ, не имѣя жилища и пищи, погибать, что уже и учинилося при Стародубѣ, ежелибъ тотъ измѣнникъ Мазепа далѣе его не потянулъ, о чемъ выше пространнѣе изъявлено. И то все Мы, Великій Государь, тѣмъ, кто такой убытокъ претерпѣлъ, обѣщаемъ, по изгнаніи непріятельскомъ изъ земель Нашихъ, милостію Своею наградить, и чтобъ тѣмъ потерпѣннымъ своимъ убыткамъ писали они и подавали росписи, и такобъ видя, вѣрные Наши подданные Малороссійскаго народу, сіи лжи непріятельскіе, а Нашу къ себѣ Государскую милость и оборону отчизны своей, отъ всѣхъ прелестей непріятельскихъ уши затыкали и не внимали». (Б. Каменскій, Источвики, II, 187—193. Порівн. другиј лист од 3 февр. 1809 р. тамож 215—221).— Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 241—244, 283).

Про шведського ж корольа писав цар в тому листі до народу украјінського, шчо король хоче «въ Малороссійскій край, по призыву и присылкѣ измѣнника Мазепы вошедши, оный завоевать, и городы знатнѣйшіе взявъ, въ оные засѣсть, и потомъ сію землю тяжкими податьми, налогами и плѣненіемъ людей, даже до конечнаго разоренія привесть.... и дабы потомъ сію Малороссійскую землю, по истощенію оной, отдать подъ иго Польское.... а измѣнника Мазепу въ Украйнѣ самовласнымъ княземъ надъ вами учинить... и (васъ) отъ вѣры Православной и церквей Христіанскихъ отлучить, обращая оныя въ кирхи свои Лютерскіе и Уніяцкіе, какъ то онъ въ Королевствѣ Польскомъ и Велик. Княжествѣ Литовскомъ чинилъ и церквы Православныя грабить и осквернять допущалъ». (Дальше цар списује тому приміри) (Б. Кам., Источники, назване місце) Про запорозців цар писав до нового гетьмана Скоропадського, післьа рујіни Січі, шчо він јіх завше держав, шанујучи јіх вольности, а вони не слухались гетьманів, јак

треба було слухати, ні царських указів, підньавши Орду, Украјіну часто рујнували, і јак би не царське військо, (шчо повојувало Петрика) «то край Малороссійскій въ конечное разореніе привелибъ»,—а тепер пристали до Мазепи, котриј хоче «весь народъ Малороссійскій отдать Шведамъ и подъ иго Польское и привесть отъ благочестія въ Римскую и Уніатскую вѣру». (Бант. Кам., Источники, II, 222—223).

Так страхав царь украјінців шведами ј запорозцьями і так спершу давав украјінцьам обіцьанки, рівньајучи себе до шведів і Мазепи з запорозцьями. Тілько вже в тих листах, котрими він звішчав про рујіну Січі ј про поражку шведів (Б. Кам., Источники, II, 221—227, 231) і в тих одповідьах, котрі царь дав на прошеньньа козаків-гетманців, (тамож, 231—232; Маркев., IV, 301. Ригельманъ, III, 89 і далі) післьа того јак уже він «звојував шведів і запорозців много», вже ніјаких обіцьанок царь не даје, а багато з тих прошеніј, котрі зовсім підходили до того, шчо виписано више з царського листу, царь тепер одкидав. (Про це скажемо далі, в розділі пісень про тодішньу Гетьманшчину). Певно, шчо по селах украјінських всі листи царські 1708—1709 рр. читали заразом і зрозуміли јіх так, шчо тепер, коли «*государ звојував шведів і запорозців,*» —то украјінці можуть «*жити, жити, не бојучись нікого*»,—без ворогів і на волі, котру обіцьав царь.

Про переход запорозців з Мазепоју ј королем шведським з під Полтави в Туречину ј про житьтьа јіх «по туркам, по кавулкам» росказујетьсяа в сучасних літописьах далеко не веселе. Переправившись з лихом через Дніпро коло Переволочноји, Мазепа з королем і козаками прибігли до р. Богу коло Очакова, де турецькиј паша не зразу дав јім дозвол переправитись через річку ј де в силу јіх не нагнали москалі. З Очакова вони потім пішли до Бендер; тут по дорозі пристали до јіх шче більше козаків і иншого льуду. В Бендерах Мазепа скоро ј умер 22, сент 1709 р. Перед смертьу јого царь прохав видачи јого в султана, або розміньати јого в корольа. Король не одповідав на цьу просьбу, а Мазепа перед смертьу позичив корольу гроші. (Ригельманъ, Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 88, 96. Бант. Кам. Истор. М. Р. III, прим. 157. Соловьевъ, XVI, 42. Герье, Послѣдній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Такі розмови, јакі, по спомину співца, були між королем

шведським і Мазепоју, в Бендерах наврьад чи були, — хоч перед Полтавським бојем Мазепа переговорьувавсь з царем через полковників Галагана, Д. Апостола ј др. об тім, шчоб вернутись знову під јого державу, коли царь верне јому гетьманство за порукоју европејських держав. На цьу поруку царь не згодивсь. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13, Соловьевъ. XV. 260—361). А в Бендерах про таке вже було говорити пізно. Царь тоді обертавсь не до Мазепи, а до запорозців, отбивајучи їх од Мазепи ј Гордіјенка. (Бант. Кам. Истор. М. Р. III, 134).

По всьому видно, шчо пісньа цьа зложилась не між запорозцьами, а в Гетьманшчині і зараз пісьльа Полтавського бoју, поки шче тамошні украјінці не зкоштували тих порьадків, котрі завів незабаром дльа них царь і котрі ми побачимо в пісньах дальшого розділу: про *драгунську станцію, канальну роботу* і т. д.

2.

Ој, вилітаје сизокрилиј орел
Ој, по широкіј долині;
Засилаје государь укази
Ој, по всіј Украјіні:
— «Ој, живи, живи ти, стараја царина,
Ај, та не бијсьа нічого....
Звојував государь Шведа
Шче ј Туреччини (?) много.» —
. . . .
Ој, от Баранчаку до Колончаку
Да ј тумани нальагајуть;
Ој, уже Гнатко с кравчиноју (хлопцьами, — увага співцьа)
Коники сідлајуть.
Ој, осідлавши коні воронији,
Ој, сіли горілки пити;
Стали льашки, јеретичі сини,
Із мушкетів палити.
Ој, јак ударить да ј два льашеньки
А нахрест шабельками, —
Тікав Гнатко да і з кравчиноју
Да по-під рученьками....

(Зап. в с. Будаках, акерм. пов., бесараб губ. от Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцкиј)

Початок цеји одміни — такиј же самиј, јак і першоји, — тільки *листи* в ніј названи *укази* так јак звав јіх і сам царь, — та в 8 віршу, замісць *запорозців* поставлено помилкоју *Туреччини*. Тільки ж все далі од 9-го віршу не јде до цього початку. То шматок зовсім другоји пісні про запорозцьа Гната, гајдамаку, котриј вбив звісного Саву Чалого в 1741 р. (Порівн. Скальковск. Истор. Нов. Сѣчи, II, 133—135. Антоновичъ. Акты о Гайдамакахъ. 1700—1768. Предисл. 116—122).

Може бути, щчо дальше пісньа *про государські укази* говорила про рујіну Січі Гнатом Галаганом, через шчо до неји ј причепилась потім пісньа про Гнатка гајдамаку.

Дльа порівньаньньа, дајемо тут ненапечатаниј примір пісні про Гнатка гајдамаку:

Та шче не світ, та шче ј не світ
Та шче і не світаје,
А вже Гнатко с кравчиноју
Коники сідлаје.
Осідлавши кониченьки,
Став горілку пити.
Најіхали вражі льашки,
Так шчо нігде ј ступити
Ударило два льашеньки
Навхрест шабельками
— «Тікај, Гнате, тікај, брате
Да по під рученьками.» —
Да біжить Гнатко ј по-над Росьсу,
Аж зімньаја ј роса;
Одна нога ј у сапјанцьах,
Ох, а другаја боса.
— «Почкај, Гнате, почкај, брате,
Порадь же ти мене
Скинь і с себе чорниј сапјан
Та надінь на мене».
Біжить Гнатко по-над Росьсу,
Чорниј ворон крьаче,
Огльанувсьа назад себе,
Ј аж кравчина плаче:
— «Почкај, Гнате, почкај, брате,
Порадь же ти мене

Скинь іс себе голуб жупан,
Та надінь на мене.»
Побіг Гнатко до матусі:
— «Сховај мене нене,
Бо ј у місті Прилубасьці
Дві пригоді на мене.» —
— Ој, не буду, дитьа моје,
Ја тебе ховати;
Будуть мене через тебе
Та по тьурмах тьагати.» —
— «А бач, Гнате, а бач, брате,
Не сховаје ј мати,
Було ж тобі жидів різать,
А льашків не зајмати.
Льадьська віра хорошаја, —
За јіјі бог караје,
А жидівська прокльатаја, —
Марно пропадаје.»

(Зап. в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. Ј. Шевченко).

Остатніј спомин цього про Гнатка, јакиј доси звісно в паперах, це показ кијівського погрьаничного суду польського, шчо в 1743 р. він набігав на Уманьшчину ј у Дзвіногородку; тут він був з 14 гајдамаками, котрі безчоловічно мучили трьох жидівок (в тім числі дівчину 13 літ) і пограбували в них коні ј гроші (в арендарки 700 р., в винички 36). (Антонов. Акты о гайдамакахъ, № CLXXI). В других звісних варјантах «бабусьа» не видаје Гната льахам і вони вбивајуть і јіјі. (Молодикъ, укр. литер. сборникъ, 1843, 141—142, Закревскій, Старосв. Бандуриста, 72, № 100, Лисенко. Збірник укр. пісень. I, № 7). Пісні про Саву Чалого з спомином і про «Гнатка з кравчинoју» див. Скальк. Наѣзды Гайдамакъ, 159. Максимов. Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 90, Мордовцевъ, Малор. литерат. сборникъ, 197—198. Закревск. Старост. Бандур. стор. 13, № 5).

№ III.

РУJIНА СТАРОJІ СІЧІ J ЗАПОРОЗЦІ ЗА ТУРЧИНОМ.

(1709—1712)

1.

Оj, jак дijшли ж славні запорозці до превеликого жальу:
Оj, не знали, кому прихилитьсьа, та которому царьу.
Оj, прихилились та до Турчина, бо за ним добре жити,
Оj, тільки jідно да неприjатно, шчо на своjу віру бити.

Пише цар листи та до кошового: — «та ідіть до мене жити;
Оддам земльу та по прежньому, та по Дністер границьу.»
— Оj, либонь ти,....[1]) ти хочеш та нас обманити;
А jак підем у твоjе царство, то будеш нам лоби брити.—
— «Оj, ви, запорозці, ви, добрі молодці, — та не біjтесьа нічого;
Оj, шче ж бо jа в своjім царстві та не ізрадив нікого». —

Оj, запуміли густі лози та шче j крутиjі кручі,
Заплакали славні запорозці, та із Січі jдучи.
Та ударив Павльука з високоjі біjниці,
Посипались запорозці, jак зімніjі кислиці.

(З збірки Л. Ільницького; зап. коло Снітенки, киjівськ. повіту).

Вірші 13—14 цеjі пісні говорьать про боj під Січчьу, котрого не було в 1775 р. j котриj був в 1709 р. Вже з цього видно, шчо основа пісні цеjі мусила скластись післьа руjіни Староjі Січи в 1709 р. Тоді ж таки запорозці було «прихилились до Турчина», од котрого jіх силувавсь одхилити царь московськиj. В основі своjіj пісньа цьа підходить до справ запорозьких в 1709—1712 рр.

---

[1]) Тут пропушчені слова, — мабуть: «превражиj Москальу», jак далі.

Післьа Галаганськоjі руjіни Січі, запорозці, котрі зостались цілі, зібрались в землі хана кримського, під jого протекціjеjу. (Соловьевъ, XV. 355, 356; Ригельманъ, Лѣт. Пов. о Мал. Россіи, III, 96) а потім підньавшись по Дніпру, пробували (в 1710) заложити Січ в тому місці, де р. Камjанка втіка в Дніпро, а потім, коли jіх звідти вигнав гетьман Скоропадськиj з москальами (з генер. Бутурлиним) то заклали Січ «на лугу, зовемому Олешки» (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. 21, Записк. Одесск. Общ. Истор. III, 577, Городскія поселенія въ Росс. импер. IV. 661—662) Ті Січі вважались зостаjучими «під протекціjеjу ханськоjу» j значить турецькоjу (так писав і Орлик в 1719 р. Бантышъ Каменск., Источники, II 291). Тим часом запорозці, котрі були з Гордіjенком під Полтавоjу, післьа Полтавського боjу втекли з Мазепоjу j jого гетьманцьами та шведами під Очаков, а далі під Бендери, і тут вибрали, по смерти Мазепи (1709 р.), гетьманом jого писарьа Пилипа Орлика j зложили умови з королем шведським, шчоб бути Украjіні j запорозцьам в вічніj протекціj шведськіj, а з «панством кримським шчоб бути «в братерстві, коллегаціjі j вічніj приjазні» (Бант. Кам. Источники, II, 242—256. Договоръ и постановленіе между гетм. Орликомъ и Войскомъ Запорожскимъ 1710 г. Апр. 5. Теж у Маркевича, Ист. М. Р., IV, 315 і далі). Тим часом, коли сам король шведськиj був в землі турецькіj, то на ділі запорозці були в протекціjі турецькіj, а надто тоді, коли почалась віjна між Туреччиноjу j Москвоjу (в 1711 р.) і потім коли договором між царем і турками (1711 р. 12 jульа) царь одступивсь од запорозців і jіх краjіни. В 1712 р. запорозці (кошовиj Гордіjенко) вже хотіли забирати од Польшчі на имjа султана землі j на Правобічніj Украjіні, (Умань Богуслав і т. и.), од котрих теж одступивсь царь. (В. Антоновичъ. Акты о козакахъ, II, 193—194; Судіенко, Матер. для отеч. исторіи, II, 50, 52). В 1810 р., jак побачимо далі, j царь московськиj обертавсь до камjанських запорозців, зазиваjучи jіх вернутись під jого.

Таким робом вірші 1—3 пісні доволі вірно передаjуть стан запорозців в 1709—1712 рр., — «шчо не знали прихилитись которому царьу, — та прихилились до Турчина».

Вірші 5—10 теж підходьать до справ запорозських

власне в к. 1709 ј у 1710 рр., — окрім спомина про *Дністер* в 6-му віршу.

Бантиш Каменськиј, вказујучи на «Малороссійскія Дѣла Коллежскаго Архива» в Москві (1709, № 34, і 1710 № 12) говорить, шчо коли частина запорозців з кошовим Гордіјенком була коло Карла XII під Бендерами, а друга закладала Січ при устьу р. Каменки в Дніпро, — «Обладатель Россіјскіј» обертавсь до запорозців, (певно, каменських), шчоб повернути јіх до себе, обіцьајучи јіх простити (певно, вернути старовину), коли вони виберуть другого кошового, замісць Гордіјенка. (Б. Кам. Истор. Малой Россіи, III, 134). З грамоти Карла XII, писаноји з під Бендер 10 мају 1710 р. до кошового отамана (Каменськоји Січі) Јакима Богуша видно, шчо каменські січовики, замісць того, шчоб послухатись царьа, обернулись до шведського корольа, питајучи јого, — јак писав король, — «якъ о здоровью нашемъ, такъ и о намѣреніи зачатой войны теперешней з Москалями». — «Сіе то намъ, писав король, особливо понравилось, что не только о персонѣ Нашей Королевской сердечо оскорблены, но такъ-же и до скорѣйшей надъ Нашимъ и *вашимъ непріятелемъ, Москалемъ*, слѣдующему отмщенію охочими отзываетесь». (Источн. Малор. Истор. собранные Д. Н. Бантыш. Каменскимъ. II, 241, — в «Чтен. въ Моск. Общ. Ист. и Древн. Рос. при Моск. Универс. 1859. I).

Певно, Богуш і був тој кошовиј, до котрого по словам пісні, «царь пише листи». [1]) Та переписка доси, скілько нам відомо, не напечатана,—але шчо запорозці могли власне, коли не написати, то говорити проміж себе ті слова, котрі јім вкладајуть 7—8 вірші пісні, видно з того, шчо за царьа Петра проміж козаками украјінськими державсь страх, шчо царь поверне јіх в салдати. Вже перед ізміноју Мазепы ходила по Украјіні чутка, шчо царь хоче так зробити ј шчо навіть він поскуб раз гетьмана за вуси ј крикнув: «нѣтъ, пора уже мнѣ за васъ приняться», коли гетьман говорив проти того (Бант. Кам. Истор. Малой Россіи. III. 53). Намови Меньшчикова ј похвалка јого бути колись гетьманом на Украјіні (Листи Орлика до Степана

---

[1]) Богуш і опісльа посилав прелестні листи проти царьа на Украјіну. Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 41.

Јаворського. Основа, 1762. Окт., Соловьевъ. XV. 294, 289) піддержували такі чутки ј страхи. Коли в 1705 р. Мазепа стојав з козаками на Волині, то полк. Черниш, бувшиј під Гродном, прислав јому навіть указ царськиј, по котрому мов би то треба було вислати два козацькі полки в Прусіју на муштру, шчоб з них поробити драгунів. (Лист Орлика до Степ. Јаворського, Соловьевъ XV, 291). Перејшовши вже до Шведа, Мазепа писав украјінцьам, шчо «враждебная намъ издавна московская потенція.... хотятъ.... имя войска Запорожскаго сгладити, а козаковъ въ дракгонію и солдатъ повернути, народъ зась Малороссійскій вѣчне себѣ поработати». (Бант. Кам., Источники, II, 173—174). На городовіј Украјіні були льуде, котрі ждали дльа запорозців шче гіршого, коли вони *прихильатьсьа*, — або, јак співајетьсьа в дальших одмінах, *уклоньатьсьа Московському царьу:* так в 1714 р. був донос на полтавського полковника Черниша, шчо він послав сказати К. Гордіјенку: «не *кланьајтесь* цареві: шче московські шибениці не наповнились, а коли поклонитесь, то, певно, наповньатьсьа вами» (Соловьевъ, XVI, 376). [1])

Слова віршјв 3—4: шчо «за Турчином добре жити, тільки јідно не пријатно, шчо на своју віру бити» [2]) теж зовсім підходьать до стану ј думок запорозьких в 1709—1711 р. Запорозці тоді набігали з Орликом і татарами на Украјіну, в котріј стојало московське віjсько ј мусили ј сами бити на своjіх і терпіти, јак јіх били ј полонили татаре. В 1711 р. Орлик з запорозцьами ј татарами підступив аж під Білу Церкву; Богуслав і Корсунь сами јому отдались; та татари, покинувши козаків і пограбувавши льудеј, одіјшли на низ до Дніпра. Тоді ж ходили запорозці з ханом в слободи під Немиров. (Н. Бѣлозерск., Южнорусск. Лѣтоп.

---

[1]) Слово *прихилитисьа* вільнішче ј старішче; порівн. в «Кратк. описаніе Малой Россіи» під 1650 р.: «Тогожъ року Хмельницкій началъ соглашатись съ россійскимъ государемъ, царемъ ...и великій государъ радъ былъ козакамъ, что *приклонится* къ *московскому государству* хотятъ съ такъ многонародною землею.» (Кр. описан. при 2-м вид. Самовидца, 227).

[2]) В других одмінах (далі) і в тих, котрі увіјшли в пісні 1775 р.: «Шчо *на брата* треба бити». (Запис. Хв. Рильскиј, в Маковишчах, кијівськ. пов.), або: «шчо за *невіру* служити». Костом. (Исторія Козачества въ памятн. южнорусск. народнаго пѣсеннаго творчества. Русск. Мысль. 1880. Авг. 29).

I, 91. Краткое опиcаніе Малой Россіи, в 2-му вид. Лѣтоп. Самовидца, 301—302, Антонов. Акты о Козакахъ, II, 187). Запорозці потім згадували Орлику ті поход під Білу Церков і слободи јак гірке ј стидке дльа них діло (див. далі при № IX-му).

Слова 6-го вірша: «отдам землу.... по *Дністер* грьаницьу», — котрі бачимо також і в дальших одмінах, — налетіли на пісньу з часів віјська Чорноморського 1783—1791 р., коли тому віјську дані були землі між Богом, Чорним морем і Дністром (Скальк., Ист. Н. С., III, 225) і коли туди з московського боку переманьували тих запорозців, шчо втекли в 1775 р. до Турка на Дунај. Слово: «*по прежньому*», — в прикладі до Дністра-грьаниці, — не вірне: ніколи стара грьаницьа запорозська не доходила до Дністра, а јшла по Богу од р. Кодинки до р. Ташлика і звідти повертала поз Тьасьмин до *Дніпра* (див. виписку з вічного миру між Польшчеју ј Москвоју в 1686 р. у Бант. Кам. Источники, I, 296—297; грьаницьу з Туреччиноју, признану в 1705 р., див. у Замисловск., Учебн. Атласъ Русск. Исторіи, изд. 2-е, 18). Слово: *по прежньому* могло належать тільки до *Дніпра* ј мусило увіјти в пісньу післьа 1709 р., а не післьа 1775 р.

На кого вказује имја: *Павльука*, в віршу 13-му, не вгадајемо. Јаковлев, котриј був з Москвоју в Січі в 1709 р. звавсь Петром. (Б. Кам., Источн. II, 226).

2.

1. Ој, ішли наші славні запорозці по над Богом рікоју,
Ој, широкоју та глибокоју, та по під лиманами.
Ој, вже наші славні запорозці у великому жальу:
Та не знали та поклонитьсьа та которому царьу.
5. Ој, уклонилисьа тому турецькому, а шчо під јім добре жити;
Тілько за одно непријатно, шчо на свого брата бити.

Ој, пише Москаль листи до кошового: «ој, ідіть до нас жити,
Шчо оддам землу да по прежньому, по Дністер грьаницьу:»

— Oj, брешеш, брешеш, превражиј Москальу; се ж ти хочеш обманити;
Oj, јак підемо в твоју земльу, (то) будеш лоби голити.
— «Oj, не бįтесьа, славні запорозці, та цього нічого,
Шче ж ја в својому білому царстві та не зрадив нікого.» —

Oj, уже ж то славні запорозці та ј не веселі стали
Oj, обльагли јіх, обльагли москалі всіма сторонами.
[— Уклонились тому Москалеві, а шче ми јого не знали.
Кругом церкви, церкви січовојі та ј калавуром стали,
Oj, свьашченику, отцьу Владимиру служити не дали.]
Вражі пани, руські генерали -— јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј занапастили.»

Тече річка не величка, та підмиваје кручі.
Заплакали запорзці, та в Туреччину јдучи.

Oj, летіла бомба з московського польа та посеред Січі впала;
Oj, хоч пропало славне Запорожьжьа, та і не пропала слава!

(З збірки д. Ів. Новицького).

Цьа пісньа так подібна до повишчојі, шчо все, сказане про ту, прикладајетьсьа ј до нејі. Тільки в цьу пісньу вставлено вірші, котрі јавно говорьать про атакуваньньа Новојі Січі в 1775 р. (Вірші 15—16. Отець Владимир — архимандрит Владимир Сокальськиј, свьашченник січовојі Покрови; див. Скальковск. Истор. Н. Сѣчи, III, 191). Не важко замітить, шчо ці вірші причепа до пісні.

Початок і кінець, котрі в цій пісні неподібні до повишчојі, шче більше впевньајуть, шчо вона належить до часів рујіни Старојі Січі, а не атакуваньньа Новојі:

Oj, ішли наші славні запорозці та по над Богом рікоју,—
Oj, широкоју та глибокоју та по над лиманами,

ці слова зовсім не підходьать до 1775 р., коли запорозці втекли в Туреччину не суходолом, а човнами, ј не Богом, а просто Дніпром. Замісць того ці слова зовсім підходьать до 1709 р., коли, післьа Полтавського боју, запорозці з шведами переправились через Дніпро під Переволочноју, прибігли степом до Богу, шчоб ітти під Очаков, — власне

над лиманами, а звідти впјать над лиманами в Бендери на Дністрі. Власне через Бог була козакам з шведами трудна переправа, — коли вспіла догнати јіх московська конницьа. (Герье, Послѣдній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Може на це ј нагадујуть слова віршів 13—14.

Так само ј у кінці (вірш 22) слова:

«Ој, летить бомба з московського польа та посеред Січі впала»

не підходьать до справ 1775 р., коли ніјаких бомб в Січ москалі не кидали, а підходьать власне до того, шчо було в 1709 р.

Дуже цікаві вірші 18—19:

Вражі пани, руські генерали,— јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј занапастили.

В XVIII ст. вже ј на Украјіні, слідом за Москвоју почали звати *руським* — московське, в одміну од свого; напр. в Кратком Описаніј М. Р. «Въ томъ 1729 году, для переводу на *русскій* языкъ правъ *малороссійскихъ*.... определены къ тому угодные персоны» (Кр. Опис. при 2-му вид. Самовидцьа, 314). А перше *рускій* значило переважно *украјінськиј*; напр. в Бакулабовськіј хроніці 1563 —1608 рр.: «Яко жъ по томъ веселью *москва* вся... грозно вдарили на палацъ самого царя Ивановича (Дмитра) и на весь почетъ его, такъ литву, *русь* и поляки.» Тільки тут-же церкви в Москві звутьсьа «*рускими*» (Кулішъ. Матер. для Истор. Возсоедин. Руси, I, 85). В Москві ж руським звали своје, а украјінське звали малороссіјським, або ј украјінським, (а письмо — білоруським), — напр. в актах про самозванцьа Ахіју з 1626 р. читајемо, шчо царь велів својім дозірцьам одписати: «какимъ языкомъ Александръ Ахия съ ними говорилъ: польскимъ ли, или *по руски*, или *по украински*, какъ говорятъ въ Литвѣ и на Украинѣ?» — а на це дозорці одповідали; «Ал. Ахия съ нами холопи твоими говорилъ по польски, а иныя какъ бы по сербски, а иныя немногия слова и *по руски впрямь*, а не такъ какъ говорятъ на Украине, и не такъ какъ говоритъ киевской попъ Ѳилипъ.» (Кулішъ, Матерьялы для истор. возсоед. Руси, I, 272).

Ми побачимо далі, — в пісньах № VIII цього розділу, а шче далі в пісньах про атакуваньньа Новоји Січі, јак

ці вірши (18—19) перевертались кілька разів,—јак докір: «занапастили крај!» повертавсь потім і на самих запорозців, — потім на царицьу, на јіји панів-генералів, — потім, коли завелись було Чорноморці, покірні цариці, — впјать на запорозців, — не покірних, шчо втекли до Турка [1]).

[1]) Ось јак переміньались ті слова з годом в різних пісньах про січові справи:

1. А вже наші славні запорозці та жальу наробили,
Шчо степ добриј, крај веселиј та Москальу вручили.
(Запорозці в 1709—1710 рр.)
(Запис. в с. Селезнівці, олександр. пов. катеринославськ. губ.)

2. Скурві сини, запорозці, не гаразд вчинили,
Шчо степ добриј, крај веселиј да занапастили.
(Гетьманці в 1720-ті р.).

3. Ој, царице, мати наша, шчо ти наробила,
Шчо крај добриј, крај веселиј та ј занапастила!
(Запорозці в 1775 р.).
(Од Самусьа, полт. губ.; подібне Основа, 1862, Окт. отд. VII, 1).

4. Ти царице, ворог льутиј, — шчо великиј напуст напустила,
Та шчо все војсько запорозське та ј занапастила.
(Запорозці в 1775 р.).
(Зап. Мороз в с. Калиті, Остерськ. пов. Черн. губ.)

5. Ој, ви хлопці, запорозці, не гаразд зробили,
Шчо крај тихиј, степ веселиј та ј занапастили.
(Украјінці післья 1775 р.).
(З збірки д. Ів. Новицького).

6. Дурні льуде — запорозці, а шчо землю пустили,
Ој, крај добриј і веселиј та ј занапастили. —
(Чорноморці в 1784—1791 рр.).
— «Не ми јого напастили, јесть в нас генерали,
Оі, степ добриј, крај веселиј та ј подарували (јім)!...
(Непокірні запорозці тоді ж).
(Запис. Андр. Шевченко в Керелівці, звенигор. пов. кијівськ. губ.)

7. Ој, крај добриј, крај веселиј, — забісовані льуде:
Шчо не знали де поклонитись, а которому царьу,
Ој, поклонились та московському, — ми ж јого не знали!
(Запорозці в 1775 р.).
(Запис. Хв. Рильскиј в с. Маковишчах, кијівськ. пов.).

На решті дејакі новішчі (з XIX ст.) одміни пісьні про атакуваньньа Січі заставльајуть саму царицьу на слова запорозців:

— «Ох, ти наша пані, світла сударинья,
Да будь же ти над нами ласкава» —
говорити: 8. — «Ох, і рада б же ја, да моји діточки,
Ој, да ласкавоју ходити,
За тими панами, за генералами
Ој, да не можу далі жити.
Бо наші пани, наші генерали
Да ј не гаразд спочинили:

Слова, котрі стојать тут мусьать бути најстаріщчі ј мусьать нагадувати те, јак перше Јаковлев з Галаганом зрујнували Січ і спустошили зімовники коло неји, а потім в 1710 р. теж саме зроблено було гетьм. Скоропадським з генералом Бутурлиним над Січьчьу Каменськоју, а далі, јак післьа прутського договору 1711 р. царь зріксьа од старого крају запорозьського за Орельльу, то гетьманці по указу царьа порујнували городки Камјаниј Затон, Самарь і Кодак. (Записка Полуботка, в прилозі до Маркевича, Дневн. Записки, I, 459. Черниг. Лѣтопись під 1711 р. у Н. Бѣлозерск. Южнор. Лѣтоп. I, 90).

Шче в 1731 р. гетьман Данило Апостол писав універсал, в котрому, по указу з Государственноји Коллегіји Іностранних Діл, велів полковникам і старшині не пускати льудеј з Гетьманшчини до Кодака, — «котрій Запорожци, за позволенемъ Хана Кримского, противъ Самари населяютъ прихожими людьми», та гльадіти — «чтобъ никто изъ жителей сегобочныхъ туда на житіе и на поселеніе ни подъ какимъ видомъ тайно не прокрались и не уходили, и подтвердить о семъ письменними универсалами, что ежели изъ такихъ бѣглецовъ будутъ пойманы, тѣ будутъ казнены смертію». (Судіенко. Матер. Отечеств. Исторіи, I, Универсалы. 134). Дивись шче уваги до № VII-го.

Московських начальників на Украјіні вже давно називали *јенералами;* так шче гетьман Самојлович називав Косагова, котриј проводив лінију валів і городків по південніј грьаниці Слобідськоји ј Гетьманськоји Украјіни «енералъ и воевода Косаговъ.» (Костомаровъ. Руина. Вѣстн. Европы. 1880, Сент. 31, прим. 2).

3.

1. Ој, ішли наші славні запорозці та по над Богом рікоју,
Ој, широкоју та глибокоју, та по над лиманами.
Ој, шчо наші славні запорозці та ј у великому жальу,
Шчо не знали уклониться, а которому царьу.
5. Ој, і уклонились тому Турасові, а шчо під ним добре жити,

І всі степи добрі, і крај веселиј,
Ој, да на віки занапастили. —
(З збірки д. Ів. Новицького).

Тільки за одно тому не пријатно, шчо на свого брата бити.
[Ој, уклонились тому Москалеві, а шчо ми јого не знали;
Ој, кругом церкви, церкви січовоји, ој, да караули стали,
Ој, свьашченнику, отцьу Владимирьу а служити не дали.]

Ој, і пише, Москаль та ј до кошового: — «а ідіте до мене жити;
Ој, ја дам землью та по прежньому а по Дністер грьаницьу. —
— Ој, і брешеш, ти вражиј Москальу, а ти хочеш обманити,
Ој, јак підем ми ј у твоју землью, ти будеш лоби голити. —
— «Ој, шчо ви хлопці, славні запорозці, а не бíјтесьа нічого;
Ој, шче ж, бачитьсьа, ја у своїім царстві а не зрадив нікого. —
— «Ој, шчо ваші пани, јаритичі сини а не гаразд зробили,
Ој, шчо степ добрии, а шче крај веселиј та ј занапастили.»

Ој, і течеть річка та бистренькаја, та попідмивала кручі,
Ој, заплакали славні запорозці а із Січі јдучи.

Ој, і летить боньба та ј од Москальа, та посеред Січі впала,
Ој, хоть пропало славне Запорожьжьа, так не пропала слава!

(Запис. в с. Сергіјевці, гадьацького пов., полтавськ. губ. од к. Шелеста С. Метлинським; з паперів Д. Носа.)

4.

Ој, ішли наші славні запорозці
Та по над Богом-рікоју,
Ој, широкоју та глибокоју,
Геј, та по над лиманами.
Ој, уже ж наші славні запорозці
Та ј не веселі стали:
Ој, обльагли јіх, обльагли москалі
Та всіма сторонами.

[Oj, кругом церкви, церкви січовоjі
Oj, караули стали,
Oj, свьашченнику, отцьу Владимеру
А служити не дали.]
Oj, летить бомба з московського польа,
Та посеред Січі впала;
Oj, хоть пропали славні запорозці,
Та не пропала jіх слава.

(Записки о Южной Руси. Кулиша, II, 256).

5.

Пішли наші славні запорозці
По над Буг-рікоjу,
Широкими та низами,
По над лиманами.
Тепер наші запорозці
У великому жальу:
Шчо не знали кому підклониттьсьа, —
А ше которому царьу.
Вони підклонились тому Дурасеві; [1])
Шо під ним добре жити;
За все добре, — одно не приjатно,
Шо на свого брата бити.
[Та стоjать же нові церкви, —
Свічи восковиjі,
А калонтирі (?) jак стали,
Свьашченнику — отцьу Ладимиру —
Служити не дали.]
Oj, летіла бомба та все по над морем (!) —
Посеред Січі впала;
Хоч пропали наші запорозці, —
Так не пропала слава.

(Зап. в Мурахві, богод. пов. от діда, Манджура в 1874 р.)

---

[1]) Заміcць: Турасові.

№ IV.

ЗРАБОВАНІ ЗАПОРОЗЦІ Ј КОШОВИЈ ГОРДІЈЕНКО

(1709—1730)

1.

Наорали, ој, да насіјали, та нікому жати:
Пішли наші славні запорозці та в Молдаву[1]) лежати...
— «Геј, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші коні?» —
— Наші коні в царьа[2]) на припоні, запорозці в неволі.—
— «Геј, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші рушниці?» —
— Наші рушниці, в царьа на столиці, запорозці в темниці. —
— «Геј, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші жупани?» —
— Наші жупани поносили пани, запорозці пропали.

— Геј, ти, Катерино, ти царице наша, та шчо ж ти починила,
Шчо ти своїх славних запорозців на поталу пустила?

— «Почім же ти та Мозиру знајеш, а шчо жовтиїї піски?» —
— Туди ішли з сірими волами, а назад пришли пішки.—
— «Почім же ти та Бобрујску знајеш, а шчо різаниїї фоси?» —
— Туди ішли в червоних чоботьах, а назад пришли босі.—

(Зап. Оп. Маркович в каневськ. пов., кијівськ. губ.)

Очевидно, шчо перші 8 віршів говорьать про запорозців за царьа (Петра) в часи пробуваньньа їх під Бендерами, (в тодішнії Молдаві), — а шчо вірші 9—10 природились після другоїі руїни Січі в 1775 р. Вірші ж 11—14 спо-

[1]) Могло бути ј «в Полтаву»; слово: *лежати* підходить до осади.
[2]) В рукопису замісць цього написано: в —; јасно, шчо Маркевич бојавсь написати: царьа.

минајуть про службу погонців, чи грабарів у кріпостьах Мозирі ј Бобрујску, може теж за Катерину II, а може ј пізнішче.

2.

. . . .

— «Oj, де ж ваші, славні запорозці,
Золоті пістолі? —
— Наші пістолі в царьа на престолі,
А ми ј у неволі! —
— «Oj, де ж ваші, славні запорозці
Золоті рушниці?» —
— Наші рушниці в царьа у столиці,
А ми ј у темниці! —
— «Oі, де ж ваше, славні запорозці,
Хоробре лицарство?» —
— Наше лицарство пропало дльа царства
. . . .
— «Oj, де ж ваша, славні запорозці
Та вольнаја вольа? —
— Нашаја вольа по тім боці морьа
Така наша дольа? —

(Запис. в Млинах, ахтирського повіту, харьковськ. губ. і в кобельацькому пов. полтавськ. губ. Шиманов (?).

3.

— «Oj, ви, козаченьки, oj, ви молоденькі,
А де ваші списи?» —
— Наші списи в *батьушки* в зависі,
Ми сами у лісі. —
— «Oj, ви козаченьки, oj, ви, молоденькі,
Oj, де ваші коні?» —
— Наші коні в *батьушки* в припоні,
Ми сами в неволі. —

(Чубинськиј, Труды этногр. экспед. і проч т. V. 967)

4.

Oj, полети, галко, oj, полети, чорна,
Да на *Січ* рибу јісти;

Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не літати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слихати.

— «Геј, ви, запорозці, геј, ви, молодиjі,
Де ж ваші жупани?» —
— Ој, наші жупани, поносили пани,
Сами ми пропали! —
— «Геј, ви, запорозці, геј ви, молодиjі,
Ој, та де ж ваші списи?» —
— Ох, і наші списи у *пана* у стрісі,
Сами ми у лісі.
— «Геј, ви, запорозці, геј, ви молодиjі,
Та де ж ваші рушниці? —
— Ој, наші рушниці в *пана* у світлиці,
Сами ми в темниці!

— Ој, полети, галко, ој, полети, чорна,
Да ј на Січ риби jісти;
Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не літати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слихати.

(М. Лисенка. Збірник українських пісень, III, № 1. Од кого ј де записано, — не показано).

5.

Ој, полети, полети, да чорнаја галко, да на Дін [1]) риби jісти,
Ој, принеси, принеси, да чорнаја галко, од кошового вісти.
— «Да вже ж мені не літати на Дін риби jісти
Да вжеж мені не носити од кошового вісти!» —

[1]) В одміні 6 на Дніпр; так і мусить бути.

«Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі!
Повдавались один в одного, jак братьтьа рідніjі.
Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі, — де ж ваші коні?»
— Наші коні в *пана* на пригоні, сами ж ми в неволі! —
— «Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі, — де ж ваші узди?» —
— Наші узди в конеj на занузді, сами ж ми у нужді! —
— «Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі, — де ж ваші списи?» —
— Наші списи у *пана* у стрісі, сами ж ми у лісі! —
— «Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі, — де ж ваші ручниці?» —
— Наші ручниці у *пана* в світлиці, сами ж ми в темниці! —
— «Oj, ви, запорозці, oj, ви, молодиjі, де ж ваші жупани?» —
— Наші жупани поносили пани, сами ж ми пропали! —

Oj, полети, полети, да чорнаjа галко, да на Дін риби jісти,
Oj, принеси, принеси, да чорнаjа галко, од кошового вісти.
— «Да вже мені не літати на Дін риби jісти,
Да вже ж мені не носити од кошового вісти!

(Максимович, Украинск. Народн. Пѣсни, 1834 г., 128—129. Перепечатана в Кирѣевскаго-Безсонова, IX, 374—377)

Максимович каже, шчо чув цьу пісньу на Супоjу j на Сулі (в Полтавшчині).

Перепечатуjучи цьу пісньу в статьті «Объясненіе нѣкоторыхъ украинскихъ пѣсень» (Русская Бесѣда, 1857, кн. I, 49—64), Максимович додав против повишчого списка між 14 і 15 віршами:

Oj, ви запорозці, oj, ви молодці, — де ж ваші луки?
— Наші луки побрали гаjдуки, сами ж ми в розлукі!
(Собран. Сочин. I, 608—609).

6.

1. Oj, полети, полети, да чорнаjа галко,
Да на *Дніпр* рибу jісти;
Да принеси, принеси, да чорнаjа галко,
От кошового вісти.

— Да вже ж міні не літати,
Куди ја літала, [1])
Да вже ж міні не носити
От кошового вісти!—
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодиј,
Де ваші рушниці?»—
— Наші рушниці в панів у світлиці,
А ми сами у темниці! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви молодіјі,
Де ваші коні?»—
— Наші коні в панів на приколі,
А ми сами в неволі.

(З старого листка в паперахъ Максимовича)

Цьа пісньа, очевидно, говорить про рујіну Січі за царьа Петра. В 1—2 і споминајетьсьа *царь*, котриј в 3 зветьсьа *батьушка* (ironice!), в 3—4 вже *пан*, а в 6 *пани*. А јесть јак раз подібна, записана в Саратовшчині, московська пісньа, јавно перероблена з украјінськоји ј повернута на сміх над запорозцьами, в котріј јавно споминајетьсьа поход запорозців під Полтаву в 1709 р. Ось вона:

Похвалялись славны запорожцы
Платав город взяти
Э-ххе!
Поутру они рано вставали,
Добрыхъ коней своихъ сѣдлали;
Э-ххе!
А къ вечеру славны запорожцы
Всѣ въ полонъ попали;
Э-ххе!
— Славны, славны вы запорожцы,—
А гдѣ ваши мѣтки ружья?
Э-ххе!
— «Наши ружья заряжены(!)
А мы въ острогъ посажены.»
Э-ххе!

---

[1]) Перше мусило бути: «да вже ж мені не літати на Дніпр риби јісти»; тут переробилось на лад звісних слов в других пісньах (дівоцьких): «да вже ж мені не ходити, куди ја ходила» і т. д.

— Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши добрые кони?
Э-хxе!
— Наши кони на пригонѣ,
А мы козаченьки во неволѣ.»
Э-хxе!
— Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши острыя копья?
Э-хxе!
— «Наши копья отобрали,
Въ Дунай рѣку побросали.»
Э-хxе!

(Русскія Нар. пѣсни, собранныя въ Саратовской губ. А. Н. Мордовцевой и Н. И Костомаровымъ. Лѣтоп. Русск. Литер. и Древности. изд. Тихонравовымъ, т. IV, 38—39).

Післьа цеjі пісні не може бути спору об тім, шчо вар. 1—6 повишчоjі пісні говорьать про руjіну Січі 1709 р. Коли в них згадуjетьсьа про заграбоване в запорозців добро, то це jак раз сходитьсьа з тим, шчо росказуjе за самим Ігнатом Галаганом Рігельман:

«Галаганъ... людей, сколько въ ней (в Січі) застать было можно, всѣхъ побилъ, начальниковъ, яко главныхъ измѣнниковъ, казнилъ, артиллерію ихъ, коей состояло разныхъ пушекъ до 100, всѣ также снаряды, оружіе, а паче ихъ козачьи знаки, какъ-то: знамена, бунчукъ, булава, перначи, литавры и прочее все взялъ, городъ разорилъ и выжегъ» і т. д.

В вар. 3—6 згадуjетьсьа *кошовиj*, котриj сидить далеко в Січі, на Дніпрі, j од котрого льуде просьать галку принести вісти. Максимович, [1]) а за ним д. Скальковськиj і д. Лисенко бачуть в цьому кошовому Калнишевського, при котрому була зруjнована Нова Січ, в 1775 р. j котрого вивезено в північну Московшчину j посаджено в Соловецькиj манастир [2]). Придивившись добре до пісні, а

[1]) Народн. Укр. Пѣсни. 1834, 128, а подрібно в статьтьі «Объясненіе нѣкоторыхъ украинскихъ пѣсенъ» (Русск. Бесѣда 1857, I, 49—64; перепечат. въ Собраніи Сочиненій, т. I.

[2]) Максимов. Собраніе сочиненій, т. I, 612, по Зарульскому, Описаніе о Малой Россіи, въ Чтеніяхъ Моск. Общ. Истор. и Древн., 1848, 24. — П. Ефименка, Кальнышевскій, посл. кошевой Зап. Сѣчи. Р. Стар. 1875, № 11. Id. Ссыльные малороссіяне въ Арх. губ. 1708—1802. Кіевск. Стар. 1882, № 9.

надто в усіх јіјі одмінах, можна впевнитись, шчо пісньа цьа ніјак не підходить до Калнишевського. В 3 № кошовиј сидить у Січі, а 5 № на Дніпрі, — а зовсім не на вигнаньньу в Московшчині. Тільки в № 4 кошовиј сидить на Дону, — та це јавна помилка замисць Дніпра, тим більше, шчо не тілько Січі, а ј кошового на вигнаньньу ніколи на Дону не було. В пісні јавно говоритьсьа про кошового в Січі, на Дніпрі, — тілько далеко, куди льудім важко дістатись. Це ј јесть Січ в Олешках, — до чого підходить і те, шчо запорозці кажуть, шчо вони *«в лісі»*. (№ 3, в. 15, № 4, в. 12). А кошовиј, значить, віјде Костьантин Гордіјенко, — або Гординськиј. чи Городецькиј (з Волинськоји шльахти) або Гордіјевич (јак він названиј на могильному камньу, шчо бачив д. Скальковськиј). В Черниговськіј літописі він прозваниј ***Кротом***. (Южнор. Лѣтописи, изд. Бѣлозерск. I, 90). Це, певно, було јого прозвишче товариське.

Все, шчо ми знајемо про січовиків післьа рујіни 1709 р. ј про кошового Гордіјенка, јак раз підходить до цеји пісні.

В примітці до I пісні було вже сказано, шчо післьа рујіни Староји Січі царь Петро звелів стерегти, шчоб запорозці де не поновили Січі на старих місцьах. 26 маја 1709 р. царь заборонив пускати запорозців в підданні јому землі, окрім тих, котрі по одному ј безоружні приїдуть повинившись і згодьатьсьа жити в Гетьманшчині, јак сельане; инших же, коли піјмајутьсьа, казнити. 17 Јульа гетьман Скоропадськиј в Решетиловці передложив цареві «просительні пункта», в котрих між инчим писав і про січову округу: «Любо то Запорожци проклятые, черезъ явную свою измѣну и противность утратили Сѣчь, однакъ понеже весь Малороссійскій народъ отоль рыбами и солью питался и на всякомъ звѣру имѣлъ добычь, абы и теперь, по ускромленію помененыхъ проклятыхъ запорозцовъ, милостивымъ Вашего Царскаго Величества указомъ вольный туда съ Украйны былъ путь для помянутой добычи и яко отъ господина воеводы Камянозатонскаго, такъ и отъ людей, кгварнизону тому будучихъ, таковымъ промышленникамъ жадная не чинилася обида и препятствіе». На це царь (31 јульа в Кијіві) одповів: «Сіе позволеніе Малороссійскому народу, по милости Царскаго Величества, дается и о томъ совершенное опредѣленіе, какъ тому порядочнымъ образомъ чинится, учинено будетъ вскорѣ, а пока то со-

стоится, нынѣ того позволить не возможно, ибо опасно, чтобы подъ такимъ предлогомъ бунтовщики Запорожцы въ тѣхъ мѣстахъ паки не возгнѣздились и собиранія бунтовскія не учинили. (Ригельманъ, III, 90, 94).

Запорозці ж, јакі зостались післьа рујіни Січі ј полтавського боју, одіјшли, јак ми бачили (див. уваги до № III) на земльу, підданну кримському хану.

Післьа несчастливого походу в Молдавшчину в 1711 р. царь Петро мусив зректись права на старі землі запорозські, на південь од р. Самарі, по умові з турками на Пруті, 12 јульа 1711 р. і в Константинополі 2 апр. 1712 р. Землі ті підступили під руку Туреччини з Кримом, (Скальковськиј, II, 23) — та запорозці зоставались кошемъ в Олешкахъ, — а царі московські забороньали ј јім јіздити на Украјіну, ј украјінським і московським підданним јіздити до Січі. Так, окрім згаданих вишче указів Петра I, він шче в 1720 р. приказував коменданту в Полтаві ј Переволочніј гльадіти, шчоб «Малороссіяне на Запорожье съ товарами и ни съ чѣмъ не ѣздили, а Крымцы Запорожцевъ съ собою не возили; Запорожцевъ ни для чего не пропускатı, кромѣ тѣхъ, которые будутъ приходить съ царю». (Соловьевъ. Ист. Россіи, XVI, 384). Зараз по смерти Петра, за Катерини I, дано указ Азовському губернатору: «§ 7 котрые будутъ ѣздить въ Крымъ, тѣмъ объявлять, чтобы къ запорожцамъ отнюдь не заѣзжали, и о томъ учинить заказъ крѣпкій подъ жестокимъ наказаніемъ и отнятіемъ всего того, съ чѣмъ кто туда дерзнетъ поѣхать; а изъ Крымцевъ, которые въ губернію его пріѣзжатı будутъ, дать знать, чтобы они при себѣ измѣнниковъ Запорожцевъ и козаковъ не имѣли. § 8. Козаковъ измѣнниковъ Запорожцевъ и прочихъ ни съ товары ни для какихъ дѣлъ въ губерніи и никуда въ Великороссійскіе городы, также и изъ той губерніи, и ни откуда чрезъ ту губернію туда на Запорожье съ товары, ни за добычею и ни съ чѣмъ отнюдь не пропускать». Навіть, коли в Олешковськіј Січі стало багато недовольних кримськоју, протекціјеју ј вони хотіли гуртом вернутись під московського царьа, то ј тоді (11 јуньа, 1728 р.) «Государственная Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ» писала: «на крѣпко подтвердить всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ запорожцевъ, ежели они въ кото-

рые мѣста, хотя подъ протекцію Е. И. В. придутъ, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы не принимали и въ границы Русскія не впускали ни подъ какимъ видомъ и никакой имъ протекціи и защищенія нигдѣ не давать и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подъ рукою словесно къ нимъ приказомъ отзываться и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ». Тих тільки, шчо по малу будуть приїздити «з повинноју головоју», тих велено було, јак і за Петра I, пријмати і осельати в середині Україні. (Скальковскій, И. Н. С., 42—44).

Така відокремленність Олешковськоїі Січі од України појасньа слова пісні, шчо ј чајка вже не літа на Січ (на Дніпр) риби јісти. А тим часом на Україні не забували січовиків і јіх льубимого кошового, Гордієнка, — і чим тьажче ставало україніцьам під царськоју рукоју, тим більше звертались думки јіх до того кошового, котрого дуже поважали в Січі шче ј у Старіј, јак потім в Олешковськіј. В Старіј Січі јого мајже раз у раз вибирали кошовим од 1702 р., коли він зараз же потребував, шчоб царь не будував города коло Камјаного Затона: «Објавльаємо Вашему Царському Величеству всі ми одноголосно, писав Гордієнко, шчо зовсім не хочемо мати того города на Дніпрі і каміньу брати на јого будівльу не дозволимо. Шче ј города не збудували, а ми вже терпимо шкоду ј неправди в вольностьах наших; чого наперед того ні од кого, по данним нам монархами грамотам не виділи, тепер же дізнались напустного утісненьньа товариству нашому, котре ходить дльа својіх здобич і промислів. Ми на біј проти бусурман по Вашому царському указу јти завсегда готові, а города ставити не позвольаємо». (Костомаровъ. Мазепа. Русская Мысль, 1882, III, 123). Так держав себе Гордієнко завше перед царем, — і, звісно, шче вільнішче перед гетьманом Мазепоју, котрого вкупі не льубили прості льуде в Гетьманшчині, јак і запорозці. «Не такі страшні запорозці ј татари, — писав Мазепа в 1702 р. в Москву, страшнішчиј нам малороссіјськиј посполітиј народ: увесь він својевільним духом диха..... а полтавськиј полковник пише мені, шчо всі јого полчане почнуть помагать запорозцьам в јіх злому замірі», — а далі: «і козаки і посельане всі злі на мене, всі кричьать в одно:

пропадать нам до кінцьа і згубльать нас москалі! У всіх одна думка: тікати за Дніпр (в Січ) і може статись несподіване лихо». Трохи з годом Мазепа писав у Москву: «все лихо од цього пса Гордіјенка. Він підбивав запорозців, шчоб не присьагали (хај знесуть городки,—московські на Дніпрі ј на Самарі, — тоді ј присьагнемо цареві, — казали запорозці); поки цього прокльатого пса не знчтожать, доти не можна сподіватись од запорозців покірства». (Костомаровъ, тамож, 125—131).

Вже в увагах до № І було сказано, јак царь Петро велів не жаліти грошеј, аби скинути Гордіјенка з місцьа кошового. Трохи з годом царь уже писав: «Запорожцы а паче дьяволъ кошовой уже явный воръ». В увагах до № ІІІ-го ми бачили, шчо вже післьа того, јак запорозці були під Полтавоју ј утекли з шведським королем під Бендери, царь згожувавсь принььати јіх до себе, тільки шчоб вони зкинули Гордіјенка, та запорозці того не зхотіли. (Бантышъ Каменскій, Истор. Мал. Россіи, III, 134).

Післьа смерти Мазепи, коли під Бендерами бувші козаки, втеклі гетьманці ј запорозці, вибрали гетьманом Пилипа Орлика, то Гордіјенко зложив з ним і з королем шведським умови, котрі, звісно, трудно було тоді зробити дієсними ј упорьадкувати по ним Украјіну, але по думкам дуже користні дльа Січі ј дльа всього народу украјінського. Так, по цим умовам на правім боці Дніпра козацтво мусило бути в старих грьаницьах Б. Хмельницького, по Случ; з боку Гетьманшчини запорозькі землі положено було вернути по старому ж з городками по Дніпру ј по Ворсклі (Переволочна, Кереберда, Трахтемиров); гетьманське самодержавство мусило бути впинене через *генеральних совітників*, котрі мусили бути генеральна старшина, [1]) полковники ј по одному виборному з полку; — гетьман мусив з цими совітниками «о всьаких ділах публичних радитисьа». Окрім того мусила три рази на рік збиратись *генеральна рада* з полковників і полковоји старшини ј сотників, з генеральних совітників і з послів з Запорожьжьа; гетьман не мусив самовольно без суду нікого карати, не мусив сам забирати ні роздавати землі, ні грошеј; також і

[1]) Гетьман, генеральниј обозниј, ген. судья, ген. підскарбіј, ген. віјсковиј писарь, ген. віјск. хорунжиј, ген. віјск. бунчужниј.

полковники в полках. По цим же умовам, простому (посполитому) народу мусила бути велика вільга: ревізіја захоплених старшиноју мајетків і скасуваньньа наложених на посполитих льудеј тьагарів і послушенства, заборона старшині і віjську брати в льудеј підводи не на віjськові справи, скасуваньньа станціјі (постојів) компаніјських і сердьуцьких полків, скасуваньньа оренд і индуктів (откупів) јармаркових податків і т. и. (Бантышъ Каменск. Источн., II, 242—254. Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 315—338). В цих умовах зведено було до купи все, про шчо говорили запорозці в својіх старих грамотах і чого бажала ј чернь украјінська. Через те чернь цьа, хоча ј страхалась Орлика через јого пријательство з нельубим Мазепоју, а потім з чужинцьами: шведами, а надто з татарами, та все таки прихильалась до Гордіјенка ј запорозців.

Царськиј міністер кн. Гр. Долгорукиј, буввшиј коло гетьмана Скоропадського, писав цареві про Гордіјенка: «Воръ кошевой ядъ свой злой еще продолжаетъ: на другую сторонк за Днѣпръ непрестанно прелестно пишетъ, дабы побивали свою старшину, а сами бъ до него за Днѣпръ переходили, что уже такая каналія за Днѣпром купами собирается и разбиваетъ пасѣки». (Соловьевъ, XV. 365—366). Чигиринськиј сотник Невінчаниј шче раніше вбив посланного до нього од гетьмана Скоропадського ј пішов до запорозців. (Соловьевъ, XV. 363) В 1714 р. з лівого боку, з Полтавського полку посилались льуде з пријазними словами до кошового Гордіјенка. Це було саме тоді, коли, јак каже Соловјов, по паперам кабинета Петра I, простиј народ на Украјіні був дуже недовольниј порьадками на Гетьманшчині. (Солов. Ист. Р. XVI, 375—376).

В 1716 р. царь писав гетьману, шчоб полковники дивились за козаками, котрі ходьать на степові річки за здобичьчьу ј стикајутьсьа з запорозцьами. Гетьман прочитав полковникам царськиј лист, потребував, шчоб вони підписали «ассекурацију» (поруку), шчо будуть робити по царськіј волі, — та полковники не хотіли писати поруки, а казали, шчо вони не можуть вдержати козаків. На решті три полковники підписались, а другі пojіхали по домам, обіцьајучи прислать ассекурацију, підписану ними ј сотниками. Царськиј дозорець за Гетьманшчиноју, Протасьјев, писав, — шчо «хотя гетманъ ихъ и принуждалъ, чтобъ

прислали ассекурацію немедленно, однакъ они на его принужденіе обращаютъ немного вниманія и, конечно, у нихъ до того не исправится». (Солов. Ист. Россіи, XVI, 381).

Так потроху піддержувалась і на Гетьманшчині памјать про кошового Гордіјенка, шчо сидить далеко на Дніпрі, в Січі. Умер тој кошовиј 1730 р. ј похованиј на кладовишчі на місці Каменськоји Січі. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 23). Див. також в дальшому №-рі.

Треба прибавить про Гордіјенка, шчо він був чоловік доволі вчениј, — бо говорив перед шведським королем промову по латинському. (Adlerfeld. Hisfoire Militaire de Charles XII. t. III, 249—430) Доволі цікаво, шчо в ті часи не тількі Запорожьжьа, а ј кијівська академіја містила в собі најгарьачших противників московського царства. В тој же час, јак виступила проти царьа Січ з Гордіјенком, царськиј канцлер Головкин писав кијевському губернатору Дм. М. Голицину, шчоб вислав з Кіјева всіх студентів, родом з Польськоји стороны і шчоб відписав: скільки зостајеться студентів з малороссіјан (з лівобічноји Украјіни), скількі монахів з польаків (то б то з правобічноји Украјіни ј Білоји Русі, котра належала до Литви) і чи не ма в них јакоји ненависти. Голицин відповідав, шчо «вислав усіх студентів родом з Польші ј Литви, шчо студентів малоросіјан осталось 161 ч.; монахів у Братському 30 ч., а з них малоросіјан тільки 5 ч., а то всі з польськоји сторони, хоч живуть з малку в Кијіві, — шчо довідатись певности в монахів трудно, бо всі монахи нас (москвинів) чуждајутьсьа; в усьому Кијіеві ја знајшов тілько одного чоловіка, именно префекта Братського монастирьа (Прокоповича), которий до нас прихільниј». (Соловьевъ, Ист. Р., XV, 368) Гордіјенко був з таких вивчених украјінців, котрі не терпіли ні царськоји своједолі, ни гетьманськоји пихи ј котрих бојались царські урьадники. В кијіевськиј академіји ј потім не забували Січі (Див. прилогу II.) А в умовах, котрі зложив Гордіјенко з Орликом не була забута ј наука: в 1-му пункті було вмовлено, шчоб гетьман повинен був «старатися и крѣпко застановлятися ... чтобы ... вѣра православная .... вѣчне утверждена была и зъ помноженіемъ хвалы Божой, церквей святыхъ, а зъ *цвѣченьемъ въ наукахъ вызволіо-*

ныхъ сыновъ Малороссійскихъ, разширялася (Б. Кам., Источники, II 245).[1])

В № I одміні 2 в-оjі віршу 10-му запорожці звуться *«лицарствомъ».* Це звичајне имја — *рицарство,* або *рицерство»* в тодішньому письменстві про запорожців. (Див. напр. Лѣтоп. Самуила Величка III, 173 і др.) На Украјіні ј у Литві шче в XIV ст. (1359 р.) бажали, шчоб навіть німецькі рицарі перебрались у степи, шчоб боронити Русь од татар, замісць того шчоб руjновати Литву, Польшчу ј Русь. (Антоновичъ, Оч. ист. В. Кн. Литовскаго до ½ XV ст., I, 105).

Три варјанта, котрі печатајемо далі, по нашіјі думці, не шчо инше, јак таж пісньа, шчо ми оце зараз розібрали, тільки вона прилагоджена до Швачки і в вар. 8 ј 9 прилагоджена не зовсім зручно. Ми печатаемо ці одміни, взьавши слова про Швачку в знаки: [ ] Коли пропустити ці слова, то ті одміни стајуть рівнішчими ј јаснішчими і јак раз подібними до тих, шчо стојать зараз вишче. Звісно, треба змінити дејакі слова, котрі мусіли в цих одмінах проскочити замісць старих. Ми поставили внизу слова, котрі, по нашіј думці, мусили стојати в старших одмінах.

7.

1. Оj, на козаченьків, оj, на запорозців та пригодонька стала:
Оj, у середу та ј у обіднiј час јіх Москва забрала.
[Крикнув Швачка та на осаулу: «із конеј до дому!

---

[1]) По тому ж пункту положено було, «жебы жадное иновѣріе въ Малую Россію, ни отъ кого не было впроважено.... иновѣрцамъ сожитія на Украинѣ, а найбардзѣй зловѣрію жидовскому не позволяти» (тамож). Шчоб зрозуміти цьу вмову, треба пригадати не тілько давні вiјни украјінські з Польшчеју через унiју, — котрі споминаjутьсьа ј в початку цього пункта, а ј те, шчо власне царь московський докорьав Мазепі ј приставшим до јого козакам те, шчо буцім то вони хотьать знишчити на Украјіні віру православну. — Цікаво, шчо Соловьјов з докором говорить про цьу умову, шчо «козаки постановили нетерпимость никакой чуждой религіи» (XVI, 42) а нічого такого не говорить з поводу «нетерпимих» думок Петра I в јого листах, на котрі ј одповідали противні јому козаки своjеју нетерпимостьу.

Ох, не дајмосьа, панове молодці, ми москальам у невольу!»
5. Москалики умні, москалики розумні, розому добрали:
Ој, наперед Швачку із осаулоју до-купи звјазали.
Ох, ізвјазали і попаровали і на вози поклали,
Із Богославја до Білоји Церкви јіх у невольу забрали.]
— Ох, і де ж ваші, панове молодці, воронији коні?—
— «Ој, наші коні в пана на припоні, а самі ми в неволі!
— Ој, і де ж ваші, панове молодці, а срібнији узди?
— Ој, наші узди в коньах на занузді, а самі ми у нужді!
— Ох, а де ж ваші, панове молодці, јасненькіји списи?
— «Ој, наші списи вже в пана у стрісі, а сами ми у лісі!
— Ох, а де ж ваші, панове молодці, громкіји рушниці?
— «Ој, наші рушниці в пана у світлиці, а сами ми в темнниці!
— Ох, а де ж ваші, панове молодці, голубији жупани?
— Ој, наши жупани поносили пани, а сами ми пропали!»
— Ох, де ж ваші, панове молодці, чоботи сапјанці?
— «Ој, наші сапјанці позабірали рајці [1]) у неділеньку в ранці!
Ох, пошлімо галку, ох, пошлімо чорну, а до Січі рибу јісти,
Ох, нехај донесе, ох, нехај донесе до кошового вісти.
— «Ох, уже ж гальці, ох, уже чорніј та назад не вертатьсьа.
Ој, уже ж нам, панове молодці, із кошовим не видатьсьа!»

(Записки о Южной Руси, Кулиша, т. I, 135—136).

[1]) Мусило бути: «забрали гатманці», — јак і стојіть в 18 віршу дальшоји одміни.

8.

[Oj, вијіхав із Гуманьа козаченько Швачка,
Ох, сталасьа в тім Гуманьу та ј велика драчка.
— «Oj, ну-те хлопці, славниjі запорожці, с коней та до-долу!
Но, не дајте ви сьа вражим льахам на велику підмову.»
А вражі льашкі розумні були, та ј способу дібрали,
Злапали Швачку та ј самотоју, та і до Львова віддали.]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та ј на Січ рибу јісти:
[Oj, вже Швачки не ма, вже го осадили в самім риночку в місті]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та на Січ рибку іјсти:
[Oj, пише Швачка до кошового та дрібненькоје листье:]
— «А де ж ваші, славні запорожці, та воронији коні?»
— Oj, наші коні в льахів[1]) на припоні, сами ж ми в окові. —
— «А де ж ваші, славні запорожці, козацькі рушниці?» —
— Наші рушниці в льахів у світлиці, сами ж ми в темпиці.
— «А де ж ваші, хлопці, славниjі запорозці, дорогији сукмани?
— Oj, наші сукмани ватаги забрали[2]), сами ж ми пропали,» —
— «А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, чоботи сафјанці?» —
— Наші сафјанці забрали гетьманці, та ј сами ж бо ми в јамці. —
Oj, лети, лети, чорнаја галко, та ј на на Січ рибу јісти!
Oj, принеси, принеси, чорнаја галко, від кошового вісти!

---

[1]) Мусило бути: «в панів».
[2]) Мусило бути: «наші сукмани забрали пани».

— Та вже ж мені не літати на Січ рибу јісти,
Ој, вже ж мені не приносити від кошового вісти! —

(Головацького, Нар. Пѣсни Галицкой и Угорской Руси. ч. I, 17—18).

З поводу вар. 8 вијшов спор між д. Кулішем і Максимовичем. Д. Куліш (Зап. о Южн. Руси I, 136) одніс усьу піснью цьу до Швачки, гајдамаки, спільника Жалізньакового, 1768 р., та переніс до того часу ј Максімовічів варьјант: «Ој, полети, галко,» (у нас вар. 5), котриј Максимович односить до полону кошового Калниша в 1775 р. Максимович же став на тому, шчо співак, од которого записав д. Куліш своју піснью, приточив до неј і кінець з другоји пісні, про кошового, все таки Калниша (Собр. Сочиненій, I, 605). Максимович вказује, шчо гајдамаки, котрим по споминам льудським, Жалізньак казав: «бачте, пани в јакіх хороших жупанах модьать, а ви, *біда*, часом і сорочки не мајете,» — не могли говорити про своји жупани (Собр. сочин. I, 610). Тількі ж в саміј пісні д. Куліша, а надто коли порівньати јіји з піснеју д. Головацького, јесть јаснішчі резони, по котрим вона не підходить до Швачки 1768 р. Гајдамаці Швачці нема ніјакого резону писати листи до кошового в Січі, а шче менше питати: «а де ваші ворониј і коні?» коли јого самого взьато в полон, а кошовиј на волі, јак було в 1768 році. (Замітимо, шчо в вар. 7 сам Швачка чита од кошового листи) Не могли гајдамаки в 1768 р. споминати ј козаків гетьманців (јак в 18 віршу вар. 9-го), бо вже в 1764 р. козаки гетьманці були скасовані ј у загалі ніјакі гетьманці тоді не забирали нічого в гајдамак та запорозців, — не так јак в 1709 р. за Галагана. В вар. 9 Куліша гетьманьців замінено *рајцьами*, та незрушно, бо рајці—мішчане те ж в 1768 р. гајдамак не рабували; — тоді, јак звісно, все добро гајдамак забрали москалі (А Ефименкова. Изъ исторіи борьбы малоруссовъ съ поляками. Слово. 1879. Ноябрь, 211 і др.) Рајці — задержались тільки в памјати співцьа з часів *мајдебурнїји*, про котру він говорив д. Кулішеві. — Та ј в усьому, — післьа порівньаньа *всіх* варјантів, котрих не було в руках Максимовича ј Куліша, не може бути спору проти того, шчо увесь матерјал пісні цеји склавсь зараз післьа рујіни Січі

1709 р. ј шчо кошовиј, про которого згадујетьсьа в дејаків јіјі варіантах, јесть К. Гордіјенко. Все діло тілько в тім, јак пісньа цьа прилагодилась до Швачки, та до јакого Швачки, ј чи до одного, чи до двох. Об цім див. далі, в № V-му.

Розмова подібна до тієјі, шчо в цих всіх одмінах: «А де ваши коні?» і т. д., јесть і в других пісньах: про смерть Дан. Нечаја в 1650 р. — (у Антонов. ј Драгом. Историч. пѣсни Малор. Народа., т. II, в. I, 67, 79 далі); — про поражку Б. Хмельницького під Берестечком в 1651 р. (тамож, 108); про полон льахами Абазина, підручника Палієвого в мужицькому повстаньньу на правобочніј Украјіні в 1709 р. (Костомаров, Р. Мысль 1880, Іюнь, 40 — 42, Головацкій. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. I, 13), а також в дејакіх наших рукописних одмінах пісні про полон запорозцьа Супруна. Тільки ж в кожніј пісні цьа розмова трошки инакша, прилагодажена до того случају, про котриј росказује пісньа.

Подібну ж розмову здибујемо в одніј з одмін пісні про козацьку роботу на линіјі ј канавах (1718 і 1720 рр. і послі), котру пісньу знајдете в дальшім розділі:

— «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
— Та де ваші рушниці? —
— А наші рушниці в пана на столиці, — ми молодці сидимо в темниці!
— «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці, та де ваши жупани? —
— А наші жупани поносили пани, нас молодих забрали в кајдани.
Ој, дали хлопцьам широкі лопати
Да послали хлопцьа молодого да канави копати і т. д.

(Зап. Ганицькиј, в акерм. пов., бесарабськ. губ. в 1874 р.)

Цеј початок в пісні про канальну роботу післьа Полтавського боју шче раз показује, шчо вишче напечатана пісньа належить јак раз до рујіни Січі того часу.

№ V.

ПРИЛОГА ДО №№ I J IV.

ПОЛОН ЗАПОРОЗЦІВ.

БАТЬКО ШВАЧКА.

(1709—1713)

Ми думајемо, шчо шче одна пісньа про Швачку не шчо инше, јак пісньа про рујіну Січі в часи осади Полтави, тільки перероблена на Швачку. Ось вона в двох одмінах:

1.

Ој, хваливсьа та козак Швачка під Білу Церкву ідучи:
— «Геј, будем, брате, та китајки драти та в онучах топтати!»
Геј, казав јеси, козак Бондаренко, а шчо славонька буде:
— «Геј, будемо, брате, та поли драти та плечі латати». —
Геј, на козаченьків, гej, на молоденьких та пригодонька стала:
Геј, шчо в середу та в вечері та усіх Москва побрала.
Ој, побрали та ј попарували усіх по два до купочки.
Загльадајуть один на другого, јак сизиjі голубочки.
Ој, побрали та ј попарували, та ј повезли возами:
— «Ој, огльанемсьа на тују Украјіну, та ј обільјемсьа сльозами!»
Ој, забрали та ј попарували, јак голубоньків у парі:
Геј, засмутиласьа усьа Украјіна, та јак сонечко в хмарі

(В наших паперах з поміткоју: од Лирника під Кијівом).

2.

Oj, хвалиливсьа да козак Швачка, під Білу Церкву јдучи:
— «Гej, будем, брати, да китајки драти та в онучах топтати». —
[— Oj, казав јеси, козак Бондаренко, шчо славонька буде:
— «Гej будем, брати, да поли драти, да в онучах топтати». —]

Oj, на козаків та ј на молоденьких безневинна слава впала:
Гej, у недільу, в обідньу годину, да ј усіх Москва забрала.
Oj, забрала та і повјазала, јак голубців до пари.
Гej, отамана із осаулоју та ј до купи звјазали.
Oj, забрали та і повјазали та ј повезли возами:
— «Гej, огльанемсьа на тују Вкрајіну, обільльемось сльозами».

. . . .

(З збірки д. Ів. Новицького. Зап. в черкаськ. пов. кијівськ. губ.).

В одмінах пісні про канальну роботу, — шчо буде напечатана в дальшім розділі, — здибујемо таки слова:

1) Oj, хвалилисьа славні запорозці, та із Січі јдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китајки онучі,—

або:

2) Говорили славні запорозці із Уманьа јдучи,
Шчо будем носити чоботи сапјанці, а з китајки онучі.

В цьому остатньому примірі слово ***Умань*** вставлено через спомин про уманьську різньу, зроблему гајдамаками в 1768 р., про котру в пісньах гајдамацьких співаєтьсьа так:

3) Хвалилисьа гајдамаки на Умань ідучи:
— «Будем драти, пане брате, з китајки онучи» [1]).

---

[1]) Див. між инчим у Шевченка епіграф до «Гонта в Умані» ј далі вар. 4-иј. В варјанті звісноји пісні про Нечаја, (Антонович і Драгоман. т. II, № XII) записаному Х. В. в Добруджі, в Тульчі, од Остапа Дончука, — подібні сдова прикладајутьсьа до льахів:

Хвалилисьа льашки панки
До Уманьа јдучи:
— «Будем драти, пани-брати,
З китајки онучі!»

Порівньајмо оці слова з початком зараз напечатанної пісні та з початком московськоји пісні, шчо напечатана вишче, на стор. 35—36:

4) Похвалялись славны запорожцы
Платавъ городъ взяти,

а також з словами пісні, котра напечатана далі (Олешківські січовики ј Прутськиј поход):

5) Хвалилисьа запорозці Полтави достати.

Можна з цього порівньаньньа вивести, шчо зараз по руїні Ст. Січі ј післьа боју під Полтавоју мусила скластись пісньа з таким початком:

Похвальались славні запорозці, та із Січі јдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китајки онучі,

або в другіј одміні:

Хвалилисьа запорозці Полтави достати:
— «Будем, брати, да китајки драти да в онучах топтати [1]).

Далі мало бути, (а надто в першіј одміні)

— Гej казав јеси та козак Гордіјенко, а шчо славонька буде

і т. д., подібно до зараз напечатанної пісні.

З часом пісньа цьа переробилась на Швачку ј з Гордіјенка зробивсь Бондаренко. Цеј Бондаренко дїјсно ходив під Білу Церкву в 1768 р. і јого взьали коло Макарова, тільки не Москва, а льахи,—котрі ј казнили јого в Чорнобилі. (Кіевская Старина 1882, Мартъ, 530. Сказаніе о Бондаренкѣ).

Јесть шче третьа одміна пісні про Швачку, котра дуже подібна до тих двох, шчо вишче, тільки без јіх початку, — а кінець јіји зоставсьа цілішчиј:

---

[1]) Слова Бондаренка в 2-му варјанті: «геј будем, брати, да поли драти, да в онучах топтати» — говорьать не про сподівану роскіш, а про нужду, ј узьались в цеј варјант з пісень про нужду козаків на канальніј роботі, шчо будуть напечатані в дальшому випуску.

3.

Ој, на козаченьків, ој, на запорозців та пригодонька стала;
Шчо у середу, да в у обіді јіх Москва забрала.
[Ој, јак крикнув батько Швачка: «геј, із конеј до долу!
Геј, не дајмосьа, панове молодці, да у тьажкују невольу!»]
А москалики, да не дурніјі, да розуму добрали:
Ој, насамперед батька Швачку із осаулоју до купи звјазали.
Ох, ізвјазали, да попарували, да на вози поклали,
[Із Богуславја до Білоји Церкви] јіх у невольу забрали.
Ох, ізвјазали та попарували, ој, јак голубців у парці,—
Ој, засмутилась усьа Украјіна, а јак сонечко в хмарці.
Ој, повезли да батька Швачку да густими лозами;
Ој, огльанувсьа батько Швачка да ј умивсьа сльозами.
Ој, вивезли да ј батька Швачку да ј у чистеје поле;
Ој, огльанувсьа батько Швачка: «оттут мені горе!»

(З паперів Максимовича).

Таку саму пісньу Максимович напечатав в згаданіј вишче статьті, тільки в 1-му віршу замість *запорозців* поставлено *молоденьких*. (Собр. Сочин. I, 614).

Коли викинути тут вірші 3—4, котрі не так підходьать до приступу москалів на Січ, јак до боју в степу на конях, — та коли замінити тут скрізь слова «батько Швачка» на слова: «батько отаман», а також, звісно, викинути имена Богуслава ј Білоји Церкви, замісць котрих могли стојати инші місцьа, — то всьа пісньа може зовсім підіјти до полону січовиків в 1709 р. ј добре поповнити пісньу «Рујіна Староји Січі ј Галаган», до кінцьа котроји вона просто привјазујетьсьа, а надто з віршів 6—7. Најбільш остатні чотирі вірша підходьать до полону запорозців скорше коло Січі, ніж коло Білоји Церкви, чи Богуслава: тут говоритьсьа про те, јак умивсьа сльозами батько (отаман), коли везли јого *густими лозами*, то б то по Великому Лугу, шчо коло Січі, — і јак він зовсім загорьував, коли вивезли јого вже в *поле*, то б то дальше од Дніпра ј од татар,— од помочі.

Могло бути, шчо зараз по рујіні Староjі Січі, коли шче Гордіјенко стојав з частинoју січовиків під Полтавоју, — зклалась, порьад з піснеју про Галаганськиј поход, і ось така напр. пісньа:

[Оj, хвалилисьа славні запорозці та із Січі јдучи;
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китајки онучі.]
Оj, казав јеси та козак Гордіјенко, а шчо славонька буде
(? ? ? ? . . . . ? ? ? ?) [1])
Оj, на козаченьків, оj, на запорозців, та пригодонька стала.
Шчо у середу да у обіді јіх Москва забрала.
Оj, побрала та ј попарувала усіх по два до купочка;
Заглъадајуть один на другого, јак сизиjі голубочки.
Оj, забрала, та ј попарувала, јак голубів у парці:
Оj, засмутиласьа Украјіна, та јак сонечко в хмарці.
Оj, отамана з осаулоју та ј докупи звјазали,
Оj, забрали та повјазали та ј повезли возами.
Оj, повезли батька отамана да густими лозами;
Оj, оглъанувсьа та батько отаман да ј умивсьа сльозами.
Оj, вивезли да батька отамана да ј у чистеје поле;
Оj, оглъанувсьа да батько отаман: «оттут мені горе!»

Можна також думать, шчо перші два вірші приложились уже післьа полтавського боју до пісні, котра зложилась зараз післьа рујіни Староjі Січі. Оттака то пісньа по малу зросталась з повишчоју піснеју про зрабуваньньа запорозців, — а потім коли јіjі одміни прилагодились до Швачки, то шматки таких нових одмін знову тим легче причепились до тих зкладних пісень про зрабованих запорозців, јакі напечатані вишче.

В паперах Максимовича ми знајшли шче одну пісньу про Швачку, писану рукоју Ніговського, в свіј час звісного збірача. Максимович поробив на ніј своjі поправки ј добавки, очевидно, з других варјантів, јак це він робив мајже завше. Ми переписујемо јіjі тут, одкинувши всі приписки М—ча (јак це ми звичајно робимо з пісньами, најденими в јого паперах).

[1]) Ні в одному з трьох одмін, шчо вишче, не ма слов, котрі б рїфмовали з *буде*. Треба шукати підходного віршу по одмінам пісень, напр. гајдамацьких.

4.

«Ој, не буде кращче та не буде лінше, јак на тіј Україні:
Шчо не буде жидів, шчо не буде льахів, а третьоји унији!
Ој, не звіть мене та Швачкоју, а звіть мене Кијло:
Позаганьав жидів, позаганьав льахів, в Білу Церкву на стіјло!»
Ој, уже ж таја та Білаја Церква та обитаја китајками;
Ој, тепер вона та завојована та славними та козаками!
Ој, хваливсьа батько Швачка, та до Хвастова јдучи:
—«Ој, будем драти, панове молодці, китајеви опучи:» —
Та ходить Швачка та по Хвастові та у жовтих чоботьах;
Ој, вивішав жидів, ој, вивішав льахів та на панських воротьах!
Та ходить Швачка та по Хвастові, та ј став собі в кутку:
— «Ој, не маје жидів, ој, не маје льахів; ох, міј тьажкиј смутку»!!....
Та пішли старці-торбишники та стали льашків бити.
— «Ој, не подобаје, панове молодці, з неживого глумити!»
Та на козаків, та на молоденьких пригодонька стала:
Ој, у середу у обіді јіх Москва забрала.
Ој, јак крикнув батько Швачка: «та із конеј до долу!
Ој, не дајмосьа, панове молодці, та у тьажку невольу!
А москалики та не дурниjі, та розуму добрали:
Ој, на самиј перед батька Швачку з осаулоју звјазали.
Ој, ізвјазавши, попарували, ој, јак голубців в парці.
Ој, засмутилась усьа Украјіна, от јак сонечко в хмарці!
Ој, повезли батька Швачку та густими лозами;
Ој, оглянувсьа батько Швачка та ј умивсьа сльозами!
Ој, вивезли батька Швачку та в чистеје поле:
Оглянувсьа батько Швачка: ој, тут мені горе!
Та летить галка, та летить чорна та на Дін риби јісти
Ој, пише батько, (ој), пише Швачка та до кошового листи.
Ој, уже ж галці, ој, уже ж чорніј та на Дону не бувати,

Ој, уже ж Швачці та од кошового та листів не читати.
— «Ој, де ж ваші панове молодці, та воронији коні?
— Воронији коні в льахів у виборі, ми молодці в неволі.
— «Ој, де ж ваші, панове молодці, та јаснији рушниці?—
— Јасні рушниці в льахів у світлиці, ми молодці в темниці.
— «Ој, де ж ваші, панове молодці, та чоботи сапјанці?
— Чоботи сапјанці поносили дранці, ми молодці у јамці.
— «Ој, де ж ваші панове молодці, дорогі жупани?»
— Дорогі жупани, поносили пани, ми молодці пропали.

Максимович поставив післьа 14-го вірша ј післьа 22-го знаки: = і поділив пісньу на три части, з котрих дві ј напечатав в згаданіј статьті. (Собр. Сочиненій, I, 613—615) јак дві осібні пісні. Навіть залишивши те, шчо Ніговськиј був збирач совісниј, — зовсім возможно, шчо пісньа цьа співалась цілком так, јак вона тут дана, — хоч усе таки вона, очевидно, зложилась не од разу. Середина јіјі најблизча до тих двох, шчо подані вишче в цім же №-рі, ј мусить брати собі початок шче в пісні про полон запорозців, котра мусила скластись в 1709 р. Кінець, од 31 вірша, подібниј до розмов попереднього, IV-го, №-ра, та трохи ј осібниј, далеко осібнішчиј од 1—6-го варјантів IV-го №-ра, ніж варјанти 7 і 8 цього №-ра з именем Швачки. Видно таки, шчо вони на ново зложені були по новому поводу, јаким був случај нового полону запорозців з отаманом Швачкоју. Початок пісні, вірші 1—14, јасно говорить про віјну з льахами, уніјатами ј жидами, — при чому вірші 1—2 јесть пісенька, котру завше співа козак в різдвьанськіј кумедіји (Вертеп). Так в різдвьанськіј кумедіјі, котру ми мајемо в рукопису:

Да не буде лучше, да не буде краще,
Якъ у насъ да на Украйни,
Що не мае жида, що не мае ляха,
Да не буде измини.

В списку Вертепа, напечатаному в Марковича (Обычаи, повѣрья и пр. Малороссіянъ, 51) остатні слова напечатані ось јак:

Не ма ...... не ма ......

У Максимовича (Укр. Н. П. 1834 р.)

Да не буде лучче, да не буде красче јак у нас на Вкрајіні,
Да нема жида, да немаје льаха, немаје уніjі.

У Костомарова: (Б. Хмельницкій, III, 352—353) напечатано в однiј одміні:

1) Та немаје лучче, та немаје крашче, јак в нас на Вкрајіні,
Та немаје льаха, та немаје жида, немаје уніjі.

а в другiј:

2) Та немаје льаха, та немаје пана, не буде ізміни.

Д. Костомаров односить цьу пісеньку до часів Б. Хмельницького, певно, звертајучи најбільше уваги на слово: *уніjі*. За д. Костомаровим помістили цьу пісньу в часи Б. Хмельницького ј ми з д. Антоновичем (Историч. Пѣсни Малор. Нар. II, 49). Тільки, здајетьсьа, цьа пісенька трохи новішча. Ми знаходимо jiјi в «Исторіи Русовъ», при розмові об тім, јак післьа Б. Хмельницького черпь перебила шльахтичів, шчо пристали до козаків, а потім колотили ј проти черні, ј против Москви. «Народъ, каже Исторія Руссовъ, узналъ виновныхъ, нѣсколькихъ истребилъ (це було в 1663 р.) и воспѣлъ, наконецъ, сію утѣшительную для себя пѣсенку, значащую болѣе, чѣмъ ея простота:

Да не буде лучьче,
Да не буде краще,
Якъ у насъ на Вкрайни:
Нема панивъ,
Нема Ляхивъ,
Не буде й измины.

(Ист. Руссовъ, 120).

На цеј раз ми дајемо віру «Исторіи Руссовъ», — котора писалась все ж таки по споминам старих льудеј, — бо слова: «не буде *ізміни*» ліпше ріфмујуть з словом: «на *Вкрајіні*», ніж слова: «не буде *уніjі*», — ј мусьать бути старішчими. Про *ізміну*, про котру був резон говорити в 1663 р., післьа Виговшчини, не було поводу говорити в 1648 р.

Тільки в усьакім разі пісенька цьа старішча 1768 р.,

коли по ходу тодішніх справ, могло вставитись в пісньу слово: *уніjі*, j коли могла справди скластись пісньа, подібна до 1—14 віршів пісні, котру ми розбираjемо. Треба тільки замітить, шчо в 1768 р. гаjдамаки не завоjували Білоjі Церкви, а тільки стоjали під неjу. Післьа Хмельницького (1651 р.) козаки завоjували Білу Церкву од польаків, — котрі було вніjать заньали цеj город — тільки в 1702 р., в часи крестьанського повстаньньа. (Rulikowski, Opis powiatu Wasilkowskiego, 105—106. Антонов. Послѣдн. врем. козачества на прав. берегу Днѣпра, 134). В 1704 вступила в Білу Церков залога Мазепина, а в 1708 р. залога московська, послана киjівським генер. губ. кн. Дм. Голициним, котра j держала Б. Церков до 1715 р., коли город отдано польакам. В jулі 1768 р. Швачка підступив під Б. Церков і, jак каже близькиj до часу чололік [1]), заньав передмістьа Б. Церкви; коли ж з замку на нього стрельано, то одступив до ближнього села, але вже тоді в Б. Церков приjшла звістка, шчо Гонту j jого товаришів забрали коло Уманьа москалі. (Rulikowski, 107—108. Гонту взьато 6 jульа).

То, шчо ми знаjем про пробуваньньа Швачки 1768 р. в Хвастові підходить до слов про те в пісні. Руліковськиj. вказуjучи на Kurjer Petersburgski w Warszawie 1791 г., говорить, шчо в 1768 р. доводці гаjдамаків Швачка j Бондаренко (jдучи до Б. Церкви) вчинили в Хвастові jармарок на шльахту j жидів, назначивши ціну по 7 злотих за шльахтича j по 3 зл. 15 шагів (groszej) за жида. Jак приводили кого, то один отаман бив jого обухом, а потім отдавав катам, промовльаjучи: погульаjте з невірним! За кілько днів зрабовано косцьол, шльахту вимордовано, а містечко з замком спалено. Тепер на кладбишчі католицькому в Хвастові коло дому економичного jесть могила, в котріj сховано до 600 чоловіка, замордованних тоді». (Rulikowski, 75—77).

Підходить до пісні, — за виjімками тих ріжниць, на котрі вказано вишче, при вар. 3-му, j те, шчо ми знаjемо

---

[1]) Serwacy Prus Socharzewski. Echo smutnym, ukraińskiej rzeczi, przez zbuntowanych kozaków i chłopów, na polakach i żydach roku 1768 spełnionej i t. d. Рукопісь; — уривки в Rulikowski, Opis powiatu Wasikowśkiego.

про полон Швачки. На счастьа ми мајемо два *акта* про це діло. [1])

Максимович (Собр. Сочиненій, I. 615—616) приводить рельацију тодішнього правительа россіјськоји Украјіни гр. Румјанцева: «Отъ 9-го числа текущаго мѣсяца, тотъ полковникъ Протасьевъ прислалъ ко мнѣ репортъ, что онъ, вступя въ Польшу, развѣдавши, что собранія таковыхъ разбойниковъ, одно въ числѣ трехъ сотъ человѣкъ, въ селѣ Блощинцахъ, въ разстояніи отъ Бѣлой Цертви въ пятнадцати верстахъ, а другое близь мѣстечка Богуславля, тоже въ нѣсколькихъ стахъ человѣкъ, и руководствуютъ оными атаманы, въ первомъ Журба, во второмъ Швачка, — учинилъ на ихъ нападеніе въ обоихъ мѣстечкахъ и разбилъ сіи обѣ партіи. Въ помянутомъ селѣ Блощинцахъ хотя сіи разбойники покусились было воспротивляться оборонительно, однако жъ не имѣли въ томъ успѣха и ни одного не повредили человѣка; на мѣстѣ ихъ убито до 30-ти, да поймано 64 человѣка, прочіе же разбѣжались; при чемъ взято четыре знамя, двѣ мѣдныхъ пушки и одну чугунную, да гаковницъ желѣзныхъ пять. Тоже, не доѣзжая мѣстечка Богуславля, настигнутыхъ другой партіи злодѣевъ взято 68 человѣкъ съ двумя знаменами, при упомянутомъ атаманѣ Швачкѣ, который, послѣ допросовъ, показалъ, что они будто отъ Запорожскаго полковника Максима Желѣзняка, съ атаманомъ Неживымъ, посланы по всей Польской Украинѣ для истребленія Поляковъ и Жидовъ, которыхъ они во многихъ мѣстахъ и истребили.» [2]) Генерал Воіејков писав тодіж (16 јульа) до Січі: «Главный начальникъ всѣхъ разбойниковъ Максимъ Желѣзнякъ и товарищи ело Швачка и Неживый, а съ ними называющихся Запорозцами человѣкъ до 250, разосланными командами уже пойманы, сюда (въ Кіевъ) приведены и здѣсь подъ карауломъ содержатся». (Скальк. Исторія Нов. Сѣчи,

[1]) Ми мусимо замітити, шчо поки не будуть видані *акти* про Колијівшчину, котрі мусьать закінчити видані д. Антоновичем «Акты о гайдамакахъ», т, I, (Кіевъ 1876), доти не можна буде зважитись точно говорити про гајдамацтво 1778 р. ј про јого довідців. Те, шчо росказујуть звичајно (у Скальковського, Мордовцева) за споминами про Колијівшчину польаків, — не повне ј противурічиве.

[2]) Це вже печаталось, коли «Кіевская Старина» (1882. Сентябрь) почала видавати частину з актів, зібраних д. Антоновичем. Між инчим там напечатана ј рельація Румьанцева.

III, 360). По більшіј части полонених запорозців і украјінців з россіјськоjі сторони вислано на Сібір, — польських же підданних (Воjеjков каже більш 1000 чолов.) отдано польському генералу гр. Браницькому, котриј јіх і перемордував сам і через регіментара Стемковского, а з ними ј багато «хлоповъ». (Новішчі звістки див. за Dr. Antoni J. «Nowe opowiadanie Histeryczne» в «Слово» 1879, Ноябрь, 212—213).

Так ми бачим, шчо цеј четвертиј варіант пісні про Швачку доволі близько підходить до справ 1768 р. і в усьакім разі багато віршів в ньому мусили ј зложить з поводу тих справ. Тільки ж окрім вказаних вже в прімітці до 3-го варјанту незгод, — чудним зостаjетісьа листованьньа Швачки з кошовым, бо, на скількі доси звісно, ні кош запорожськиј, ні кошовиј не мав *прьамоjі* части в Колііівщчині. [1])

[1]) З актів, напечатаних в «К. Старинѣ» (Сент, 1882) видно впрочім, шчо кош не так то вже був не причастниј до справ 1768 р., — та все таки ні з відки не видно, шчоб він прьамо керував в тих справах, јак це виводили між инчим і опираjучись на пісні про полон Швачки. (Порівн. примітку д. Куліша, Зап. о Ю. Руси, I, 136). Тут до місцьа буде додати де шчо до того, шчо сказали ми вишче, на стор. 46. Коли печаталась та сторона, ми шче не мали згаданих актів «К. Старины». Тепер з тих актів видно, шчо при московському віjську, котре заарештовало гаjдамаку Швачку в 1768 р. було ј 150 «малороссіjських козаків», котрих запорозці могли шче звати по старому «гетьманцьами»; тільки ж все таки ні звідки не видно, шчоб ті гетьманці забрали збіжьжьа гаjдамаків; вони далеко не були головними льудьми в московському віjську, а окрім того з листу гр. Румјанцева до цариці видно, шчо здобич гаjдамацьку в 1768 р. задержав Протасов, тоді јак збіжьжьа запорозців в 1709 р. забрав гетьманець — Галаган. Це все не перечить тому, шчо в пісні про Швачку, јакі напечатані при № IV-му, так і тут, ввіjшло де-шчо з пригод 1768 р. Так між инчим слова 7 вар. № IV-го: «Москалики умні, москалики розумні, розуму добрали», підходьать до наказу гр. Румјанцева Протасову, шчоб старатись забрати гаjдамак обманом («способами искуствъ», јак писав він до цариці). «При семъ случаѣ, — писав гр. Румјанцев Протасову, — вы изволите отправленному офицеру предписать въ постановленіи, чтобъ съ командою пришедъ къ тому мѣсту, гдѣ будутъ объявленные запорожцы, показалъ имъ такой видъ, якобы онъ присланъ на вспоможеніе, по просьбѣ каневскихъ козаковъ и жителей, и старался-бы непримѣтнымъ образомъ овладѣть ими, и тогда требовать у нихъ того указу, который они тамъ объявляютъ о присылкѣ своей; а когда-бъ таковое сходственное письмо вѣроятно бы они предъявили, то оное подлинное заразъ отправилъ бы, при своемъ рапортѣ, чрезъ полковую канце-

Був другиј Швачка, ранішче Швачки - гајдамаки з 1768 року, ј листованька цього Швачки з кошовим не таке чудне, јак це. ***Тој Швачка був один з запорозских ватагів, котрих послав кошовиј Гордіјенко з Січі в Олешках,*** шчоб зајмати правобічну Украјіну, од котроја одступиксьа царь московськиј, по вмові з турками, післьа несчасного дльа царьа походу на Прут в 1711 р.

Тоді царь видав 23 Сент. 1711 р. указ, в котрому говорив: «Понеже, по учиненымъ съ поляками вѣчнаго мира трактатамъ, тогобочную заднѣпровскую Украину съ ея рубежи, именно въ трактатахъ написанними, надлежитъ оставить полякамъ, тамошнимъ же полковникамъ съ полковою, сотенною и рядоваго козацкою старшинною козаки и протчими, въ подданствѣ нашемъ быть желающими, съ женами и дѣтьми, съ ихъ движимыми ужитками, на жилище перейти въ Малую Россію, въ тамошніе полки, гдѣ кто пожелаетъ, да съ той же стороны отъ мѣстечка Терехтемирова внизъ на Днѣпрѣ даже до устья рѣки Тясмина, со всѣхъ мѣстечекъ, селъ и деревень обывателей перевесть въ Малую Россію и тѣмъ землямъ быть впустѣ на всегда и на оныхъ полякамъ никакихъ селъ не селить». Тепер царь велів, взгльадно до того, всім козакам з тіјі правобічноја Украјіні, кто хоче бути в јого підданстві, перебиратись за Дніпр. (Антоновичъ, Акты о козакахъ, II, 755—757).

Тим часом з польськоја сторони вступив в цьу Украјіну краковськиј војівода Јур. Льубомирськиј, котриј вже в 1702 р. всилувавсь туж вдержатись то војськом, то коли не вдалось, дружбоју з Паліјем (Солов. XV, 41) і видав універсал (всельудниј лист), пријмајучицьу краіну на имја Польшчі. Запорозці, котрі шче післьа Андрусовського замиреньньа 1667 р. не хотіли признавати польськоја власти над правобічноју Украјіноју ј котрі тілько шчо вмовились з

лярію штафетомъ ко мнѣ по почтѣ, держа до резолюціи подъ рукою запорожцевъ. А когда таковаго письменнаго вида не покажутъ, или явится сомнительнымъ, или видимо ложный, то ихъ всѣхъ запорожцевъ токмо перехватавъ, возвратиться съ оными, пріемля къ тому способы, чтобъ безъ всякаго кровопролитія обойгиться, а буде бы они не сдались и что дерзкое предприняли противъ посланной команды, въ такомъ уже случаѣ брать ихъ силою». (К. Стар. 1882 Сент. 540). Јак справди захваченнј був Швачка, 1768 р. чи силоју, чи обманом, доси з актів јасно не видно.

Орликом і шведським королем, шчоб ту Украјіну по Случ звернути козацтву, не хотіли ј тепер отступити јіјі Польшчі.

Проти Льубомірського виступив запорожськиј полковник Перебијніс, котриј випустив протест на універсал Льубомірського, — кажучи, шчо «коли москалі, на требуваньньа турок, очистили цьу Украјіну, то не за тим, шчоб јіјі забрали польаки.» Перебијніс објавльав, шчо запорозці зајньали ту Украјіну именем Султана ј требовав, шчоб Льубомірськиј вибиравсь з неји (Антоновичъ, Акты о козакахъ, II предисловіе, 193). Порьад з Перебијносом були в тіј Украјіні ј другі запорозські ватаги: Попович, Горленко ј ***Швачка***.

Про цих звісні листи од кијевського губернатора кн. Дм. Голицина до гетьмана Скоропадського, з 23 Нојабрьа 1712 і з 3 Апр. 1713 рр. В першому читајемо:

«Имѣю вѣдомость, хотя за подлинно быти тому не чаю, однако по должности объявить не опускаю, якобы отъ кошоваго Гордѣенка присланы на полковничество Уманское нѣкоторый Поповичъ и другіе въ Кальни Болотахъ и въ Городищѣ подъ Корсуномъ и набираютъ нѣкакое гультайство, которыхъ будто уже набрано съ 200 человѣкъ. И данъ-де тому Уманскому полковнику Поповичу ***изъ сѣчи*** пернач, и ***разосланы отъ нихъ кошоваго листы***, чтобъ имъ жадной шкоды отъ гультайства и ни отъ кого не наносилось». В другому між инчим стојіть: «Да вѣдомостъ имѣемъ, што ***Швачка съ запорожцами*** стоитъ около Богуславльа и намѣревается переправиться на ту сторону Днѣпра, а прежній Прилуцкій полковнакъ Горленко стоитъ въ Береславлѣ и при немъ запорожцевъ 250 человъкъ». (Судіенко, Матеріалы для Отечеств. Исторін, II, 50; 52).

Про Швачку того часу мајемо шче один спомин в листі гетьмана Скоропадського до кијовського козацького полковника Танського з 1 Мају 1713 р. « . . . . . шчо зась пишешь Ваша милость, же получилъ извѣстіе изъ Триполья, нжъ атаманъ Синявскій перестерегаетъ людей, тамъ будучихъ, дабы были осторожными бо ***Швайка у сто коней***, переправивши Рось, цѣле хочетъ на нихъ ударити, теди не тылько треба намъ осторожности, але же бы, при помощи Божой, были готовыми въ наступле-

нiи ихъ чинити отпоръ. Поневажъ мы надѣемся, же тамъ, въ Триполлѣ, болшъ мѣетъ быть людѣй и лучшихъ нежели Швачка у сто коней». (Антоновичъ, Акты о казакахъ, II, 770).

Шчо сталось далі з цим Швачкоју I, не звісно. Тільки ж чому б його тоді не могли ніјмати козаки гетьманці полку Танського, або москалі, котрі шче до 1715 р. вдержували залогу в Білиј Церкві. (Rulikowski 89)? [1]) В усьакім разі ***листуваньньа з кошовим,*** здобич маjетків Швачки ***козаками гетьманцьами,*** накінець вловліньньа його з ***запорозцьами*** (справжніми січовниками, а не гаjдамаками, про котріх писав Воjеjков: «называющихся запорожцами») і имја батька більш підходить до цього Швачкі I, ніж до Швачки II, захопленого москальями в 1768 р.

Ми думаjемо, шчо мусила бути пісньа про цього Швачку I, з 1713 р., в котру пісньу увіjшло багато віршів з пісні про недавниj полон запорозців в 1709 р., — і шчо вже потім цьа пісньа прилагодилась до Швачки II і шматки з цеjі, вже прилагоженоjі пісні, причипились до пісні про зрабованних запорозців, так шчо з того виробились варjанти 7 і 8 №-ра 4-го. Коли так, то j вірші в №-рі 4-му, в варjантах 4—6-му, про посиланьньа ***галки до кошовсго*** мусили перше взьатись з пісні про полон Швачки I. Посиланьньа ж птиці до кошового, на Січ з звісткоју про полон (звичаjне в наших невільницких пісньах; Антонов. і Драгоман. Истор. П. Мр. Налор. т. I, 93, 95) мало тим більше смислу тепер, бо Швачка I мусив бути посланець од кошового, jак і Попович, на шчо вказуjуть і слова остатнього варjанту об тім, шчо Швачка ***чита от кошового листи.***

Шчо мусіла бути пісньа про Швачку I, 1713 р., цьа думка підпераjетьсьа шче j тим, шчо ми маjемо чудниj варjант другоjі пісні (у нас далі №-ра 9-го — 10-го, в котріj

[1]) Коли споминаjемиj в Скоропадського атаман Синьавськиj jесть, jак ми думаjемо, тодішніj польськиj коронниj гетьман Синьавськиj, то Швачка міг попастись також і льахам, jак і москальам, котрі тоді стоjали в правобічніj Украjіні за одно проти запорозців; козаки гетманці робили, шчо веліли москалі. В пісньах про Швачку. jак ми бачили, запорозці показуjутьсьа перемінно в полоні то в Москви, то в льахів. Так, правда було j з гаjдамаками j у 1768 р., та тоді запорозців Москва не отдавала льахам, і тоді не було вже власне козаків-гетманців.

звичајно споминајетьсьа Голицин, јак ми побачим, перше Дмитро, а потім Михајло) В цьому варјанті вставлено имја Швачки. Ось тој варјант:

Зажурилась Украјіна, шчо нігде прожити, —
Витоптала Орда кіньки маленькіјі діти.
Да не так вона витоптала, а јак вирубала,
(А) котрих не рубала, тих в полон забрала...
Ој не јесть то казак Швачка, шчо загнав льахів
В Білу Церкву в стіјло!...
Ступив льашок на порожок, шаблеју стискаје:
Козак льаха не бојітьсьа, шапки не зніmаје.
Кинувсь льашок до канчука, а козак до дрьука:
— «От се тобі сину вражиј, з душеју розлука!»

(Лукашевичъ. Малорусск. и Червонорусск. думы и пѣсни. 1836 47—48).

Далі, при №-рі 9 і 10-му ми розберемо докладно, звідки взьалась частина цеjі пісні: вірші 1—4 і 7—10, і чому вони вживались в пісньах про справи украјінські 1709—1739 рр. Тепер скажем, шчо ці вірші мусили зложитись шче в XVII ст. і шчо вони мусили часто нагадуватись украјінцьам на правім боці Дніпра в 1709—1713 рр. через те, шчо тоді 1) сьуди набігали татаре, 2) козаки, котрі проходили із Орликом через цьу крајну сварились с польаками, 3) запорозці, послані, јак бачили ми, забирати правобічну Украјіну теж мусили битись з льахами. В цьу пісньу вбрались вірші про Швачку певне не случајно. То мусить бути обривок пісні про віjну запорозців з польаками за часи Швачки I, про котрого писав кн. Дм. Голицин і тим скорішче, шчо,—јак побачим далі з №№ 9—10, в других варјантах јіјі звичајно је ј имја Голицина і шчо в ті часи (в 1711 р.) запорозці з Орликом підступили ј до Білоjі Церкви.

В кінці всього ми мусимо звернути увагу на те, шчо в трьох з чоторьех варьантів (1-му, 3 ј 4-му) говоритьсьа, шчо москалі забрали козаків Швачки в *середу* і тілько в одному, в 2-му, — в *недільу*. Може з годом, коли знајдутьсьа докладні акти, це послужить до појасніньна оцих пісень.

Јак слова наших пісень про рујіну Ст. Січі, (№ I) ј про полон запорозців і Швачки (оцеј №) пішли на будівльу шче пізнішчоји пісні, рекрутськоји, — видно з двох дальших варјантів котрі, мусили зкластись коло 1800 р., післьа другого поділу Польшчі, 1792 р. ј прилученьньа до Россіј Правобічноји Украјіни.

А.

Добре ж було жити,
Доки не писали пани комисари
Хлопців у некрути.
Ој, јак списали
Та ј попарували,
Јак голуби в парці,
~~Засмутиласьа Польшча~~ ј Украјіна,
Јак сонечко в хмарці.
Ој, јак списали, то ј попарували
Шче ј до вјазду дали,
Засмутиласьа Польшча ј Украјіна,
Јак сонечко в хмарці.
Ој, красне місто, де Білаја Церков,
Мальовані шанці, —
Туда ж вели та до пријому
Молодији новобранці
Ој, јак вели та попарували
Јак голубів в парці,
Ој, засмутиласьа Польшча ј Украјіна,
Јак сонечко с хмарці.
Ој, краснеје місто, де Білаја Церков,
Мальовані квіти, —
Ој, заплакали та ј отець мати
Шче ј дрібненькији діти.

(З паперів д. Ст. Носа. Помічено: «Григоренко. Билоусовка, Брацлавскаго уѣзда»).

Б.

Добре було да за Польшчі жити,
Добре ж було бути,

Поки не писали пани комисари
Хлопців у некрути;
А тепера пани комисари
Хлопців пописали.
А в пјатницьу рано девјатого числа
В некрути забрали.
Ој, забрали да ј спарували,
Јак голубів в парі;
Ходить јого ненька да засмутиласьа,
Јак сонечко в хмарі.
  Ој, у місті, в місті Богославі,
Пороблені шанці;
Ој, туда повезли хлопці молодиjі
Да в неділоньку вранці.
Ој, повезли хлопці битими шльахами,
А за ними јого ~~ненька умиваjетьсьа дрібними~~ сльозами.
— «Лучче ж було, да стараја нене,
Мене в купелі залити;
Ніж тепер мајеш за мноју
Дрібні сльози лити.
Згадај мене, серце миленька,
В неділеньку вранці;
А ја тебе згадају,
Јак на вiјну стану
В турецькiј границі». —

(З паперів Максимовича. Зап. П. Чујкевич, в Кијіві).

Вар. 2-иј ліпше зедержав початок староjі пісні, та далі одіјшов од неjі, — тоді јак вар. 1 в цілому до неjі зоставсь ближчим. Початок обох порівн. з пісneју в Чубинського, т. V, стор. 969, № 57.

№ VI.

ПОКЛИК УКРАЇНИ ДО ЗАПОРОЗЦІВ І ПРУТСЬКИЈ ПОХОД.

ДМ. І МИХ. ГОЛИЦИНИ.

(1711)

1.

— Запорозьці, небожата, — пшеницьа не жата!
Ој, пііјдіте, огльадіте, — пшеницьу зажніте! —
— «Ој, хоч пііјдемо огльадати, не будемо жати!» —
Хвалилисьа запорожці Полтави достати,
Шче Полтави не достали, а вже Швед іздавсьа,
На біднују головоньку кошовиј зоставсьа.
  Ој, умерла в кошового старенькаја мати,
Ој, нікому кошовому порадоньки дати.
  Восточниј царь на Вкраїні не дііјмаје віри
Посилаје Голицина, шчоб не було зміни:
— «Ој, іди ж ти, Голицину, іди ж ти гороју,
А ја пііјду з москальами услід за тобоју.» —
. . . .

(Максимовичъ. Украинскія Народныя Пѣсни. 1834, 109—110),

Пісньа цьа, певно, тільки вривок повнішчоїі пісні ј через те вона не так то ј јасна. Вона тим більше затемнилась, шчо кінець јіјі причипивсь до другоіі пісні і через те варјанти (одміни) јого перемішались з цієју (див. далі, №№ 9—10) а других варјантів цілих не знајдено. Та все таки, ми думајемо, шчо можна вгадати напевно, в јакиј час склалась цьа пісньа:

Початок јіјі нагадује початок 1 варјанта №-ра IV:

Наорали та насіјали, та нікому жати:
Пішли наші славні запорозці в Молдаву лежати.

В 4-му віршу згадујетьсьа Полтава. Пісньа, значить, мусила зкластись незабаром після полтавського боју. Запорозці, котрих пісньа кличе зажати пшеницьу, мусьать бути січовики в кримськіј протекціјі, котрих, значить, українці кличуть помагати јім — зкинути московське јармо. Кошовиј 6-го віршу мусить бути К. Гордіјенко.

Шчо таке мати јого, шчо вмерла, — важко сказати.[1])

Слова про Голицина здибујемо в другіј пісні (№№ 9—10) так:

— «Та бери ж ти, Галичино, льашськоју стороноју,
А ја піду із Москвоју слідом за тобоју.
Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвоју по вельможных панах» і т. п.[2])

або:

Востоцькиј царь... не дімаје віри,
Засилаје Галичерів, шчоб не було зміни.
— «Та іди ж ти, Галичерьу, донськоју стороноју,
А ја піду із Москвоју слідом за тобоју.
Становисьа, Галицину, во вельможних панах,
А ја стану із Москвоју на широких дворах». —

або:

«Іди ж ти, Галицину, польськоју грьадоју,
А ја піду із Москвоју услід за тобоју.
«Становисьа, Галичерьу, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвоју по багатих льудьах».

Слова: «іди, Галицине», і т. д. говорить, очевидно, восточниј, московськиј царь.

Зваживши це все, можна з певностьу сказати, шчо пісньа цьа склалась в 1711 р., в часи походу Петра I проти турок на Прут, коли на Україні могли ждати, шчо запорозці виступльать сильно проти царьа, і коли при царьу, справди, було два Голициних: один кн. Дмитро Михајлович Голицин, тодішніј кијенськиј губернатор, котриј в часи походу мусив догльадати за запорозцьами, а

---

[1]) Д. Костомаровъ (Русская Мысль. 1880. Авг., 21) дума, шчо мати кошового — це Україна, котра вже вслабла після Полтави ј не може ввільнитись од Москви.

[2]) В других одмінах слова ці більш сплутані, або прилагожені до теперішнього постоју салдат по квартирах.

другиј, кн. Михајло Михајлович, шчо командовав московським військом на Украјіні, ішов до Молдавськоји границі через правобічну Украјіну, котра тоді була «польськоју стороноју». Сам цар јіхав з Катериноју Скавронськоју (потім царицьа Катерина I) з Москви на Білу Русь, а далі через Волинь (Луцк), Поділльа (Јаворів). По дорозі польські «вельможні пани» давали царьу з Катериноју бали: «Мы здѣсь, — писала Катерина Меншчикову з Јаворова, —часто бываемъ на банкетахъ и на вечеринкахъ, а именно четвертаго дни (9 мая) были у гетмана коронпаго, польського, Синявскаго, а вчерашояго дни были у князя Радивила и довольно танцовали». (Соловьевъ. Ист. Р. XVI, 73—75). Значить наші одміни пісні хоч і поплутали де шчо, — та все таки довольно вірно вдержали сушчину того, шчо діјалось в часи походу московського війська через Украјіну на Прут. Слова про станціју Петра ј Галицина, здајетьсьа нам, највірнішче вдержались в одміні:

«Та бери ж ти, Галичино, льашськју
(або льадськоју, польськоју) стороноју,
А ја піду із Москвоју слідом за тобоју,
Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвоју по вельможних панах».

Доволі цікаво ј те, шчо в однiј одміні споминајутьсьа не один Голицин, — а царь посилаје «Галичерів», хоть дальше јде розмова тільки з одним.

Јак кінець нашого уривку з пісні вірно вдержав обставини походу до Прута, так початок јого вірно передаје тој дух, — ті ваганьньа ј смуток, јакі були тоді в украјінців, котрим (јак побачими далі) прикро було стојати з татарами ј турками, та важко було ј зоставатись під Москвоју, — а також надіји гетьманців на запорозців. Ось шчо писав Дм. Мих. Голицин до Головкина в 1710 р.

«Сказывлъ мнѣ бывшій Чигиринскій сотпикъ Невѣнчанный: когда ѣхалъ онъ изъ Минска, то на дорогѣ встрѣтилъ гетманскаго посланца, отвозившаго къ государю дичину. Этотъ посланецъ спрашивалъ его: На Москвѣ что дѣлается? а у насъ на Украинѣ слышно, что государь хочетъ всѣхъ людей перевесть за Москву и на Украинѣ поселить русскихъ людей. Москва лучшіе наши го-

рода хочетъ себѣ побрать. Что наши и за вольности? Министръ, который при гетманѣ всякое письмо осматриваетъ. Дурно сдѣлалъ гетманъ Мазепа, что не объявилъ о своемъ дѣлѣ всей старшинѣ и посполитымъ людямъ. Теперь гетманъ просилъ всю старшину, чтобъ потерпѣли, какія ни есть тягости отъ русскихъ людей до весны, пока выйдутъ въ поле, а какъ въ поле выйдутъ, тогда будутъ писать государю, чтобъ ихъ вольности по прежнему были; а если государь ихъ тѣмъ не пожалуетъ, то иное будутъ думать. Невѣнчанный спросилъ у того же посланца, не пришли ли запорожцы съ новинною къ государю? а тотъ отвѣчалъ: «развѣ будутъ дураки, то пойдутъ; они хорошо дѣлаютъ, что орду поднимаютъ; а какъ орду поднимутъ, то вся Украина свободна будетъ, а то отъ Москвы вся Украина пропала. Тотъ же Невѣнчанный объявилъ, что встрѣтились съ нимъ два запорожца, шедшіе съ повинною къ государю и сказывали: «всѣ запорожцы для того не идутъ съ повинною къ государю, что изъ Украины дали имъ знать: если вы пойдете, то всѣ пропадете; заключайте союзъ съ татарами и освобождайте насъ, потому что мы всѣ отъ Москвы пропали». (Соловьевъ. XVI, 39—40.)

Јак Восточниј царь з Голициними спиньали українців, «шчоб не було ізміни», видно з листу царьа до Мешчикокова 3 Маја, 1711 р.: «Наши войска будутъ на Днѣпрѣ, кончая съ 15 сего мѣсяца. Здѣсь Заднѣпровская Украина вся было Орлику и воеводѣ Кіевскому (польскому) пристала, кромѣ Танскаго и Галагана, но оную изрядно наши вычистили и оныхъ скотовъ иныхъ за Днѣпръ къ гетману, а прочихъ, чаю, въ подарокъ милости вашей въ губернію на пустыя мѣста пришлемъ». (Соловьевъ, XVI, 75). Треба пригадать, шчо правобічна Україна, про котру вмовилась Москва з Польшоју, шчо вона буде порожньа, заселилась козаками за приводом Паліја, котриј сам було добивавсь пристати до царьа, аби забезпечитись од Польші, та аби обидві України були вкупі,—та сам царь того не хотів і згодивсь з Мазепоју, шчоб Палија вислати в Сібір. Коли Мазепа ізмінив, царь випустив Палија, котриј пісьа полтавского боју ј вернувсь у правобічну Україну, де скоро ј умер. Царь же згожувавсь отдати задніпровську Україну до Польшчі, — а льудеј виселити на лівиј бік Дніпра. Через те најбільше правобічане ј при-

ставали до Орлика, та далеко не всі. Післья Прутського походу ј «очистки» задніпрьанськоји Украјіни од козаків, царь таки ј одступив јіјі до Польщчі. (Антоновичъ. Послѣднія времена козачества на прав. стор. Днѣпра», најбільш 181—197).

Јак думав Дм. Голицин про способи викоріньати «ізміну» на Украјіні, видно з јого ж листу до Головкина. В листі тому московські војевода каже: «Для нашей безопасности на Украинѣ надобно прежде всего посѣять несогласіе между полковниками и гетманомъ: не надобно исполнять всякія просьбы гетмана.... Когда народъ узнаетъ, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть какъ Мазепа, то надѣюсь, что будетъ приходить съ доносами. При этомъ доносчикамъ не надо показывать суровости: если двое придутъ съ ложью, а суровости имъ не будетъ показано, то третій и съ правдою придетъ, а гетманъ и старшина будутъ опасаться... Какъ прежде я вамъ писалъ, такъ и теперь повторяю: необходимо, чтобы во всѣхъ порубежныхх городахъ были полковники несогласные съ гетманомъ, если будутъ не согласны, то дѣла ихъ всѣ будутъ намъ открыты». (Соловьевъ, XVI, 40—41)

Спомин про поход Голицина міг підновитись на Украјіні в 1723 р., коли козаки-гетманці ходили до тодішніх границь татарсько-запорожських, — јак каже об тім Краткое Опис. Малороссіи: «Того же 1723 года подъ осень ходили 12.000 войска россійскаго з старшиною и бунчуковымъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ Миргородскій Апостолъ». (Лѣт. Сам., 2 изд. 308). Цеј поход мусів поплутати варјанти повишчоји пісні. З јого часів мусили зостатись слова: «ој, іди ти, Галицине, донськоју стороноју». — Див. также далі № IX.

Имја царьу московському — *царь восточниј* вијшло од церковних льудеј, котрі, післья звојуваньньа грецького царства турками, стали дивитись на царів московських, јак на јединих царів церкви греко-восточноји. На Украјіні стали звати царів московсьих восточними післья того, јак в часи уніји, в 1622 р. еп. Ісаја Копинськиј обернувсь в Москву за милостинеју. В грамоті своји він писав: «Благочестивому и Христолюбивому великому кня-

зю и великому *царю восточному*, самодержцу Великія Росии, Москви и иныхъ земель многихъ государю царю, великому светилу росийскому (Росия — тоді в киіђвських попів значила кијевська митрополіја, переважно Украјіна), Михаилу Федоровичу, содержащему скиѳеръ царствія..... Исаия Копинский милостию Божею епископъ и екзарха Малой Росии земли киевской (дальше він пише: теснимося на Украинѣ въ земли Киевской) рабъ твой и богомолецъ, тебѣ державному великому государю, *царю восточному московскому*, ниско до земли челомъ бью и съ умиленіемъ молю твое благородіе, просячи о жалованье, о святую милостыню: сотвори намъ убогимъ и зело оскуднымъ богомольцамъ своимъ, понеже не имамо къ кому прибѣгнути: царей и князей и бояръ благочестивыхъ не имами. Всѣ отсупницы отъ благочестивые вѣры нашей. Едины ляхи, вторыи унеяты, третиі сынове еретичестиі. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гоненіе на благочестие наше и *церковь сионскую восточную*, матку нашу, хотяще ны растерзати аки звѣри дивиі и аки львы рыкаютъ на христоименитыхъ людей, хотяще поглотити», (Кулішъ, Матер. для исторіи возсоединенія Руси, I, 130—131).

№ VII.

МОСКАЛЬ НА ЗАПОРОЖЬЖІ Ј КРОЛЬ (КАРЛ XII)

(1710 — 1711 рр.)

I.

Та ше не світ, та ше не світ,
Та ше не світаје,
Та хитриј Москаль запорозьську земльу
А кругом објізджаје.
Ој, објіхавши запорозьську земльу,
Та ј став степ межувати,
Ој, став городи, панські слободи,
По річках сажати.
Ој, обсадивши панські слободи,
Та не будуть владіти;
Ој, очисте кроль[1]) сьују Украјіну,
А по саму линіју.

[Та летить крьачок та по тој бічок,
Та летьачи, крьаче;
Та усе вијсько запорожське
Та на Калниша плаче].
Та летить крьачок та по тој бочок, —
Де взьавсьа шульпіка:
— Ој, не буде в Січі города.
От нині ј до віку!

(Запис. в сл. Багатіј, новомоск. повіту, катериносл. губ. од діда-пасішника, Ів. Манджура в 1874 р. Напечатана в «Кіевской Старинѣ», 1882, Февр., 435—436, — чомусь без остатніх віршів, 17—20).

Цьа пісньа напечатана в «Кіевской Старинѣ» јак пісньа з 1775 р. За таку признали јіјі було ј ми в книзці «Нові українські пісні про громадські справи» (стор. 20).

---

[1]) *Кроль*, хоть і не так часто, јак *король*, а вживалось і в старому письменстві на Украјіні, — напр. «Былъ за *кроля*, Стефана Батораго, Иванъ Подкова» і т. д. (Повѣсть о Подковѣ; при «Лѣтописи Грабянка». 293.

Ј справди, не тільке имја Кальниша, а ј вірші про межуваньньа степу запорозського, — підходьать до 1775 р. Та за те вірші 9—12 нијак не підходьать до того часу, Вбачајучи в словах: «ој, очисте кроль сьују Украјіну по саму линију», нагадку про польського корольа, ми, в названіј книзці (22) дивувались ціј думці про корольа, котрого державу вже почали ділити, ј думали, чи нема тут јакојі помилки. «Кіевская Старина» теж бачить тут нагадку на корольа польського і бачить в цих словах «безсильну надију на корольа Польшчі, котра сама доживала свіј остатніј час».

Слова ці стануть зовсім јасними, коли перенести јіх з 1775-го в 1709—1711 рр. ***Кроль*** буде Карл XII, на которого справди мали тоді надију запорозці, і цьа надіја по части сповнилась хоч не просто через самого Карла, а через турок, до котрих він вдавсь і котрі таки примусили, прутським миром 1711 р., царьа московського одступитись од Запорожьжьа. По трактату (мировіј згоді), стверждeному в Константинополі 2/13 апр, 1712 р. на основі Прутськојі умови 11 Іуньа 1711 р. в III статьті сказано: «Его Царское Величество весьма руку отнимаетъ отъ козаковъ съ древними ихъ рубежами, которые обрѣтаются по ею сторону Днѣпра и отъ сихъ мѣстъ и земель и фортецъ и мѣстечекъ и отъ полуострова Сѣчи, который сообщенъ на сей сторонѣ (правіј) вышеупомянутой рѣки» (Скальк. Истор. Нов. Сѣчи, II, 23, примѣч. 2).

Виходить, шчо цьа пісньа, — в основі, котра лежить в словах: «Москаль запорожську землью објізжаје [1]) та не буде володіти», зложена була шче зараз по рујіні старојі Січі в 1709 р. і потім уже прилагодилась до часу по 1775 р. Перші вірші јіјі нагадујуть не тільки рујіну Ст. Січі 1709 р., а ј поход проти Камјанськојі Січі ген. Бутурлина з Скоропадським в 1711 р. (Ригельм. III, 96). Післьа того землі січові, ближчі до Гетьманшчини, по річках Самарі, Дніпру ј нижніј Ворсклі прилучені були до миргородського полку. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 41, примѣч.) Певно, на них почали осідати ј слободи, котрі

---

[1]) або *обнімаје*, јак стојіть в пісні, напечатаніј вишче на стор. 12, а також в перерoбленіј на Польшчу, на стор 7; слово — објізжаје — нагадује на те, шчо москалі з Камјаного Затону догльадали, шчоб запорозці не вертались на старі оселі.

січовики вважали за панські слободи[1]) Городи же: Камјаниј Затон, Самарь і Кодак булі заньаті москальами, самими, або з підданими јім козаками гетманцьами. (Краткое Описаніе Малор. під 1711 р.) Запорозці в умовах з Орликом настојували, шчоб јім вернути всьу јіхньу стару крајіну по Самарі ј Дніпру. Ось 4-иј пункт цих умов, просто до цього јдучиј, котриј цікаво порівньати з віршами 5—11 цісні.

«Войско Запорожское Низовое, яко несмертельную себѣ славу многими рыцерскими отвагами на морѣ и на земли заслужило, такъ и не меншими наданнями обогащено было для общого своего пожитку и промысловъ, лечь кгды *Государство Московское*, вынаходячи разныхъ способовъ до утисненія и знищенья оного, *построило на власныхъ войсковыхъ кгрунтахъ и угодіяхъ, то городы* Самарскіе, то фортецы на Днѣпрѣ, чимъ, хотячи въ промыслахъ рибпыхъ и звѣриныхъ томужъ войску Запорожскому Низовому перешкоду учинити, незносную шкоду, праволомство и утеменженье учинило. На остатокъ гнѣздо войсковое, Сѣчь Запорожскую, военнымъ наступленіемъ розорило. Прето, по скончанью, дай Боже, счастливомъ, войны (естьли теперь помянутое войско Запорожское тыхъ кгрунтовъ своихъ и Днѣпра отъ насильства Московскаго не *очиститъ* и не удовольнитъ), повиненъ будетъ Ясневельможный Гетманъ при трактованью Наяснѣйшого *Короя*, Его Милости, Шведского, зъ Государствомъ Московскимъ о покою, о тое старатися, жебы Днѣпръ отъ городковъ и фортецъ Московскихъ, тако жъ и кгрунта войсковые отъ поссессіи Московской *очищены* и до первобытной области войска войска Запорожского привержены были, гдѣ впредь никому а ни фортецъ строти, а ни *городковъ* фундовати, а ни *слободъ* осажувати, а ни якимъ же колвекъ способомъ тыхъ войсковыхъ угодій пустошити, не тылько не мѣетъ Ясневольможный Гетманъ позволяти, лечь и до обороны оныхъ обовязанъ будетъ войску Запорожскому Низовому всякую помочь чинити». (Бант. Кам., Источники, II, 247).

Јасно, шчо пісньа по својому говорить те ж саме, шчо сказано в цих словах умови, писанојі кошовим Гордіјенком з гетьманом Орликом.

[1]) Про мајетки гетьм. Апостола в Переволочніј і навколо по Дніпру див. Судієнко, Матер. Отеч. Истор. I, 34—38.

Јак сказано вишче, Прутська умова турків з царем почасти сповнила бажаньньа січовиків,—по крајнії мірі шчо до очишченьньа јіх крајіни од царьа. Грьаницьа між січовими землями ј царськими (Гетьманчиноју) положена була мајже там саме, де проводилась стара линіја,—вали, шчо робили шче за гетьмана Самојловича. (Костомаровъ, Руина, Вѣстн. Европы 1880. Сент. 31—32; од г. Валок по р. Коломаку до Ворскли, а далі по рр. Берестовиј і Орелі до Нехвороичі) замісць котроји з 1731 р. проводили московські генерали *старо-украјінську линіју*. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 45) про котру побачимо пісні в дальшому розділі.

Ми бачили з уваги при №-рі III-му, шчо сам Карл XII писав до Січі, подајучи запорозцьам надіју вибавити јіх землю од Москальа. Потім Орлик листом својім піддержував в Січі памјать про *Крольа* Карла. На решті ж, коли Карла XII вбито на вјні, Орлик писав 18 Окт. 1719 р. у Січ, шчо королева шведська помирилась вже з корольами польським, англіјським, пруським і всіх јіх «въ союзъ военный противъ Москвы потягнула, до котрихъ въ той же воинскій связокъ прилучился и соединился и король, Его Милость, Французскій, надъ то и Цесарь, Его Милость, Христіянскій, и Голландія, декляруются помоществовати... Тои же сами монархи ... побуждаютъ и Порту Оттоманскую на войну проти Москви.» (Бант. Кам., Источники, II, 290—292). Посланниј од Орлика Нахимович шче словами добавив, шчо незабаром приїдуть послані з Швеціји клејноди, гроші ј грамота, в котріј «будуть просить запорозців до шведського корольа, котрому будуть помагати чотирі корольа та пьатиј цісарь». На це кошовиј запорозськиј одповів: «панове молодці! ось бачите, шчо про нас і другі государі старајутьса; тільки ја вам објавльају, шчо хоч клејноди ј будуть, та хто хоче, хај ідуть, куди вгодно, а ја ј з місцьа не ворухнусь, хај собі бьутьсьа чи мирьатьсьа; нам до того діла не ма; нам треба сидіти тихо; а кому нас треба буде, ті нас знајдуть». (Солов., XVI, 384—385).

На решті замітим, шчо коли така важна ј стара пісньа, котроји доси зовсім не знали вчені льуде, записана так недавно (в 1874 р.), то це показује, јак шче свіжа в нашого народа памјать про січову старину ј скільки шче можна знајти слідів јіји, коли взьатись за це пильно.

№ VIII.

ОЛЕШКОВСЬКІ ЗАПОРОЗЦІ-ЗАТЬАЖЧИКИ.

(1709 — 1782)

1.

Несчастливиј козаченько без долі вродивсьа;
Взьали јого в неволеньку, він слізами вмивсьа.
А узьавши в неволеньку, забили в кајдани,
А забивши у кајдани ведуть перед пани.
Да летить орел сизиј, да сів на бучині,
Плаче, плаче козаченько по своји причині.
Чом калині в воду не хилитись, коли вітер вије?
Ој, јак козаку тому не журитисьа шчо серденько није.
Погоріли степи польа, пусті балки стали.
А вже наші затьажчики в зімовниках стали.
— «Скурві сини, затьажчики, не гаразд вчинили,
Шчо степ добриј, крај веселиј да занапастили!» —
Не багато уступили: по Льадськіји Шанці,
Та вже нам стали доганьати козаки-гетьманці:
— Ташлик [1]) річка не величка, — тече вона зтиха;
Ој, хто не був у Полтаві, тој не знаје лиха. —
Ој, ідеть же гусарија заблистала стиха (списа, Stich)
— «Утікајте, затьажчики, бо буде вам лихо!»
Утікали затьяжчики да ј стали гадати:
— Ој, не могли, пани молодці, москалів рубати! [2])

(Од Гогольа. З паперів Максимовича).

---

[1]) Може бутт, замість: Ворскла.

[2]) Пісньа цьа јесть у нас в рукопису Максимовича; на листку јого ж рукоју написано оливком: Гоголь. Остатніј вірш написаниј так: «Ой, не могли паны молодцû *тûхъ ляхôвъ* рубати», — та над словами «тих льахів» надписано оливком «москалôвъ». Чи було в рукопису Гогольа слово: «*москалів*», та Максимович замінив јого, дльа цензури, словами «*тих льахів*», чи так і співали перед тим, хто дав пісньу Гогольу, — (бо таки в наших пісньах частенько ставльать замісць москалів — льахів), — напевне сказати не можна. Слово

Пісньа цьа мусила зкластись власне в часи Олешковськоjі Січі: в ніj стоjать одні на проти одних ***козаки-гетьманці*** j ***затьажчикі***, або льуде, котрі вскочили в край, куди jім ходити не вільно [1]). Козаки-гетьманці докорьаjут затьажчиків тим, шчо вони допустили до того, шчо край занапастивсьа (пусті балки стали). Слова ж: «скурві сини затьажчики», і т. д. (вірші 11—12) звичаjно співаjутьсьа про запорожців (див. далі, варjант Ригельмана),— так, шчо замісць слова: ***затьажчики*** стоjіть завше: ***запорозці***. З цього всього виходить, шчо цьа пісньа в віршах 9—20 росказуjе, jак Олешковські запорозці заjшли в старі своjі ***степи—польа, балки j зімовники*** [2]) j jак здибались там з козаками гетьманцьами, а далі з московськими гусарами; козаки гетьманці перше докорьаjуть запорозців, а потім остерігаjуть jіх од московськоjі гусаріjі. З цього можна думати, шчо гетьманці докорьаjуть запорожців за те, шчо вони не вміли одстоjати степ добриj, край веселиj од москалів. Вірші 15—16 мусьатв бути одповідь запорожців, котрі оправдуjутьсьа тим, што під Полтавоjу було jім трудно воjуватись з москальами. Вірші ж 1—8, очевидно, розсказуjуть про те, jак попавсь в невольу один з таких олешковських козаків, которим, jак ми бачили, заборонено були од московського урьаду паближатись до гетьманськоjі Украjіни. Запорозці писали кримському хану шчо, коли навіть «безоружні товаришчі jіх jавльались під Орельськими городами, то московські j гетьманські команди jіх зараз предавали смерті». (Скальк., Истор. Н. Сѣчи, II, 36). Так вони робили, сповньаjучи указ, данниj Петром I шче зараз по руjіні Січі в 1709 р., шчоб запорозців «в грьаниці Россіjі не пускати, а тих, котрі втекли, ловити j казнити» (Скальковск., Ист. Н. Сѣчи, II, 20). Шче в 1727 р.,

---

«*тих*» коло «льахів» не додаду, бо вишче ні про jаких льахів не говорилось, — і через те ми думаjемо, шчо таку заміну зробив сам Максимович, дльа цензури, а не пісньа. В усьакім разі в пісні jде мова про москалів, а не про льахів.

[1]) В листі киjівського ген. губ. Веjсбаха до Коша в 1733 р. читаjемо: посланъ «вамъ (вами) войсковой до гардового вашего войскового полковника указъ; дабы онъ польскихъ воровскихъ *затящиковъ*, до рѣки Богу проходящихъ, престерегалъ» и т. д. (Кіевская Старина. 1882, № IV, 126).

[2]) Шчо таке *Льадськіjі Шанці*, — нехаj дослідить другиj, більше нас знакомиj з топографіjеjу (описом місцевим) степів запорожських.

коли вже царськиј урьад став мньакшиј до запорозців, котрі вже переговорьувались з ним об тім, шчо б запорозцьам вернутись під царську руку, гетьман Апостол писав до полковників: «извѣстно намъ учинилось, что козаки запорожскіе, проходячи въ Малую Россію отъ Сѣчи до отцовъ, матерей, а иные рыбу и другіе товары привозятъ, котрыхъ старшина припимать усумнѣвается, иныхъ же за караулъ берутъ». (Судіенко, I, 21—22). Країна, в котріј мусили «взьати в невольу козаченька» нашої пісні, це ј була власне країна між Орельльу ј Самароју ј на південь Самари. Степ по Орелі запорозці вважали своїм і до 1709 р. мали тут своїі зімовники. По руїні Січі в 1709 р. землі ті до Самари приписано до миргородського полку, — та потім післьа Прутського походу, по Цареграгдському договору 3 апр. 1712 р., грьаницьа між підмосковськоју Гетьманшчиноју ј підтурецьким запорожським крајем була проведена над Орельльу. Там поз грьаницьу провело московське начальство в 1731 р. *старо-украјінську лініју*. Коло тијеїі лініјі здавна осідали виселенці з Гетьманшчини, котрі не раз мусили сперечатись з запорозцьами, шчо вважали Орельськиј степ за свіј; тут же натикались запорозці на московську гусаріју [1]). Јак видно ј з пісні, козаки гетьманці були все таки прихильнішчі до запорозців, ніж до гусаріјі. (Дальше побачимо пісні, в котрих гетьманці жаліјуть на московськиј урьад за службу на лініјі). В 1723 р. коли, по смерти Скоропадського, Гетьманшчиноју правив уже не гетьман, а московськиј бригадир Вельјаминов з Малороссіјськоју Коллегіјеју, в цьу сторону ходило великоју купоју вієсько московське з козаками-гетьманцьами, јак раз тоді, јак објавилось в Гетьманшчині недовольство проти московського урьаду. В «Краткому Описаніи Малороссіи» про це записано так: «1723 р. подъ осень ходили (наглдьдати за татарами ј запорозцьами) 12.000 войска россійскаго з старшиною и бунчуковывъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ, тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ миргородскій Апостолъ. Того же года дерзновенными запросами полковникъ черниговскій Полуботокъ съ товарищи въ Санктъ-Петербургѣ прогнѣ-

[1]) Власне, драгуніју.

вали его императорское величество и за то взяты тамъ подъ арестъ, а въ Малой·Россіи домы ихъ, также и оставшихся послѣднихъ, асаула генеральнаго Василія Жураковскаго да бунчужнаго Якова Лизогуба, — отписано на его величество и пожитки попечатано, а самихъ ихъ взято туда же въ Петербургъ [1]). И въ то время полковники великороссійскіе въ полкахъ малороссійскихъ — въ стародубскомъ Леонтій Кокошкинъ, а въ Чернѣговскомъ Михайло Богдановъ — поставлены» (вже ранішче були — Толстој в ніженському, а сербин Милорадович в гадьацькому) «....и тогда жъ нѣкоторіи отъ старшинъ полковыхъ и сотниковъ побраны подъ арестъ до Глухова, гдѣ сидѣли годъ съ залишкомъ.... в 1724 р. послѣ Коломацкаго похода позванъ въ Санктъ Петербургъ Даніилъ Апостолъ полковникъ миргородскій и тамъ взятъ подъ арестъ». (Кр. Опис. при Лѣтоп Самовидца, 2 изд., 308—310). Ці заарештуваньньа мусили придавити ту сторону між козаками гетьманцьами, котра сподівалась, шчо коли выбрано буде гетьманом Полуботка, то Украјіні буде лекше ј вільнішче. Надіјі ці шче в 1715 р. вимовив Полуботків присвужник Стичинськиј в розмові в Сосниці, коли там празнували роковини Полтавського боју: «Чого ви празнували, за шчо бога благодарили? питав Стичинськиј: — За те, шчо царь побідив Шведа ј прокльатого Јуду Мазепу. — Не Мазепа прокльатиј Јуда, одповів Стичинськиј, а теперешніј гетьман прокльатиј Јуда, бо не стојіть за Украјіну ј москалі јіјі розорьајуть; а јак буде наш полковник гетьманом, не так буде за Украјіну стојати ј не будуть москалі јіјі розорьать». Подібне казали ј другі, вказујучи, шчо в полку Полуботка москалі без јого указу нічого не беруть». (Соловьевъ, XVI, 377—378).

От, певно, в часи більа Коломацького походу ј аресту Полуботка ј зложениј був кінець повишчоји пісні.

[1]) По Ригеньману, Полуботок, наказниј гетьмам ;з товаришчами.— «въ С. Петербургъ отбыли съ тѣмъ, чтобъ при томъ испросить отъ Его Величества о подтвержденіи и пожалованіи, по прежнимъ, даннымъ Хмельницкому, статьямъ и жалованнымъ Высокомонаршимъ грамотамъ, о вольности козацкой и о избираніи вольными голосами себѣ гетмана, но, по смѣлымъ и отважнымъ объ ономъ представленіямъ, привели въ гнѣвъ Его Импер. Величество, за что, Ноября 10 числа, арестовать Полуботка и товарищевъ его».... (Лѣг. Пов., III, 119).

В середині нашоjі одміни мусить бути переставлено деjакі вірші, jак це инколи буваjе з тими пісньами, котрі вже починаjуть забуватись. Ми думаjем, шчо порьадок віршів тут мусить бути ось jакиj:

Нешчасливиj козаченько без долі вродивсьа
Взьали jого в неволеньку, він сльозами вмивсьа.
А узьавши в неволеньку, забили в каjдани,
А забивши у каjдани, ведуть перед пани.
Да летить орел сизиj да j сів на бучині;
Плаче, плаче козаченько по своjіj причині.
Чом калині в воду не хилитьсьа, коли вітер віjе?
Оj, jак козаку тому не журитьсьа, шчо серденько ниjе?
Погоріли степи-польа, пусті балки стали.
А вже наші затьажчики в зімовниках стали.
Не багато уступили: по Льадськиjі Шанці,
Вже нас стали доганьати козаки-гетьманці:
— «Скурві сини, затьажчики, не гаразд вчинили,
Шчо степ добриj, краj веселиj да j занапастили!» [1]) —
— Ворскла річка не величка, — тече вона зтиха.
Оj, хто не був у Полтаві, тоj не знаjе лиха. [2]) —
Оj, ідеть же гусаріjа, заблистала стиха:
— «Утікаjте, затьажчики, бо буде вам лихо!» [3]) —
Утікали затьажчики да j стали гадати:
—Оj, не могли ми, пани молодці, москалів рубати! [4]) —

2.

Рігельман, росказавши про руjіну Новоjі Січі, в 1775 р., виписуjе jак мов би то тоді ж зложену пісньу, подібну до вишчоjі.

«По разрушеніи жъ того общества, каже він, возчувствовало оно свое совершенное низложеніе и всю тяжесть паденія отъ дѣлъ своихъ, изъ чего, возстужавшись нѣкоторые о бывшемъ свободномъ жительствѣ и любезномъ попелищѣ своемъ, что, вмѣсто всего самовольства и всякой свободы, принудило ихъ обращаться между людей, въ порядочной жизни и благородной службѣ находящихся, и

[1]) Докір гетьманців. [2]) Слова запорозців. [3]) Перестoрога гетьманців. [4]) Слова запорозців.

состоять, отъ сего времени, подъ святымъ закономъ и дисциплиною, для нихъ непривычной, о всемъ семъ, сложа стихи, воспѣли ниже слѣдующее:

Несчасливый козаченько безъ доли вродывся,
Взяли его въ неволю, а вонъ зажурився,
А взявши въ неволю, забили въ кайданы,
Забивщи въ кайданы, ведуть передъ паны.
Скурвыи сыны Запорожцы, не гараздъ зробили,
Що степъ добрый, край веселый да й занапастыли.
Да встань, Зенче*) съ того свѣта; просятъ тебя люде,
Упади Царицѣ въ ноги, а ось по старому буде.

*) Т. е. Зиновій, или Богдан Хмельницкій. Пр. Рігельмана. (Лѣтоп. Повѣств., IV, 35).

Вірші 1—6 Рігельмановоји пісні очевидно тільки вибір з першого вар. Шчо цьа пісньа зложена ранішче 1775 р. видно (навіть, коли не звертати уваги на першиј вар.) з того, шчо шче до рујіни Січі 1775 р. початок цеји пісні співавсьа в пісньах про козака-запорозцьа (гајдамаку), котрого піјмали пани-льахи. (Див. далі). Виходить, шчо оці «стихи» в Рігельмана — стара пісньа, котру прилагодили (чорноморці, котрих набрано післья рујіни Січі 1775 ј котрі сперечались з тими запорозцьвми, шчо втекли в Туреччину) до часів 1777—1780 рр.

3.

Стојіть јавір над водоју,
В воду похиливсьа,
Молоденькиј козаченько
Сильно зажуривсьа.
Не хилисьа јавороньку,
Шче ж ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку,
Шче ж ти молоденькиј.
Не рад јавір хилитисьа, —
Вода корінь мије;
Не рад козак журитисьа,
Так серденько није.
Уродивсьа козаченько,

Уродивсьа, — вдавсьа,
А у степу, при дорозі,
В невольу попавсьа.
Шчо узьали козаченька
В велику невольу;
Јак узьали в неволеньку,
Забили в кајдани.
Шчо в недільу до схід сонцьа
Усі дзвони дзвоньать;
Молодого козаченька
У кајданах водьать.
Јак забили у кајдани,
Ведуть перед пани;
Јак привели перед пани,
Кајдани опали:
Ударились вражі пани
Об поли руками:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець-мати жива,
А шчо тобі, молодому,
Хвортуна служила.» —
— Ој, хоч жива, хоч не жива,
У бога просила: —
Ој, тим мені молодому,
Хвортуна служила. —
— «Десь то тебе, козаченьку,
Уродила мати,
Шчо јак станеш на камені,
То ј підкови знати.» —
Десь взьалисьа молодиці,
Хазьајськіји жони:
— Визволь, боже, сіромаху
Із сіји неволі. —

(Зап. Манджура, в Вербівці, александр. пов., катериносл. губ., од баби в 1873 р.).

Цьа пісньа—початок вар. 1-го, котриј розріссьа в осібну пісньу. Вірші 15—16 (а у степу, при дорозі в невольу попавсьа) просто приводьать думку в степи запорожсЪкі. Козак в ціј пісні — вдачливиј, навіть ***характерник***, јак слід запорозцеві. В усіј пісні видно велику льубов і пошану народу до полоньанина-запорозцьа.

Вірші 1—12 входьать також в пісньу про смерть козака в поході в Московшчині. (Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 147).

4.

Стојіть јавір над водоју
Та на воду схиливсьа;
А сидить козак у неволі
Та ј сильно зажуривсьа.
— Ој, не хились, јавороньку, —
Шче-ж ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, —
Шче ж ти молоденькиј.
— «Ој, јак же-ж мені не хилитисьа:
Вода корінь миje;
Ој, јак мені не журитисьа:
Саме серце млiје.» —

Ој, на воді два лебеді
Проти води дмутьсьа,
А на козака, да на сіромаху
Кајдани кујутьсьа.
Ој, привели да козаченька
Да перед своjі пани,
А на козаку, да на сіромасі
Та ј кајдани опали.
Та здивувалисьа усі пани,
Шче ј панськіjі діти:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець і мати живи, —
Шчо на сеј час, та на сьу годину
Хвортуна служила.
А десь у тебе, да козаченьку,
Та шче ј сестрицьа ріднeнька, —
Та шчо у тебе та шчо неділі
Та шче ј сорочка біленька.
А десь у тебе, да козаченьку,
Дівчина-коханка, —
Та шчо у тебе, та через плечі
Дротьана нагајка.» —

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі. 1881. Х. В).

5.

Зелененькиј јаворочок
На јар похиливсьа;
На козака пригодонька, —
Козак зажуривсьа.
Не рад јавір хилитисаь, —
Вода корні мије;
Не рад козак журитисьа,
Так серденько мліје.
Взьали, взьали козаченька,
Забили в кајдани,
А забивши у кајдани,
Ведуть перед пани.
Јак привели перед пани,
Кајдани опали.
Ударились вражі пани
Об поли руками.
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець-мати жива!» —
— А хоч жива, хоч не жива,
Хортуна служила.
Послужила хортунонька
Мојему отцеві, —
Послужила ти, хортунонька,
Мені молодцеві. —

(Запис. Манджура, од парубка в Алексівці, александр. пов. катеринославськоjі губ. в 1873 р.).

Теж вкорочено ј услаблено.

6.

Ој, в Суботу із вечера
Козак розгульавсьа,
А в недільу, јак світ білиј,
В невольу попавсьа.
Ој, јак попавсьа молодчик
У тіјі кајдани;
Та повезли јого в Харьків, —
Там же тіјі пани.

Јак привели перед пани,
Кајдани опали.
Питајутьсьа молодчика:
— «Чи је отець-мати?» —
— Ој, је в мене отець-мати,
Шче рідних два брати;
Ој, нікому та з неволі
Мене визвольати. —

(Запис. Манджура, в Вільшанії, харьк. пов., од чоловіка, в 1873 р.)

Шче коротче ј слабішче.

7.

Стојіть јавір над водоју,
В воду похиливсьа;
На козака пригодонька,
Козак зажуривсьа.
[Одна ж јому пригодонька —
Матусьа стараја;
А другаја пригодонька —
Кониченько пристаје, [1])
А третьаја пригодонька —
Дівчиноньку втерьав. [2])
На козака три пригоді, —
Козак зажуривсьа.]
Не хилисьа, јавороньку,
Шче ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку,
Шче ти молоденькиј.
Не рад јавір хилитисьа,
Вода корні мије;
Не рад козак журититьа,
Дак серденько није.
Та взьали, взьали козаченька
Забили в кајдани,
А забивши у кајдани,
Ведуть перед пани,

[1]) Певно, замісць: «коничок пристаје»,
[2]) Певно, замісць: «дівчину терьаје».

А привівши перед пани,
Кајдани опали.
Ој, там јого усі пани
Дивом здивували:
— «Ох, десь тебе, козаченьку,
Матусьа родила,
Шчо тобі, молодому,
Фортуна служила.
Ох, десь в тебе, козаченьку,
Та не [1]) ріднаја мати,
А јак станеш на камені
То ј підкови знати».

(Чуб. Труды, V. 958. Зап в с. Дударьах, канівськ. п. кијівськ. губ.)

Вірші 5—12 наріст, котриј затемньа першиј смисл пісні.

8.

Козаченько без шчастьа, без долі вродивсьа,
Взьали јого в неволеньку, — сильно зажуривсьа.
Взьали јого в неволеньку, забили в кајдани,
А забивши у кајдани, ведуть перед пани.
А привели перед пани, кајдани ізньали,
А вдарилисьа льахи-пани об поли руками:
— «Бачте, вражі сини, шчо не в ночі взьали!»—
— Та десь тобі, козаченьку, отець-мати живі,
А шчо тобі, козаченьку, фортуна служила.
Десь у тебе, козаченьку, јесть ріднаја мати,
А јак станеш на каміньу, то підкови знати.
Десь у тебе, козаченьку, сестрицьа рідненька,
Шчо у тебе, козаченьку, сорочка біленька! —
Да стојіть јавір над водоју, у воду схиливсьа,
Сидить козак у неволі, сильно зажуривсьа.
Не хилисьа, јавороньку, шче ж ти зелененькиј,
Не журисьа, козаченьку, шче ж ти молоденькиј.
Не рад јавір хилитисьа,—вода корень мије,
Не рад козак журитисьа, так серденько није.

(Чубинськ., Труды, V. 1018. Тамже другиј подібниј варјант, з Жаботина, кијівськ. губ., — тільки кінець поставлено јак початок).

---

[1]) Певно, замісць: *та ј*

Пісньа про полон олешківського запорозцьа в москалів прилагожујутьсьа тут до запорозцьа в полоні в льахів. Такі случаји бували вже в часи олешковськоји Січі. Січовики набігали в підпольську Украјіну, оправдујучись тими кривдами, шчо колись терпіли од Польшчі; польаки, звісно, ловили јіх і карали, требували через хана плати з усього Коша, а раз захопили в Брацлавськім воіводстві кілька сот січовиків, шчо појіхали туди дльа торгу рибоју, ј перевішали јіх на базарах. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи. II, 35. Кіевск. Старина 1882, IV. 120. Ф. Орликъ и Запорожцы). З 1733 до 1750 р. польаками було захоплено, повішено ј замучено на колу 202 запорозцьа, а мајетків в них зраболано на 27·000 рубл. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 121) Инші приміри див. у Антоновича, Акты о гайдамакахъ, I, Предислов. 96—97. Про запорозців-гајдамак з 1713 р. див. у Антоновича ж, тамож, 7, 8 і далі. Тамож приміри, јак і прості крестьане складали з себе своједвольні купи ј звались козаками, ј јак не слухались польського начальства, кажучи: *«шче нам льахи не пани»*, втікали на Запорожьжьа ј верталась звідти гајдамаками і т, д. — Порівн. далі в вар. 9-му, в 3—4 і подібне в других.

9.

Чи на біду, чи на горе сірома вродивсьа,
Шчо в чистім полі крај дороги льахам сподобивсьа.
— «Чи ви пани, чи ви льахи, а ми запорозці!
Памјатајте, вражі сини, шчо ми вам не хлопці!» —
У суботу із вечера з льахами зазнавсьа,
А в неділью до схід сонцьа в невольу попавсьа.
У неділью до схід сонцьа в усі дзвони дзвоньать,
Та вже ж моју сіромаху у кајданах водьать.
Шчо на руках кајдани, на ногах скрипиці,
За ним ішло дві дівчини, а три молодиці.
— «Визволь, брате, сіромаху з темноји темниці!...

(Чубинськ., Труды, т. V. 954 мабуть по паперам у Носа, запису С. Метлинського в Оробјах).

Те ж саме.

10.

А вродивсьа сіромаха, вдавсьа,
В чистім полі крај дороги льашкам сподобавсьа.
— «Ој, ви, льашки-панки, ја меж вами (sic!) хлопець,—
Памјатајте, сини вражі, шчо ја запорожець!» —
А в недільу рано сьа славонька стала,
Взьали, взьали козаченька забили в кајдани.
Ој, на ноги диби, на руки скрипиці:
— Визволь, боже, козаченька з темноји темниці!»
Ој, на горі жито, там козака вбито,
Червоноју китајкоју личенько закрито:
Пријшла к јому Гальа, чорньаваја, брава,
Одікрила китајечку та ј поціловала.
Пријшла к јому мила, чорна-чорнобрива,
Одікрила китајечку та і заголосила:
— «Чи ти, милиј, впивсьа,
Чи з розуму зшибсьа?
Чи з иншоју закохавсьа,
Мене одцуравсьа?» —
— Ја, мила не впивсьа,
Ні з розуму зшибсьа,
Ні з иншоју не кохавсьа,
В невольу попавсьа! —

(Запис. в канівськ. пов. Моркович).

Те ж саме, — тільки з 9 вірша причепилась звісна пісньа про вбитого козака, котриј кохав двох, чи трьох милих. Интересно дивитись, јак оцеј і дальші варјанти нашоји пісні про запорозцьа-затьажчика справльајутьсьа з цеју причепоју, шчоб прилагодити јіји до себе. Печатні варјанти цеји пісні про вбитого козака див. у Метлинського, Народн. Южнор. Пѣсни, К. 1854, ст. 102—104; Костомар. у Мордовц. Малор. Сборникъ, 1859, 223; Чубинск., Труды Экспедиц. 1874, т. V, 375—376; ми мајемо три непечатанних варјанта. — Шчоб влегчити порівньаньньа, приведемо тут один варјант з Чубинського (375—376, А, в. 13 і далі):

А.

Ој, на горі просо, на долині жито
Під білоју березоју козаченька вбито;

Oj, убито, вбито, затьагнено в жито,
Червоноjу китаjкоjу личенько покрито.
Oj, виjшла дівчина з чорними очима,
Підіjньала китаjечку та j заголосила.
Oj, виjшла другаjа, друга не такаjа,
Oj, підньала китаjечку та j поцілувала, [1])
Oj, виjшла третьаjа та з новоjі хати:
— «Було ж тобі, козаченьку, нас трьох не кохати!»

(В ушицькому повіті 1869 р.)

і другиj рукописниj:

Б.

Oj, на горі jачмінь
А в долині жити,
Мабуть мого миленького
Десь на воjні вбито.
Oj, убито, вбито,
Затьагнуто в жито,
Червоноjу китаjкоjу
Личенько прикрито.
Прилетіла мила,
Голубонька сива,
Та підньала китаjечку,
Та j заголосила:
— «Чи ти милиj спивсьа,
Чи з дороги збивсьа,
А чи з другоjу зазнавсьа,
Мене одцуравсьа?» —
— Oj, jа не спивсьа,
І з коньа не вбнвсьа,
Jа з другоjу зазнавсьа,
Тебе одцуравсьа. —

(Запис. Jак. Новицькиj, в с. Вознесенці, александр. пов., катериносл. губ. од Пріськи Нахоренковоjі, в 1874 р.) [2])

---

[1]) У Чубинськ. в цьому варjанті цеj вірш пропушчено; ми берем jого з других варjантів, напр. Метл. 102. У Метлинського j граматично ліпше записані вірші цеjі цісні.

[2]) Другі наші варjанти, записані Судовшчиковим в пирьат. повіті, полт. губ., подібні один до варjанта д. Jак. Новицького, другиj до 2-го варjанта Метлинського.

В третьому віршу слова: «ја між вами хлопець» сплутані; мусило бути: «а ја вам не хлопець!»

Вірш 7-иј здибујемо потім в крепацькіј пісні: Лисенко. Збірн. Укр. Пісень, І. «Ој, джигуне».

11.

У недільу в ранці пригодонька стала:
Взьали льашки сіромаху забили в кајдани.
Шчо на ноги кајдани, на руки скрипиці,
Посадили сіромаху в темніјі темниці.
Де взьалисьа льуде, славні молодиці:
— «Визволь, боже, сіромаху з темноји темниці!»
Де взьаласьа Гальа, чорнобриваја гарна,
Да ј обньала сіромаху, да ј плакати стала.
Да ј плакати стала, да стала питати:
— «Чи је в тебе, сіромахо, отець—рідна мати? —
— Јак би в мене отець, або рідна мати,
Було б кому із неволі мене визвольати!
Ој, јів же ја сласно, ходив ја прекрасно:
Довелосьа сіромасі пропасти напрасно!
Ој, јів же ја сласно, ішче к тому буду,
Ој, (ја) льашкам, вражім синкам, повік не забуду! —

(З паперів Максимовича).

Максимович звичајно зводив до купи одміни пісень і підправльав јіх до печаті. Цьа одміна, шчо ми зараз подали, написана рукоју М—ча чернилом, а по ніј приписані оливком поправки, певно, по другіј одміні:

Перед 1 віршом:

Чи на горе, чи на біду козак уродивсьа:
В чистім полі при дорозі льашкам знадобивсьа.

В віршу	замісць:	надписано:
1	«пригогонька»	«там славонька»
5	«Де взьалисьа»	«Да пријшли к јому»
7	«Де взьаласьа»	«Да пријшла к јому»
—	«гарна»	«брава»
8 і 9	«плакати стала»	«поціловала»
12	«із неволі мене»	«сіромаху відсіль»
14	«Доведетьсьа сіромасі»	«Ој, попавсьа сучим льахам»

Те ж саме, тільки причіпка про молодиць більше зрослась з піснеју.

12.

Та на біду, (та) на горе козак уродивсьа:
В чистім полі крај дороги льашкам знадобивсьа.
У неділеньку вранці таја славонька стала:
Взьали льашки сіромаху, забили в кајдани.
Ој, на руки кајдани, на ноги скрипиці,
Та вкинули сіромаху у темну темницьу.
Ој, на руки кајдани, а на ноги диби,
Хотьать льашки сіромаху зо світа згубити.
Та пријізжаје жовнір, став јого питати:
— «Чи је в тебе, козаченьку, отець—рідна мати?»
— Ој, је в мене родина, усьа Украјіна, —
Доведетьсьа сіромасі без виручки згинуть.
Ој, Великиј Луг батько, а Січ моја мати, —
Ој, доведетьсьа сіромасі у неволі погибати!
Геј, ви мені не пани, а ја вам не хлопець:
Догадајтесь вражі сини, шчо ја запорожець!.... —

Ој, збіралисьа льуде, молоді молодиці:
— «Визволь, боже, сіромаху з темнојі темниці!»
Прилетіла Гальа з чорними бровами,
Обіньала козаченька, та ј поцілувала.
Та приленула друга, сьа вже не такаја,
Цьа обньала козаченька, та ј плакати стала.
— Ој, та јів же ја сласно, ходив ја прекрасно,
Доведетьсьа мені молодому погибать напрасно.
Ој, та јів же ја сласно, — та шче ј јісти буду,
Таки льахам, вражим синам, поки вік, не забуду!—

(Зап. Бор. Познанськиј, в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. в 1861 р.)

Те ж саме, дальше розрослось і чудесно зложено.

На лад цејі пісні зложена ось јака бурлацька пісньа:

Нешчасливиј козаченько
Без долі вродивсьа,
Бо в недільу, до схід сонцьа

Горілки напивсьа,
Jідну чарку наливаје,
Другу випиваје,
Јак хто приjде у жупані,
Братом називаје.
Да брати ж моjі, братими,
Горілки напjутьсьа,
Оj, jак приjдуть жиди грабить,
То з jого смijутьсьа.
Да беруть жиди грабуjуть,
Цінуjуть ні за шчо,
Кажуть льуди і говорьать:
«Сучиj син, ледашчо».
Та пішов козак по над морем,
Синьe море граje;
Оj, рад козак утопитьсьа,
Море не приjмаје.
— Та приjми ж мене, синье море, —
Жить у світі горе!
Горе жити на чужині
Бідніj сиротині.
Да гори із горами,
Береги з берегами.
Горе жити на чужині
Поміж ворогами.

(З с. Боjарки, киjівськ. пов. Чубинськ., Труды, V. 1019).

№ IX.

ПОВОРОТ ЗАПОРОЗЦІВ ДО ЦАРЬА ВОСТОЧНОГО.

МИХ. ГОЛИЦИН.

(1711 — 1729)

1.

Зажурилась Украјіна, шчо нігде прожити:
Витоптала орда-вісько маленькіј діти.
Маленькіјі витоптала, старі вирубала,
Молодују чельадоньку у полон заньала.

Да служилп ж ми Камихарьу (пану Хану?), тому Бусурману,
Тепер же ми послужим Востоцькому царьу.
Востоцькиј царь (на Вкрајіні) не доніма віри,
Засилаје Галичерів, шчоб не було зміни:
— «Та јди ж, та јди ж, Галичерьу, донськоју стороноју,
А ја піду із Москвоју услід за тобоіу.
Становисьа, Галичерьу, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвоју по багатих льудьах.» —

(Запис. в Гадьачі, полтавськ. губ. Сем. Метлинськиј).

2.

Зажурилась Украјіна, шчо ніјак прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькіјі діти;
Шчо малиjі потоптала, старих позајмала,
Молодују чельадоньку у полон забрала.

Ој, послужили ми пану Хану, пану Бусурману,
А тепера досталисьа Восточному царьу.
Восточниј царь на Вкрајіні не дојмаје віри,
Засилаје Галицина, шчоб не було зміни:
— «Іди, іди, Галицину, польськоју грьадоју,

10. А ја појду із Москвоју слідом за тобоју.
Становисьа, Галицину, во вельможных панах,
А ја стану із Москвоју на широких дворах.“—

(Зап. в золотоношському побережьжі, Оп. В. Маркович).

Обидва повишчі варјанти, јавно зложені з двох пісень. Початкі јіх ходьать, јак окрема пісенька, ј мальујуть звичајну в старовину картину татарсього набігу, так шчо пісенька цьа мусить бути давнішча од XVIII ст. (Дивись Историч. пѣсни Малорусскаго народа, Антоновича и Драгоманова, т. I, № 21, стор. 73.) Слова про перехід козаків од службы Ханові до Восточного Царьа, — власне через те шчо козаки ображались татарскими набігами, — могли приробитись до цеји пісеньки шче за часи Дорошенка, коли шче за не самого Богдана Хмельницького, котриј, правда, був скорше в сојузі з Ханом, ніж в протекціи в јого, або в службі, — але султанові турецькому вважавсь підданим. [1]) В усьакім разі ось јакі одміни подібноји до нашоји пісні могли зкластись шче ј за часи Богдана Хмельницького, коло 1654 р., коли він приступив з козацтвом украјінським в сојуз і протекціју до царьа Восточного:

3.

1. Зажурилась Украјіна, шчо нігде сьа діти:
Витоптала орда кіньми маленькіји діти;
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих середульших у полон забрала.

---

[1]) Під грамотоју до Султана, в сент. 1653 р. Б. Хмельницькиј підписавсь: «Вашого імператорського Величества вірниј і нижајшиј підданниј Богдан Хмельницькиј гетьман», і в ніј каже за себе ј за козаків, шчо «хочемо бути вірними підданними В. И. В. і доброжелательними друзьзьами Хана». В грамоті, писаніј в сент. 1655 р. Султан каже гетьману, — шчо він «оповістив по всім землям својім, шчо віјсько запорозське стојіть під јого рукоју, називајучи јого, паче всіх других, вірними ј доброжелательними слугами». Під листом до Хана, пис. 16 апр. 1654 р. Хмельницькиј підписавсь: «Вашоји царськоји милости доброжелательниј слуга», — та тілько тут слово «слуга», здајетьсьа, поставлено з учтивства. (Костомаровъ. Б. Хмельницкій данникъ Оттоманской Порты. Вѣстн. Европы, 1878. XII. 810—815)

Oj, служив же ja, служив, пану Католику,
А тепер jему служити не стану до віку!
Oj, служив же ja, служив, пану Бусурману,
А тепер служити стану Восточному царьу!

Ходить льашок по риночку, шабельку стискаje:
Козак льаха не боjітьсьа — шапки не знімаje.
Ось льашок до канчука, а козак до друка:
— «От-тут тобі, сучиj сину, з душоjу розлука!»

(Запис. М. І. Костомаров. Богданъ Хмельницкій, 1870, III, 352).

4.

Зажурилась Украjна, шо нігди сьа діти:
Витоптала Орда кіньми усі малі діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А середніjі забрала, у полон погнала.

Oj, служив ja тому пану, пану Бусурману,
А теперь служити стану Восточному царьу!

Ходить льашок по риночку, шабельку виjмаje:
Козак jого не боjітьсьа шапки не знімаje!
Ось льашок до шабельки, а козак до дрьука:
— «Тепер тобі, вражиj сину, з душоjу розлука!»—

(Максимовичъ, Урк. Нар. Пѣсни, 1834 г. 108).

Вірші 8—12 № IV і 7—10 jесть і jак окрема пісенька, котра могла скластись і ранішче 1654 р.:

5.

Ходить льашок по риночку, — шабельку стискаje;
За ним іде козаченько,—шапки не знімаje.
Кинувсь льашок до шабельки,—а козак до друка:
— «Отто тепер, вражі льахи,—з душами розлука»[1])

(Зап. в Золотоношському побережьжі Оп. В. Маркович).

---

[1]) Порівн. в псальмі (думі) про Корсунськиj боj (Антонов. и Драгом. II, ст. 33, вв. 19—20, ст. 36, вв. 13—14) в псальмі про польську станціjу післьа Білоцерк. миру (тамож, ст. 144, вв· 54—26).

Цьа пісенька певно, причепилась до 1 — 7 віршів вар. 3-го і 1—6 вв. вар. 4 і злилась з ними в одну пісньу.

Таким родом зложена шче в XVII ст. пісньа (чи в часи Б. Хмельніцького, чи в часи Дорошенка) ходила, звісно, в народі ј у часи, коли запорозці стали під протекціјеју кримського хана. Та протекціја була јім доволі прикра, впјать через те, шчо татари набігали на Украјіну ј виводили з неји полон. Це вони робили ј тоді, коли виступали і в купі з запорожцьами проти московського вiјська, шчо стојало на Украјіні. Так робили татари в походах з запорожцьами ј Орликом — в 1709 і 1711, јак про це росказује «Краткое описаніе Малороссіи» 1709 року. „Какъ не стало Мазепы, то Филиппъ Орликъ, писарь генеральный, въ Бендерахъ отъ короля Шведскаго и запорожцевъ учиненъ гетманомъ, который писмами своими лестними не только полки малороссійскіе, но и слободскіе къ измѣнѣ до себя подводилъ, и заднѣпрскіе полки, ово прельщая, ово иные войною и разореніемъ нападая съ татарами и запорожцами, себѣ покорялъ и долго Украиною колотилъ, пока, ничего не успѣвши, какъ состоялъ между Россіею и Турчиномъ, послѣдовательно же и татарами, мирно, рушилъ прочь въ нѣмецкіе краи за королемъ шведскимъ... 1711 года передъ прутовской войною ханъ Девлетъ Гирей съ ордою подъ Немеровомъ въ слободахъ были“. (Лѣтопись Самовидца, 2 изд. 301—302). В Черниговськіј літописі під 1711 р. записано: «того ж (року) Филиппъ Орликъ измѣнникъ и согласникъ Мазепинъ, съ татарами Украину руйновалъ и многихъ людей въ полонъ побралъ. Въ Слободахъ два города — Старые и Новые Водолазы Татары зруйновали и людей въ плѣнъ побрали“. Н. Бѣлоз. Южнор. Лѣт. 91). У Ригельмана про поход запорожців з татарами того часу записано:

„Въ 1711 г. до замиренія, по наущенію Карла Шведскаго Ханъ Крымскій, Девлетъ Гирей съ Ордою и съ Запорожцами козаками, коихъ было 7.000, подъ предводительствомъ польскаго воеводы Кіевскаго Потоцкаго въ Украйну до Немирова и до слободъ тамошнихъ, разоряючи доходилъ, но войсками Россійскими разбиты и до 5000 человѣкъ побито, и с 10.000 уѣздныхъ плѣнныхъ Малороссіянъ возвращено, генералъ-поручикомъ Реномъ, (Лѣт. Пов. III, 112)

Споминајучи своji походи з татарами олешківські запорожці писали самому Ханові, шчо вони ними набули довічно сорому на все військо. (Скальковск., Истор. Н. Сѣчи, II, 36. [1]) Через те січовики почали по одному кидати татарську протекцiју шче в 1710—1711 р. ј переходити під царьа Восточного ј перејшли б усім товариством, јак би в јого вільнішче було жити украјінцьам (див. вишче лист Голицина до Головкина). Певно, шчо шче тоді, коло прутського походу, почали прикладувати до нових часів стару пісньу про переход козаків од Хана до царьа Восточного ј тоді шче такі нові одміни цеjі пісні почали зчепльатись з піснеју про поход царьа Восточного з Голициним, — так шчо ј виробились одміни, подібні до наших 1 і 2. Ті одміни мусили піддержатись в часи походу козаків гетманців з Голициним на Коломак в 1723 р. (див. примітку до пісні № VI). Имја же Голицина,—а за ним і вривок з пісні про поход јого з царем Восточним, тим скорше могли причепитись до цих одмін, шчо в 1728 р. олешківські січовики обертатись до царського урьаду через гетьмана Данила Апостола ј того ж Мих. Мих. Голицина, котриј тоді був фельдмаршалом над московським віjськом на Украјіні, шчоб ті влагодили јім переход усім товариством під протекціеју царьа Восточного.

Причин до недовольства кримськоју протекціеју набралось у запорозців багато; тепер јіх, јак каже пісньа, шчо далі, — „не шановали:“ јім не вільно було селитись на Кодаку; там і на Самарі татари, јак колись Польша ј Москва, заклали своjі кріпости з гарнизонами (залогами), саму Січ олешковську не давали татари вкріпльати, ні

---

[1]) В усіх случајах, коли украјінці здружувались з татарами та турками, дружба цьа не могла встојати через те, шчо татарам потрібно було набігати на Украјіну за невільнаками. Через це Самовидець вірно сказав, — оповідајучи про спілку Б. Хмельницького з Ханом (р. 1651): «аже нестатечная пріязнь вовку зъ бараномъ» (2-е вид. 24). І Дорошенка запорозці не льубили најбільше за јого спілку з турками в рујнуваньньу Украјіни. (Самовид. р. 1675, 128). Татаре не могли вдержуватись, шчоб не полонити, коли трапилась пригода, навіть своjіх. Так Маркович росказује, шчо в 1739 р. в часи походу россіјсского під Хотин, «приключилась Туркамъ, — јак каже Маркович,—трагедія, достойная смѣха: Татары, раздраженные Турками, уходяшихъ изъ Хотина турецкихъ женъ и дѣтей довольно набравши, какъ будто въ плѣнъ послѣ викторіи, пошли до своихъ кочевищъ». (Дневн. Записки, II, 85).

держати запорожцьам гармати, далі не позвольали січовикам брати без грошеј сіль на озерах, (бо з запорожцьами приходили брати ј инші украјінці) і т. д. (Скальковск., Ист. Н. Сѣчи. 32—36). Сами запорожці так отписували в 1734 році Орлику про причини, по котрим вони одіјшли од Хана: «*первое*, ижь нужды ради такой отъ Ганскаго величества мы мусѣли отдалитися, же превеликую кривду отъ татаръ за утѣкающіе ихъ крымскіе и нагайскіе невольники маемъ, албо рачей за кони, товаръ а овцы, не вѣстъ гдѣ погибающіе, по суду ихъ татарскому, напастне платячи и снашби нашей дале не стало; *другое*, Ногайци, взявши отъ Лиману великаго горѣ по саміе пороги, увесь Днѣпръ и степь отняли, же мало есть зъ чего намъ войску контентоватися; *третье*, яко може сами вельможность ваша слышали, нашихъ козаков'ъ на полторы тысячи за Бегли-Герей-Гана (Менгли-Гарей II, 1724) у Бѣлгородчины на каторги запродали, якимъ не по волѣ, но усиловнѣ теразнѣйшій Адиль Герей, Кама Султанъ, поднимаючи Бѣлгородскую Орду на Крымъ, зъ Богу рѣки и до себе затягалъ; и весьма тогда помилованія отъ нихъ не имѣли, опрочей тихъ еще нашихъ козаковъ, что Паши Очаковскіе много попродали, а подъ Азовомъ, за звѣринною добычею коло Камніуса рѣки ходячихъ, на килко десятъ въ невольу забрали; далей мовивши и ляхамъ Е. М. Ганъ въ драчу насъ допустилъ, а нашихъ козаковъ, которыхъ въ Брацлави и по иныхъ городкахъ украинскихъ за торгомъ зъ рыбами ходящихъ, ляхи, невинне позабиравши, повѣшали и худобами завладѣли, а и зыску жаднаго намъ Войску (хан) не достоялъ; *а на остатокъ, горше всѣхъ тихъ причинъ уважаючи себѣ тое, если бысмо пошли за нимъ Ганомъ и за вами Гетманомъ въ помощь проти войска Е. И. В., то яко Орда не звикла городковъ добывать, токмо людей нашихъ христіянскихъ набрали бы, якъ минувшихъ годовъ подъ Бѣлою Церквою и подъ слободами и вступивши въ Крымъ съ собою въ вѣчную неволю запроважали, то певне вже бы тогда сугубое неблословенство отъ Бога за плачь христіянскій и за пролитіе крови невинной и проклятіе вѣчное одержали!!...*“ (Кіевск. Старина, 1882. IV. 120.)

От по таким і подібним причинам запорожці ради були

вирватись з під ханськоjі протекціjі j помиритись з Москвоjу...

Об цім писав вже кошовиj Малашевич в 1716, 1717 до миргородського полковника Дан. Апостола, которому тоді дано было вправльати погрьаничним з Запорожьжьам краjем. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 41). Та за царьа Петра I важко було влагодитись запорозцьам з Москвоjу, а надто тоді, коли Петро I скасував Гетманьшчину (1722). Коли ж помер царь Петро I (1725), а потім і жінка jого Катерина I, за котру правив Меншчиков, завзьатиj ворог украjінців, а не забаром і самого Меншчикова заслали на Сібір вельможі, котрі правили за молодого царьа Петра II, і московськиj урьад згодивсь впjать на вибор гетьмана на городовіj Украjіні (1727 р.), то запорожське товариство стало цілком думати, jак би повернутись до царьа Восточного. В кінці 1727 р. вибрано гетьмамом Данила Апостола, — а в Січі пронеслась чутка, шчо Сапігу, j січовики прислали лист до ньего, шчо, мовльав, хотьать вони переjти з „Агарьанськоjі землі і *поклонившись* jого імператорському величеству, під jого властьу жити.“[1]) На це з Москви звелено було гетьману j московському урьадн нику Наумову, шчо мусив догльадати за ним, одповісти січовникам: «Мы не безнадежны, что милосердный монархъ склонится на желаніе запорожцевъ; вины ихъ проститъ и при удобномъ случаѣ въ державу свою по прежнему принять укажетъ, какъ и Малую Россію въ прежнее состояніе возстановилъ и гетману быть повелѣлъ; но для этаго запорожцамъ нужно показать непоколебимую вѣрность, въ знакъ которой должны сноситься со мною (Наумовим) и съ гетманомъ, увѣдомляя насъ о тамошнихъ происшествіяхъ“, (Соловьевъ XIX, 198—199)

З Запорожьжьа хотіли од гетмана більше рішучого, — помочі воjськовоjі, — шчоб було „jавно і jасно“, і обішчались тоді „служити монаршому маjестату і jого вельможности“, а поки шчо писали, шчо все віjсько низове сби-

---

[1]) В «Источникахъ» Бантыша (II, 270) напечатана копіjа з листу кошового (jакого?) до гетьм. Скоропадського шче з 1712 р.; в листі тому сказано, шчо Кош готовиj «*до поклоненія* и честь первобытную принести до Пресвѣтлѣйшаго Маестату Его Царскаго Величества, ежели на *всѣ ихъ войсковыя права и вольности* грамотою подтверждено и укрѣплено будетъ».

рајетьсьа на Стару Січ і од Кримськоји сторони одступаје". До нас дојшов у двох списках указ московського Верховного Тајного Совіту 5 јуньа 1728 р., з которого видно, шчо запорожці писали до гетьмана ј до фельдмаршала кн. М. М. Голицина, шчо „хотятъ, забравъ изъ Новой Сѣчи войсковые клейноты, перейтить въ Старую Сѣчь и отзываются, что они подъ протекціею Его Императорского Величества быть желаютъ". На це одписано було од имени царьа (Перта II): «на крѣпко подтвердить всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ изъ запорожцевъ, ежели они въ которыя мѣста, хотя подъ протекціею Е. И. В. быть, придутъ, а многолюдстомъ и съ ружьемъ, такихъ бы они не принимали и въ границы Русскія не впускали ни подъ какимъ видомъ и никакой имъ протекціи нигдѣ не давать и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подъ рукою словесно къ нимъ отзыватца и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ". Но „изъ Монаршея милости" прибавлено було, шчо тих з козаків, котрі невеличкими купами і „съ повинною головою" прибудуть і зхотьать жити в Маліј Россіјі (Гетьманшчині), тих пријмать і осельать в середині Украјіни. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. II, 43—44).

„Это, постановив Верховниј Тајниј Совіт, (5 јуньа 1728) объявить имъ при случаѣ тайно черезъ важныхъ людей а отъ другихъ содержать въ найвысшемъ секретѣ; полагается на разсужденіе фельдмаршала, къ кому изъ запорожцевъ и подарки посылать, чтобъ ихъ содержать склонными къ сторонѣ его императорскаго величества". (Соловьевъ. Ист. Россіи, XIX, 200). Цікаво, шчо тоді ж таки В. Т. С. поклавъ: „въ Царьградъ къ резиденту Неплюеву писать, чтобъ онъ принесъ Портѣ на запорожцевъ жалобу, что они изъ всѣхъ мѣстъ, гдѣ поселены по трактатамъ, хотятъ приближаться къ русскимъ границамъ, переходить въ Старую Сѣчь и въ другія мѣста, гдѣ по договорамъ, строенію быть не слѣдуетъ: такъ чтобъ Порта не допускала ихъ до этаго, ибо отъ этихъ безпокойныхъ и непостоянныхъ людей и безъ того купечеству русскому происходятъ обиди". (Соловьевъ, там же.)

Саме тоді полтавськиј полковник доносив, шчо до 1 јуньа 1728 р. пријшло до Гетьманшчини на житьтьа 201 запо-

рожець і шчо в остатніј час приходьать ватагами чоловіка по десьать і скот пригањајуть; більш усього хотьать жити по р. Самарі ј нижче. Голицину написали з Москви, шчо цього забагато, — ј шчо не можна зашчишчати запорожців на р. Самарі, — бо вона в стороні турецькіј. (Соловьевъ, там же.)

Поки це так переписувались Голицин з Москвоју, запорозці, зньавшись Кошем, перејшли на Стару Січ і написали (30 маја 1728) на имја царьа грамоту, в котріј між инчим казали: „Осмотрѣлись мы, что вѣрѣ святой православной, церкви *восточной* и вашему императорскому достойно и праведно надлежитъ намъ *служити*, а не подъ *бусурманомъ* магометански погибати“. Тільки ж скоро за тим пријіхав до ген. Вејсбаха (котриј тоді був під командоју кн. Голицина на грьаниці Гетьманшчини) кошовиј Іван Петрович Гусак і росказав, шчо розсердившись на Хапа з поводу тих 2000 козаків, котрих затьаг був в 1727 р. Калга-Салтан од Бога з собоју проти Хана в Білгородчину і котрих хан, побивши Калгу, послав на каторгу ј роспродав, — запорозці перејшли на Стару Січ, шчоб там стати „під державоју јого импер. велич. в своіј православноіј вірі, ніж у бусурмана терпіти невольу ј рујіну“. Коли запорожці забирали клејноти ј прапор, шчоб іти на Стару Січ, то стариј кошовиј, которий „ізмінник“, К. Гордіенко з Карпом Сидоренком і другими стали казати: „чого нам іти з Новоіј на Стару Січ? нам і тут добре!“ Та јіх взьали з собоју під калавуром; довезли до Староіј Січи, а там, набивши палками, пустили на вольу. Пісьа того писали в Глухов до гетьмана, — коли ж посланці вернулись ні з чим і сказали, шчо гетьмана в Глухові не ма, а шчо він појіхав у Москву,—то віјсько стало неспокојітись і казати, шчо коли од императорського величества не получимо милости, то кошового ј старшину, шчо перевели нас сьуди, побјемо до смерти“. Зльакавшись, кошовиј Гусак утік.

Ми бачили вишче одповідь з Москви. Голицин держав себе, јак јому звелено було. Такиј же приказ послано було ј на слобідсько-украјінську грьаницьу (в Воронеж). В Марті 1729 р. М. Голицин написав до царьа, шчо, јак чутко, турки хотьать војувати Россију, — ј шчо треба б тепер приньати запорозців. Јому ј тепер одписав В. Т.

Совіт, шчоб він „въ обнадеживаніи запорожцевъ на счотъ принятія ихъ при способномъ и удобномъ случаѣ поступалъ по своему мнѣнію и по прожнимъ указамъ, потому что теперь еще нѣтъ удобнаго времени, пока не обнаружится явная противность съ турецкой стороны“. (Соловьевъ. XIX, 200—201).

Так власне в цеј час, в 1728—1729 р. мусили виробитись конечне варјанти пісні з именем Голицина про переход козаків з під Хана до царьа Восточного і про те, јак Восточниј царь не дiјмаје віри. Ті варјанти ми ј маjемо тепер трохи поплутаними через устне перехованьньа, — в примірах 1—2 цього №-ра.

В першому варјанті говоритьсьа шче: „*послужим* Восточному царьу“, а в 2-му вже „*дістались*ьа“. Варјанти дальшого №-ра власне нешчо инше, јак одміни цих самих, — шчо напечатані тут; тільки на них јасно видно. шчо запорозці вже не тільки перејшли під царьа Восточного, а ј служать јому на віjні проти льахів і турків. В основі своjіј і ці варјанти тільки одміни тих, котрі мусили скластись за часи Б. Хмельніцккого, — та вони мусили підновитись в часи походів козацьких в Польшу (1734—1735) ј проти татар і турок (1734—1739 р.) зараз по тому, јак олешківських січовиків принььато знову під протецiју московську (12 Февральа 1734 р.) Имја Голицина перејшло од старих до цих новішчих варјантів і дуже поплутало јіх. В часи переходу олешківських січовиків під московськиј урьад і походів 1734—1739 рр. вже не було нijаких Голициних на Украјіні (М. М. Голицин вмер в кінці 1730 р. в Петербурзі), — а командовали там генерали Вејсбах, Мініх і Лессі, которих имена, певне, ј закрило в дальших варјантах имја Голицина.

№ X.

ТЕЖ І ПОХОД ЗАПОРОЗЦІВ НА ПОЛЬШЧУ Ј ТУРЕЧИНУ.

(1734—1739)

6.

Зажурилась Украјіна, шчо ніјак прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькиј і діти.
Ој, маленьких потоптала, а старих позаімала,
Назад руки повјазавши, до Хана погнала.

Служили ми Льаху, служили Бусурману,
Тепер же ми служить стали Восточному царьу
Царь Восточниј не діјмаје віри,
Посилаје Галицина, шчо б не було зміни.
— «Ој, іди ти, Галицине, льадськоју стороноју,
А ја піду за тобоју у слід із Москвоју». —

Ходить льшок по базару, шабелькоју маје,
Козак льашка не бојітьсьа, шапки не здіјмаје.
Јак кинетьсьа льах до шаблі, а козак до дрьука:
— Оттут тобі, вражиј льаше, з душеју розлука!—

(Запис. в г. Лебедині, харьк. губ. Оп. В. Маркевич).

Вірші 1—4 цього варјанту мусили часто нагадуватись украјінцьам власне в роки 1733—1739. Тоді ј перед виходом запорозців з під ханськоjі протекціjі, ј послі, татари часто набігали на Гетьманшчину,—на південні села полтавського ј миргородського полку, а тако ж і на Украјіну Слобідську ј на правиј берег Дніпра, — напр. коло Ведмедівки. (Див. Соловьева, Ист. Россіи XX, 76, 116 і др. Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 81, 100, 104 і др.; Марковича, Дневныя записки, рр. 1733—1739 passim; Черниговская лѣтопись у Бѣлозерскаго, Южнорусск. лѣтописи, I, 94—95).

В 1737 р. Маркевич записав в «Дневныхъ запискахъ»: «18 Февр. Вѣдомость подлинная пришла, что Татары мно-

гимъ числомъ между Переволочною и Келибердою впали внутрь Малороссіи и много разоренія людямъ учинили. Приходъ ихъ послѣдовалъ Февраля 12. — 19 Февр. Вѣдомость о нападеніи татарскомъ съ разныхъ мѣстъ поновилась. За Говтвою въ Остаповской сотнѣ село Шиловку совсѣмъ разорили и сожгли; людей вырубили и плѣнили. 20. Сегодня еще поновилась вѣдомость о Татарахъ, что Гадячъ заперся... 24 Марта. Видѣлъ въ канцеляріи рапортъ полтавскаго полковника Кочубея, что Татары во время бывшаго набѣга увели въ плѣнъ людей полка полтавскаго 430, убили 106, хуторовъ разорили слишкомъ 500, хлѣба въ зернѣ сожгли болѣе 4 тысячъ четвертей, а немолоченаго болѣе 20 тысячъ копъ, увели рогатаго скота болѣе 20 тыс., а овецъ около 60 тысячъ» (Дн. Зап. II, 18; 22.) Черниговська Літопись так описује набіг 1738 р. «Часть арміи россійской, при фельдмаршалѣ Минихѣ и козаковъ Малороссійскихъ, Донскихъ, Запорожскихъ и Калмыковъ ходили за рѣку Днѣпръ и многіе съ Турками и Татарами сраженія имѣли. Другая часть при фельдмаршалѣ Лессіи, ходили въ Кримъ, где перешедши чрезъ Сивашъ въ Перекопъ, по многихъ мѣстахъ Татарамъ и ихъ селамъ разореніе дѣлали. По берегѣ жъ Днѣпра стоящіе, великороссійскіе и малороссійскіе полки и мужики ледъ на рѣкѣ полопили отъ Кіева до Переволочной (в 1737 р. до Кременчука) однакъ Татаре, перешедши выше Чигриндубровы, а ниже Городища, людей по хуторахъ, въ Миргородскомъ полку, жившихъ, немалое число порубили. И тогда Татаръ не малое число Лубенского полку козаки да компанѣйцы Часныковаго полку побили и многихъ въ плѣнъ побрали, а другихъ нагнавши на полонъ, въ Днѣпрѣ потопили». В 1739 р. татари впјать набігли мајже тијеју ж дорогоју,— ј гетьманці вспіли отбити в них тільки конеј; московське військо гналось за татарами, — та ј не догнало. (Маркевич, II, 58.) Черниговська літопись так описује тој набіг 1739 р. «1739. Противо Переволочной, на урочищѣ Мишуриномъ Рогу, генерала Лессія, на тое время случившагось, якъ Татаре чрезъ Днѣпръ переходили, который въ небольшомъ числѣ драгунъ и козаковъ хотѣлъ не пустить ихъ чрезъ Днѣпръ перебиратись, то оные Татаре и турецкіе янычары, спишившися, сами будучи въ панцѣрахъ, пошли прямо грудью на генерала. Въ якомъ случаѣ конанеръ, захва-

тавшись, пушку зарядилъ къ запасу дробомъ и не моглъ выпалить; въ тое время напавши на генерала, самого порубили и много драгунъ и козаковъ и командующого козаками сотника решетиловского Гаевского убили, а сына Лесіевого въ полонъ взяли. И такъ чрезъ Днѣпръ перебравшись, всѣ хуторы Переволочанскіе и Решетиловскіе, ажъ до самой Голтвы, разорили, людей и скотъ побрали и многіе села по рѣкѣ Ворсклу пограбили и людей плѣнили». (Южнор. Лѣтоп. Бѣлоз. 95—96).

Запорозці звичајно давали звістку в Гетьманшчину, шчо татары јдуть, — а також доганьали јіх в степу. В 1736 р., коли россіјське віјсько верталось з нешчастливого походу на Крим, татари набігли на Украјінську Лінію; тоді «Запорожскія партіи не малыя татаръ силы смерти предали, четыре прапоры и 4-хъ мурзъ плѣнили, изъ которыхъ 3-мурзъ къ фельдмаршалу Миниху, а прапоры въ Кошъ отправлено». (Скальк., Ист. Н. С., II, 100).

Першиј поход, јакиј зробили запорозці (звісно, частина) зараз по тому, јак вони повернулись під россіјськиј урьад, був поход на грьаницьу польську. (Бантышъ Каменск., Истор. Малой Россіи, III, 180). То був поход проти тих польаків, котрі стојали за корольа Станислава Лешчинського, котрого не хотів урьад россіјськиј. (Див. далі). Шче перед тим, јак запорозці јавно перејшли в россіјську протекціју, Вејсбах писав до кошового (21 дек. 1733 р.): «Понеже вашему благородію и всему войску запорожскому довольно извѣстно, что въ Польшѣ войска е. и. в. не малое число уже отъ весны имѣетца, а нынѣ еще по всемилостивѣйшему е. и. в. указу отправлены отъ меня въ польскую область къ Браславлю и въ Волынію, для поиску вышеозначеннаго региментаря (польськоји Украјінськоји Лініји) Свидзинского и для разоренія противничьихъ маетностей и деревень, кои держатъ сторону Станислава Лещинскаго» (Кіевск. Старина 1882, IV, 127),. Туди ж Вејсбах паміряьвсь послати 1000 запорозців (тамже, 131). І справди, туди пішов в 1734 р. стариј кошовиј Іван Біліцькиј з полком охотників запорозців. Козаки гетьманці ј запорозці пројшли тоді војіводства Брацлавське ј Подільське аж до Станіславова під Карпатами ј зрујновали чимало мајетків панів сторони Лешчинського: Синьавських, Потоцьких, Свідзінських, Красинських і др. (Скальк. Истор.

Нов. Сѣчи, II, 66, 120. Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ, I, № XLIV).

Все, шчо дijалось тоді на правобічнij Украjіні, вело до того, шчоб поновити в украjінців спомини про вijну з Польшчеjу за гетьм. Б. Хмельницького j тодішні пісні, а також збудити охоту *служити Восточному царьу,* під рукоjу которого Украjіна могла б вибавитись од «льахів, ксьондзів і жидів». Jак тільки увijшло в правобічну Украjіну московське вiйсько з козаками гетьманцьами j запорозцьами, зараз там скризь (в воjіводствах киjівському, подільському, брацлавському, волинському) підньавсь бунт крестьан проти панів. (Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ. I, 105—107). Крестьане почали складати з себе козацькі купи; знов народ заговорив про стару козацьку грьаницьу по Случ, і навіть про те, шчо «усьа Украjіна по Збруч і по Случ», а хто казав просто «усьа Украjіна», одijде од Польшчі до царства россiйського, до котрого б то вона належить,— шчо вільно (од цариці) грабувать і забивать льахів і жидів, а инші казали, шчо льахів вільно тільки грабувати, а жидів і забивати. Такі чутки піддержували москалі, навіть деjакі з командирів московських; напр. полковник Польанськиj під Уманем, — мабуть чи не украjінець зроду,—приjньав до себе воjака з надвірного пана Льубомірського вiйська, Верлана з другими j дав jiм jакиjсь указ збирати козацькиj полк, «з волохів (під волохами, очевидно, розуміти тоді j буковинських гуцулів) козаків і сербів, шчоб служити Jiji Імператорському Величеству до смерти». Верлан став писати листи, підписуjучись, jак козацькі полковники, — «полковникъ войскъ охотныхъ конныхъ», приjмав, jак росказували jого «козаки», полонені польаками, од полку присьагу «воjувати на иноземців, то jесть на льахів», — а jого козаки, окрім справжньоjі вiйни, страшно руjнували j убивали льахів і жидів. Один з тих Верланових козаків росказував, шчо коли jого купа била жидів (тридцьать) в однім селі, в котрому вже було козацьке вiйсько, то товаришчі говорили проміж себе: «шчо то за козаки, шчо по них знаходьатьсьа шче льахи, жиди j ксьондзи; — післьа нас нічого не зостанетьсьа, ніодного льаха, а ні жида, бо всіх виколемо». Другиj з тих козаків росказував, шчо jак приjшла jого купа до Ольгидаjова, Татариск і Сніткова, то «не знаjшли вже ніодного жида, бо попе-

реду там були запорозці ј убили трьох жидів, а шестерьох охрестили ј були сами кумами». Між тими купами, шчо получили од Польанського право впорьадкуватись, јак полки, була одна, котроју керував запорожець Грива. (Антоновичъ, Акты о гайдамакахъ, I, Предисл. 103—104, 107—108; акты №№ XXXVIII, XLIV, CIV).

Скоро мріјі козаків і правобічних украјінців розбились. Јак тільки россіјське віјсько вправилось з Ст. Лешчинським, взьавши Гданск, а польські пани признали королем Августа III, зараз россіјські генерали (в тім числі ј Веісбах) всмирили повстаньньа украјінське, карајучи на смерть крестьан і козаків і давши вольу польакам арештовувати ј убивати козаків, котрі ходили без дозволу од начальства (Антоновичъ, тамже, Предисл., 109—110, Акты, № LX). Дејакі з козаків, порьадкувавших бунти крестьан в 1734 р. (в тім числі запорозці Медвідь і Грива) довго шче (1735—1738) наганьали страх на льахів, јак і нові ватажки (в тім числі запорожець Харько), — аж поки впјать не вступило віјсько московське в правобічну Украјіну. Сталось це в часи походу Мініха в Молдавшчину в 1739. Мініх перејшов тоді од Василькова аж до Константинова ј Межибожа, а переднье віјсько јого аж до Станіслава. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XX, 156. Я. Марковича, Дневныя Записки, II, 64—69). В цьому поході, окрім більш десяти тисьач козаків гетьманців і слобожан (Б. Кам., III, прим. 233) були ј запорозці. Мініх писав з Кијіва, шчо при јому 500 лучших запорозців (Солов. Ист. Р. XX, 156). 2 јульа 1500 укр. козаків і між ними 400 запорозців ходили в турецьку сторону за Дністр і зрујнували Сороку ј Могилев (Марк. Дн. Зап. II, 60). Украјінці, а надто запорозці, не обходились без сварок з льахами: 31 јульа Маркович пише: «Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневскаго, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особенно запорозцы, которихъ и Танскій, полковникъ кіевскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ». А 11 августа Маркович записав: «Козака запорожскаго Медвѣдя, за раззореніе, Полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнутомъ бито, ноздри вырваны и на каторгу вѣчно отправлено. Тоже и съ третьимъ компанейцемъ учинено». (Дн. Зап., II, 77, 80—81).

7.

Зажурилась Украјіна,
Шчо ніде прожити:
Витоптала Орда кіньми
Маленькиїі діти.
Малі діти витоптала,
Старих порубала,
Молодују чельадоньку
У полон забрала.

— «Ој, служив же ја сьому пану,
Пану Басурмену;
Тепер піду, служить буду
Восточному царьу». —
Восточниј царь добре знаје,
Віри не дојмаје:
Не засила [1]) Галесина,
Шчоб не було зміни.
— Ој, піди ж ти, Галесино,
По над Бог рікоју,
А ја піду із Ордоју [2])
У слід за тобоју». —

Та јде козак дорогоју,
А льах же другоју;
Козак льаху, — не бојітьсьа, —
С шльаху не звертаје.
Ој, він с шльаху не звертаје,
Шапки не скидаје:
Ој, јак кинувсь льах до лука,
А козак до дрьука;
— «Бережисьа, вражиј льаше, —
З душеју розлука!»

(Запис. Манджура в с. Вербовіј, алекс. пов., катериносл. губ. од баби в 1874 р.).

Слова в 9-му віршу «ој, служив же ја *сьому* пану» показујуть, шчо подібниј до цього варјант співавсь в на-

[1]) Замісць: та засила.
[2]) Заміспь: із Москвоју.

бігах і походах запорозців 1734—1739 р. в крајінах, підданих самому Хану: в Криму ј у степах Ногајських і Білгородських: вже в 1734 р. запорозці вскочили в Крим, зрујновали одно татарське село, з котрого вивели полону 400 сімеј. (Соловьевъ, XX, 73). В 1735 р. дві тисьачі запорозців, при шести тисьачах козаків гетьманців були в поході (несчасливому) ген. Леонтьјева на Крим. В 1736 р. три тисьачі запорозців, при чотирьох тисьачах козаків гетьманців, були в поході Мініха в Крим і помогали брати Перекоп, Козлов, Бакчисарај і Кинбурн. В 1737 р. запорозці јіздили в човнах по Чорному морьу ј рујновали татарські береги до Бендер. В 1738 і 1739 рр. запорозці перевели Лессі через Сиваш і помогли взьати кріпость Арабатську. (Скальк., Ист. Нов. Сѣчи, II, 109).

Јак по всьому видно, наш варјант зведениј (устно) з кількох; возможно, шчо він вбрав в себе слова ј вірші, котрі зложені в ріжні часи. Може бути, шчо в имені «Голесино» заховалось имја ген. Лессі, в котрого војську в Польшчі були ј козаки гетьманці в польських походах 1733—1734 рр. ј котрого вјсько перејшло потім через Польськиј крај до Дніпра, — а звідти, јак бачили ми, ходило на Крим.

Вірші 15—20 дуже попсовані в цьому варјанті. Та имја ріки Бога все таки мусить бути в них не случајем, а мусило зостатись з варјантів, котрі склались в часи походів Лессі ј Мініха (1737—1739) коли московське військо з украјінцьами не раз ходило над Богом і коло јого. (Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 104, Соловьевъ, Ист. Россіи, XX, 121, 139, 156). Најбільш було проходу над Богом в 1739 р. (див. вишче).

8.

Наварили ьлахи пива, та не зшумували,
Мали вони собі військо, та не шанували.

А велика наша Вкрајіна, та нігде прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькиј діти.
Витоптала малі діти, а старих порубала,
Молодују чельадоньку у полон забрала.

Ми служили пану Хану, тому Бусурману
А тепер шче послужим Восточному царьу.
Шчо Восточниј царь милостивиј не дојмаје віри,
Посилаје Галичина, шчоб не було зміни.
— «Та бери ж ти, Галичино, льашськоју стороноју,
А ја піду із Москвоју слідом за тобоју.
Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвоју по вельможних панах».—
Шле мене пан до Дунају, а ја ј сам не знају;
Козак льаха зострічаје, шапки не здіјмаје.
Кинувсь льах до канчука, а козак до дрьука:
— «А тепер же, вражиј льаше, с тобоју розлука!»

(Запис. в с Вознесенці, над Дніпром, в александр. повіті, катеринославськојі губ. Јак. Новицькиј в 1874 р.)

Може бути, шчо 1—2 вірші цього варјанта зклались шче за часи Б. Хмельницького, — бо вони добре підходьать до тих слов, котрі в Літопису Величка вложені Б. Хмельницькому, јак він одпускав у 1653 р. викуплених у татар польаків: «Панове Поляки, здаетмися же уже отъ сего часу вѣчне зъ собою разлучимся, ми будемъ не ваши, а ви не наши; якои шкоди никогда ви себѣ нагородити не возможете, а ни ми ку награжденію вамъ оной явимъ склонность нашу, поневаж не отъ насъ до того станулъ початокъ, але отъ васъ власныхъ; не мѣете тоди ви того жаловати, що зъ доброй своей воли, албо неразумія и легкомыслія утеряли и погубили.» (Лѣт. Сам. Величка, I, 160).

Возможно, шчо пісьа того, јак в цьу пісньу вставлено було имја Голицина, і коли вона прилагодилась до пригод з часів переходу олешковських січовиків під урьад московськиј в XVIII ст., то јіјі співали ј так, шчо замісць слов *льахи, льах,* — казали *турки, турок,* — шчо потім в неписьменному народі забулось. Цьа підстава *льаха* замісць *турка* ј на виворот могла робитись тим легче власне в поході 1739 р.

В часи того ж походу поновилось і те, шчо було в поході 1711 р., коли теж московське військо јшло на Турка через землу держави польськоји. Јак тоді царь Петро I, так тепер московські генерали (Мініх, Румјанцов і др.) бенькетували з польськими панами (Марковичъ, Днеsн. Зап.

тись, шчо јіј можна буде взьати під себе всі степи над Азовським і Чорним Морем, од котрих вона мусила зовсім одректись післьа Прутського походу 1711 р., а також і Правобічну Украјіну, котра шче ранішче була одступлена до Польшчі, або під пустиньу між трьома державами: Россієју, Польшчеју ј Туречиноју [1]). Тоді шче за Россієју зостававсь Дербент, за Кавказом, а перед Кавказом вісько россіјське насувалось на Кабарду ј степи Кубанські, котрі вважались підданими Ханові. Тим часом шах перськиј војував з султаном турецьким,—шчо було на руку врьадові россіјському. В Европі ж тоді збирались усі держави војувати за спадчину Цісарьа, котриј хотів передати всьу своју державу в Італіј, Німечині ј Австріјі з Венграми,— своіј дочці. Порьад з тим в Польшчі ждали смерти корольа Августа II ј вибору нового корольа. Між польаками багато хотіло мати королем Станіслава Лешчинського, котрого вже перед тим вибирали проти Августа II (німцьа, електора саксонського) ј за котрого стојав і шведськиј король Карл XII. До Стан. Лешчинського тоді пристав був і Мазепа, ј Орлик, а на час і запорозці. Тепер можна було ждати, шчо післьа смерти Августа II шведськиј урьад впјать стане за Лешчинского, а за тим пустить в ходу впјать і Орлика, котриј безпремінно обернетьсьа до запорозців. За Ст. ж Лешчинського, ј значить за Орлика, стојав і урьад турецькиј, — а далі ј французськиј. От через це все россіјському урьаду було вигодно одвернути запорожців од Хана ј од турків, — та шче мати јіх за собоју на случај походу в Польшчу через правобічну Украјіну, в котріј здавна льубили ј слухали запорожців. На тој же час в урьаді россіјському в Петербурзі ј на Украјіні керували не москвини родом, — котрі з часів Петра ј Мазепи булі злі на украјнців, а німці, — котрі, добивајучись сили державноји ј слави, раді були вжити дльа

---

[1]) В 1732 р. фельдм Мініх казав французькому послу Маньјану: «Нам важко переносити, шчо Азов у турок; може, ми підемо виривати јого з оружжьам в руках, коли не вдастьсьа добути јого миром, проміньавши на Дербент. Окрім Туречини — Польшча; польаки не вдовольньајуть нас: коло Кијіва лежить крајіна, котра, по вмовам, мусить зоставатись порожнеју, — а польаки осельнјуть јіјі, — і ким же? бігунами з Россіјі, котрих прјмајуть радо і котрі купами пересельајутьсьа в Польшчу». (Солов. XIX. 351).

того ј украјінців з запорожцьами. Најгарьачішче до того бравсь впорьадчик Украјінскоји Лініји, ген. гр. Вејсбах, з Цісаршчини, котриј побув і в Польшчі ј упевнивсь, јаку послугу можна вжити з запорожців і в польських справах, і в турецьких. Він то ј узьавсь влагодити переход січовиків з під ханськоји протекціји під царську. В усьому цьому ділі Вејсбах обертавсь до запорожців з јак најбільшоју пошаноју, јак до льудеј зовсім вільних.

4 Апр. 1734 р. Вејсбах писав у Кош, шчоб одповідали Ханові про свіј одход з під Олешків так: „что вы люди вольные, но что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновенію Кошъ свой строите, это все тіе мѣста ваши собственныя, котрыми вы черезъ нѣсcотъ лѣтъ безпрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и и что въ оныя мѣста, яко вамъ принадлежащія, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣетъ и что для того этимъ мѣстамъ между обѣими имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ. Что съ россійской стороны никакой крѣпости къ вамъ не строится и изъ россійскаго войска при васъ не обрѣтается, а строите Кошъ свой, по своему древнему обыкновенію и то на собственныхъ своихъ земляхъ... а себя до послѣдней капли крови своей, въ тѣхъ древнихъ и праведно принадлежащихъ земляхъ, защищать и оборонять станете“. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 74—75). Опісльа того, — коли січовики не здались на «прелестні письма» од Орлика ј Хана ј одіслали јіх Вејсбахові, — тој посилав запорозьскиј лист до цариці, — в котрому січовики прохали, шчоб в усіх умовах Россіји з Туречиноју «упоминалось, шчо та сторона, де стојіть Кош, з давніх часів Війську Низовому належить і ніким не розграничена», — то б то вільна; — Вејсбах хвалив горду думку січовиків служити, по указам цариці, — «всьому великороссіјському ј малороссіјському народу стражниками» (Лист Вејсбаха в «Кіевск. Старинѣ», 1882, IV, 130—131).

Не забаром московська залога таки увіјшла в Січ (в 1735 р.) післьа спільного походу на Крим, а далі ј осіла під самоју Січчьу, в Новосіченському Ретрашементі, (в 1736 р.) — а наставшиј післьа Вејсбаха начальник війська на Півдньу Россіји гр. Мініх опасувавсьа запорожців, — та все таки ј він спершу не виступав

јавно проти волі запорожськоїј досить потурав січовикам. В 1737 р. Мініх писав в Петербург, взьавши Очаков, — шчо тој город „пересѣкаетъ всякое сухопутное сообщеніе можду турками и татарами и при томъ держитъ въ уздѣ дикихъ запорожцевъ“. (Сол. Ист. Р. XX, 119) Скоро післьа того Мініх звелів збудовати верфь вишче Січі ј писав з цього поводу: „Поступками запорожскихъ козаковъ я очень доволенъ; всѣ мои предписанія они исполняютъ, жалованіемъ и провьянтомъ удовольствованы, — кромѣ того получили большую добычу въ нынѣшнюю и прошлогоднюю компанію, и потому очень довольны, прислали ко мнѣ депутатовъ съ благодарностью. Хотя они люди дикіе, но своевольныхъ теперь между ними не много, и нельзя думать, чтобы они могли затѣять что нибудь противное; строеніе верфи не можетъ ихъ раздражать, потому что она выше ихъ Сѣчи и не въ близкомъ разстояніи: однако за поступками ихъ я прилежно наблюдаю.» (Там же, 124—125) В 1739 р., коли Хан і Орлик писали листи до запорожців, одвертајучи јіх од „протекціјі непријазноји Москви“, а Орлик страхав запорожців, шчо воны „Москву собі в Січу допустили, все рівно јак би змiју коло грудеј своjіх пригріли і тим отчизну своју ј себе згубили“, — Мініх вислав запорожцьам хліб і гроші ј писав в Петербург: „При нынѣшнемъ походѣ запорожцевъ на судахъ съ генераломъ Фонъ-Штофелемъ и сухимъ путемъ и при надежной командѣ въ Сѣчи, никакой опасности быть не можетъ, и къ Татарамъ пристать имъ не для чего, потому что Татары сами голодны и кромѣ того здѣсь при мнѣ (в Кијеві) до 500 человѣкъ изъ лучшихъ запорожцевъ“. Мініх думав ліпше приманити кошову старшину ј, посилајучи в Січ 6150 рублів жалуваньньа, велів 4000 роздати прильудно козакам, — а решту, 2150 р., поділити потајно кошовому ј старшині. Так і зроблено, — звісно, проти товариського січового звичају. Та зараз же кошовиј Тукала одписав Мініху, шчо товариство, почувши про ту тајемну подачу, напалось несподівано на старшину, побило јіх і пограбовало ј те, шчо в них було ранішче. А післьа того приjшов другиј рапорт до Мініха, шчо Тукалу скинули ј шчо він вмер, — а вибрано нового кошового. Мініх писав: „хотя таковыя ихъ запорожскихъ козаковъ поступки весьма не пристой-

ны и волѣ ея величества противны: однако при нынѣшнихъ обстотельствахъ ничѣмъ огорчать ихъ нельзя, тѣмъ болѣе, что новый атаманъ человѣкъ добрый и къ службѣ ревностный". (Соловьевъ, Ист. Р. XX, 153—156)

Такі намови, јак Вејсбахови, ј таке потураньньа, хоч би јак Мініхове, одвертало запорожців в кінець од татар і јіх спільника Орлика, — котрого листи вони одсилали, не читавши, до московського урьаду, — або одписували на них гостро; — теж саме прибавльало запорожцьам охоти служити „Восточному царьу" ј піддержувало в них тој дух, котриј видно в нашіј пісні.

Тільки в 15-му віршу варјанта 8-го:

Шле мене нан до Дунају, а ја ј сам не знају,—

видно слід того, јак запорожцьам почала таки докучати јіх служба. Вірна з Туречинoју затьаглась, — походи були далекі ј највільш несчастливі, — а тим часом через війну торг запорожців з Кримом перестав. В 1738 р., коли кошовиј Білицькиј був з Мініхом в Дністровому поході, — під Аккерман і Бендери (можна сказати: „до Дунају") то з Січі јому написали великі докори за јого „теперішніј неслушниј поход": — «Чего не можетъ изъ стариковъ войска нашего запорожскаго сего и сказати: дабы кошовый съ бунчукомъ и прочими клейнотами по пустыхъ мѣстахъ или по редутахъ крѣпости могъ чинити, але повиненъ Коша смотрѣти. А то еще къ намъ пишете разъѣзды чинити и прочіе походы показуете водою и сухимъ путемъ, не располагаючи, якое теперешняго часу стоитъ время и о томъ не разсуждаете, что впередъ можетъ чиниться, ижъ непріятель около насъ навѣсомъ, навѣсомъ ходитъ... чего боже сохрани! и послѣдней кучки (Січі) не утратили бъ и чести отъ старыхъ годовъ заслуженной такожъ и клейнотовъ войсковыхъ дабы не утратить... За що и теперь сего часу пишемо къ вамъ пане кошовый и васъ пановъ атамановъ просимо и всего товариства старшаго и меньшаго, дабы все отложивши, напрасно не пишучи еденъ къ другому, до Коша маршъ свой показовать могли... О що просимо милостей вашихъ добиватись отпуску до Коша... Можно бъ и по всякъ часъ добыватись, бо „кто торкае тому отчиняютъ". (Скальк. Ист. Н. С., II, 106—107).

В кінці чотирьох років війни, запорозці дуже знишчились. В 1735 р. в поход на Крим запорозці виставили в робочу пору (рибальства) 8.000 війська, (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 91). Б 1736 р. Мініх писав, шчо запорозці на кожного чоловіка мајуть по двоје по троје добрих конеј, самі льуде добрі ј бадьорі, добре зоружені, так шчо з 3—4000 таких льудеј можно побити усе војсько (16000) гетманців, — обідраних урьадом. (Сол. Ист. Р. XX, 98) Після Хотинського походу 1739 р. запорожці жалілись, — і по правді, — шчо втратили половину товариства, а друга половина вернулась „голодна, боса ј гола“ до коша, де не було шче ні церкви, ні валу, ні хліба, ј де зостајучі товаришчі або померли од чумы, або [годувались хлібом, шчо јім з милости давали з московских магазинів, заложених на Дніпрі (Скальк. И. Н. Сѣчи, II, 110). Тільки тим і могли запорожці помјанути ці чотири роки служби Восточному царьу, котриј јім все таки не дојмав віри,—шчо зірвали злість своју на Туркові ј на Льахові!

Ми бачили, шчо це не справдило повсегдашніх надіј запорожців і всіх украјінців вирвати правобічну Украјіну із льашських рук, — і шчо стан тоіј Украјіни пісньа двох походів московсько-украјінського війська через неји не ні в чому не змінивсь. За те значно змінивсь стан Запорожьжьа післьа війни Россіјі з Туречиноју. Перш усього в саміј Січі сіла ј зосталась московська залога, дльа котроји незабаром зроблено кріпость. — „*Новосѣченскій ретраншементъ*“. Потім по мировим умовам між державами Турецькоју ј Россіјськоју (в Білграді сербському 18 Сент. 1739 р., і в Ніссі 3 Окт., ствержденому в Константинополі 28 Дек. 1739 р.) і по погрьаничниј згоді (інструмент) між комисарами турецькими ј московськими (на Інгулі 4 Нојабрьа 1740 р.) ствержденіј в Константинополі 26 августа 1771 р., і по другому *інструменту* на р. Великіј Берді 12 Окт. 1742 р.) всі землі запорозські, котрі, јак ми бачили, гр. Вејсбах признавав власними запорозськими, на котрі не мајуть права ні Россіја, ні Туречина, признано було земльами власними Россіјі (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 110—111. Замысловскій, Атласъ, 18) Царськиј урьад, значить, дістав право зробити з ними, шчо вгодно. Він незабаром і став роздавати јіх другим висе-

ленцьам, напр. сербам, а далі ј зрујнував Запорожьжьа. Тоді то склались слова пісні, в котрих запорозці жалкували, шчо поклонились Москалеві,—або Восточномму царьу,

Ми ж јого не знали, — (див. вишче на стор. 25).

а далі, коли запорозці знов мусили тікати до Турка, то в пісньах почали називати „Восточним (прихильним до них) царем“ самого султана турецького:

Тепер же ми, славні запорозці, в великому жальу,
Шчо не вміли склонитисьа Восточному царьу:
Склонилисьа ж ми Москальу — з великого жальу;[1])
Тепер же ми, славні запорозці, трохи не пропали.

(Запис. Дм. Лавренко в м. Багачці, миргородськ. пов., полт. губ. в 1862 р.).

---

[1]) Замісць: Ми ж јого не знали.

ПРИЛОГИ.

I.

ПИСЬМЕНСЬКІ ВІРШІ ПРО ЗАПОРОЗЦІВ ТОГО ЧАСУ.

Вишче (стор. 42) була згадка про спільність січовиків з пісьменними льудьми на городовіј Украјіні, осередком котрих була кијевська академіја. Цьа спільність не переривалась і в часи Олешковськоји Січі. Звісно, тоді украјнскі письменні льуде, вивчені в духовних школах в повази до царів, а надто старші духовні, котрих московськиј урьад за царьа Петра I і зараз післьа того дуже шанував, јак більш пісьменних, ніж москвини, — дуже не похвальали того, шчо запорожці одступили од „царьа Восточного“ до Бусурмана.[1] Тільки ж вони більш жалкували за те на запорожців, ніж проклинали јіх, і раді були повернути знов до царьа Восточного ј у спілку з городовоју Украјіноју, славне рицарство низове. А коли це ј сталось, то пісьменні льуде в Киіјві показали тому велику радість, котра ј вилилась у віршах. Ті вірші, певно, не були не звісні ј у Січі ј мусили показати примір де в чому ј дльа пісень запорожських, де јакі слова в котрих подібні словам в віршах письменських.

Старішчі з таких віршів — Феофана Прокоповича, архијепископа новгородскаго, котриј був колись профессором

[1]) Про те ј духовні не були довольні московськими порьадками на Украјіні. По крајніј мірі Орлик писав до Січі, шчо об тім «часто черници зъ манастырей кіевскихъ и иныхъ украинскихъ, чрезъ Солоникъ купами до горы святой Афонской переходячи и розніи купцы упевняли и плачь людской объявляли». (К. Стар., 1882, IV, 117). Порівн. в «Трудахъ Кіевск. Дух. Академіи, 1877 г., Дек., 806, звістку про «собственноручное письмо бѣлгородскаго епископа Іоасафа Горленка къ какому то полтавцу, отъ 16 Іюня, 1763 года, между прочимъ съ жалобами на тогдашнее презрѣніе къ малороссіянамъ и пребѣдное отечества состояніе».

в кијівській академіјі. Названа вона: «Кајушчијсьа Запорожець».

Что мнѣ дѣлать, я не знаю,
А без вѣстно погибаю.
Забрілъ въ лѣси не проходни,
Въ страны гладни и безводни.
Атамани и гетмани!
Попалъ я въ ваши обмани:
Пропадѣть ви за пороги,
Лишь би не сбиться съ дороги,
Не впасть би мнѣ въ сильни руки,
Не принять би страшной муки.
Иду же я на путь преждній
Подъ кровъ мнѣ зѣло надеждній
Прогнѣвалъ я самодержца
З малоразсуднаго сердца.
Да мой же въ томъ разумъ твердій,
Что Богъ и Царь милосердній:
Государь гнѣвъ свой отставитъ
И Богъ меня не оставитъ.

(Н. Петрова. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. Кіевъ. 1880, 18).

В віршу 3-му нагад на *ліс* порівн. з словами: сами ми у *лісі* в № II. Ци вірши мусив написати Прокопович коло 1728 р., коли січовики почали часто писати об тім, шчо б вернутись до царьа Восточного і коли вони частішче перебігали в Гетьманшчину. Наврьад, шчоб вона написана була за Петра I, а тако ж, певно, ј не при цариці, — бо в ніј говоритьсьа про *государьа*. Скорше всього вона писана за Петра II. Вірші 5—10 показујуть кајушчогосьа запорозцьа в дорозі, покинувшого отаманів за порогами; він бојітьсьа, јак би јого не замучено. (Порівн. № VIII).

Час царьуваньньа Петра II, післьа того, јак зкинуто Меншчикова ј поновлено було на Украјіні гетьманшчину јак раз збудив було надіју в пісьменних украјінців, шчо Украјіна може жити під царем Восточним на волі, „по пунктам Богдана Хмельницького“. Цьа думка вилилась јасно в діјі, писаніј виршами, дльа театру, — „Милость

Божія Украјіну свободившаја“, зложенij мабудь Феофаном Трофимовичем в 1728 р. [1]) Так в кінці діjі „Смотрѣніе“ (Providentio) каже Украјіні, шчо

Непобѣдиміи на земли и на морѣ
Монархи Россійскіи, поборники суще
Иже благочестія, зловѣрныхъ бодуще:
Тебе въ твоей потщатся пособляти нуждѣ;
Не лишатъ тя помощи своей, аки чужды...

Далі „Смотрѣніе“ каже, шчо

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный,
И за величество дѣлъ, Великій названный і т. д.

А коли Украјіна жахајетьсьа ј скрикује:

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушитъ!

То „Смотрѣніе“ вспокојује јіjі, кажучи:

Стой не бойсь, за камень первий сокрушенный,
Камень другій, не меньшій, будетъ положенный;
Петръ, глаголю, имени Вторый таковаго,
Монарха Всероссійскій, Бога всеблагаго
Милостію увѣнчанъ, не дастъ ти упасти,
Не дастъ и славѣ твоей всячески пропасти і т.д.[2])

Кінчајетьсьа дія хвалоју Богдану Хмельницькому, «вождьу військ запорожських трепету мерзьким унijатам, древнеј козацькиј слави соблюдательу“, — шчо „прогнав льахов за Віслу“ і т. д.

Коли знов појавивсь коло Украјіни Орлик, а в Польшчі Ст. Лешчинськиј, тоді письменні прихильники московськоjі протекціjі на Украјіні нальагли на спомини староj війни з Польшчоју. Прокопович, котриј саме перед тим піддержав царицьу Анну проти московського панства (Голициних і инших) і котриј був дуже пријазниј з правительами німцьами, послав на Украјіну вірші проти Ст. Леш-

[1]) Петрова. Оч. изъ ист. укр. лит. XVIII в. 51. Другі вважајуть цьу діју за працьу Феофана Прокоповича. Перепечатку јіjі див. у Антоновича ј Драгоманова, Истор. П. Малор. Народа. II.

[2]) Ант. и Драгом. II, 161—162. Славоју — звалась на Украјіні вольа; дальше «Смотрѣніе» говорить про гетьмана Данила Апостола ј про Академіју, з котроjі пророкује вітіј, тонких философов, богословов і т. д.

чинського.[1]) Коли саме тоді запорозці перејшли в московську протекцију, то в кијевськиі академіји дуже тому зраділи. Тоді архијепископом в Кијіві був підручник Феофана Рафајіл Зборовськиј, котриј добре захожувавсь і коло академіји.[2]) Він прислав запорожцьам через Вејсбаха лист, в котрому благословльав будувати церкву в Новіј Січі на Підпільніј і дуже хвалив „Воска Запорожського Православныя Святыя Восточныя церкви сыновъ къ церкви божіей горливость“ і т. д.[3]) Профессори кијівські писали вірші, в котрих славили згоду січовиків з царством россіјським і виступали проти Ст. Лешчинського ј бунту, котриј всильувавсь внести на Украјіну Орлик. Вірші ті вставльались в театральні діјі, котрі преставльались студентами ј городьанами в Кијіві прильудно ј котрі, певно, бачили ј запорожці, шчо пробували там.

Так саме в тој рік (1739), коли по весні Орлик написав шче один лист до Січі, котриј кошовиј не роспечатавши послав Мініхові, шчо тоді був коло Кијіва, мајучи при собі 500 чоловіка запорозців[4]), — преставльалась в Кијіві театральна діја «Образъ страстей міра сего», в котріј виведено Россіју, — јак *Беллону*, Запорожьжьа, јак *Марса*, а Орлика, јак *Бунт*.[5]) Ось 5-та сцена 2-го акту, в котріј виводьатьсьа всі оці лицедіјі:

«Исходитъ Беллона хваляся крѣпостію своею и призываетъ къ себѣ воинствующихъ.

Крѣпость моя и сила толь многа повсюду
    Коль отъ начатка міра не бяше отнюду.
Сильна и славна въ свѣтѣ предзрюся едина,
    Всякаго взираю нища и лицарска сина,
Коль многи грады и царства, коль преславни бяху,
    Иже крѣпости своей лѣтъ многихъ желаху.
Азъ вся сія премѣнихъ въ единъ часъ, воскорѣ,
    Всякъ вождь: аще на земли, аще и на морѣ.

---

[1]) Петровъ, 71—72, примітка. [2]) Петровъ, 67—86.
[3]) Скальковскій, Ист. Н. С., II 64. [4]) Соловьевъ, XX, 154—156.
[5]) «Образъ страстей» напечатаниј д. Голубевим в Трудах Кіевс. Дух. Академіи, 1877, № 9: д. Голубів дума, шчо діју цьу не грали в Кијіві, а шчо вона писана була кијівським вченииом дльа Смоленськоји новоји школи (тамо ж, 577). Д. Петров, здајетьсьа нам, вірнішче дума, шчо діја була писана дльа нового будинку кијівськоји академіји 1739 р. Очерки, 87—88).

Мною царіе свою розшириша славу,
    Ихъ же вѣнцемъ приодѣхъ и украсихъ главу.
Моимъ щитомъ таковый славенъ будетъ всюду,
    Ему же азъ повсегда помощница буду.
Кто храбрый во войнехъ или славенъ въ бою,
    Прійдетъ и поклонится, да живетъ со мною.
Да прійдете отъ востока, запада, юга,
    Аще мене кто хощетъ пріяти за друга:
Сего вознесу, вѣнцы увѣнчаю главы
    И укрѣпляя буду во моей державѣ, вся дающе славы.

Приходитъ къ ней Марсъ съ воинами.

Слышащъ твою державу и силу, госпоже,
    Яко никто противу тебе стать не може;
Всяка тебе не можеть быти соравненна
    Честь, власть, сила и крѣпость во всѣхъ мужественна.
Силы твоей трепещутъ грады утвержденны,
    Сей бо и мы да будемъ во вѣки причтенны.

Беллона отвѣщаетъ къ нему.

Владычицу почтосте мя нынѣ едину,
    Всяческими достоинствы владущую выну.
Никто же бо крѣпчайшій мене изъявися
    И мужеству моему всякъ не соревныся:
Никто во брани можетъ безъ мене творити,
    Кромѣ кто со мною можетъ побѣдити.

Марсъ.

Аще мя славна дѣлы воински мнятъ быти,
    Обаче нѣсмь имѣяй, чимъ я украсити,
Того ради ко тебѣ притекаю явѣ,
    Да пріимеши мя мужа ко твоей державѣ.

Беллона.

Подъ мое владѣніе пріиму тя свободна,
    Егда моя заповѣдь будетъ ти угодна.
И ничтоже отъ тебе храбра потребую
    Токмо вѣрности твоей ко себѣ взыскую.

Марсъ.

Всего себе, госпоже, тебѣ полицаю,
    Сердцемъ служити тебѣ всегда обѣщаю,

И яко по всѣхъ вещехъ добрѣ услужити
Желающе, пребуду незнаючи льстити.

Беллона даетъ дары.

Аще тако благо, что хощете быти
Вѣрни даже до смерти и со мною жити, —
Пріймѣте знаменіе службы сеи толико,
Обладайте носяще имя превелико.
Азъ памятствуяй всегда буду о васъ знати,
Понеже соизволихъ ко себе приняти,
Вы же ко мне сердечну службу приносѣтѣ
И что вамъ есть вручено добрѣ сохранѣте.

Марсъ со воины своими благодаритъ за дари.

Когда твоей милости сподобихъ ся быти
Участникомъ, и благій даръ себѣ имѣти,
Коимъ и тебѣ приобращу славу,
Свою же увѣнчанну во честь тебѣ главу,
Поклоняяй пребуду приемъше побѣду,
Во бранехъ се первѣй въ честь тебѣ изыиду.

Воинъ первый.

Не вѣмъ како за сей даръ честь тебѣ воздати;
Аще и недостоинъ бѣхъ сій воспріяти,
Но во твою честь въ брани біяйся явлюся,
Побѣду воспріемше, тебѣ *поклонюся.*

Воинъ вторый.

Се симъ себѣ прибуду защищаяй благо,
Тебѣ во хвалу дѣло приносящъ предраго.
Никто же насъ отъ твоей да превратитъ славы,
Донелѣ же смерть наша непостигнетъ главы.

Бунтъ желаетъ отвращенія Марсова.

Что се слышу тощно и весьма ужасно,
Яко Марсъ поработися Беллонѣ напрасно?
Но невѣмъ сего, аще не хитрѣ вловленный
Или изволеніемъ власнымъ преклоненный.
Кто ему сія на мысль наведе совѣти,
Что Беллонѣ восхотѣ себе покорити.
И кую славу имать сіе сотворивый,
Въ чести ли премногой быти восхотѣвый?
Азъ вся готовъ быхъ за тя умертвити силы,
Каковы въ Беллонѣ отъ рода не были.

Се скорблю и сѣтую сего неутолнѣ,
Яко въ Россію внійде тщета самоволнѣ:
Но нехощу, нехощу имъ причастникъ быти,
Се сія вскорѣ потщуся разорити
Дотоль имамъ тщательнѣ бунты составляти,
Донеслѣже силу ихъ потщуся отъяти.

Является сему обѣщаніе, претя смертію.

Аще тако сотворишъ, яко речешь нинѣ
Се вскорѣ будеши въ смертной падъ долинѣ.
Азъ тя вскорѣ злого сотвору страждати,
Донелѣ не престанешъ сія помышляти.
Хощеши ли всецѣлымъ отъ сей казни быти,
Да не будетъ ти сіе дѣло сотворити.
Аще же и сотворишъ, се мечъ твой на главу
Обратится вскорѣ, испраздняяй славу.

Бунтъ отвѣщаетъ на сіе:

Ниже мало твоея смерти убѣгаю,
Ниже будущой казни горцѣ устрашаю.
Хощеши мученіемъ ты мя престрашити,
Ничимъ мя возможеши во семъ запретити.

Къ нему приходитъ отмщеніе.

Что глаголеши дерзко въ себѣ, о трекляте,
Душепагубный всѣма россій супостате?
Гдѣ еси таковую своеи державы
Воспріялъ крѣпость, яко претишь наша славы?
Небоишилися сій противящъ ся власти?
За сіе ти треби есть воскорѣ препасти.
Всякъ противяйся власти, противится Богу;
Вижду, яко отъ него казнь примеши многу.

Обѣщаніе.

Истинна се речеся; ибо вознесенный,
Силою Божіею будеши сотренный.

Бунтъ.

Не невѣмъ, како дерзнешъ ко мнѣ приступити,
Вскорѣ подъ мечъ главу нелѣть покорити.

Отмщеніе.

Ты ли на насъ восхощешъ мечъ нынѣ подъяти?
Се ти казнь такова изволь воспріяти;

Мечъ твой на твою главу обратится нинѣ,
Тебе же въ темной земля затворитъ яскинѣ.

Бунтъ.

Помилуйте мя: мало отъселѣ небуду
Вашему грозному противиться суду.

Отмщеніе.

Гряди, враже міра! пріймеши по дѣломъ:
Насѣялъ еси вражду по всѣмъ предѣломъ.

Обѣщаніе.

Добрѣ связяти, да не избѣгнетъ отъ руку,
Но да пріиметъ казнь, и горькую муку.

Бунтъ.

О горе мнѣ, горе лютѣ! ослабу дадѣте
Или воскорѣ мене мечемъ посѣцѣте.»

Далеко зрозумілішча льудьам друга діја того часу, — „Комическое дѣйствіе“ ієромонаха Митрофана Довгалевського, профессора, написана в 1736 р. В тіј діјі проміж показами Рождества Христова, вставлені смішні покази,— інтерльудіјі,—і третьа інтерльудіја всьа написана навмисне про згоду Січі з Москвоју проти льаха Стан. Лешчинського.

Ось та інтерльудіја так, јак вона напечатана в Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» (1865, февр.) жаль, шчо не цілкомъ.

«Виходитъ козакъ, до которого виходитъ ляхъ на влови, козакъ схоронится; потомъ виходятъ къ томужъ ляху подданіи съ поклономъ.

Интерлюдія начинается думкою козака, которую приводимъ всю вполнѣ:

1. Мати моя старенькая, чи ты мнѣ раденкая.
Моей молодости. 2.
Бувъ у турка подъ руками, а въ татаровъ з кайданами
У самой жалости. 2.
5. Да вже правда теперь нема добра всюди,
Дармо працюемъ, выставляемъ груди.
Богъ выручивъ мя оттуда, а теперь мѣсця не найду.
Въ дому не сидѣть.

Лѣси, поля спустошенни, луга, сѣна покошенни,
Пороспускавъ дѣти 2.
Только жъ правда що треба взираты на Бога,
Той всѣмъ есть въ добичи простая дорога,
Пойду знову на сѣчь, маты! Пойду долѣ внизъ шукати
Козацкая доле! 2.
А че и буду потугою а въ москаля заслугою.
Мати жъ моя Олее! 2.
Спитаю, чи не буде хочь на низу добра,
Чи не трапится де поймати лиса або бобра.
Буду турковъ воевати, мечемъ славы добувати
Буду војевати. 2.
Кармазини з луданамы, шаты драти з султанами,
Совсѣмъ буду брати, з очей не спускати. 2.
Егей колибъ впять якъ була козацькая слава,
Щобъ роспустилась всюди якъ перьями пава
І щобъ зацвѣла знову якъ рожа у лѣтѣ
Якъ Богъ позволитъ побрать турецкіи дѣты
Або льаховъ на той·часъ трапится поймати
І сѣмъ кіемъ козацкимъ по ребесамъ да́ти.

«Къ концу этого монолога выходитъ ляхъ на полеванье и разсуждаетъ самъ съ собою: «вотъ теперь время къ моему полеванью и есть много перепелокъ пестрыхъ для охоты. Хоть я имѣю пестраго ястреба, охочаго до перепелочекъ, не очень лѣниваго, однако желалъ бы отъ подданства своего, чтобы принесли ястреба другаго, который бы могъ поймать двѣ или три или больше хоть до двухсотъ паръ», Въ отвѣтъ на его желаніе являются литвины, его подданные, на поклонъ своему господину. Старшій изъ нихъ предварительно учитъ младшихъ, какъ привѣтствовать пана: «ото такъ буду гаварицъ: на здоровье табе пане, нехай и панеи стане і всѣмъ дзьеткамъ вашимъ, нехай станіе се гето тутъ приходомъ нашимъ». Но пану не понравилось такое привѣтствіе: «что такое, хлопы, теперь вы мнѣ говорите? — а панскаго гнѣву не знаете?»

Лит. Нѣтъ, моспане, мы къ тебѣ съ поклономъ пришлѣ
И соколю мацъ да твоей милосцѣ приніеслѣ.
Ляхъ. Какой же то поклонъ ужъ теперь бываетъ,

Когда хлопы въ глаза мнѣ смѣются:
Возми-ка хлопче, проволочные веревки.
Хлоп. Ужъ готовы.
Ляхъ. Возьми-ка, хлопче, самаго войта, какъ старшаго.
Бей, тузь, валяй, паляй, бей хорошенько, также и другаго.
Что за диво мнѣ и какая бѣда — хлопа забить, убить какъ негоднаго сына!
Лит. Нужъ моспане и меніе еще прохварасцѣ,
А прохварасцѣвши тай до дому пусцѣ.
Ляхъ. Хорошо; идижъ хлопче, дай же и тому,
Сто кіёвъ отмѣряй также и другому.

«Расправившись съ подданными,—ляхъ дивится хлопской отвагѣ: «знать москаль либо козакъ ему помогаетъ». Имя козака вызываетъ у него воспоминаніе о прежней славѣ Польши, когда у него «подданство въ Кіевѣ было, гдѣ онъ былъ губернаторомъ», и онъ строитъ завоевательные планы насчетъ Украины, что поляки могутъ отобрать не только Кіевъ, но и села, принадлежащія къ мѣстечку Глухову: «то все мечемъ, огнемъ можемъ завоевать, а Лещинскаго короля снова изберемъ; тотчасъ привлечемъ могущественнаго Гектора, и на помощь пришлетъ намъ отъ своего двора король французскій тысячу другую — третью; мы сами соединимся вмѣстѣ до ста тысячь слишкомъ; будемъ воевать до самой Полтавы, чтобы возвратить прежній гоноръ нашей славы». Затѣмъ призываетъ другихъ пановъ съ своими войсками и убѣждаетъ ихъ стоять противъ натисковъ козаковъ и не жалѣть своихъ головъ: «когда бы пришли козаки, — мы бы канчуками прогнали ихъ въ лѣсъ». Но вотъ является козакъ, призываетъ на помощь москаля, — и сцена перемѣняется.

Козакъ. А до кижъ вы бестелюгы будете звегаты?
Чи то ми васъ не зможемъ кіямы прогнаты?!
Земку, о Земку! швидко давай поратунку
Ось тутъ добичи озмешъ не одну вже сунку,
Тутто вѣд-злота ляхи да вѣд-срібла сіяютъ.
Моск. Што они тебя господинъ панъ казакъ не ругаютъ ли?
Козакъ. Дежъ-пакъ не лаютъ, от-такъ лаютъ, що ажъ лихо.

Моск. Добро ты казакъ! вазми убіерёмъ ихъ тихо.
Полякъ Ну же братья, беритесь за свое оружіе,
Чтобы не потерять ни одного жолнера.
Моск. Козакъ, пріймайся, не бойся, бери съ плечей двоихъ,
А я тотъ часъ уберу долгополыхъ отъ тихъ.
А што здѣсь о рубежахъ они споминали,
Будто ляшонки Украину въ областяхъ держали,
Добро вотъ,—покажемъ рубежи кнутами на спинѣ!
Козакъ. І добре, землячку, щобъ другій памятовавъ,
Да и дѣдчей своей дитинѣ заказав.» [1])

Всьа оцьа інтерльудіја дуже підходить не тільки духом своїім, а ј словами до повишчих пісень, а најбільш до № 9—10. Порівн. вірш 9 думки козака в інтерльудіјі з віршем 9-м в пісні № 8-го, далі увесь початок і кінець думки з початком і кінцем №-ра 9—10. Підходить також до пісень і те, шчо польак збираjетьсьа бити козаків *канчуками*, а козак польаків *кіјами*. (Див. напр. на стор. 94: Ось льашок до канчука, а козак до друка).

Видно, шчо тоді ј козацькі пісні були звісні профессорові, шчо писав інтерльудіју, ј інтерльудіја була звісна козакам. Такі намови письменних льудеј з Кијева мусили піддержувати в Січі тој дух, јакиј видно в пісньах №-ра 9—10-го. Проте інтересно, шчо ј Довгалевськиј, показујучи вже в 1736 р. запорожцьа, шчо повернувсь тільки недавно з під Турка, вклада јому слова, в котрих козак не дуже то радиј тому, шчо знајшов на матері старенькіј, Украјіні, — ј навіть слова, шчо „вже тепер нема добра всьуди!“ Так і пісньа №-ра 9—10 не змінила старих слов: „зажурилась Украјіна, шчо *нігде прожити!*„

Тількі ж јак в пісні козацькіј, так і в профессорськіј інтерльудіјі журба за долеју матері Украјіні не доводила до думки про те, јак би поправити ту дольу, — а поверталась тільки на те, шчоб зірвати злість на Туркові, а шче більше на Льахові,—котрому ј у пісні, ј в інтерльудіјі запорожець радиј „кіјем козацьким по ребесам дати!“ Це послідок того, шчо на Украјіні тоді не було мај же другоји науки, окрім науки церкви Восточноји, Православноји!

---

[1]) Труды Кіевск. Духовной Академіи. 1865. Февраль, 354—328. (Мистеріи и комедіи учителя піитики въ Кіевской Академіи, іеромонаха Митрофана Довгалевскаго. 1736—1737). Петровъ, Очерки, 70—72,

II.

ПРО ФАЛЬШИВІ ПІСНІ ПРО ОЛЕШКІВСЬКУ СІЧ І ПИЛИПА ОРЛИКА

У д. Скальковського, в «Исторіи Новой Сѣчи», напечатано кілько пісень про Олешковську Січ: в II т. на стор. 21, 40, в III т. на ст. 294. Це одні з тих пісень, про котрі д. Скальковськиј говорить: «мы собрали много такихъ пѣсенъ, и хотя по формѣ онѣ не похожи на простонародныя, но такъ любопытны, что нѣкоторыя мы помѣщаемъ въ приличныхъ главахъ». (Ист. Н. С., I, 119). Придивљајучись пильно до тих пісень, вбачајеш, шчо на проти того, вони часто навмисне хотьать бути «подібними по формі до простонародніх», — та все таки по мові ј по складу видајутьсьа јавно сфальшованими.

Така ж сама ј пісньа про Орлика, початок котројі даје д. Скальковськиј, перше јак мов би то «знајденојі јім в бандуриста» (I, 118—119) ј котру він печата всьу в кінці I т. (350—362). [1]) Окрім мови, дуже нерівнојі, јак і стіль, — тут переплутано часи Мазепини (1709) з 1734 р., а при цьому показано письменне знатьтьа запорозських і државних пригод в ті часи, јакого не бува ні в мужицьких, ні в кобзарських пісньах. Та ј склад цејі пісні зовсім не кобзарськиј.

Руліковськиј в својіј книзі «Opis powiatu Wasilkowśkiego» (118) напечатав пісньу про Орлика ј двох јого товаришів, — в котріј він вбача поход Батија з двома ханами на Кијів. Пісньу цьу перепичатав д. Куліш в «Запискахъ о Южной Руси», I, 315—316, јак «Отрывокъ изъ пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ». Д. Костомаров не признаје в ціј пісні нијакого Батија, та все таки вважа јіјі за пісньу про поход Орлика на правобічну Украјіну в 1711 р. (Русск. Мысль. 1880 г. Іюнь, 53—54). У нас јесть ось јака пісньа:

---

[1]) Тепер д. Ск—иј перепечатав јіјі з добавками в Кіевск. Стар. 1882, № IX.

Та славниј город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не прожили добрі льуде,
Та за ворогами.
Тече річка з Ведмедівки,
Тече вона з тиха,
Ој, хто не був в Ведмедівці,
Тој не знаје лиха.

Ој, чи був хто в Ведмедівці,
Јак церкву грабовали,
(Свьашченника?) отцьа Јвана
В річці утопили,
До пристола (до) свьатого
Копиків вјазали
Восковими ставниками
Конеј поганьали,
І ризами, патрахильами
Конеј накривали.

(Запис. Андр. Шевченко в с. Карелівці, звенигор. пов. кијівськ. губ.)

Прирівньавши оцьу пісньу до тијеjі, котру напечатав Руліковскиј, можна побачити, јак незручно хтось переробив оцьу пісньу, вставивши в неjі Орлика з товаришами ј припутавши Кијів до Ведмедовки. Це проста ј јасна пісньа про поход турків на Украјіну за часи Дорошенка в 1677 р. і в 1678 р., коли (в 1677 р.) була взьата турками ј Ведмедівка. (Лѣтопись Гр. Грабянки, 224).

До першоjі половини пісні, записаноjі д. Шевченком, подібна ј пісньа про Ведмедівську попівну, напечатана д. Чубинським, в Запискахъ Югозападн. Отд. И. Р. Географическаго Общества, т. I, 299—300). Чи не підправлено другу половину пісні, напечатаноjі д. Чубинським?

ДОБАВКИ.

ПІСНІ, ЗДОБУТІ, ПОКИ КНИГА ПЕЧАТАЛАСЬ

ДО № II-го

Слова про *государські листи* знајшли ми шче в початку варјанта пісні про Морозенка.

Та літаје ворон, літаје чорниј
Та по глибокіј долині;
Засилаје государь часті листи
По всіј својіј Украјіні:
— «Ој, живіть, живіть, славні украјінці,
Та не бијтесь нікого;
Ој, звојував же государь Шведа,
Шче ј Запорозцьа много!» —
Ој, у неділеньку рано пораненьку,
Вирьажала стара мати
Свого сина в новобранці.
Ој, јак вирьажала та все проклинала
А гіркими словами:
— Ој, не проклинај, стара матусенько
А гіркими словами:
Завтрашніј день по јутру раненько
Та вмијешсьа сльозами. —
Плаче, плаче стара Морозиха
Та базаром ідуче
Јак почули славні запорожжа,
Мед-горілку пјуче:
— Годі, годі, стара Морозихо,
По Морозу тужити,
Сідај з нами, з нами—козаками
Мед-горілку пити
і т. д. і т. д.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., харьк. губ.. од чоловіка Ів. Манджура в 1874 р.)

Виходить, шчо вривки з пісні про *государські листи* вловлено тепер в трьох місцьах, — далеких одно од другого: в Черниговшчині, Бесарабшчині ј у Харьковшчині. Це показује, шчо пісньа цьа була росширена по великіј крајіні. Звертајемо на це увагу збірачів, шчоб пошукували за цеју важноју піснеју.

ДО № III-го

6.

Oј, наробили та славні запорозці
Та великого жальу:
Шчо не знали, кому приклонитисьа
Та которому царьу.
Oј, приклонились та турецькому,
Під ним добре жити.
А за усе добре, — за одно не добре,
Шчо брат на брата бити.

Oј, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Oј, пропало славне Запорожьжьа
Та не пропала слава!...

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі в Добруджі в 1881 р. Х. В.)

7.

Oј, Москальу, ој, Москальу
Oј, шчо так худо робиш,
А шчо наше славне Запорожьжье
Уже в кінець переводиш?
— Oј, не жалујте, запорозці,
Ви на московські генерали,
А жалујте, запорозці,
Да на своји вражі пани;
Бо вони пани, — пребісови сини,
А все вони поробили;
Шчо всі степи, усі плавні
Москалеві уручили... —

А тепер наші запорожці
У великому жальу
Шчо не знали, кому поклонитьсьа,
Да которому царьу?
Поклонилисьа-б ми Восточному, —
Та тој нас не пријмаје.
Ходім служить ми до Турчина, —
Турчин нас добре знаје.
— „Ти, турецькиј царьу, ти, турецькиј царьу,
Змилујсьа над нами:
Пријми нас у своју земльу куріньами.» —
— Ој рад же ж ја, запорозці,
Вашу вольу вчинити
Коли ж ви будете, славні запорозці,
Мені зміну робити. —
— «Ми не будем, — ти, турецькиј царьу,
Тобі зміни робити, —
Бо нас присьагаје усіх сорок тисьач
Тобі вірно служити.» —

(Зап. од Ананіја Ів. Коломијцьа в Добруджі, у Катирлезі 1881 р. Х. В.)

Дуже гарниј варјант. Матерјал, котриј јесть в других, тут склавсь зовсім инакше, так, шчо виробилась мајже осібна пісньа. Інтересні особливо вірші 5—18. Вони показујуть, шчо варјант цеј зложивсь пісьльа 1711—1712 рр., коли запорозці, пісьльа походу Скоропадського проти Камјанськоји Січі, жалілись на панів, гетьманську старшину, навіть більш, ніж на самого Москальа, ј коли в них, коло 1718 р. пробивалась думка помиритись з Москалем.

МІЖ III і IV-м №№-рами.

РАДА В СІЧІ ПРО РУСЬ І ТУРЕЧИНУ

Закричала ластівочка,
Зо дна морьа виринајучи,
Говорили запорозці,
Та по Січі похожајучи:
— «А шчо будем, брати, робити

А шчо будем ми починати:
А чи будемо на Русь іти,
Чи будемо у Турчина проживати?“
— „А чим же нам на Русь іти,
Луччэ будем оставатисьа;
Вже нам, братьтьа, з родиноју
Та ј до віку не видатисьа!“

(Зап. од Антоніја Коломијцьа у Катирлезі. Нојабра 1881 р. Х. В.)

Цьа интересна пісньа могла скластись јак в Олешківськіј Січі, між 1718 і 1728 р., так і в Придунајськіј, післьа 1784 р., коли задунајських січовиків переманьували в Чорноморці. Проте ж ми думајемо, шчо вона склалась скорше в Олешківскіј Січі, ніж в Дунајськиј, — ось по чому:

Початок цеји пісні переророблено в другіј, дуже сплутаніј пісні, шчо напечатана в д. Лисенка, II, № 9:

Ој, крикнула лебедонька, із за хвилі виринајучи,
Заспівали козаченьки, з за Лиману виступајучи.
(або: тај у поход виступајучи)
— „Чи ж нам, братьтьа, на Січ іти, ој, чи тут зімоватисьа?
Навчилисьа батьки наші та і без нас пробуватсьа“.—
Іде козак дорогоју, копіјеју упирајетьсьа,
За ним іде дівчинонька слізоньками умивајетьсьа.
— Ој, у полі могилонька: ні обіјти, ні објіхати;—
Молись богу, дівчинонько, шчо б у війську не загинути. —

Вірші 1—4 јавно говорьать про запорозців, шчо запізнились на промыслах; батьки мусьать бути курінні атамани. Вірші ж 5—8 одповідујуть тіј переробці початкових віршів, в котріј вставлено слова: та ј у поход виступајучи (в таким случају вірші 3—4 лишні.) Така переробка мусила бути зроблена в Гетьманшчині. З цього всього виходить, шчо ці переробки, а тим паче пісньа ј у повишчому варјанті мусила скластись ранішче не тільки 1775р., а ј 1764 р. Значить, і добруджанська пісньа мусила скластись в часи Олешковськоји Січі.

ДОДАТКОВІ ВВАГИ

До №-ра І-го. Книжка цьа вже скінчалась в печатні, коли појавивсь кінець праці д. Костомарова «Мазепа» (Русская Мысль, 1882, XI—XII). Там росказана рујіна Січі 1809 р. по незвісним доси джерелам, між инчим по листу кошового Стефаненка до гетьм. Скоропадського в 1710 р. Цеј лист појасньа ті вірші пісні №-ра І-го, котрі натьакајуть на обманство Галагана.

Коли запорозці, побачивши військо Галаганове, подумали, шчо то јде поміч од татар, і вијшли з Січі, а потім, вбачивши помилку, заметушились, — а царське військо вскочило в город, — Галаган кричав «кладіть оружьжьа, сдавајтесь, всім буде помилуваньньа!» ј присьагав на тому. Вијшло ж инакше. Стефаненко писав: «.....тое учинилося у насъ въ Сѣчи, где по присязѣ Кгалагановои и московськои товариству нашему головы луплено, шію до плахи рубано, вѣшано и иные тиранскіе смерти задавано, а надто що и въ поганствѣ за древнихъ мучителей не поводилося мертвыхъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и ченцовъ откопувано, головы опымъ утинано, шкуры луплено и вѣшано». Про дальші поступки Галагана на степах січових тој лист росказује: «....ненасытившися таковогo душепагубного прибытку, а заостривши сердце свое жаломъ сатанинскимъ, чатами единомышленныхъ людей въ Тернувцѣ и по иныхъ годностяхъ и урочищахъ працею кровавою на добычахъ звѣриныхъ козаковъ невинныхъ въ московскіе тиранные безцѣнно запродалъ руки. И тотъ своего безчеловѣчія не престаючи, посылаетъ своихъ къ нимъ шпѣговъ и конѣ займати злодѣевъ и всякіе подступки чинити легкомысленныхъ людей, яко теди всякіе утиски, кривды и неволи людемъ украинскимъ за поводомъ и причиною его помяпутого безбожника Кгалагана нанеслося». (Р. М. 1882, XI, 127). Знов не можемо не пожалкувати, шчо цеј лист не напечатаниј цілком.

До №-ра IV-го, вар. 5-го.

Слова до галки здибујутьсьа ј у дівоцькіј пісні:

Ој, полети, полети, чорнаја галко, на Дін риби јісти,
Та принеси, принеси, чорнаја галко, од милого вісти.

(Костотар., Историч. знач. южнорусск. нар. пѣсеннаго творчества, Бесѣда 1872, № XI, 9).

До №-ра VI-го. «Восточним царем» звали в украјінських степах шче за Александра I. (Историч. Вѣстникъ. 1880. Май, 208).

До №-ра VIII, вар. 9—10. В збірці Руліковського, шчо на в III т. Zbiór wiadomości do Antropologii krajowéj wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie» јесть пісньа про вбитого сіромаху, шчо по јому плачуть три дівчини, здајетьсьа, најблизча к старіј пісні, звідки пішли причепи до пісні про козака-сіромаху, вловленого панами:

Ој, у місті, в місті, у місті Волині,
Ој, там жила удовонька, удова Марина.
Удова Марина породила сина,
Хорошого сіромаху, хорошого сина.
Ој, породила, та ј ізгодовала,
Тілько јому, молодому, шчастьа не згадала.
Молодиј сіромаха по риночку ходить,
Молодиjі молодиці по під боки водить.
— «Ој, шинкаре, шинкаре, даj пива і меду:
Не одну ја дівчиноньку із розуму зведу». —
Ој, сів сіромаха того меду пити,
Чоловіки засідајуть, шчоб сіромаху вбити.
Ој, на горі жито і в долині жито,
Під білоју березоју сіромаху вбито.
Ој, јак убито, затьагнуто в жито,
Червоноју китајкоју оченьки накрито.
Пријшла дівчина з чорними бровима,
Підньала китајечку, та ј заголосила;
Пријшла другаја, та вже не такаја,
Підньала китајечку, та ј поцілувала;
Пријшла третьаја та з новоjі хати:
— Було б тобі, сіромахо, нас трьох не кохати! —

(Zbiór etc. III, III, 148—149).

ЗАГОЛОВКИ

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЈ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1885

РОЗДІЛ II.

ГЕТЬМАНШЧИНА J СЛОБІДЧИНА

1709—1765

УВОД.

В цім розділі ми зводимо пісні про житьтьа нашого народу в остатні часи осібного врьаду в двох козацько-украјінських землях: ***Гетьманшчині*** (тепер Полтавська ј Черниговська губерніјі) ј ***Слобідчині***, або ***Слобідсько-Украјінських полках*** (тепер губерніја Харьківска з украјінськими частинами губерніј Курськоjі ј Воронежськоjі). То були часи, коли виборно-громадські козацькі порьадки по части сами замирали, виробльуjучи з себе чиновників і панів, а більш задавльувались урьадом царським, котриј помагав і самому зросту чиновників і панства над громадами козацькими ј посполітими.

Рішучиј нагніт царського врьаду на козацькі порьадки починаjетьсьа післьа побіди царьа над Мазепоjу ј запорозцьами в 1709 р.

З того часу Гетьманшчина вдержуjе тільки тінь староjі вільноjі вправи: коло гетьманів (Скоропадськиј 1708—1722, Апостол 1727—1734, гр. Розумовськиј 1750—1764) ставльатьсьа царські дозорьці ј опекуни (міністри, коллегіjі), а двічі (1722—1727 і 1734—1750) «Малоросс іја» вправльаjетьсьа зовсім без гетьманів, поки в 1764 р. вона не поставлена була конечне під урьад царських чиновників, на рівні з московськими намісництвами ј губерніjами. Подібно ж підводилась під чиновницькиј урьад і Украjіна Слобідська, хоч у ніј не було ніjакого Мазепи, поки в 1765 р. конечне не обернута була в губерніjу.

Ми споминали в Переднім слові до цеjі частини (I вип. XV—XVIII) шчо царі XVIII ст. і навіть деjакі вчені XIX ст. виставльаjуть ці переміни, jак користні простому народу на Украjіні, котриј терпів од козацькоjі старшини. От же пісні, котрі співа тоj простиј народ про ті часи, показуjуть, jак жилось jому під тодішнім царським на-

чальством. Це пісні теперішнього розділу нашого виданьньа.

Ми мусили поставити в початку тих пісень варјанти пісні про *Паліја ј Мазепу* (№ I), хоч вони говорьать шче про пригоди 1704 р., јак через те, шчо в тих варјантах мајже завше говоритьсьа ј про справи 1709 р., так і через те, шчо з них видно, јак народ украјінськиј гльадів на Мазепу ј на царьа, а в дејаких з тих варјантів (најбільш в 6-му) задержались спомини того, чого бажав народ украјінськиј в часи Мазепи ј шчо обішчав јому царь за поміч проти Мазепи. Варјанти пісні про Паліја ј Мазепу, јак і пісньа № II по переднього розділу [1]) најліпше одтіньајуть пісні, в котрих мальујетьсьа дальша дольа народу украјінського ј подьака, јаку дістав він од царьа.

То пісні №№ II і III *(Робота на линіјі)* № IV *(Канальна робота)*, № V *(Смерть козака в Московшчині; в неволі)*. Страшенно тьажкі роботи ј походи, про котрі зоставсь спомин в оцих пісньах, виморили силу льудеј на Украјіні ј збіднили јіјі. Бачучи послідки тих робот і походів, у краји далекі ј за справди неінтересні дльа Украјіни, (јак напр. Закавказські походи) можна ціпком повірити свідку чужинцьу, котриј казав, шчо післьа зміни Мазепи царськиј урьад навмисне хотів зрујнувати Украјіну, шчоб в кінець поработити јіјі. [2])

Скоро післьа Петра царськиј урьад знов повернув до старојі, важнојі дльа всіх руських народів справи, — до боротьби з татарами ј турками за степи ј береги Чорноморські. Тут згодилась би ј сила Украјіни, котра б мусила з радістьу взьатись до тієјі боротьби. Тільки ж сила козацька була втрачена в попередніх роботах і походах і через те украјінці, гетьманці ј слобожане, служили в віјні з татарами ј турками, в 1735—1739 рр., не стільки јак војаки, скільки јак підводчики. Од тих часів зостались пісні №№ VIII—XV. З них № VIII *(Кримськиј поход 1735 р.)* № IX *(Лихо в Криму. — Смерть Жадченка)* № X *(Погонці в Кримських походах)* № XI *(Погибель у степах)* № XIII *(Погонці в Молдавськьму поході)* не говорьать ні про шчо, јак тільки про нужду ј погибель народу в

[1]) Стор. 13 і далі *Государські листи до украјінців*; тамож див. виписки з маніфестів; див. тако ж додаток на стор. 131.

[2]) Записки Вебера. Русскій Архивъ, 1872, № 6, 111—1114, 1119.

походах, а *№ XIV (Москалики іволики)* про руjіну самоjі Украjіни од московського вiйська. Тільки одна пісньа,— та j то в одному варjанті, — говорить про побіду Россіjі над Туречиноjу, (*№ XII, Москаль і Турок під Хотином*) але зовсім холодно, обjективно, так мов про справу зовсім далеку од інтересів украjінських. А друга пісньа того ж часу (*№ XV, Козаченько і льашенько*) говорить про другого старого ворога, Льаха, навіть з жалем.[1]) Не багато зупиньаjетьсьа над татарськоjу справоjу j пісньа *№ XVI (Над річкоjу Синьухоjу: Полон Омельченка; Служба без переміни)* котра, по нашіj думці, мусила скластись між двома вiйнами з Туречиноjу (1735—1739 і 1768—1774). Не вспівши росказати про полон свого чоловіка татарами, пісньа вже жаліjетьсьа на службу без переміни.

Післьа повишчих пісень про вiйну з татарами j турками зовсім не дивно, шчо пісні з часів вiйни Россіjі з далеким од Украjіни прусаками (в т. зв. Семілітніj вiйні) показуjуть тільки жаль козака за домом і родиноjу (*№ XVIII Козацькиj набор*) і плач матері о пропавшому синові (*№ XXI, Погонці в Пруському поході*). Одну тільки почастну пригоду з тоjі вiйни вдержали пісні: битви *під Кистрином* (№№ XIX і XX) та j то перша пісньа тільки плаче о погибших і не похованих трупах, а друга о самому наборі на вiйну. В добавок варjанти першоjі пісні навіть стратили памjать про те, з jаким власне народом «бивсьа Москаль під Кистрином.»

Так говорьать украjінські пісні того часу про *воjацьку службу* під царським россіjським урьадом. Без усьакоjі прихильности говорьать вони j про осередні порьадки на Гетьманшчині: в №-рі VI-му (*Паншчина на Гетьманшчині*) бачимо докір панським порьадкам, котрі дуже вже закорінились там, а в №-рі VII-м (*Сулимова худоба*) оповіданьньа про насильства панські. Про самиj кінець Гетьманшчини не знаходимо ніодноjі пісні.

Тільки дуже б помилились ми, колиб послідовали за більшоjу частиноjу россіjських істориків (не викльучаjучи j многих украjінців) котрі з тоjі неприхильности простого на-

[1]) В цім холоді до вiйни з Турком і в цім жальу до Льаха пісні городовоjі Украjіни того часу не зходьатьсьа з пісньами запорозців, котрі тоді тільки шчо вернулись з під татарськоjі протекціjі з свіжими надіjами на *царьа Восточного* (Див. в I-му розд. №№ IX—X).

роду в XVIII ст. до Гетьманшчини ј бајдужісти до јіјі скасуваньньа виводьать, шчо народ украјінськиј був прихильнішчиј до тих порьадків, котрі замінили Гетьманшчину, або шчо ті порьадки були дльа нього польготнішчі. Најліпшим доказом напроти таких думок може бути не тільки те, шчо царськиј урьад власне не спиньав зросту панства на Гетьманшчині, а тільки ламав противенство того панства проти себе, а шче ј те, шчо таке ж саме, на шчо жалівсь народ на Гетьманшчині, јак напр. паншчина на старшину, привлашчуваньньа јеју грунтів і т. п., — робилось на Слобідчині ј начальниками царськими, московськоји породи [1]) Коли конечне скасуваньньа Гетьманшчини в 1764 р. не дуже вразило простиј народ, то це сталось між инчим і через те, шчо војацька козацька служба шче зоставалась на јакиј час (до 1784 р.) поки бувших гетьманських козаків не повернули в салдацькі *полки карабинерні*. На Слобідчині ж, де козаків зразу повернули (в 1765 р.) в гусари, народ був видимо недовольниј переміноју, і це недовольство зоставило по собі слід і в пісні №-ру XXII (*Слобідські козаки в гусарах*).

Так в усіх доси спомјанутих пісньах не тільки нема ј сліду прихильности до царського урьаду, а навіть видно досить подрібниј показ усього лиха, котре виходило од нього дльа тодішньоји Украјіни, — тільки тој показ нігде не доходить до корінька діла: до суті державних порьадків Россіјського царства ј до підлеглости јому Украјіни. Видно, шчо вже в XVIII ст. недовольство украјінського народу проти московськоји неволі було тільки *аналітичне*, — *політичного ж сінтезу народ тој не мав уже ј тоді*. Од того, виличујучи своји лиха в пісньах, навіть в таких, јак № XXIII (*Нема в світі правди*) народ тој не добиравсь до причини тих лих, ні не задумувавсь, јакими ж спо-

[1]) Гербель, Изюмскій Слободскій козацкій полкъ. СПБ. 1852, 90—91 (Жалоба на *Канцелярію комиссіи учрежденія Слободскихъ полковъ* на офицерів Слобідського драгунського полку, — «которымъ, противъ ранговъ, даны въ подмогу мѣстечки, села и деревни съ грунтами, изъ казачьихъ братьавъ и изъ свойственниковъ и изъ подпомощниковъ пожиточныя и лучшія люди довольное число, кои принуждены быть въ ихъ подданствѣ и всякія работы, по примѣру крестьянъ, несть съ немалымъ отягошеніемъ, а дѣйснвительной козацкой службы лишены). Про привлашчуваньньа грунтів див. напр. в Кіевск. Старинѣ, 1885, Сент. 25—28.

собами усунути ті лиха, — а звертав надіју, шчо јакось «сам Господь сумирить неправду», — коли не оповідав про ту неправду з тоју чудноју објективностьу, навіть не-мов веселоју од горьа, з јакоју оповіда пісньа №-ра VII-го про те јак пан забира мужицьку худобу.

Огльадајучи пісні цього розділу, в котрому мальуєтьсьа стан козацькоји Украјини під царством Россіјським, пригадуєш собі, навіть мимоволі, пісні про ту ж козацьку Украјіну під пануваньньам польським, котрі напечатані в II-му томі «Историческихъ Пѣсенъ Малорусскаго Народа». Аналітичниј показ лиха, котре терпіла Украјіна під россіјським царством в пісньах XVIII ст. навіть подрібнішчиј, ніж в пісньах часу польського пануваньньа, — тільки ж сінтезу тут шче меньше, ніж в тих. І в теперішніх пісньах, јак і в тодішніх, звернута увага виключно на лиха соціально-економичні (громадсько-господарські), — державні ж порьадки обминуті; натомісць в пісньах польського часу споминались справи церковні, — ј вони ж то ј будили думку про дієсне противенство польськіј державі, так шчо думка про церковну незгоду з Польшчеју була дльа украјінського народу почасти проводом до політичного сінтезу. Між Россіјськоју державоју ј козацькоју Украјіноју такоји церковноји незгоди не було, — а јак до того світська наука була дуже невелика на Украјіні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — то через те ј недовольство россіјськими порьадками в украјінського народу XVIII ст. не підньалось до політичного сінтезу навіть на стільки, на скільки воно було підньалось проти Польшчі.

Тільки ж, зваживши всьу тьажку дольу Украјини з давніх часів, можна побачити велике достојінство украјінськоји черні, котра склала ј зберегла в своїј неписьменніј памјати наші пісні, вже ј у тому, шчо вона не впала јак многі другі (в тім числі польська ј московська) цілком під нагнітом неволі, а вміла хоть аналітично виличити јіјі пројави. Шче нагадаємо, поки коротенько, шчо в пісньах запорозських цього-ж і близького часу, (котрі ввіјдуть в дальшиј розділ) — видно хоч трохи, та все більше смілости ј політичного розуму.

Шчоб закінчити огльад осереднього характеру пісень цього розділу, ми звернемо увагу шче на деякі точки.

Інтересно, шчо післьа Палија ј Мазепи, царьа Петра

(котрого впрочім дејакі варјанти №-ра IV переробльујуть на Павла або ј на Костьантина) ј цариці Катерини, пісні ті не знајуть имен ніодноіі особи з писаноіі історіі Россіі ј Украіни, — окрім *Капниста* (№ XVII). Та ј то, јак видно з самоіі пісні, він споминајетьсьа не стільки јак начальник козацькиј, скільки јак ворог гајдамакам, без чого він наврьад чи ј попавсь би в пісньу. До того пісньа та записана тільки в одному варјанті, котриј певно вже тепер зовсім забувсь. В ціј пісні про Капниста ми бачимо примір таких, котрі зарожујутьсьа в почасних кутках, та не росходьатьсьа далеко, а счезајуть, бо говорьать про пригоди ј особи мало інтересні дльа загалу народа.

Коли цьа недостача историчних імен в пісньах того часу, може бути ознакоју того, шчо між тодішніми діјачами мало було льудеј, достојних памјати народньоіі, то друга подібна ціха тих пісень: — недостача (хоч і далеко менша) імен географичних, або переплутуваньньа іх, — навіть проти пісень XVII ст., — показује невеликість освіти народньоіі вже в ті часи, коли складались пісні, а шче більше опісльа, коли вони вдержувались в неписьменніј памјати в черні. Через це, вкупі з недостачеју імен особистих, часом бува дуже трудно витолкувати ці пісні ј поставити іх в звісниј точниј час. Такі особливо пісні №№ XI, XV, XVIII, XXI, цілком уже безименні, — в котрих ледви можна запримітити ознаки звісного часу ј пригод, з поводу котрих вони були зложені. Може бути, шчо не всі згодьатьсьа з нашим витолкуваньньам тих пісень, — та ми думали, шчо в такіј справі, јак вибір з темноіі купи безименних пісень таких, котрі можна поставити в звісниј историчниј час, ліпше пересолити, ніж не досолити: дальшиј уважниј розбір пісень, на котрі ми тепер звертајем увагу, ј подібних ім, поправить хиби нашого пересолу, коли він јесть.

Обертајучись до форми пісень цього розділу, ми мусимо сказати, шчо варјанти іх, по більшіј части, дуже покалічені: обірвані, переплутані з варјантами других пісень, иноді про справи зовсім инакші і т. п. Це калічьчьа јак раз одповіда калічьчьу самоіі тодішньоіі Украіни. Дивне, на першиј погльад, діло! Старішчі пісні, XVI ст., про боротьбу нашого народа з татарами ј турками, задержались до најновішчих часів далеко цілішчими, ніж пісні близчого до нас XVIII ст. Це виходить з того, шчо хоч і багато

пријньала горьа Украјіна в XVI ст., та тоді вона була најцілішча: мајже всьа вона була під однієју державоју, — та ј народ јіјі тоді најменше був поділениј на стани, бо шльахта шче не була спольачена, ј мішчане були шче одноїі мови з сельанами ј козаками. Усьака історична пригода, а особливо така, јак боротьба з татарами ј турками, інтересовала тоді подніпрьанина, јак і подольанина, підгірцьа карпатського јак і лісовика волинського, — і навіть сельанина, козака, мішчанина, попа ј шльахтича, письменного ј неписьменного, — то ј пісні про таку пригоду, (котрі иноді складались і письменними) розходились по всім країнам і між усіма станами нашого народу, глибоко зальагали в јого памјать і дожили там доволі цілими ј доси. Вже в пісньах XVII ст., — најбільше про боротьбу хлопів і козаків з шльахтоју ј польаками, — менше тијеји цілости. А шче менше јіјі стало в пісньах, зложених післьа того часу, јак в другіј половині XVII ст. Украјіна поділена була між Москвоју, Польшоју ј Туречиноју, а в середині між трьома частинами јіјі зроблено було пустельу,— коли письменні стани на Правобічніј Украјіні мајже в кінець спольачились, а міста наповнились жидами ј зовсім отділилиьь от сельанства, а на Лівобічніј письменні почали московитись. Всі ці лиха вбільшились, коли післьа ізміни Мазепи старе Запорожьжьа було зрујновано, ј Січ перенеслась до Криму, а Правобічна Подніпрьаншчина, котра було почала зальудньатись за Палија ј знов вјазати Західньу Украјіну з Зхідньоју, знову була спустошена, по вмові державн Россіјськоји з Польшчеју. Не тільки волинець, чи галичанин, а ј гетьманець і запорожець, а то ј слобідчик, жили під иншими, по більшіј части тьажкими дльа них порьадками, не завше знали про справи инших украјінців, не завше розуміли јіх, — то ј пісні не могли вільно росходитись по всіј Украјіні, јасно розумітись і твердо зальагати в памјать, до того мајже цілком уже неписьменного льуду. Ці пісні останньоји доби козацтва, XVIII ст., јак најбільше покалічені, ј најтруднішчі до витолкуваньньа з усих пісень украјінських, бо ј пізнішчі пісні, з кінцьа XVIII в. впјать становльатьсьа цільнішчими через те, шчо, хоч Украјіна впјать стаје поділеноју між двома державами (Австріјськоју ј Россіјськоју) і народ јіјі підпада під тьажке лихо крепацтва ј рекрутчини, — та саме це лихо однакове

скрізь і дуже вже не складне, а просте, — то ј пісні про нього, хоч стајуть біднішчі на пригоди, та цільнішчі ј однаковішчі на всіј Украјіні.

Під кінець цього уводного переглъаду пісень цього розділу ми спомјанемо, шчо ј тут, јак у попередньому розділі і ранішче в «Истор. Пѣсняхъ Малор. Народа», ми мусили не тільки розбирати пісні, а шче ј вичишчати доси звіснij матерјал од фальшованих пісень, котрих најбільш усього було випушчено старими видавцьами про часи Мазепи. Ми мусили зупинитись над цими фальшованими піснъами довше, ніж в попередньому розділі, бо тут нам пријшлось виступати навіть проти суду покіјного М. І. Костомарова, котриј ранішче сам помогав вичишчати пісенниј матеріал од фальші, а потім чомусь не зваживсь признати за фальшовані — пісні, випушчені старими видавцьами про Паліја, Мазепу ј Полтавськиј бој. З удвјіноју радістьу бачимо ми, шчо післъа најстрогшоїі чистки нашого матерјалу, јак в І-му, так і в цьому розділі, багацтво пісень украјінських навіть про смутну добу 1708—1765 рр. не вменшилось, навіть по кількости:

В першому розділі в нас *напечатанних* доси 15 варјантів, — *ненапечатанних* 38.

В цьому другому *напечатанних* — 37, *ненапечатанних* — 67, навіть не лічачи не тільки пісень з других часів, шчо ми мусили приводити тут длъа ліпшого витолкуваньньа наших, а ј таких, јак напр. пісні про *Паліја-Јанчука* в цьому розділі. До того в обох розділах јесть цілі №-ра зовсім нові. [1]) Отдајучи именем усіх заинтересованих лъудеј подъаку тим землъакам, котрі зібрали увесь цеј матерјал, ми сподівајемось шчо публікаціја јого вбільшить охоту до одшуканьньа шче нового, котрого, јак показујуть і дејакі приміри цього розділу, шче не зовсім пізно збирати навіть тепер.

Женева.
23 Сент. 1885 р.

---

[1]) В І-му №№ І, ІІ, VII, а також основні варјанти III-го, IV-го ј VIII-го; в ІІ-му №№ IV, VII, XV, XVII, XXII.

№ 1.

СЕМЕН ПАЛІЈ ТА МАЗЕПА.

(1704 — 1709)

1.

Ој, із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж прокльатиј пес Мазепа Палија та на бенкет просить: (2)
— «Прошу ж тебе, Семене Палију, да к собі на пораду,
Да прошу ж ја тебе, да не зрадь мене на Великују Раду.» — (2)
Скоро, скоро прокльатиј Мазепа став намет розбивати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки наповньати, (2)
Ој, кубочки да наповньавши, став Палија вітати.
Скоро, скоро Семен Паліј меду ј вина упивсьа,
Да упивсьа меду ј вина, на скамју там звалився. (2)
Ој, јак крикне пес, пес Мазепа та на своји гајдари:
— «Возьміте Семена Палија закујте в кајдани, (2)
Да посадіте Семена Паліја в темнују темницьу;
Сам же ја јіду-отјізжају к государьу в столицьу». (2)

(Запис. в Винниці в 1846 р. Јак. Ковалевськиј).

2.

Пили козаки, пили бурлаки
Мед-вино кружали,
Вони до себе Семена Палїја
На бенкет зазивали:
— «Oj, прибудь, прибудь, [Семене Палjiу]
Та на бенкет до мене,
Oj, не буде, Семене Палїју,
Тобі кривди у мене.» —
Ох, і скоро (2?) Семен Палїj
Та у двір вjiжджаje
Ох, і зараз, зараз прокльата Мазепа
Медом, вином наповаje.
Ох, і скоро, скоро Семен Палїj
Та меду-вина напивсьа,
Ох, і зараз (2?) Семен Палїj
Та j на гриву коньа схиливсьа.
Ох, і крикнула (2?) прокльата Мазепа
Та на своjix гajдуків:
— «Oj, візьміть (2?) Семена Палїја,
Та звjaжіть назад руки!»
Oj, і крикнув (2?) прокльата Мазепа:
— «Oj, візьміть Семена Палїја,
Та закуjте в темницьу,
А jого зброју заховаjте в скамницьу,
А ja сам појiду до царя на столицьу».....

(Запис. в Васильківщині. Edw. Rulikowski, Zap. etnograf. z Ukrainy. Zbiór wiadomości do Antropol. krajowej, wydan. Akad. Um. w Krakowie, III, 139—140. Не гарно записано!).

3.

Oj, не знав, не знав прокльати Мазепа, jaк Палїја зазвати,
Ej, став же прокльати Мазепа на банкет запрошати:
— «Ej, приjідь, Палїју Семене, да на банкет до мене.»
Ej, скоро Палїjенко Семен з своjім віjськом приjізжаje,
Ej, так скоро прокльати Мазепа чашу меду висилаје

Ej, скоро Палijенко Семен з чаші меду напивсьа,
Ej, так скоро Палijенко Семен по конику похиливсьа.
Ej, *как* крикнув прокльати Мазепа на своjі гаjдуки:
— «Ej, возьміте Семена Палija да в тісніjі руки!»
Ej, *как* крикнув прокльати Мазепа на своjі раjтани:
— «Возьмите Семена Палija, закуjте в каjдани.»
Ej, jак крикнув прокльати Мазепа на свого візницьу:
— «Возьміте Палija Семена да вкиньте в темницьу.»
А вкинули Палija Семена в темну темницьу,
А сам скочив прокльати Мазепа пред царьа в столицьу.
Ej, обізвавсьа Палijенко Семенко в темніj темниці:
— Оj, бреше, бреше прокльатиj Мазепа пред царем у столиці! —

(З паперів Максимовича. Запис. Адам Чарноцькиj, звавшиj себе в письменству З. Ходаковським. Чарноцькиj збірав пісні па правобічніj Украjіні наjбільш між 1812 і 1819 рр. Вмер в 1825 р.).

4.

Із низу, та з Лиману
Тихиj вітер повіваjе;
Ej, там Палija прокльатиj Мазепа
Та на бенькет зазиваjе:
— «Ej приjідь, приjідь, Палijу Семене,
Та на бенькет до мене.
Ej, та не буде, Палijу Семене,
Тобі кривди од мене». —
Ej, скоро Паліj, та скоро Семен
На подвірjа зjізжаjе,
Ej, зараз jого прокльатиj Мазепа
Медом напуваjе.
Ej, jак крикне прокльатиj Мазепа
Та на своjіх служалих:
— «Ej, возьміть, возьмить Палija Семена
Та забиjте в каjдани!» —
Ej, взьали, взьали Палija Семена
Та вкинули в темницьу.
Ej, сам поjіхав, прокльатиj Мазепа
До царьа на столицьу.
— «Ej, чолом, чолом, наjасніjшиj царьу,
Шчось маjу казати:

Хоче Палій, та хоче Семен
У пень Москву вирубати!» —
Еј, та сидить Палій,
Та сидить Семен у темниці,
А бреше прокльатиј Мазепа
У царьа на столиці.

(Зап. в с. Мосчанівці, сквирськ. пов., кијівськ. губ., од діда Степана Матвіјчика в 1876 р. З паперів Кијівського геогр. товариства).

5.

Ој, і с під річки та і с під Лиману та вітер повіваје
Там Мазепа Паліја Семена на охоту визиваје. [1])
— «Ој, прибудь, прибудь, Паліју Семене, на охоту до мене;
Ој, не буде, Паліју Семене, тобі кривди од мене.»
Ој, скоро, скоро Семен Паліјенко на подвірја зјізжаје
Ој, так зараз прокльатиј Мазепа медом-вином напоѵаје.
Ој, скоро скоро Семен Паліјенко меду-вина напивсьа
Ој, так зараз вороному коньу та на гриву склонивсьа.
Ој, јак крикнув прокльатиј Мазепа та на своїі улани
Возьміть, возьміть Паліја Семена та забијте в кајдани,
Ој, забили Паліја Семена, та вкинули в темницьу,
Сам појіхав прокльатиј Мазепа аж до царьа на столицьу.
— «Ој, чолом, чолом најјаснішиј царьу, [2]) превеликаја сило,
Хоче Палій на (sic!) Шведа підньати, а Москву в пень зрубати.»
Ој, обізвавсьа Семен Паліјенко та сидьачи в темниці:
— Брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепо, та у царьа на столиці. —
— «Дозвольајусь, најјаснішиј царьу,— јому з плечеј голову зньати?» —

---

[1]) Починајуть і так:

Ој, не знав, не знав прокльатиј Мазепа да јак војну сточити,
Та појіхав Паліја Семена на банкет просити.
(Приписано Максимовичем з боку)

[2]) јак сьа ти мајеш,
Вже на тебе Семен Паліјенко руки піднимаје.
(Приписано Максимовичем).

— Не вельу ж ја јому з плечеј голову зньати, вельу в Сібір ізослати. —
Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та на тички не вивсьа,
А вже Семен, Семен Паліјенко у Сібірі опинивсьа.
Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та в головки не вјешсьа,
А вже Семен, Семен Паліјенко та з Мазепоју бјетсьа.
Ој, јак крикнув прокльатиј Мазепа: «та у купу, у купу, —
Бо наробить Семен Паліјенко превеликого трупу!»
— Ој не в купу, прокльатиј Мазепо, та не в купу, не вкупу,
Ој терпів же ја на Сібірі превеликују муку! —

(З папсрів Максимовича).

Може хто небудь здивујетьсьа, не побачивши на чолі нашого збору пісень про Палија ј Мазепу варјантів, надрукованих најстарішчими видавцьами украјінських пісень: Цертелевим (1819), Срезневським (1833—1838) і Максимовичем (1834, 1849). Ми мусили обминути ті варјанти, бо вважајемо јіх не тільки за непевні, — вже через те, шчо більша частина јіх, навіть, јак признајутьсьа сами видавці, зведені з кількох, — але просто за фальшовані, викльучајучи хиба одного, Цертелевського, хоч теж не зовсім певного в початку. Дальше, в прилогах до цього №-ру, ми говоримо важнішчі з рацијй, по котрим ми так думајемо про ті варјанти, — а тепер скажемо тільки про спосіб, јакиј ми вибрали, шчоб розплутати цьу делікатну справу.

Ми поклали в основу дльа нашого досліду пісень про Палија ј Мазепу (јак і в инших подібних пригодах) варјанти, записані дијсно «з народніх уст», збірачами певними, — такими, котрі ј у старовину записували не мудрујучи, або котрі вже виховались при новішчиј науці, шчо велить подавати всьакиј матерјал таким, јакиј він јесть по природі, або такими, шчо навіть не могли, хоч би ј хотіли, підмінити тој матерјал. Більш двадцьати таких варјантів, — по більшиј части шче доси не надрукованих, — зібраних двома десьатками осіб, котрі не знали один одного, — легко провірьајутьсьа проміж себе і вкупі складајуть

правдиву мірку, котроју можна провірити ј варјанти непевні.

З цих напевне не фальшованих варјантів ми оддільаjемо пјатеро: варјанти, котрі подачі вишче, бо вони здајутьсьа нам најменше зміненими через довгочаснij устниј переказ. Між ними вар. 1, 2, 3 і 4 ми вважајемо најстарішчими, бо в них росказујетьсьа тільки про арештуваньньа Палија в 1704 р. ј нема навіть спомину про зміну Мазепи в 1708 р. ј вiјну Палија з Шведом під Полтавоју в 1709 р. Подібні варјанти мусили зложитись зараз же післьа арештуваньньа Палија. Дальші пішли вже од цих післьа ізміни Мазепи ј полтавтькоjі битви. Всі вкупі вони показујуть, јак думав в свіј час народ украјінськиј про ці дві значні особи в в історіjі Украјіни, а при тому доволі вірно мальујуть нам справдешниј ход тодішніх подіј.

Семен Іванович Гурко, прозваниј в Січі Запорозськіј Паліјем, родом з Борзни, коли не з Батурина, пробув кілька часу на Запорожьжі, де јого хотіли поставити кошовим. З звідти Паліј приjшов до польського корольа Јана Собьеського в часи јого походу під Відень проти турок в 1683 р. Післьа походу Паліј не роспустив своjіх козаків, а сів з ними на землях колишнього Білоцерковського полку, в Хвастовшчині, виганьајучи шльахту, та скликајучи до себе народ на слободи, в козаки. Чернь охоче набігала туди не тільки з украјінських земель, шчо були під Польшчоју, але навіть і з козацькоjі лівобічноjі Гетьманшчини, де тоді вже почало заводитись панство. Паліј задумав отбити од Польшчі всьу козацьку землю часів Б. Хмельницького, по р. Случ, — а чернь украјінська навіть похвальалась, шчо заженуть льахів аж *за Вислу*, В 1702 р. Паліј захопив тоді вже королевську кріпость Білу Церкву. Вважајучи себе «вибраним проводирем свого народа» і «хазьаjіном вільноjі козацькоjі Украјіни», до котроjі б то «Польшча не маје ніјакого діла», Паліј хотів знов злучити Правобічну Украјіну з Лівобічноју і обертавсь до лівобічного гетьмана Мазепи ј до царьа, згожујучись приступити під реjмент Мазепи і під державу царьа. Поки шчо Паліј дружив з запорозцьами, ходив з ними, а то ј з московським вiјськом в поход проти татар та турок, шчоб здобути украјінцьам вільниј вихід в Чорне Моро. Тільки ж царь московськиј Петро І не хотів брати

під своју державу Палија, шчоб не сваритись з Польшчеју, бо він бажав помочі од Польшчі проти шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтицького морьа. Царь навіть обовјазавсь перед Польшчеју примусити Палија одступитись од Білоји Церкви. Мазепа ж бојавсь Палија, бо јого льубила чернь і запорозці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство ј прислугу Москві, — ј міг опасуватись, шчоб коли небудь, на ***Великіј Раді***, не скинули јого з гетьманства та не посадили гетьманом Палија. В 1804 р. вијшов Мазепі приказ од царьа јти в правобічні землі проти шведів і польаків гурту Ст. Лешчинського, котрого шведськиј король Карл XII поставив королем польським. Мазепа прикликав до тебе всіх правобічних козацьких полковників, між котрими прибув до обозу Мазепиного в Паволочі ј Палиј. Скрізь на Правобічниј Украјіні народ став підніматись: правобічане думали, шчо сповнитьсьа јіх жаданьньа — сполучитись з лівобічанами ј вибавитись з під Польшчі ј панів. Мазепа ж наговорьував в Москву на Палија, шчо буцім то він стојіть за шведів і тих польських панів, шчо були за Лешчинського, та хоче піднимати проти царьа чернь і запорозців, — і випрохав дозвол викликати Палија в Москву, або ј арештувати јого. 10 јульа Мазепа прикликав Палија в свіј обоз, – перејіхав з ним до Бердичева, а 1-го августа арештував јого, ј поводивши за собоју до Льубара, вислав јого в Батурин, а далі, в марті 1705 р. в Москву, звідки Палија заслано на Сібір, в Томск. Там јого велено було «держать за крѣпкимъ карауломъ, давая ему изъ тамошнихъ доходовъ и какъ пристойно по рублю въ день». (Соловьевъ, Исторія Россіи, XV, 40—43, Антоновичъ, Послѣдн. времена казачества на пр. бер. Днѣпра 166—174 і др. Костомаровъ, Мазепа, Русская Мысль 1882, Іюнь, 65—74) [1]).

Коли Мазепа перејшов до шведів, і до јого пристали ј запорозці, тоді кн. Гр. Долгорукиј порадив Петрові виставити проти Мазепи льубезного січовикам і черні Палија «Не изволите ли на такое время въ Сѣвскъ, или

[1]) В «Росписи присланнымъ отъ гетмана (Мазепы) пожиткамъ и деньгамъ Полковника Палѣя» 13 Генв. 1705 р. читајемо, шчо з них велено було послати 363 золотих в Томск, (Чтен. въ И. Общ. Ист. и древн. росс. 1859, I, отд. II, 53) так шчо, певно, Палија держали в Сібірі на јого ж гроші.

въ иныя мѣста приказать привезть ближе къ Москвѣ Палѣя, понеже онъ въ такихъ легкомысленныхъ (січовиках) имѣетъ любовь и не малый кредитъ, однако изволите приказать изъ онаго выразумѣть, — какимъ себя признаетъ пріятелемъ богоотступника Маезпы, знаетъ, что все его несчастіе и ссылка отъ онаго измѣнника» (Письмо Долгорукаго отъ 3-го Марта 1709 г. у Костомарова. Р. М. 1882, Ноябрь, 108, прим.) 31-го Марта Палiја вже виправльали з Вороніжа на Украјіну (Судіенко. Матеріали для отечественной історіи. К. 1855, II, 118). Про цеј поворот Палiја з Сібіру і про участь јого в Полтавськіј битві Грабјанка, сучасник јого, росказује так: «по змѣнѣ Мазепиной Государъ Царъ Петръ Алексѣевичъ изволилъ Палѣя зискати зъ Сибѣра, ему же милость свою Монаршую премногую явилъ; даже Палѣй удостоился видѣти Царскаго Велочества побѣду надъ Шведами подъ Полтавою, — где бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ, аще и поддерживаніемъ, ѣздячи, понуждалъ войско, даби непріятелю зломанному не дали обозрѣтися и убивали бы Шведовъ (и его партезантовъ) донелѣ во всемъ ослабѣютъ и начнутъ у Россіянъ милости просити». (Лѣтопись Гр. Грабянки, К. 1854, 242), З цього видно, шчо участь Палiја в вiјні з шведами була хоч і не зовсім така, јак росказујуть пісні, та все таки одно вже те, шчо Палiј був при царьу проти Мазепи, мусило отбивати багато черні ј козаків од гетьмана ј розстројувати навіть јого прихільників.

Тільки ж Палiј не діждавсь, шчоб царь пријньав остатечне до себе Правобічну Украјіну. 3 Сент. 1709 р. царь признав Палiја полковником, та не Білоцерковським, а тільки охотницьким, — а в Нојабрі того року Гр. Долгорукиј писав уже гетьману Скоропадському, шчо «неспокојниј Палiј» не довго зостанетьсьа в льубiј дльа нього крајіні, — «понеже та Заднѣпрская Украина Его Высокомонаршимъ указомъ отдается по прежнему во владѣніе Полякамъ». Не забаром післьа того, в початку 1710 р. неспокојниј Палiј успокојівсьа на віки; поховано јого, певно, в Межигорськім манастирі. (Антоновичъ, Посл. времена казачества, 184—185, Максимовичъ, Сочиненія, II, 278—9).

Переходимо тепер до поодиноких частин наших варјантів.

В усіх варјантах говоритьсьа, шчо Палiја арештовано

не тільки обманом, а шчо ј пјаного. Це остатнье заходитьсьа з тим, шчо писав сам Мазепа в Москву Головину: «ось уже шостиј день сидить Паліј у мене в таборі: він безпросипно пјаниј, здајетьсьа пропив уже послідніј розум, јакиј в јого зоставсь... Сам Паліј навіть не памјата, шчо говорить: ја јому загадав јіхати в Москву, він не схотів; — ја через кілька днів докорьав јому за те, та він сказав, шчо не памјатаје того, бо був тоді пјаниј». (Костомаровъ op. cit., 67). Треба впрочім замітити, шчо Мазепа дуже вже прибавльав, коли виставльав Палија пјаницеју, стративших розум. Паліј пив, по тојдішньому поганому звичају в східніј Европі, а навіть і в Німеччині, — та розуму далеко не тратив; напроти: прикидуватись пјаним був у нього спосіб хитрости. Так прикидавсь він пјаним, коли пријіхав до нього ливонськиј діпломат Паткуль требувати именем царьа, шчоб він отдав польакам Білу Церкву. Паткуль писав перше, шчо Паліј «чоловік безталантовиј, не вміјучиј навіть думати, день і ніч пјаниј»,— а через кілька днів уже писав, шчо «Паліј јединиј чоловік, котриј шче був би здібен оживити занадші сили Польшчј» (Антоновичъ, op cit. 163—164). Подібно держав себе Паліј і в таборі Мазепи, де він то одмовльавсь својім безпамјатством з пјану, — то намовльав полтавських сотників на своју звичајну думку, — кажучи јім, шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і арандарів». (Костомар., тамож). Та нарешті Мазепа таки перехитрив Палија під пјанују руку.

Також в усіх варјантах стојать слова про дорогу Мазепи «до царьа на столицьу». В словах цих зоставсь спомин про пробуваньньа Мазепи в Москві в початку 1705 р., де гетьман наговорив цареві, шчо Палија не можна держать на Украјіні, шчоб не було бунту, — «понеже, казав Мазепа, порозумілем, јако многіјі јого жаліјуть і переговорьујуть». (Костомаров., 74). Варјанти 1 і 2, котрі кінчајутьсьа на самому тому, јак Мазепа одјізжаје «к государьу в столицьу,» — зложені були, значитьсьа, шчо в кінці 1704 р.

В 1-м варјанті дуже важні слова Мазепи Палију:

Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на *Великују Раду*.

З доносів Мазепи видно, шчо Паліј збирав перед јого пе-

реходом за Дніпро раду за Білоју Церквоју, а післьа цього переходу в Кошоватіј в теперішньому таращанському повіті. (Соловьевъ, op. cit. 41, Костомар. op. cit. 65—66). По словам Мазепи, за Самусем, — Паліј би то на раді в Кошоватіј говорив промови, котрі, јак пише д. Костомаров, — «показывали худой умыселъ противъ Мазепы и его войска». Докладнішчого про ті ради ми не знаједмо. Можна думати, шчо Паліј хотів скликати «Велику Раду», јакі скликались в XVII в., — тоб то з козаків і черні обох боків Украјіни і з запорозців, — раду, јакоји завше бажали запорозці. Прихід лівобічного війська на правиј бік Дніпра ј сполученьньа правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликаньньа такоји ради, котра б мусила ствердити поновліньньа спільности обобічних Украјін, јака була за чиси Б. Хмельницького [1]. Мазепа міг опасуватись, шчоб при такіј пригоді не підньалась справа вибору нового гетьмана і тим скорше, шчо самого Мазепу колись поставила гетьманом мала рада в поході. Мазепа ж певно і в 1704 р. не забув того, шчо јому доносили посланці јого в Січ в 1693 р. Тоді в Запорожьжі говорили: «хај гетьман жде нас на зіму в гості; побачить він, шчо буде јому, јого панам, арендарьам та дозорцьам (погрьаничним, котрі не пускали льудеј на правиј берег та в Запорожьжьа). Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він всього доброго зичить Москві ј на Москву огльадаједтьсьа, а нам добра не зичить; тільки тој гетьман буде нам на руку, котрого поставимо на *Чорніј Раді*... Дамо гетьманство Паліјеві; јому дамо всі клејноти; Паліј піде не Петриковоју дорогоју; він зна, јак панів прибрати до рук [2] (Соловьевъ, XIV, 209. 208). Слова пісні про

[1]) Мазепа сам, збувшись Паліја, все таки не згожувавсь вертати Польакам правобічну Украјіну, а радив московському урьаду зоставити јіји за собоју ј насипав спомјанну могилу над Случчьу. на старіј грьаниці козацькіј часів Б. Хмельницького. (Антоновичъ, op. cit. 173—174).

[2]) Чи не про Паліја думав запорозськиј кошовиј Гордіјенко, коли писав Мазепі в 1702 р. (в часи великого повстаньньа черні ј козаків на правім боці Дніпра) «еще такого нежелательного гетьмана (јак Ви) у насъ не було. Бувъ еси намъ перше батькомъ, а теперь ставъ витчимомъ. *Знайшлисьмо ужъ себъ иншого пана?*» (Костом. Р. Мысль, Мартъ, 129).

страх Мазепи, шчоб Палij не зрадив jого на Великij Радi, задержали нам слiд важного плану Палiја j jого прихильникiв, про котриj нема спомину в паперах i лiтописьах того часу, але котриj дуже можливиj по всiм тодiшнiм обставинам.

В початку 2-го варјанту (вiрш. 1) причепилось слово *бурлаки*, на рифму: *козаки*, доволi не до ладу. Порiвн. далi, в вар. 17 ому: *Чорноморцi*.

Вiршики 24—25 вар. 4 го j в. 14 вар. 5-го об тiм, шчо С. Палij хоче *Москву* (то б то москалiв) в пень рубати, нагадуjуть те, шчо Мазепа писав царевi перед арештуваньньам Палiја, шчо в украјiнцiв «зѣло отпадаетъ серце къ великому государю» i шчо чернь i запорозцi задумуjуть «москалiв, арендарiв i панiв бити i зовсiм розбити». (Костом. op. cit. 64, 70. Жаль шчо тi листи Мазепи не надруковані цiлком).

Вiршики 16—18 вар. 5-го вiрно передаjуть рiжницьу поглъаду на Палiја Мазепи j урьаду московського, — котриj, замiсць того, шчоб вбивати Палiја, волiв держати jого в Сiбiру на всьакиj случај, јак перед тим Сiрка, котрого випушчено з Сiбiру проти Дорошенка.

Про прирiвньаньньа Палiја до хмельу в вiрш. 19—22 вар. 5-го див. далi при вар. 7-ому.

Початок 1 варјанту подiбниj до початку льубовних пiсень:

Через гору та в долину (або: високуjу) орел воду носить,
Там дiвчина Василечка (або чорньаваја-бiльаваја) вечерьати просить,
(Чубинск. Труды Экспед., V. 316, 371).

Подiбнi до початку 4-го j 5-го вар. јесть в пiсньах звичајних (напр. у Чуб. V, 1033) i в псальнi про Хмельницького (Антон.—Драгоман., II, 99, 103, 104) i в пiснi про Супруна (Метлинск., 429).

6.

1. Оj. i пiд ругоjу, пiд Сабореју,
Оj, пiд вишневим садом,
Там Мазепа намет напинаје,

Все кубочки сповньаје.
Ој, ісповньаје та тіјі кубочки
Все зеленим вином,
Витати Паліја Семена.
Ој, ішче ж Паліј, ој, ішче ж Семен
Меду і вина сього не напивсьа;
А уже ж Палій, а уже ж Семен
Із своіх ніг звыливсьа.
Ој, і крикнув прокльатиј Мазепа
На своіі лајтани (sic! зам. лејтари):
— «Возьміть, Паліја Семена,
Та забијте у кајдани,
А на руки скрипиці,
Та посадіть Паліја Семена
У превиликіј темниці;
А сам же ја појду, сам же ја појіду
До государьа на столицьу.» —
Јак озвавсьа та Палій Семен,
Та сидьачи у темниці,
То стало ж чутно, то сталось чутенько
У государьа на столиці:
— Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа,
Јак пес на столиці!
Тоді крикнув велик світ государь
На своіі москалі:
— «Возьміть ви сього плута Мазепу
Та закујте в кајдани,
Та посадіть плута Мазепу
У превеликіј темниці:
Та приставте ви Паліја Семена
Та до мене на столицьу....
«Ој, чи можеш ти Палију Семене,
Та Мазепу звојувати?
Будеш ти з мене, Палију Семене,
Велику плату брати.» —
— Ој, не хочу ја, велик світ государьу,
Великоји плати брати,
Тільки не подозвольајте із Украјіни
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні јакоји плати,

То можу ја плута Мазепу
Зараз звојувати.»
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
Коло дерева вјетьсьа:
Уже ж шведзькиј король с Палијем Семепом
Під Полтавоју бјетьсьа.
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
З тичини похиливсьа:
Уже ж шведзькиј король Палију Семену
У ніженьки поклонивсьа.

(Запис. в Лубенськім повіті, Полт. губ. на р. Сліпороді, в селї Рудановського, в 1860 р Андр. Пригароју. «Основа», 1862, VIII, 26—27).

Варјант 6 мусив бути колись дуже гарниј, — та діставсь до записача вже доволі попсованиј. — Впочатку јого: «ој, під ругоју, під Саборећу» дјство перенесено на лівиј бік Дніпра. *Сабора*, — певно, *Самбур*, село прилуцького полку, тепер конотопського повіту, черн. губ., — котре з волостију, було за Мазепи гетьманським мајетком. Возможно, шчо Палија завозили в 1704 р. в цеј Самбур, јак везли з Льубара в Батурин, — або шчо Мазепа витав там Палија в 1694 р., коли тој пријіздив до нього в гості. Середина варјанта, — вірш. 21—34, попсована дуже: висилка Палија на Сібір пропушчена, а слова Мазепи про Палија знову тут говорьатьсьа царем про Мазепу, пісьа чого чудним здајетьсьа те, шчо царь каже далі в вірш. 35—36. Кінець, вірш. 53—54, вбільшује поражку шведів Палијем, јак прозајічні (простомовні) казки, про котрі сказано буде далі.

Інтересна в 6-му варјанті розмова Палија з царем. Царь обіцьаје Палијеві «велику плату», јак тој звојује Мазепу. Палиј не хоче плати дльа себе. З тодішних паперів видно, шчо Палиј в Воронежі «зѣло изрядно принятъ и награжденъ Его Царскаго Величества особливою милостію», (јак писав Меншиков гетьману Скоропадському; Судіенко, op. cit. 280). Тілько ні з відки не видно, шчоб јому була јака грошева плата, навіть, шчоб звернуто було јого цінне добро ј скарби, заграбовані пісьа јого арешту ј обернуті в казну гетьманську та московську [1]). Звісно тільки, шчо

[1]) Рејестр того добра ј скарбів див. при Лѣтоп. Сам. Величка,

Палij «предкладав жалостне Скоропадському, — котрому поручено було од царьа «имѣти его (Палija) во всей любительнѣйшей пріязни» (Судіенко, тамож) — «что много стадпины и быдла, одобранныхъ (в нього) Мазепою, разжаковано и у людей знайдуется»; гетьман звелів, «абы посланному его, пана Семена Палѣя, у кого тилько зъ розжакованной стаднины и быдла можетъ что обыскатися, безъ жадной спречки и отмовы отдавали». (Универсалъ 3 Іюня, року 1709, въ обозѣ подъ Богачкою. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. II, 711—712). Цьа вказівка підходить до народнього спомину про те, jак Палij розшукував перед полтавським бojем свого льубимого коньа. (Кулишъ. Записки о Ю. Руси. I, 126, Драгомановъ. Малор. Нар. Пред. и разсказы, 203—204, Кіевск. Стар. 1882, Мартъ, 580). Најінтереснішчі в пісньанij розмові Палija з царем слова:

«Оj, не хочу jа, велик світ государьу,
Великоjі плати брати,
Тільки не подозвольаjте із Украjіни
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні jакоjі плати».

Слова ці, конечне, склались тільки післьа скасуваньньа Гетьманшчини, коли на Украjіні запроваджено рекрутчичину j подушне, jак і в Московшчині. Тільки основа jіх мусила зкластись нче ранішче, певно, шче за житьтьа самого Палija. Слова ці підходьать до того, чого бажав народ на Украjіні за часи Мазепи j Палija і шчо обіцьав царь в маніфестах перед Полтавськоjу битвоjу, хоч не так прьамо, jак сказано в пісні. Украjінськиj народ тоді дуже жалковав на «плати», котрі вбільшились за часи гетьманів Самуjловича j Мазепи: *аренди* на млини j горілку (збір арендовиj був на откупу) j *индукти* (jармаркове j базарне, — теж на откупу) — на котрі мусили вдержува-

IV, 111—132, а також в Чтен. въ М. Общ. Истор. и древн. росс. при Моск. унив. 1859, I, отд. II, 43, 52—54. Інтересно, шчо Палijеві гроші, одіслані в Москву, пішли на всьакі казенні нотреби, а також і «на житіе бл. окольничого Матвѣева въ Голландіи 1000 червонныхъ золотыхъ и для обученія свободныхъ наукъ за моремъ и въ Европейскіе христіянскіе государства Посникову и Курбатову — 300 и 250 червонныхъ».

тись охочі козацькі полки. (Костомаровъ, Мазепа. Р. М. 1882, Янв. 24 39—40 і далі). Јак уже казали ми, (див. в I розділі XXXVIII—XXXIX) запорозці навіть переказували в Гетьманщину, шчоб там звернули увагу на те, шчо народ плачетьсьа на аренди, — бо инакше буде на Украјіні бунт, до котрого пристануть і січовики. Нальаканиј бунтом Петрика, московськиј урьад і Мазепа навіть обіцьали зробити полегкости в арендах, а на раді старшини козацькоји ј городовоји, зо значним товариством в 1693 р. навіть положено було скасовати аренду та тільки на один рік (Соловьевъ, XIV, 192, 206). Та далі впјать пішло по старому, — так шчо в остатні роки гетьманства Мазепи, чернь, запорозці і, јак бачили ми, ј Паліј впјать збирались бити арендарів. Також козаки ј народ бојались, шчоб царь не завів на Гетьманшчині својіх салдатських порьадків і рекрутчини, бојались тим більш, шчо до того вже почались підступи в Слобідськіј Украјіні. (Див. лист Орлика в Основі 1862, Окт., 3, 11). Чернь і запорозці думали, шчо сам Мазепа прихільниј усім цім московскким порьадкам, — јак це најліпше сказано в словах сотника Мандрики, котрого покарав на смерть Мазепа незабаром посльа висилки Палија: «не буде в нас на Украјін добра, поки цеј гетьман живиј буде, бо цеј гетьман одно з царем розумијуть; царь на Москві својіх вигубльа ј засила, а гетьман усьакими способами до вмаленьньа Украјіну провадить... дльа того він часто на Москву бігаје, шчоб там науку брати, јаким способом цеј народ вигубити». (Костом., Р. М. 1882, Іюнь, 76). Та јесть вказівка на те, шчо особисто Мазепа не був противен салдатським порьадкам на Украјіні, (Бант. Каменскій, Истор. Малой Россіи, 1830, III прим 89). Перејшовши ж до Карла XII, Мазепа сам писав до украјінців, шчо царь хоче «козаків в дракгонију ј солдати перевернути, народ же малоросіјськиј вічне собі поробетити». (Чтен. въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 174). Царь же виставльав проти Мазепи, шчо буцім то јому тільки тепер «извѣсно учинилось», шчо «Гетманъ, хитростію своею, безъ Нашего указу, аренды и многіе иные поборы наложилъ на Малороссійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего» и прибавльав, шчо «тѣ тягости повелѣваемъ мы нынѣ оставить». (Манифестъ Октября 28, 1708 года. Чтенія,

тамож, 172—173). Зараз потім цар видав другиј маніфест, в котрім натьакајучи на недовольство украјінців за здирсто, казав, шчо буцім то в казну царську *«ни единого пенязя* брати не повелено», — в чім цар мав рацију тільки формально, бо, окрім того, шчо велика дольа арендових грошеј все ж таки јшла на полки, котрі цар посилав по своїј волі ј потребі на службу в дальні сторони, Мазепа не раз давав цареві подарунки чистими грішми.

Наріканьньа на те, шчо цар дума наложити на украјінців салдатську службу, цар одбивав тим, шчо обіцьав вдержувати «права и вольности», јакі вмовлені були між јого батьком і Богданом Хмельницьким. (Чтенія, тамож, 176, 192). Шче докладнішче росказував теж саме новиј, вибраниј по царському показу, гетьман Скоропадськиј, — котриј писав в універсалі проти Мазепиних листів, — шчо украјінці «при своихъ вольностяхъ и свободахъ, *безъ всякихъ тяжарівъ и податковъ* заховати, если бъ не его ненасычонымъ Мазепинымъ лакомствомъ збираня грошей, черезъ нѣгды передъ симъ небывалые тажкіе поборы народъ нашъ не былъ отяженъ, безъ воли и вѣдома Его Царскаго Величества, для приватного его убогаченя». Објавльајучи за «јавну неправду» і «плевели вражіјі» слова Мазепи, буцім то цар хоче «козаковъ въ драгуны и солдаты устроити, народъ зась посполитый поработити», новиј гетьман казав, шчо цар сам відаје, «же *нашъ народъ Малоросійскій до драгунской и солдацкой службы неспособный*, окромъ своего обыклого порядку козацкого». (Чтенія, тамож, 199). Порівн. тамож 215, лист кн. Дм. Голицина до пирьатинців про «аренды и поборы».

Ось такі то запевніньньа царьа ј показанного ним гетьмана народ украјінськиј і зрозумів, јак обіцьанку «*до віку не брати а ні некрутів, а ні јакојі плати*».

(Порівн. в I розділі, № II).

Можливе діло, — шчо, коли цар і, з јого намови, гетьман Скоропадськиј писали подібні маніфести, — то цар казав шчось подібне ј на словах Паліјеві, — котриј тим паче міг заговорити з царем про здирство податкове ј про страх салдатчини, котрі одвертали «серце украјінців од Царського Величества». Не менш возможно, шчо Паліј росказував својім заспокојујучі обіцьанки царські, післь того јак цар «зѣло изрядно принялъ» Паліја

Ці розмови мусив пригадати народ, коли царь Петро зламав своjі обіцьанки, наложивши в 1723 р. на гетьманців тьажкі індукти: з млинів, пасік, табаку, горілки, дьогтьу, jармаркові j т. д. (Бант. Кам. op. cit., 155—156, Я. Маркевича. Дневныя Записки. 1859, I, 319—320). Про стаціjі московського вiйська j датки на нього, а також про грабарську роботу козаків на каналах і на лініjах, шче тьажчу, ніж салдатська служба, див далі.

7.

Оj, пjуть козаки, та j пjуть Чорноморці
Еj, пjуть вони та j гульаjуть,
Еj, вони ж собі Паліjа Семена
На jохоту j зазиваjуть.
— «Ох, і прибудь, прибудь, Паліjу Семене,
На jохоту j до мене;
Еj, та j не буде, Паліjу Семене,
Тобі кривдоньки j од мене.» —
Еj, і зачав Паліj, та зачав Семен
На jохоту j прибувати
Еj, зачав jого превражиj Мазепа
Медом вином напувати.
Еj, уже Паліj та j уже Семен
Меду j горілки напивсь,
Еj, та j уже він на панськеjе ліжко
Да спатоньки положивсь.
Ох, і jак крикне превражиj Мазепа
А на своjі j жандари:
— «Еj, озьміть, озьміть Паліjа Семена
Та залиjте jого в каjдани!...
Еj, jак узьали Паліjа Семена
Та вкинули j у темницьу
Еj, сам поjіхав превражиj Мазепа
Аж до царьа на столицьу.
Оj, і хмільу-хмільу, хмільу зелененькиj
Чом ти j по тиччу не вjешсьа?
Еj, оj, чом же ти, Паліjу Семене,
Іс Шведом, с Турком не бjешсьа?
А вже тоj хміль зелененькиj
А вже j по тиччу повивсь

А вже Палij, та ј уже Семен
Іс Шведом, с Турком бивсь.
Ој, јак обізветьсьа та Палиј Семен
А сидьачи ј у темниці:
— «Еј, бреше, бреше превражиј Мазепа
Аж у царьа ј на столиці.»

(Зап. в м. Вјазівці, черкаск. пов., кијівскк. губ. І. Новицькиј.)

Варјант в основі дуже стариј (Мазепа зветьсьа шче не *прокльатиј*, а *превражиј*), хоч з новими причепами. Така причепа в 1 віршику — «*Чорноморці*», подібно јак в 2 варјанті «бурлаки». Може колись було — «*Гетьманці*». В в. 18 — замість старих *рејтарів* поставлено нових *жандарів*. Причепа про війну з Шведом (вв. 25—32) поставлена зовсім не до місцьа.

Все це порівньаньньа Палійа з хмелем, — котре здибујемо в більшіј части варјантів, — взьато од пісень про Богдана Хмельницького. (Антоновича и Драгоманова — Истор. Пѣсни Малор. Народа, II, 18—19; тамож, 117 — Хмель Хмельницькиј). Богдана Хмельницького, певно, в народі часто звали просто Хмелем, — бо сучасниј жид, котриј списав війну Хмельницького, зве јого *Гаміль*. (Антоновичъ, Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами, 1648—1652, или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ. Кіевъ, 1868. Б. Хмельницкій. Разсказъ еврея современника-очевидца. Русская Біблiотека, XXXXIV. Лейпцигъ, 1883. Подібне ж в сучасніј українськіј вірші про битву під Берестечком, в Jahrbuch f. d. slavische Philologie, II, 297—307). Це порівньаньньа војака до хмельу повернуто було на Нечаја (Антон. и Драгом., op. cit., № 12) ј наробило тут чимало плутанини, без котројі не обійшлось і в пісньах про Палійа.

В вар. 7-му в ціј причепі Паліј бјетьсьа не тільки з Шведом, а ј з Турком. Це спомин походів Палійа під турецькі городи в 1691—92 рр. Певно, вже тоді почали прикладати до Палійа пісньу, шчо співалась про Б. Хмельницького.

8.

Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:
— «Ој, прибудь, прибудь, Палију Семене,
Та на бенкет до мене.
Ој, будемо, Палију Семене,
Будем пити, шче ј гульати.
Ој, будем пити та будем гульати
На Москальа војувати». —
— Ој, бодај же ти, гетьмане Мазепо,
Ој, да сього не діждав,
Шчоб ја своју православнују віру
Та ј під ноги підтоптав.
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи
Ој, пријідь, пријідь, Палију Семене,
Та не бенкет до мене.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
На подвірја вијізжаје
А там јого вельможниј Мазепа
Вином з медом напуваје.
Ој, вже Семен, ој вже Палієнко
Меду-вина та ј напивсьа,
Та својому вороному коньу
Та ј на гриву похиливсьа.
Ој, јак крикнув вельможниј Мазепа
Геј, на своїі сердьуки:
— «Ој, візьміть, візьміть Палија Семена
Та закујте јому руки».

(Запис, коло Ніжена, черниг. губ., од поповича М. Лисенко, Збірник укр. пісень, II, № 1).

Варјант це подвіјниј, — та шче такиј, шчо друга јого половина, — од віршика 13-го, — старішча од первоїі ј зложена, певно, в 1704 р. бо в піј навіть нема одјізду Мазепи до царьа на столицьу. В першіј же, — котра зложилась, запевно, пісьа 1708 р. Мазепа вже сам заохочује Палија до війни з Москалем. Одповідь Палија одлуновује церковні намови проти шведів і Мазепи ј слова маніфесту царського ј Скоропадського, шчо царь би то почав війну з шве-

дами за православні церкви (в землі Ижорськіј і Корельськіј), шчо шведи в поході зневажајуть «церкви благочестивыя», а Мазепа «и Шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей Малоросійскій народъ паки подъ древне ярмо Польское и церкви божіи лишить благочестія и привесть въ Унѣю». (Чтенія, op. cit. 190, 191, 194; пор. універс. Скороп. 197—204 ј архиіерејів, 183). Ці слова одповіді Палија взьаті з старојі псальми про Самійла Кішку. (Антон. и Драгом., I, 211—212, в. 109—120), Там потурчениј козак каже Кішці:

— «Добро ти учини:
Віру христијанську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Ашче будеш віру христијанську під нозі топтати,
Будеш у нашого молодого пана за рідного брата пробувати».

А Кішка одповідаје:

— Бодај же ти того не діждав,
Шчоб ја віру христијанську під нозі топтав.

Такі слова з часом менше освічениј народ зрозумів буквально, — з чого ј зложилось чудне оповіданьньа, записане д. Манджурсју в сл. Багатіј, Новомоск. пов., Катеринославськојі губ.

«Ото јак став швецькиј король підмовльать Мазепу, шчоб тој ішов Петра Первого војувать, Мазепа ј каже: јак же ја піднімусь на јого, то він мені хрешчениј батько? (то, бач, зна, шчо гріх!) А ти, каже шведськиј король, піди в церкву, та на царських вратах потопчи јевангелију, — будеш тоді проклььатиј, — тоді тобі не гріх. Мазепа послухавсь, та ј потоптав јевангелију; за те ж тепер јого ј звуть проклььатим».

(Кіевская Старина. 1882, Мартъ, 612).

9.

1. Пише, пише, вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геј, прийдь, прийдь, Палију Семен ,
Пријідь на бал до мене.

Геј, да будемо, Палију Семене,
Будем пити да ј гульати,
Геј, да будем, Палију Семене,
На Москалья војувати». »
— Геј, да шчоб же ти, вельможниј Мазепо,
Ох, да ј того не діждав;
Ој, да шчоб же ја православну віру
Да ј під ноги потоптав. —
Пише, пише вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геј, пријідь, пријідь Палију Семене,
Пријідь на бал до мене,
Геј, да будемо, Палију Семене,
Будем пити да гульати;
Геј, да не будем, Палију Семене,
На Москалья војувати.» —
Геј, уже ж Семен, уже Палијенко
На подвірја ујізжаје,
Геј, да виходить вельможниј Мазепа,
Вином з чаші напуваје.
Геј, јак же ж Семен, јак же Палијенко
Вина з чаші напивсья,
Геј, да вже ј свому вороному коньу
Да по гриві покотивсья.
Геј, ох, јак крикнув вельможниј Мазепа
Да на своји сердьуки:
— Геј, возьміть, возьміть Палија Семена,
Да ј у добрији руки.»
Геј, јак узьали Палија Семена
Да в темну темницьу,
Геј, сам сідаје на гетьманську дрожку
Та ј у Москву на столицьу!
— «Геј, годі, годі, царьу-государьу,
Да на крісл̇і сидіти:
Геј, бо час-пора, царьу-государьу,
Іти віјськом обладіти.
Геј, годі, годі, царьу-государьу,
Дрібні листи писати:
Геј, бо вже ж Семен, да вже Палијенко
Јде на тебе војувати.
Геј, чи порадиш, царьу-государьу,

Да с плеч голову зньати,
Геј, чи порадиш Паліја Семена
Да на Сібір заслати? —
— Геј, не порадьу, вельможниј Мазепо,
Да с плеч голову зньати,
Геј, лиш порадьу Паліја Семена
Да на Сібір заслати. —

(Запис. в с. Низьким Ташлику, гајсинськ. пов. З паперів Ів. Новицького 1863—64 рр.).

Варјант подібниј до повишчого, — тільки шче розріссьа. То, шчо Мазепа тут зветьсьа *вельможниј*, — јак і в 8-му, — та спомин *сердьуків* показује, шчо більша јого частина. окрім віршиків 7—20, старшого складу, до 1708 р., — не вважајучи на зовсім нові слова: *бал*, *дрожка*.

Сердьуки — платньа гетьманська гвардіја, набрана не з самих козаків. В першиј раз споминајетьсьа при Дорошенку в 1674 р. Мазепа, — котрого дијсні козаки не льубили, — держав три полки сердьуків (Бант. Кам. op. cit. II, 148, III, 233) і набирав јіх, јак і охотницькі чи компанијські полки, на скільки можна, з чужих льудеј. Кијівськиј војівода кн. Барьатинськиј писав навіть (в 1697 р.), шчо «Гетманъ держитъ у себя въ милости и призрѣніи только полки охотницкіе, компанейскіе и сердюцкіе, надѣясь на ихъ вѣрноссь и въ этихъ полкахъ нѣтъ ни одного человѣка природнаго козака, все поляки». (Соловьевъ, XIV, 217). Порівн., шчо казав московськиј піп Лукјанов: «Только онъ (Батуринскій замокъ) крѣпокъ стрѣльцами московскими; и гетманъ онъ есть стрѣльцами-то и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятся» і т. д. (у Антоновича, Посл. врем. козач., 70).

10.

Ој, зза гају, гају зеленого
Ја орел вилітаје; —
От-там же проклььатиј Мазепа
Та намет розбиваје,
Шовковими та килимами
Та столи застельаје,
Та Семена, Семена Паліја

Та в гості зазиваје:
— «Просьу ж тебе, Семене Палију,
Та на бенкет до себе». —
— Ој, бојусьа, прокльатиј Мазепа,
А шчоб ти мене не зрадив. —
— «Ој, далебі, Семене Палију,
А далебі не зрадьу;
Ој, ја тебе, Семене Палију,
Та на добре порадьу.
Ој, ти будешь, Семене Палију,
Корольом корольувати,
А ја буду, Семене Палију,
Та царем царьувати.» —
— Не достојін ти, прокльатиј Мазепа,
Та царем царьувати;
Ти достојін, прокльатиј Мазепа,
В ката в стовпа постојати. —
Ој садовить ја своjі гајдуки —
Та ј усе по за стільју,
А Семена, Семена Палија —
Та ј усе по ослонах.
Ој, напуваје та своjі гајдуки
Все медом солоденьким,
А Семена, Семена Палија —
Все вином зелененьким.
Ој, немного та Семен Палiј,
Ја немного випивши, —
А бујненькоју та головочкоју
Та на скалньу схиливсьа.
Ој, јак крикне, прокльатиј Мазепа
Та на своjі гајдуки:
— «Беріть, беріть Семена Палија
Та все стиха під руки.
Ој, узьавши істиха під руки, —
Заливајте в кајдани,
А заливши та в кріпкі кајдани, —
Закидајте в темницьу,
А ја ж хочу с королем швецьким
До царьа на скалницьу». —
Ој, змовив та Семен Палiј,
А сидьачи в темниці:

— Брешеш брешеш прокльатиј Мазепа,
Та в царьа на скалниці. —

(Зап. в 1872 в с. Богатіј, новомоск. пов., од діда пасішника 90 років J. Манджура. Кієвск. Старина, 1882, Мартъ, 612—614).

Цеј варјант шче далі одіјшов од старших. Думка, котру пускали в народ цар і Скоропадськиј, шчо Мазепа «ізмінив» не «для общей пользы народа Малороссіјскаго и содержанія вольностей ихъ», јак писав він в універсалах.— а «для собственной своей тщетной славы и властолюбія своего», — шчоб «учиниться въ Украинѣ самосластнымъ княземъ... жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (Чтенія, op cit., 187, 194, 197) або стати кньазем Сьеверським (тамож 195) отголосилась в 15—20 віршиках цього варјанта так, шчо Мазепа вже хоче бути царем, а Палију даје королевство. — Справди Мазепа вимовльав собі в Ст. Лешчинського имја кньазьа ј обладаньньа војіводствами Полоцьким і Вітебським. (Армфельд, у Костомарова; Р. М., 1882, Сент., 204).

В вірш. 45 причепились слова з «королем швецьким» до одјізду Мазепи в Москву в 1705 р.

11.

Ој, під дубом, Стародубом
Там льахи суд збірали,
Того Семена, того Палија
На баль зазивали:
— «Пријідь Семене, пријідь Палију,
В гості до мене;
Зготују вечеру, дорогіји напитки
Та і умисне дльа тебе!»
Ој, да скоро Семен, ој, да скоро Паліј
На подвірје зјізжав, —
Зараз јому прокльатиј Мазепа
Чашу вина виношав.
Ох, да скоро Семен, да скоро Паліј
Та вина напивсьа, —
Свому коньу, коньу вороному
На гриву похиливсьа.
Ох, скрикне прокльатиј Мазепа

Та ј на своіх жандарів;
«Возьміт Семена, возьміт Палија
Да закујте у кајдани!
Сам коньа сідлају, з двора вијізжају,
До цара на столицьу, —
Ох, возьміт Семена возьміт Палија,
Да закиньте у чугунну темницьу...
— Здоров цару, најаснійший цару,
Превеликиј дару!
Хотів Семен, хотів Палиј
Світа звојувати, половину одібрати.
Од міста, до міста (до Сібіру,—прим. співака)
Вороними кіньми заньати.»
Ох, обізвавсьа Семен Палиј
У чугунні темниці:
— Еј, бреше, бреше прокльатиј Мазепа
У цара на столиці!
Ој, у недільу, рано по раненьку,
Јак місьаць добре в гору підбивсьа,
Вже Семен, вже добриј хлопець
Із Сібіру свободивсьа.

(Зап. в Сквирськім повіті, Кијівськ. губ. З паперів Ів. Рудченка, 60-х рр.).

Початок сплутаниј: *Стародуб* попавсь в оповіданьньа про арештуваньньа Палија з історіји походу Мазепи в 1708 р. Тоді багато було розмови про Стародуб, — бо шведи увіјшли в Україну через землыу Стародубського полку; царь звелів Мазепі виступити до Стародубу; в с. Горках, Стародубського полку, Мазепа зіјшовсь з шведським королем. (Костомар. Р. Мысль, 1882, Окт. 210—229). Вороги Палија повернуті вже просто в *льахів*, — бо така вже звичка неписьменних українців всьаких ворогів обертати в льахів: так в однім варјанті про рујіну Січі в 1709 р. Галаганові козаки ј москалі повернути в льахи (див. в I розділі, стор. 1). Јесть варјант пісні про рујіну Січі в 1775, в котрому ј тут винні льахи, — а в однім галицькім варјанті пісні про Саву Чалого ј цього слугу льашського вбивајуть не запорозці, а «льахи-гајдамахи». Јак між Мазепиними сердьуками було багато льахів, — або коли арештуваньньа Палија було на руку польакам, то навіть Гра-

бьанка писав, шчо «Мазепа, ***по намовѣ Лядской***, о Палѣи началъ промышляти. И по многихъ дому обидахъ змыслилъ (на него) змѣну, и вземши его, далъ подъ московскій караулъ, и потомъ на Сибѣръ заслалъ». Op. cit., 242).

В віршику 26-ому видно охоту говорити з висока,— а далі донос Мазепи на Палія росказуєтьсьа фантастично, jак в казках говоритьсьа про ізміну самого Мазепи. Також мальуєтьсьа далі j те, jак Палij із Сібіру свободивсьа.

12.

Солодким медом, да солодким вином кубки исповньали,
А j у тоj час Семена Палija на бенкет зазвали.
Оj, jак крикне пес Мазепа на своjі леjтари:
— «Возьміть, возьміть Семена Палija да забиjте в каjдани!» —
Оj, забив же у каjдани да вкинув в темницьу,
А сам jіде, пес Мазепа , к осудару на столицьу:
— «Не jа ж тобі, велик осудару, не jа тобі *змьена*,
Змьена ж тобі, велик осудару, од Палija Семена. —
Оj, jак зіjшов Палij Семен на високу могилу:
— Стіjте ж, молодці, не льакаjтесь, шче ж jа не загинув! —
Оj, jак крикнув да великиj судар, сидьа на столиці:
— «Бежіть, бежіть випускаjте Палija з темниці,
Нехаj бежить не пускаjе Шведа на столицьу!»
Оj, ішче хміль зелененькиj з землі витикавсьа,
А уже Палij Семен з Шведом воjовавсьа.
Оj, уже хміль зелененькиj з тичини до долу,
Не пускаjе Самен Палij а Шведа до дому.

(З паперів Максимовича. Помічено jого рукоjу: «Около Межигорскаго монаст.»).

Сібір пропушчена. Палij чудесно увільньаjетьтьа, по казковому.

13.

Оj, з морьа та до Перекопу
Та вітрець повіваjе
Еj, а вже, а вже прокльатиj Мазепа

Палiја Семена та на баль зазиваје:
— «Ој, прибудь, прибудь, Палiју Семене,
На бенькет до мене,
Ој, то ж не буде, Палiју Семене,
Тобi змiни од мене». —
Ој, тiлько Палiј Семен
С добра прибуваје
Еј, а вже, а вже прокльатиј Мазепа
Чашу вина наливаје.
Ој, тiлько Палiј Семен
З чашi вина напивсьа,
Еј, вороному та коникові
Да на гриву схиливсьа.
Ој, јак крикнув прокльатиј Мазепа
А на своји латпани:
— «Ој, вiзмiт, вiзмiт Палiја Семена
Та забијте в кајдани.
Еј, а забивши ј у кајдани
Та укиньте в темницьу.....»
Еј, сам појiхав прокльатиј Мазепа
Та до царьа на столицьу.
— «Еј, здоров, здоров ти, Восточниј царьу,
Шчось мају казати.
Ој, хоче, хоче Палiј Семен
Да ј на царьа војувати». —
— Ој, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа,
Ој у того царьа на столицi:
Еј, а вже ж, а вже ж Палiј Семен
Да вже не в темницi.
Ој, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа,
Не правду говориш:
Ој, не војував Палiј Семен
Та либонь i не буде.
Ој тiлько ж менi Палiј Семен
Чужу землью здобуде. —
Ој, пiшов, пiшов Палiј Семен
Та у степ гульати,
Ој јак став, јак став Палiј Семен
Јак став на Мазепу војувати.
— «Ој позволь, позволь, ти Восточниј царьу,
С плеч голову зньати!

— О! не позвольу, Палiју Семене,
С плеч головки здiјмати
Ој-но позвольу, Палiју Семене,
Пiд обахту узьати.
Ех, *как* посмотрить прокльариј Мазепа
Јак у степу будем гульати,
Еј, то посмотрить прокльатиј Мазепа,
Јак будемо з ним војувати.
Еј, по тiм гульаньнi-војуваньнi позвольу
С плеч головку зньати!

(Зап. в с. Кашперовцi, таращч. пов., кијiвськ. губ., ад дiда Логвина, в 1867 р. Л. Мацiјевич).

Цај варјант задержав стариј вираз ‹*Восточниј* царьу› (дав. у нас в I-му роздiлi, стор. 68—70, 136) та тiльки увесь вiн перејшов через салдатську виправку: *лејтари* обернулись в јакихсь *латпанiв*, розмови переплутались i војна Палiја з Мазепоју ј услуги Палiја царевi стратили дiјснi, — iсторичнi, форми i стала фантастичнoју.

14.

Iз за гају зеленого бујниј вiтер повiваје,
Там прокльатиј Мазепа Палiја Семена на бенкет зазиваје:
— ‹Ој, прибудь, Палiју, ој прибудь, Семене, та ј на бенкет до мене,
Геј, да не буде, Палiју Семене, тобi кривди вiд мене.
А јак тiльки Палiј, а јак тiльки Семен в нову браму ујiзжаје,
Геј, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа медом-вином наповаје.
Ој, јак тiльки Палiј, ој, јак тiльки Семен меду-вина напивсьа,
Геј, зараз, зараз вороному коньу на гривоньку ј похиливсьа.
Ој, јак крикнув-гукнув прокльатиј Мазепа та на своji гајдуки:
— «Геј, iзвјажiте Палiју Семену та ј назад руки.!»
Геј, iзвјазали Палiја Семена, закинули у темницьу,

А сам појіхав прокльатиј Мазепа аж до царьа на столицьу.
— «Геј, здрастуј, здрастуј, а ти біліј царьу,
Уже Паліј Семен у темниці». —
— Геј, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа,
Јесть він даже на столиці. —

(З папері̂в Ів. Новицького).

Інтересно, јак примір того, јак вриваjетьсьа пісньа.

15.

З низу, з низу, з низу та з Лиману.
Та вітер повіваје,
Геј, там Мазепа Паліја Семена,
На охоту визиваје.
— «Геј, прибудь, прибудь, Палију Семене,
На охоту до мене, —
Геј, не буде, Палију Семене,
Тобі кривди од мене!»
Геј, скоро Семен, ој, скоро Паліј
Та на двір пријізжаје,
Ој, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа
Медом-вином напуваје;
Геј, скоро Семен, геј, скоро Паліј
Меду- вина напивсьа,
Ој, він своjому коньу вороному
Та ј на гриву похиливсьа.
Ој, да крикнув прокльатиј Мазепа
Та на своjіх уланів:
«Геј, возьміте Паліја Семена
Та забијте в кајдани!»
Еј, узьали Паліја Семена
Та вкинули у темницьу,
А сам појіхав прокльатиј Мазепа
Аж до царьа на столицьу.
— «Геј, чолом-чолом најаснішиј царьу,
Превеликаја сила!
Ој, хоче Паліј Швенда уловити, (sic!)
Москальа вирубати.»
Ој, обізвавсьа та Паліј Семен,

Та сидьучи у темниці:
— «Ој, бреше, бреше, прокльатиј Мазепа
Ој, у царьа на столиці. —

(З паперів Ів. Рудченка, зап. в с. Романовці, сквирського пов. київськ. губ.).

Віршик 26 служить дльа провірки віршика 13-го варјанта 4-го ј шчирости всього того варјанта. Віршик 26 показује початок темноти історичного спомину.

16.

Ој, з низу, з низу, з морського лиману
Бујниј вітер повіваје —
Прокльата Мазепа Палија Семена
На бенкет зазиваје.
— «Ој прибудь, прибудь, Палију Семене,
На бенкет до мене;
Не буде тобі, Палију Семене,
Тобі кривди од мене!» —
Ој, а вже Семен, а вже Палиј
Ј а до двору не дојізжаје,
Прокльатиј Мазепа Палија Семена
Медом-вином витаје.
Ој, а вже Семен, а вже Палиј
Меду-вина напивсьа,
Ој, а вже Семен, а вже Палиј
На коннку похиливсьа.
Ој, а крикнула прокльата Мазепа
Ј на своји гајдаји:
«Ој, візміт Семена, ој візміт Палија,
А забијте в кајдани.»
Ој, узьали Семена, ј а взьали Палија
Ј а вкинули ј а в темницьу
Ј а сам сів на коньа, појіхав до царьа,
До царьа на столицьу.
— «Ој, здоров, царьу, ој, здоров, государьу!
Ј а шчо в тебе чувати?
Ј ој, береться Семен, ој, береться Палиј
Ој, на царьа ј војувати». —
Ој, ј вже хміль, ј а хміль зелененькиј

30. Ј а в головочки вјецьа.
Ој, прокльата Мазепа да і з государем
Да ј на столиці бјецьа.

(Зап. в с. Будаках, аккерманського пов., бесарабськојі губ. на Шабалацькіј косі од рибалки Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцькиј).

Мазепа обернутиј в жіночу форму. Слова про хміль перенесено на Мазепу; војна јого — в столицьу.

17.

Був колись у царa Петра дуже храбриј војака, Семен Паліј, і був у цього царa повіренниј спершу Мазепа. Мазепа став завидовать Семену, шчо цар став шчиро льубить јого. А Мазепа був чоловік з неправдоју дльа царьа, тільки держав те до пори в собі. Вјн забачив, шчо Семен Паліј дуже шчасливо бјетьсьа з ворогами царськими. Јак хотіла зачинатьсьа војна з Шведом, то навісниј Мазепа задумав вбить Семена:

— «Прибудь, Семене Паліју, на охоту до мене,
То не буде, Семене Паліју, тобі кривди од мене». —
Скоро Семен, скоро Паліј на поріг ступаје,
Прокльатиј Мазепа з карабина забиваје.
А забивши Семена Паліја, та кинув ј у темницьу;
Сам појіхав, прокльатиј Мазепа аж до царьа на столицьу.
Не слишить Восточниј цар Мазепи на столиці,
Тільки слишить Семена Паліја, сидьачого в темниці.

А Мазепа думав, шчо Семен Паліј уже не живе, та ј став кепковать над ним:

— Чом, зелениј хмельу, по тичині не вјешсьа?
Чом, Семене Паліју, із Шведом не бјешсьа?

Еге! кажи здоров!

— Хміль зелененькиј уже викидаје,
Уже Семен, уже Паліј в чужі стороні гульаје!

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., кијівськ. губ., М. Ганіцькиј. «Кіевлянинъ» 1866 г. № 111).

Показ, јак пісньа вже забуваjетьсьа ј заміньаjетьсьа прозајічноју (простомовноју) казкоју, з образами фантастичними, а не історичними.

18.

— «Гej, прибудь, прибудь, Семене Палijу,
На охоту до мене,
Еj, та j не буде, Семене Палijу,
Тобі кривди од мене».
Еj, скоро, скоро Семен Палijенко
Та j у двір уjізжаjе,
Еj, зараз, зараз, превражиj Мазепа
Чашу вина паливаjе.
Еj, оj, jак випив Семен Палijенко,
Та j на коньа похиливсьа.
— «Еj, чи не будеш, Семене Палijу
А на царьа воjувати?» —
— Еj, jа не буду, прокльата Мазепо,
Та на царьа рук здijмати. —
Еj, jак крикнула, прокльата Мазепа,
Та j на своjі jеднорали:
— «Еj, возьміт, возьміт Семена Палijа
Та забиjте в каjдани».
Jак узьали Семена Палijа
Та j у темну темницьу
Еj, а сам бреше, прокльата Мазепа
Та j у царьа на столиці.
Еj, jак проспавсьа Семен Палijенко
Та j у темніj темниці,
Еj, розбив, розбив прокльатij Мазепі
Всі покоjі і світлиці.

(Зап. в с. Краснім Куті, таращч. пов., киjівськ. губ. Ів. Новицькиj).

Хоч шче пісньа, — а вже по характеру казка: Мазепа — jакась мара, жіночого роду; сам Палii характерник, шчо розбив стіни.

19.

Оj, пjуть, та j пjуть та два козаченьки,
Вони пjуть та гульаjуть,
Та вони с собоjу Семена Палijа
На охоту підмовльаjуть.
— «Та поjідьмо, Семене Палijу,

На охоту із нами,
Бо вже не буде, Семене Палију,
Тобі зрізноньки над нами».
Та не вспів же та Семен Палij
Та меду-вина напитьсьа,
Оj, поспішивсьа прокльатиj Мазепа
До Палiјa примоститьсьа:
— «Оj, та беріте, хлопці Харшавці,
Семена Палiјa під руки,
Та забиjте Семена Палiјa —
Та у кріпкі заліза,
Оj, посадіте Семена Палiјa —
Та у темну темницьу,
Та в залізну клітку,
За залізниjі двері».
А jак оглядилась та наша царицьа
Та не з вечера, в ранці:
— «Оj, десь немаjе Семена Палiјa
В моjему білому царстві.» —
— Оj, даj же нам, та наша царицьа,
Та j двоjноjе жалуваньньа
І ше j красну одежу:
Тоді можем знати, можем розіськати
Та j Семена Палiјa, —
Оj, Семена, Семена Палiјa, —
Превеликого лицарьа.

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Стара Водолага, валковськ. пов., харьк. губ. Співав чоловік в шинку. «Може», казав, «де шчо jе, а jа більш не чув», і називав Семена Палiјa гетьманом. Пор. Кіевск. Стар. 1882 Мартъ).

Початок зовсім уже одіjшов од історичноjі правди. Він склавсь на спосіб початку пісні про обман дівчини, — напр.

Два козаки та в корчмочці пили,
Жидівочку Хіjавочку з собов підмовили.

(Головацк., Нар. Пѣсни Галицк. и Угорской Руси, I, 205).

або: У Киjіві на риночку
Пjуть льашеньки горілочку
Пили ж вони да гульали,
Гальу jіхать підмовльали.

(Закревскій, Старосвѣтскій Бандуриста, 1861. I, 79).

В середині, котра більш вбереглась, льахи-сердьуки обернулись в *«хлопців Харшавців»*. Кінець теж не історичниј і збива на казку, з московсько-салдатськоју барвоју (особл. вв. 23—27).

20.

Ој ти Семене, Семене Паліју,
Ти преславниј козаче,
За тобоју, Семене Паліју,
Та вcьа Украјіна плаче.
Ој, не так же таја Украјіна,
А јак город Полтава, —
Там торгује прокльатиј Мазепа
А вином зелененьким,
Та частује Семена Палија
А кубочком повненьким.
Баче, баче прокльатиј Мазепа,
Шчо Семен Паліј спивсьа:
Він свому коньу вороному
Та на гривочку схиливсьа.
Ој, јак крикне прокльатиј Мазепа
Та ј на своjіх гајдарів:
— «Беріть јого, превражого сина,
Заливајте в кајдани!
Ој, заливши јого у кајдани,
Закидајте в темницьу,
А закинувши јого у темницьу
Бијте з ружжів, пістолетів,
Шчоб Семена, Семена Паліја —
Шчоб на світі було *ньету*».

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Банніј, ізьумськ. пов. харьк губ. «Кіевск. Старина», Мартъ, 1882 г.).

Початок (віршики 1—5) з пісні про Морозенка (порівн. напр. у Метлинського, Нар. Южнорусск. Пѣсни, 408—412). Дальше зовсім не історично.

Інтересно, шчо в остатнім віршику Мазепа јавльајатьсьа москалем.

21.

Joj, під під городом, та під Козловим, oj, там пани стоjали,
J там пани стоjали, кубочки сповньали, Семена частували.
Oj, не скоро jеден, Семен Палij впивсьа,
J та на конику, на буланенькому похиливсьа.
Oj, у Полтаві прокльатиj Мазепа j крикнув же він на своjі лejтари:
— «Joj, беріть, беріть Семена Палija в каjдани!
А заливши jого в каjдани, кидаjте в темниці...
Oj, гльанув, oj, Семен Палij на правуjу руку, —
Jого кінь буланенькиj а не вискочить із шведського трупу.
Oj гльанув а Семен Палij на лiвеje плече, —
Аж позад jого кониченька буланого кровеваjа річка тече.

(Зап. од чорноморців).

Забуваjучись, пісньа про Палija перевернулась з віршика 8-го в пісньу про Ів. Нечаjа. (Порівн. у Антонов. j Драгоман. II, № 12). А все ж зоставсь спомин, шчо Палija арештували *пани*.

22.

Д. Костомаров, в своjij праці «Исторія казачества въ памятникахъ нар. южнорусск. пѣсеннаго творчества» напечатав виписки з варjанта Цертелева по «Полтавскимъ Губернскимъ Вѣдомостямъ» (1860, № 14—15) добавивши до них частини свого варjанту, записанного въ Суботові, чигир. пов., киjівськ. губ. (коли? ким?). Дльа повности ми дамо тут з цього зводу одміни проти Цертелевського варjанту, котрі мусьать бути частинами з Суботовського.

1) — «Oj, приjідь, приjідь, Семене Палijу, на охоту до мене,
Oj, не буде тобі, Семене Палijу, кривди от мене!»
Oj, приjіхав Палij Семен да став з коньа вставати,
Став jого пес Мазепа медом-вином частовати...

2) Ој, шчо ж мовить да Палıј Семен, сидьачи в темниці:
— «Бреше, бреше пес проклььатиј Мазепа в листах
на столиці». —

. . . .

Ој, хмельу ж міј, хмельу зелененькиј, чом головок
не складајеш?
Ој, либонь же ти, проклььатиј Мазепо, із Шведом
накладајеш?
Ој, хмельу ж міј, хмельу зелененькиј, час із тичини
до долу!
Не пускај, Семене Палıју, тих Шведів до дому!

(Русская Мысль, 1880, VI. 46—47)

В першіј частині інтересно, шчо Мазепа зветьсьа ***пес*** (теж в вар. 12-ому), а не ***проклььатиј*** (в вар. 1-ому ***проклььатиј пес;*** в вар. 7-ому ј 18-ому ***превражиј;*** в 9-ому ***вельможниј***, в 8-ому ***вельможниј гетьман***). Певно, псом прозвала Мазепу черпь украјінська шче до јого зміни.

Перегльадајучи тепер усі варјанти пісні про Палıја ј Мазепу, ми бачимо, шчо з 21-го (один, 21-иј, ми виклььучајемо, бо в нім кінець з другоји пісні) тільки ***шестеро*** з них кінчајутьсьа віјнoју Палıја з шведами (5, 6, 17, 20) або з Мазепoју без шведів (12, 16); сьуди ж треба прирахувати ј першу половину 7-го. ***Десьатеро*** варјантів кінчајетьсьа арештуваньньам Палıја (8) або одјіздом Мазепи на столицьу (1, 2, 3, 4, 7, 10, 14, 15, 18), ***один***— (18) висилкoју Палıја (9), ***один*** приказом вбити Палıја (20) ***три*** увільненьам Палıја (11, 14, 19). Цеј розсчот показује шче раз, шчо пісньа склалась не про віјну 1708—1709 рр. ј ізміну Мазепи, — а про арештуваньньа Палıја, в 1704—1705 р., — і шчо спомин про віјну ј ізміну Мазепи причепивсь вже послі.

ПРИЛОГИ ДО № 1-го

1. Казки про Паліја ј Мазепу.

1.

Јак підступив Швед під Полтаву, то царь і став думать та совітуватьсьа з началниками: јак би јого побідить? А один ото ј каже: «знајете, Ваше Величество, ја вам најду одного чоловіка, шчо непремінно побідить јого. Мазепа ј духу јого бојітьсьа; ви јого по Мазепиним навітам та прозьбам на Сібір заслали». — А хто ж се? — «Палій Семен!» — Јак же б же јого сьуди приставить до битви? — «А хочте, ја јого привезу до битви.» — Добре. Велику за се награду получиш. — Та ј дав јому бумагу, а тој і помчавсь по Паліја... Паліј підспів јак раз на битву. Јавивсь до царьа такиј стариј, та обросшиј, борода по појас, а ізмучениј у каторзі, — Боже!... Царь з ним поздоровкавсь, та ј став просити прошченьньа. Каже: «Прости мене, Палију! Ја тебе обідив не знавши твојеји вірности.» — —Бог тебе, царьу, простить, а ја прошчају,—каже Паліј. Та поговоривши з царем і пішов до козаків. А козаки јого јак побачили, — Боже! јак зраділи, а він іх давај цілувать... Далі ј каже: «А де, хлопці, моја чугунна *Стеха* (се јого льубима пушка була), та шчо ја з нeју під турка у Азов ходив, та вбив з неји башу?» [1]) А хлопці зараз і кинулись јіји шукать, та таки ј знајшли. — Боже! јак кинувсьа він јіји цілувать, то так сльози ј полились з очеј. Поплакавши над пушкоју, взьав прозорну трубу, та ј дивитьсьа на манастирську дзвіницьу. Роздивившись і каже: «Ишь вражі сини! обідајуть!» — Хто, батьку, обіда? — питајуть козаки. — «Мазепа с Карлом і пушку сьуди виставили. Ось дајте, лишень, хлопці, ја своју Стеху зарьажу». Та

[1]) На скільки звісно, Паліј під Азовом не був, а ходив не раз під Очаков.

јак зарьадив, јак випалив, то так отьутьанта, шчо кушаньньа подавав, на двоје ј перервало. Мазепа, јак побачив се, јак схватитьсьа, јак сплесне руками: —«От тепер», каже Карлові, «ваше величество, пропали ми!» — «Шчо? Јак?» — «Палij приjiхав: ја јого пушку почув». — «Не бојусьа твого Палiја», каже Карл, (він таки хвабриј був). — «Отже ж јак хочте, а пропали» каже знов Мазепа Карлові.

На другиј день Палiј јак узьав із своjеjі Стехи палити, то шчо наведе на јакиј шведськиј рьад, то вони јак полова ј сипльутасьа.

(Росказувано в Полтаві 1857 р. З паперів Оп. Маркевича)

Подібні казки надруковано також у Куліша, Записки о Южной Руси, I. 115—128; в Основѣ, 1861, № 11—12, XIV, в «Кіевлянинѣ» 1870, № 57; у Драгоманова, Малорусскія Народныя Преданія и разсказы, 201—207; в Кіевской Старинѣ, 1882, Мартъ, 611—612, Сент., 579—581; окрім того витьаги з подібних оповіданьнь у Антоновича, Посл. времена козачества, 60—63, 73, і в Чубинського, в Запискахъ Югоз. Отд. Русск. Геогр. Общества, I, 298. — У нас нема місцьа, шчоб звести тут усі ці казки, і ми скажемо тільки об тім, в чому вони зходьатьсьа з пісньами, або в чому ріжньатьсьа од пісень.

В пісньах најголовнішча річ — полон Палiја Мазепоју; в казках — віјна з Шведом. Цьа віјна змальована в казках не тільки не історично, а навіть зовсім фантастично. Шче наш варјант најменше фантастичниј і најбільш історичниј. В других часто навіть затемнено знатьтьа, хто саме були Палiј і Мазепа: де коли напр. Мазепа зветьсьа корольком, а Палiј — јого генералом; Мазепа зроблениј хрешчеником царьа ј т. д. В одніј казці С. Палiј навіть зветьсьа Степан Плаха. Мало того, шчо в кількох казках Палiј і царь перед битвоју вимовльајуть собі в Мазепи ј шведів передих на кілика днів, — јак в московських *билинах* (див. напр. «Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», вып. I, 58, вып. II, 58 і др., — де Ильја Муромець просить строку аж на три місьаці). Мајже в усіх казках Палiј воjује чудодіјно, «ангельськоју силоју»: поставить ратишче, то Мазепа видить ціле віјсько, — перекидајетьсьа собакоју, або літа під небо ј т. и. В двох казках навіть і Мазепа

змальованиј јак волшебник. До того чудодіјність Палија мальујетьсьа не в осібних (індівідуальних) образах, а в загальних, котрі часто здибујутьсьа в казках про всьаких других фантастичних лицарів, і котрі по більшіј части не осібно украјінські, а належать до тих, шчо переходьать од народу до народу ј здибујутьсьа в казках усьаких народів Азіји ј Европи. Коли одна казка росказује, јак Паліј перекидавсь собакоју ј так бігав у табор Мазепи,— то це нагадује, јак в Слові о Полку Ігореві Всеслав Полоцькиј перекидајетьсьа вовком. В більшіј части казок про Палија він кида здалека чудесну кульу, або стрілу (в XVIII ст.!) в страву Мазепі; подібне ж росказујетьсьа про лицарьа Михајлика (Зап. о Южн. Руси, I, 3; Антонов. и Драгом. I, 50). В варјанті Чубинського стріла Палијева влуча «в лусту мјаса» в Мазепи ј Карла. Це вже јак раз підходить до того, шчо здибујемо в III голові монгольських казок (на індіјськіј основі) Шідді-Кур, — котрі не раз звјазујуть наші (јак і инчі европејські) казки з східноазіјатськими. Там чудниј чоловік Масанг, котрого товариші зрадоју покинули в провальлі, вибавившись звідти, јак побачив, шчо товариші јдуть з польуваньньа ј несуть кожниј по шматку мјаса, пуска, шчоб нальакати јіх, стрілу. Ті по стрілі взнали, чија вона, ј усі в один голос закричали: ми винуваті ј т. д. (Шидди-Куръ. Перев. съ монгольскаго на русск. яз. ламы Галсана Гомбоева, 26; Этногр. Сборникъ, VI. Усьа казка про Массанга дуже подібна до наших про Покотигорошка ј Јвана Богодавцьа у Чубинського, Труды, II, 231—235, 239—250). Порівн. в Московських билинах, јак Васька Пјаницьа пуска стрілу в татарського царьа Калина, влуча в јого зьатьа (Кир., I, 72, II, 72 і др).

В одніј казці (у Куліша, № 2) Паліј вбивши волшебника Мазепу, палить јого ј пуска попіл по вітру, так јак це роблsьать усьакі другі казкові лицарі з змијами, напр. у нас Кирило Кожемјака (Зап. о Ю. Руси, II, 30).

Окрім усього иншого, тут само имја *Палија* притьагло на цього историчного лицарьа звісниј казковиј образ. Подібне ж сталось і в другіј казці, — в котріј Палија за те б то ј прозвали Палијем, шчо він влучив змија Полоза, котрого не міг вбити сам архангел Гавріјіл; змиј потік смолоју. (Основа, l. cit.; у Антоновича натьакајетьсьа на другиј

јаснішчиј варјант казки про те, јак *Паліј чорта зпалив*). Але јак раз таке росказујетьсьа ј без имени Паліја (у Драгом. Малор. Нар. Предэнія и расказы, 42, у Чубинськ. Труды, I, 19. Московськиј вар. див. у Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 83. Илья пророкъ и стрѣлецъ).

В однiј казці навіть зародини Паліја случились чудесно, од спаленоjі голови: Раз чоловік би то виорав льудську голову і приніс јiјi до дому, шчоб поховати. Та жінка јого сказала: «оцьа голова на својому віку багацько хліба перејіла». — Буде вона шче јісти! — одказала голова. Чоловік зльакавсь, — та ј спалив голову, та тільки попіл з неjі приніс «бог зна дльа чого» до дому. Там јого лизнула, замісць соли, дочка хазьајіна, — та ј завагоніла нашим лицарем. Дуже подібне здибујемо в сербськiј казці про збудованьньа стіни Царіградськоjі. Тут імператор најіхав на мертву голову, котра каже јому: «на шчо ти мене топчеш; ја тобі можу пошкодити, хоча ј мертва». Імператор робить з головоју, јак чоловік в украjінськiј казці; імператорська дочка, встромивши палець в попіл, коштује јого — ј потім родить сина, котриј далі будује Царьград (Караджича, Српски Рјечник, 1852, 808, Цариград). Цьа сербська казка, котра мабуть прийшла до сербів з Византiјi (див. дослід д. Веселовського Le Dit de l'empereur Counstant, в Romania 1877) сама мабуть прийшла в Византiју з Азiјi, бо там јесть персидсько-турецька казка «про голову, через котру погинуло 80 чоловіка». В цiј казці один купець в Арабiјi наткнувсьа раз на голову, на котрiј написано було: «оцьа голова, јак була жива, то причинила смерть 80 чоловікам, і через довгиј час післьа свого погину вона шче мусить потерьати 80 душ». Купець товче голову на порошок, — але ј цеј порошок ожив в дочці купцевiј, котра родила од нього «сина тајни». Потім тој син одкрива вејзирьу обман јого 40 невільниць і јiх польубовників. (Tuti-Nameh. Eine Sammlung orientalischen Erzählungen. Nach der türkischen Bearbeitung übers. v. C. Rosen. L. 1858, B. II, 85—92).

Обидва оповіданьньа, сербське ј турецьке, јак бачимо, належать до старого кругу казок про льудеј з незмінноју долеју (фатальних) јак Кир, Мојсеј, Едіп, Ромул, Вікрамадітіја і т. и. Очевидно, шчо шматок з цих казок зајшов до нас і причепивсь до имени Паліја. Звідки зајшов він до нас, чи од

греків, чи од турок, наповно не беремось сказати,— а тільки слова жінки про голову ј одповідь голови в нашіј казці більш нагадујуть Туті-Намег, ніж сербську казку.

Післьа цього немаје дивного, шчо в одніј з наших казок про Палија ј Мазепу росказујетьсьа јак раз таке, јаке бачимо в десьатках казок усьаких народів про фатальних льудеј, — чоловіків і жінок, именно, буцім то Мазепа звелів вбити Палија ј принести јого серце, — та царь велів салдатам тільки замуровати Палија в стовп, а салдати принесли Мазепі серце собаче, замісць Палијевого (Записки Югозап. Отд. Р. Геогр. Общ., I, 298). Подібне росказујетьсьа напр. у Чубинського, II, 304 — про «Лева, купецького сина», котрого велить зарізать батько, — у De-Gubernatis, Florilegio delle novelline popolare, 30, про Попельушку (La Cenerentola) котру велить зарізать батько,— про дівчину ј мачуху, напр. у Афанасьева, Р. Нар. Сказки, № 121 (Волшебное зеркальце, — білоруськиј і великоруськиј варјант; в примітках, в т. IV, 269 вказујетьсьа украјінськиј варјант Новосельського, Lud Ukrajiński, I, 245 і Гребінки «Мачиха и панночка, малороссійское преданіе». В подібніј німецькіј казці у Grimm, D. Kinder und Hausmärchen, № 53, замісць серцьа звелено принести легке ј печінку, — а про серце знаходимо в другіј казці, № 76) Подібне ж в казках про Соломона ј јого матір (див у Тихонравова, Лѣтоп. р. литерат. т. IV, 112, у Драгом. Малор. Нар. Пр. и раск. 100). Про азіатські первообрази таких оповідань див. у Benfey, Pantschatantra, I, 175.

В другіј казці (Антон., op cit., 175; жаль, шчо не цілком напечатана) Мазепа, замкнувши Палија в темницьу, кида в море кльуч, котриј потім тільки чудом знајдено. Таке саме росказујетьсьа в казках по всьаким країнам, напр. в казках про великого грішника (З купи примірів доволі буде вказати: старофранцузську історију папи св. Григорија, Vie du pape Gregorie le Grand, éd. Luzarche, 1857, і јіјі переробки, в тім числі ј ту, шчо напечатана в Костомарова, Памятн. стар. р. литер. II, 415—442; Luzel, Légendes chretiennes de la Basse Bretagne, I, 83, 262 і Драгоманова, Малор. Нар. Преданія, 131).

Цьа загальність і фантастичність образів, в котрих мальујетьсьа Паліј в простомовних казках, проти особистих, індівідуальних, і дијсних, реально-історичних образів, јакими

мальујуться јого суперечка з Мазепоју в старішчих варјантах пісні, — дуже інтересна, јак і те, шчо з годом, пісньа, јак почала забуватись, то варјанти јіјі зблизились до казок. Можна думати, шчо пісні зразу склались серед льудеј, котрі знали ј Палија, ј Мазепу ј розуміли дійсні тодішні громадські, політичні, справи, — скоріш усього серед козацтва ј, певно, попереду на правобічніј Украјіні. Простомовні ж казки, певно, склались уже післьа Полтавського боју ј, мабуть, серед льудеј, котрі стојали дальше од громадських справ і котрих тілько вразило те, шчо царь раптом повернув Палија на вольу, та шчо скоро потім шведи з Мазепоју втекли з Украјіни. Те, шчо з годом і варјанти пісні про Палија почали зближатись, — сказать би: принижатись, — до казок, показује, јак з годом, через втрату волі ј пониженьньа освіти в Украјіні, понизилось серед украјінського народу розумінньа громадських справ і своједі старовини.

Тільки все таки ј простомовні казки про Палија мајуть своју вартість поетичну ј псіхологичну, а де јакі ј історичну. Вони, хоч і по својому, а все таки передајуть спомин про пригоди того часу, котрі не вдержались в пісньах. Так ми вже вказували, шчо в казці про те, јак Палиј шукаје свого коньа (котрого знаходить у водовоза, — те ж «в неволі») вдержавсь спомин про те, јак Палиј одшукував своји «стаднини ј бидла»; і спомин тој псіхологично појасньа те одшукуваньньа. Інтересниј в двох казках спомин, јак привезли Палија з Сібіру на Украјіну. В вар. Чубинського царь би то сказав: «не везіть јого ні возом, ні верхи, а зробіть між пару конеј колиску, шчоб не струсивсьа». (Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298; в вар. Драгом., Мал. Нар. Предания, 203, теж фантастично: «јак јого везти?... Коли прибігајуть читирі коні; кладовльать јого в рьадно, і чотирьох верхів кожному по кінцеві, і так јого шчоб везти, шчоб нігде і не здрігнути»). Шчось подібне мусило бути справді, бо Палија страшенно скоро справили з Сібіру на Украјіну: 3 марта писав про јого цареві Гр. Долгоруков з Ніжена, а вже 30 марта він був у царьа в Воронежі! Але шче інтереснішчиј спомин про поступованьньа московського начальства ј віjська на Украјіні післьа зміни Мазепи. Так в III вар. казки у Куліша говориться: «Так хотів царь за

Мазепу усьу Гетьманшчину вигубить, да ото ј каже Палію, јак уже побили Мазепу: «ну, тепор, Паліју Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи злата, чи шчо?» — А він каже: шчо ж, царьу, ја буду просити в тебе одну річ: подаруј мені! — «Шчо ж таке? кажи». — Не пльундруј, каже, Гетьманшчини. — Ну, каже, добре; дльа тебе дарују» (Кул., op. cit., 128). В другому варјанті Куліша теж саме росказано фантастичнішче, — хоть здајетьсьа нам, тут характерно передајесьа царське *самодурство* ј ошоломлініньа народу украјінського післьа ізміни Мазепи: «От за того-то вражого Мазепенка розгнівавсьа дуже царь Петро на Вкраjіну. Зараз шле указ, шчоб рубали в пень увесь народ. Уже ј шаблі повијмали, шчоб рубать. А тут усьуди в труби та в жоломіјки смутно та жалібно виграваjуть, а по церквах молебні правльать, шчоб одвернув Господь гнів царськиј. Аж ось шле Петро другиј указ: велить всім голови здіјмать. То вже ј шаблі поодпускали, та шче таки голів не здіјмаjуть. А тут усьуди в труби та в жоломіјки смутно та жалібно виграваjуть, а по церквах молебні правльать, шчоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третіј указ: прошчаје ввесь народ. Тогді вже всьуди скоки та музики. Звеселивсьа ввесь льуд христиjанськиј».

В варјанті, записанному д. Хв. Вовком в 1881 р. в Тульчі (в Добруджі) це росказано так: «ну вже, каже царь, коли ти звојујеш Мазепу, проси в мене шчо завгодно, хоч півцарсьва!» — Нічого мені, каже (Паліј) Ваше Царськоје Величество, не треба, а звеліть тільки, шчоб дітеј більше лавами не вбивали». (А то, бачте, царь јак розсердивсь на Мазепу, то дав приказ вигубльати малоросіјанських младенців: одсунуть було лаву, та по під стіноју ј поставльать дітеј рьадком, а тоді лавоју ј придавльать до стіни; — так по всіј Украјіні робилосьа!) Царь зараз же видав указ, шчоб ніхто не смів младенців вигубльати». (Кіевск. Старина, 1882, Сент., 580. Порівн. тамож 1884, VI, 543—545).

Такі оповіданьньа близько підходьать до того, шчо записано істориками про поступованьньа москвинів в Батурині. Царь написав Меншчикову, шчо отдаје «город на јого вольу». Тоді, јак росказује Фриксель: «всіх городьан, без розбору пола, чи віку, перерізано; це в звичајах безчоло-

вічних московитів [1]). Замок і 30 млинів обернуто в купи угльу ј каміньньа. Меншчиков велів привјазать до дошок трупи старшин козацьких і пустити по р. Сејму, шчоб вони подали ј другим звістку про погибель Батурина» [2]). (Костомаровъ, Р. М. 1882, Окт. 240). Таке саме росказује не тільки ј другиј шведськиј історик Адлерфельд,— а ј московськиј Ригельман: «Меншиковъ... повелѣлъ... не щадить ни одного человѣка, кромѣ начальниковъ ихъ и двухъ полковниковъ сердюцкихъ, яко главныхъ бунтовщиковъ и измѣнниковъ, представить къ нему для доставленія Государю, къ учиненію имъ достойной казни, а прочее все, исключая орудія, предать въ добычу солдатамъ, что въ самое короткое время и исполнено: городъ одержанъ, люди всѣ мечу преданы, какъ въ крѣпости, такъ и въ предмѣстьѣ, безъ остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ». (Лѣтописное повѣств. о Малой Россіи, III, 40).

Зоставсь по місцьам про Палија ј такиј спомин, котриј јасно показује, чому в свіј час народ льубив Палија ј чому полон јого Мазепоју так вразив народ, шчо зараз же про те склалась пісньа. Так в Васильковшчині ј Хвастовшчині льуде, котрі росказували казку про Палија, прибавльали, шчо «Мазепа за те хотів стратити Палија, шчо народ звав јого козацьким батьком, а шчо народ звав Палија козацьким батьком і дуже льубив, за те шчо він обороньав народ од панів і од усіх, хто хотів јого зобидити» [3]).

2.

Мазепа, јак хотів шчо војувать, да ј питајетьсьа Палија Семена:

«Ој, ти, Палију, Палију Семене,
Шчо ја думају, гадају?
Хочу ја царьа звојувати,
А сам царем стати».

---

[1]) Подібне робилось і в Ливоніјі ј у Доншчині.
[2]) Подібне ж робились в 1707—1708 р. в Доншчині. Див. в І-му розділі. 10—11.
[3]) Основа l. cit. Антоновичъ, op. cit. 73.

А Паліј Семен на Мазепу каже:

— Ох, Мазепо, прокльатиј Мазепо, [1])
Шчо ти думајеш, гадајеш?! [2])
Будеш прикованиј
В царьа государьа
Кріз залізного стовпа.
Кочубеј да Искра
Пише листи знишка
До царьа государьа,
Шчо тошно хоче Мазепа
Царьа звојувати
Да ј сам царем стати.
Тоді Мазепа закинув
Палија Семена в темницьу,
А сам скочив до царьа в столицьу.
— «От же тобі, царьу-государьу,
Палиј Семен зрада:
Хоче тебе звојувати,
А сам царем стати». [3])
Ој, озветьсьа Палиј Семен,
Да сидьачи у темниці:
— Брешиш, брешиш, прокльатиј Мазепо,
Перед царем в (на) столиці. —

Палија царь визволив с темниці, да ј визвав до себе ј просить јого: «чи не можно моје військо ослобонити, бо не знају, шчо се бје?» Палиј Семен просив, шчоб јому дали вигоду на сутки, бо перетрусивсьа за дорогу. Вијшов Палиј туди, де бјутьсьа, да ј встромив ратишче (копје своје) у землу, — і військо Мазепино стало само себе бити. Пријшов хлоп до Мазепи да ј каже јому:

«Туман по землі котитьсьа
Палиј Семен на світ народивсьа».

Почувши сеје, Мазепа прокльатиј зльакавсьа да ј побіг до дому, да так біг, шчо в Батурині в церкву з конем забіг [4]).

(Зап. Вікт. Забіла, в с. Петрівці, прилуцьк. пов. полт. губ. в 1873 р.)

---

[1]) Перед цим рьадком стојіть зачеркнуто: Шчо будеш проти
[2]) Післьа цього рьадка зачеркнуто: на царьа государьа
[3]) Це каже царьу Мазепа. Прим. розсказшчика. *В. Заб.*
[4]) Післьа цього перечеркнуто: «јого там і пијмали».

Цьу казку знајшли ми в досланому нам шче в Кијіві зшитку, котриј на першому листку надписаниј так: «Малоросійскія пѣсни, записанныя Викторомъ Забѣлой. Село Петровка. 1873 года 6-го Августа». В початку другого листа надписано: «Пѣсни, записанныя изъ устъ старика семидесяти восьми лѣтъ Тымоша Колошы, по прозванію Перешивайла». Тут між I №-ом; — *Пісня про Платова Козака»* (московська: «Ой, да ты Расея, ты Расея», порівн. у Кирѣевскаго, X, 33—82) і № III-им: *Сава Запорожецъ перебіщикъ на сторону ляхів»* поставлено № II, над котрим було надписано: «Пісня про Мазепу», а потім поправлено: «Разсказъ про Мазепу». І дијсно цього оповіданьньа не можна співати. Це шчось середньє між прозоју і віршами, — котре тільки місцьами зближајетьсьа до пісні, најбільш впрочім до пізнішчого варјанту, 10-го, (вв. 19—24) Слова ж: «ој, озоветьсьа Палиј Семен» і т. д., взьаті просто з пісні.

Најбільш одрізньајетьсьа віршовна частина цеїі казки од пісень својім спомином про Кочубеја та Искру. Цеј спомин, певно, взьато з осібноїі вірші, — котра могла бути ј у руках Максимовича (див. далі), — так шчо ми можемо вважати всьу казку старого Колоши за рујіну вірші, котру склав јакијсь на пів письменниј чоловік, певно, пізнішче пісні, коли вже почала затемньатись памјать про дијсну історију Палија ј Мазепи ј уже склались про них фантастичні казки. Чи тој віршарь дльа својеїі вірші вжив також частини пісні про Палија ј Мазепу, чи частини пісні перемішались з частинами вірші вже в головах таких оповідачів, јак Колоша, не зважујемось сказати, поки не буде в нас в руках шче других подібних варјантів.

Кінець казки Колоши, — про те јак Мазепа забіг з конем в церкву в Батурині, передаје по својому нарікањньа царьа Петра на те, шчо буцім то «войска шведскіе, въ поруганіе Православію, въ церкви благочестивыя лошадей своихъ ставятъ». (Маниф. къ малорусск. народу, Ноября 9, 1708, Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, Отд. II, 190).

Порівньаньньа наших казок про Палија з уральськими про Рижечку (Русск. Вѣстникъ, 1859, IV, 411—433) див. в I вип. XIII, прим.

2. Перегльад віршів про ізміну Мазепи.

По плану виданьньа «Историческихъ Пѣсень Малор. Народа», ми мусили б прикласти тут і всі старинні вірші про ті пригоди, про јакі говорьать наші народні пісні. Та тепер ми мусимо берегти місце в нашому виданьньу, а через те тільки коротко перегльанемо вірші про ізміну Мазепину ј зпинимось тілько на важнішчих з них, најбільш на тих, котрі по чому небудь близче тичатьсьа до справи народніх пісень з тих часів.

I. ***Вірша самого Мазепи***, котру приложив в 1708 р. до свого доносу Вас. Кочубеј,— позначивши јіјі так: «***Дума пана гетмана Мазепы***, въ которой значное противъ державы Великаго Государа оказуется противленіе». Ми подајемо тут усьу цьу «думу», вже через те, шчо вона з усіх инших написана мовоју, најблизчоју до народньоји. Окрім того вона передаје одну з тодішніх думок усіх шчирих украјінців, — думку про потребу згоди проміж себе дльа того, шчоб вернути цілість і вільність «розшарпаноји матки Украјіни». Мазепа впрочім настојував, шчо дльа такоји згоди потрібно слухати одного, — звісно јого. Він забував, шчо вже јого попередника Самујловича украјінці докорьали за јого «самодержавіе» (Див. віршу проти Самујловича у Величка, Лѣтопись, III, 15—17, і § 6-иј договору Орлика з запорожцьами в Чтен. Моск. Общ. 1859. I, отд. II, 248). Ми подајемо тут віршу Мазепи по рукопису Кочубеја без поправок Бантиша Каменського, — котрі зносимо в низ.

Всѣ покою щире прагнуть,
А не въ еденъ гужъ тягнуть,
Той на право, той на лѣво,
А все братя, тото диво!
Не машъ любви, не машъ згоды
Отъ Жовтои взявши Воды;
Презъ незгоду всѣ пропали,
Сами себе звоевали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всѣмъ намъ пановати,
Не всѣмъ дано всее знати,
И рѣчами керовати!

На корабель поглядимо,
И якъ много полѣчимо:
Люду, однакъ самъ керуеть,
Стирпикъ и самъ управуеть; [1])
Пчулка бѣдна матку маеть,
И оное послухаетъ.
Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупѣ маеть сыны!
Еденъ живеть исъ поганы,
Кличеть: «Сюда Атаманы!
Идѣмъ матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»
Другой Льхомъ за грошъ служить,
По Вкраинѣ и той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чомъ ты вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Когды ажъ по самъ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ не мѣла,
И ажъ въ конець зослабѣла!» [2])
Третій Москвѣ южъ голдуеть,
И ей вѣрнѣ услугуеть;
Той на матку нарѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
«Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
Отъ всѣхъ сторонъ воругують,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ не машъ зычливости,
А ни слушной учтивости:
Мужиками называють,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати,

---

[1]) Много людей полѣчимо:
Однакъ стирникъ самъ керуеть,
Весь корабель управуеть;

[2]) Когды ажъ по Днѣпръ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ слабѣла,
И ажъ въ конецъ силъ не мѣла!»

Вкупѣ лихо отбувати!»
Я самъ бѣдный не здолаю,
Хиба тилко заволаю:
«Гей, Папове Енералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, Панство Полковники,
Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Недопустѣть горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!
Нуте враговъ, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острыхъ сабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будеть слава,
Же презъ шабли маемъ права!»

(Чтенія въ Моск. Общ. и пр. 1359. I, отд. II, 109—110. Напечатана також у Соловьева, Истор. Россіи, XV, 317—319, і в Костомарова, Мазепа, Р. М. 1882, Сент. 190—192).

II. ***Вірша*** Ст. Јаворського, митрополіта Рьазанського, котру він видав зараз же, јак стала звісна ізміна Мазепи,— напечатана в Ригельмана, (Лѣтописн. Повѣствованіе о Малой Россіи, III, 54—55), а потім у Кирьејевського, (Пѣсни, VIII, 245—249). Мова цеји вірші далеко більш церковна, ніж народньа. Всьа вірша — школьарсько-попівська лајка од имени «Росіи» (Украјіни) на «бѣса», «волка», «Каина», «Іуду» — Мазепу, — до котрого перше буцім то «бысть матерняя любы» од тији Украјіни. Між инчим тут здибујемо ј слова про зневагу церков:

«Божія храмы быша, днесь же вертепы
Отъ Шведскаго льва и волка Мазепы».

III. ***«Псалма новозданна, Трубоју званна»***, напечатана в «Источникахъ Малоросс. Исторіи, собран. Д. И. Бантышемъ Каменскимъ» (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 238—241) зложена теж зараз по ізміні Мазепи украјінцем, котриј сховав имја своје в «початковыхъ дикціяхъ» своједі псальми і бравсь «измѣнниковъ Царскаго

Пресвѣтлаго Величества, аще будетъ въ томъ державная воля, всѣхъ овѣршеписати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и пагубу». Післья довгого вступу, в котрому појасньајетьсьа, на шчо «псальма» названа «трубоју», — віршарь обертајетьсьа до Мазепи:

Ахъ зрадливый Яне, Мазепо Гетмане!
Чемъ зрадилесь Царя, Царя Государя?
На чемъ ти сходило, чего недовлѣло:
Гонору, чи славы, чи златой булавы?
Що въ земли и въ морѣ, то с въ твоемъ дворѣ,
Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало? і т. д.

і проходить до того, шчо

Обаче все тое серце твое злое
Не такъ услаждало и увеселяло,
Якъ сами вѣсти и Лядцкіе листы.

Дальше јде властниј осередок вірші, — котриј увесь дихаје ненавистьу до льахів. Сам Мазепа дльа віршарьа «Льах родимиј». Ціль Мазепи тут, јак і в маніфестах царських, — піддати Украјіну льахам, благочестије перевернути на Унію. Но того, сподівајетьсьа віршарь, не буде.

Ахъ, незбожный Ляше, на вѣно ти наше
Чигаешъ, и здоровье, тобѣ безголовье.
Постарому будетъ, якъ Богъ ся змилуетъ,
Надъ *Украиною, волною,* милою.
. . . .

Костелъ ихъ проклятый; Церковъ наша мати,
Бы искорененна была, превращенна
Въ Лядзскую унѣю, лечь маймо надѣю,
Же Богъ не попуститъ, и Царь не допуститъ;
Царь нашъ камень твердый[1]), Ляхъ з натуры гордый,
Про те камень Ляху, причина есть страху. і т. д.
. . . .

Царь Православный, знакъ любве преславный,
Покажи намъ нынѣ, въ злой нашей руинѣ!
Ускори потщися, кривдъ нашихъ помстися
Надъ Шведомъ невѣрнымъ мужествомъ безмѣрнымъ,

---

[1]) Нагад на имја *Петра,* — по грецькому *камінь.*

Бы ся кавалерства розніи Кролевства
  Твоего были, тебѣ ся кланяли,
Бы твой двоеглавный, бѣлый Орелъ славный
  Въ Польской сѣлъ Коронѣ, на кролевскомъ ѳронѣ,
Не жалѣй на Ляха сѣрчистого праха:
  Далѣй ихъ *за Вислу зажени зумислу!*
Нехъ Ляхъ знаетъ нашу силу и отвагу
  Непреодолѣнну, всегда неизмѣнну,
Великоросейску и Малоросейску,
  Страшну, неприступну, *двухъ Росей* сукупну!
  . . . .

Трохи далі віршарь згадује Кочубеја ј Искру:

Ахъ злый, необачный Гетманъ Ляхъ, врагъ значный,
  Хтѣлъ дать Украину Ляху злому сыну.
Кочубей на оный совѣтъ, злыхъ радъ полный,
  Же не соизволилъ, смерть му за нь зготовилъ.
Пане Кочубею, ты сь былъ судіею,
  Предъ судію Бога сталъ гдѣ та мзда многа.
Квитнучая рожа, жался тобѣ, Боже,
  Увяднула сь нынѣ въ Кіевѣ невиннѣ.
Вкупѣ также Искра забитъ есть отъ мистра.

Кінчајетьсьа вірша довгенькоју промовоју віршарьа об тім, шчо він сам

Псалму изложивый, заяць есть ляклывый,
  Бо есть престрашоный, сродзе поношоный
Отъ Пановъ, злыхъ сыновъ, заздросныхъ Каиновъ,
  Лютѣ разграбленный и уничтоженный і т. д.

Письменська ціна ціј вірші не дуже велика, јак моральна високість самого автора. Та все таки інтересно, шчо, припадајучи перед царем, він не зрікавсьа, шчо бажаје, шчоб Украјіна зосталась вольноју, та шчо, навіть підбивајучи царьа војувати льахів, він нагадував старе бажаньньа украјінського народу, зајавлене в часи Б. Хмельницького ј поновлене в часи Паліја, — «загнати льахів за Вислу», то б то в землъу справди польську, ј значить увільнити од них усьу Правобічну Украјіну з Волиньньу, котрі прилучені були напроти бажаньньа народу до «Корони Польськоїі». [1])

[1]) Порівн. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа» II, № 6: Пісні про Перебијноса.

Ми вже згадували, — шчо царь Петро зовсім не те мав та думці: він поклав і тепер, јак перед полоном Паліја,— вернути Правобічну Украјіну Польшчі.

IV. V. VI. VII: вірші украјінців досить уже помосковлених і, певно, проживавших в тој час в Московшчині, напечатані в Кирьејевського (Пѣсни, VIII, 236—245) а також і VIII вірша, приложена по польському ј по руському до книги Ф. Прокоповича «Панегирікос или слово похвальное о преславной надъ войнами свѣскими побѣдѣ»,— (частина в Пекарського: Наука и Литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, II, 197—200; також у Кир. VIII. 252—253) — нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки. Інтересно хиба в вірші *г* у Кир—го, в нарікань Шведа на Мазепу:

Мазепа муракъ, зъ деревни казакъ
Сюду мя призвавъ,
Видя же гибель, свою погибель
Отъ меня збѣжавъ (?)

IX. Вірша *Мазепѣ измѣннику Заднѣпрянскому и Вкраинскому*, напечатана јак пісньа в Головацького, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 35—36, без показу, звідки взьата, — ј перепечатана в Кирьејевського, VIII. 249—251. Післьа епіграфа з псалтира, — віршарь пита:

Мазепина слава, безумная глава, що'сь ты учинила?
Царя оставляешъ, къ Шведомъ забѣгаешъ, войско засмутивъ,
Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь і т. д.

Далі віршарь радить Мазепі «склопитись цареви» ј докорьа јого тим, шчо

Батуринъ славний се днесь зоставъ шпатный, а черезъ его зраду,
Души погубивъ есь, и градъ розоривъ есь, самъ пидешъ ко аду.

Друга половина вірші видимо попсована переписчиками. Најінтереснішче в ніј запитаньньа

Ци битися маешъ, шчо *тутъ* Шведа привевъ Сѣверъ разорити?

З цього видно, шчо віршарь був сам сьеверьанин, чи сіврьук, і писав шче в 1708 р., коли Шведи шче не посунулись в Полтавшчину. Јак видно з заголовку вірші, цеј сіврьук докорьав Мазепу ј јого задніпрьанським родом!

X. ***Вірша в церкві в с. Жуках*** (полт. повіту,—маіеток Кочубејів) коло ікони, котру буцім то шведи розлиніјували јак дошку, шчоб грати в *дами*, напечатана в Русск. Архивѣ, 1875, II, 28. Тут «Ивашко Мазепа» виводитьсьа «отъ адскаго заклепа», царь Петро зветьсьа «Господнимъ Христомъ Всероссійскимъ», — а про Шведів говоритьсьа, шчо ті

«Лютры церкви святыя въ турми превращаху,
Подножія и дамы съ иконъ сочиняху,
Съ иконъ подгнѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, подмосты дѣлали подъ кони.»

Звісно, тепер не можно провірити, скільки је правди в оповіданьньу про Жуківську ікону, — але загальне наріканьньа жуківськоїі вірші, јак і других, на зневагу шведами церков і сьвьатошчів на Украјіні, страшенно вбільшане, навіть коли в ньому ј јесть зерно правди. Першиј пустив подібні наріканьньа царськиј маніфест при самому початку походу шведів по Украјіні, — та інтересно, шчо царь не назвав ніодного украјінського города, чи села, де б сталась така зневага, — а каже темно: «Король шведскій въ нѣсколькихъ деревняхъ многихъ поселянъ, не сопротивляющихся ему, съ женами и дѣтьми порубить повелѣлъ, а въ церкви благочестивыя войска шведскія, въ поруганію Православію, лошадей своихъ ставятъ». Назива ж царь города литовські (білоруські) Минск, Борисов, а особливо Могилев, де б то «Шведы изъ всѣхъ церквей потиры и оклады святыхъ иконъ серебренные обобрали и пограбили... по церквамъ во время службы Божіей, съ собаками ходили, и что найвящшее всего и ужаснѣе, въ церкви соборной Могилевской святѣйшій сакраментъ, тѣло Христово, на землю выброся, и оный потиръ похитя, вино изъ онаго пили». (Чтенія, 1859, I, отд. II, 190—191). Перше завіреньньа царьа, про мордуваньньа шведами жінок і дітеј мирних сельан, зовсім не правда: шведи держали себе на Украјіні далеко льудьанішче, ніж москвини, — ј за ними не

було такого звірства, јак поступовапьња москвипів в Батурині, в Мајачці, Переволочні ј т. и. Не багато мусить бути правди ј у другому завіреньњу, вже через те одно, шчо цар би назвав села украјінські, де подібне случилось. На јого слова про поступованпьња шведів в Литві (Біліј Русі) Карл одповідав: «зухвальство, — ижъ церквей превращеніе намъ задаетъ, гды святынь Божіихъ всякое насиліе всегда возбранялисмо, установивши каранье, если бы кто оное насильствовати дерзнулъ. О церквахъ Могилевскихъ ничего намъ не вѣдомо, лечь это паки явственнѣйшое, есть ли оные, по выходѣ нашомъ, безбожными московскими руками ограблены и въ пепелъ обращены» (Тамож, 209). В могилевськіј літописі записано оповіданьња, шчо шведські војаки, без свідому корольа, зрујновали Бујницькиј манастир під Могилевом, а дерево з церкви вжили на міст, — так король би то, здивувавшись, шчо кінь јого не хоче ступати на міст, казав поперевертати дошки ј, побачивши на них ікони, — звелів однести в манастир, а двох призвідчиків вчипку, звелів повісити. (Историч. свѣдѣнія о примѣчат. мѣстахъ въ Бѣлоруссіи, ген. м. М. Безъ Корниловича, 1855, 199). З другого боку звісно, шчо цар Петро, проходом через Могилев післья шведів в 1708 р. звелів својім татарам і калмикам запалить город, — шчо ті ј зробили, зграбувавши јого перед тим; тоді згоріло ј кілька церков. Це була помста могилевцьам за те, шчо вони вибили московське військо в 1661 р., — коли по словам самого царьа «Москва дурна була» (БезъКорниловичъ, 170, 167—8). Інтересно, шчо ні гетьман Скоропадськиј, ні сам цар в дальших својіх маніфестах, нічого не казали вже про зневагу шведами православних свьатошчів.

XI. *Вірша над гробом Кочубеја ј Искри* в кијівськіј Лаврі напечатана в вивіреннiј копіјі в Максимовича, Собр. Сочинений, II, 241.

Јак бачимо, між віршами ј пісньами про Мазепу јесть велика ріжницьа: перш усього в тім, шчо вірші не знајуть Палија, — замісць котрого дејакі з них споминајуть Кочубеја ј Искру, — ј нічого не мајуть проти панства Мазепи; вони цілком стојать на погльаді царьа ј архијерејів на всьу справу. Далі вірші зовсім не мальујуть тодішнього житьтьа ј інтересів народніх, навіть козацьких.

Тільки одна, — III-тьа, певно писана світським чоловіком, одлунује хоч національні змаганьньа украјінців проти Польшчі. Між инчим цеј характер віршів, јак і склад јіх, буде нам в пригоді при розборі непевних і фальшивих пісень про Пал'ја ј Мазепу.

Дльа повности одмітимо, шчо в пізнішчіј (половини XVIII ст.) ј мајже московськоју мовоју писаніј довгіј вірші «Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей» јесть довгеньке оповіданьньа про віјну Палија з турками ј польаками ј про вход јого в Очаків. (Кіевск. Старина, 1882. Февр. 352—354).

---

3. Цертелевськиј варјант пісні про Палија.

Цертелев помістив в своіј збірці пісньу про Палија, котру потім втиснув в своі утвори Срезневськиј, обставивши јіјі јавно фальшованими недоречними віршами про Искру та Кочубеја, та підправивши јіјі по другим варјантам. Таку переробку передруковав пр. Безсонов в збірку Кирьејевського. Зрівньавши чистиј варјант Цертелева з повнішчими, безспорно народніми, варјантами, ми думајемо, шчо ј јого можна вважати за варјант не фальшованиј, покрајніј мірі в своіј більшіј части, починајучи од віршика 14-го. От через це ми передруковујемо тут Цертелевськиј варјант, добавивши наші уваги најбільше до початку јого.

Ој, ти гадајешь, Мазепо, ти гадајешь изміньати;
Ој, ти хочеш, ти хочеш царьа отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хочеш да на столиці царем царствовати.
Ој, шчо взмовит гетьмане Мазепо к Палију Семену:
— «Ој, Палију, Палију Семене,
Чи не зрадиш ти мене? —
Ој јак же ја мају, гетьмане Мазепо, тебе ізражати,
Коли ти будеш, гетьмане Мазепо, добре починати? —
— «Ја думају, Палију Семене, в пень Москву рубати;
А сам хочу да на столиці царем царствовати». —
— Вперед же ти будеш, гетьмане Мазепо, у стовпа стојати,

А ніж будеш да на столиці Царем царствовати!
. . . .
. . . . [1]
Ој пје Паліј, ој, пје Семен да головоньку клонить
А Мазепин чура Палију Семену кајдани готовить.
Ој пје Паліј, ој пје Семен, і з ніг ізваливсьа,
Барзо тому гетьмане Мазепо стоја удививсьа,
Ој, покликне гетьман на свој лејтари,
Шчоб забивали, Паліја Семена в кріпкиji кајдани.
Ој, покрикне гетьман на своjі тислиці
Шчоб забивали Паліја Семена в кріпкі скрипниці.
Не дав гетьман Палију Семену ні пити, ні jісти,
Доки не вислав гетьмане Мазепо на столицьу листи,
А јак вислав гетьмане Мазепо листи на столицьу
Велів закинуть Паліја Семена в темнују темницьу.
— «О теж тобі, промовльаје, царьу, јесть Паліј ізмінник.
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати;
А сам хоче да на столиці царем царствовати».
Озоветсьа Паліј, сидьачи в темниці:
— Бреше, бреше гетьмане Мазепо в царьа на столиці!
О теж тобі, да праведниј царьу, сам гетьман ізмінник,
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хоче та на столиці царем царствовати! —
Ој, шчо взмовјать мосцівиjі пани до праведна царьа:
Випускај ти, да праведниј царьу, Паліја с темниці,
А то будуть бесурмени Шведи на твојіј столиці! —
. . . .
. . . . [2]
Да шче хмельу да шче зелененькиј на тичину не ізвивсьа,
А вже Паліј під Полтавоју і с Шведом побивсьа.
Да шче хмельу да шче зелененькиј головок не схилив,

---

[1]) Здѣсь какъ видно изъ смысла пѣсни пропущено нѣсколько стиховъ. *Прим. Цертелева.*

[2]) Здѣсь также пропущено, кажется, нѣсколько стиховъ.

Прим. Цертелева.

По нашому, ніјакого пропуску нема, — а јесть тільки скориј переход од однојі картини (рада в царьа) до другојі (битва під Полтавоју). *М. Д.*

А вже Палij під Полтавоју і шведів побив,
Оj, кликне-поклике да корольу шведськиј на гарматі стоја,
— «Утікајмо скоріј, гетьмане Мазепо, с Полтавського польа!»
Тогді вони утікали усі с під Полтави;
Бодај вони не дождали битьсьа з козаками!

Зрівньавши початкові віршики, 1—13, з дальшими, вбачимо, шчо вони не однакові по складу. Початок збиваjетьсьа на *думу*, а дальше jде проста пісньа, тільки і в ніj пробиваjутьсьа именительні спадки на форму звательних, jак часом бува в думах (бреше гетьман*е* Мазеп*о*... кликне корол*ьу* шведськиj). Окрім того ці початкові віршики jакісь обірвані, противномовльачі (порівн. 1—3 з 8—9) і не шчільно приточені до дальшоjі пісні, так шчо сам Цертелев подумав, шчо між 13 і 14 віршиками мусив бути промуск.

Цертелев був шче не мудруjушчиj (наjівниj) збірач і наврьад він навписне фальшував пісні. З другого боку він не каже в переднім слові до своjеjі книжки, шчоб він брав своjі пісні з чужих записів, — куди могли проскочити, рьадом з правдиво-народніми пісньами, також і утвори віршарів, — а каже, шчо записав своjі пісні од кобзарів. Покладаjучись на це все, можна допустити, шчо Цертелеву здибавсь jакиj небудь кобзарь, котриj співав і просту пісньу про Паліjа, та тільки всилувавсь переробити jіjі на думу, чи псальму, — хоч, jак видно, не дуже зручно. Наjбільше перероблені вірші 1—13, — хоча в усьакім разі вони подібні до 9—19 віршиків нашого варjанта 9-го, записанного певним збірачем, а також довіршів в 2-j казці про Паліjа. Дальше ж іде проста пісньа, подібна до шчиро-народніх, котрі надруковані в нас вишче.

В в. 38-ому не певне слово *бесурмени* в приклад до шведів. В усьакім разі воно не може бути раннім. В віршах 43—46 видно слід обробки, може, j кобзарськоjі.

---

4. Перегльад фальшованих пісень про Палija j Мазепу.

Пісні про Палija j Мазепу,котрі ми не помістили в нашу збірку, — напечатані в виданьньах: *Срезневського* (Запорожская Старина. Харьк. 1833—38, т. I, кн. 1, 62—78, т. II. 79—82 т. II, кн. III, 142) *Максимовича* (Украинскія народныя пѣсни, М. 1834, 57—60, 110—111, 113,— Сборникъ украинскихъ пѣсень, Кіевъ, 1849, 88—91,— всі по Срезневському з малими одмінами; тільки 110—111 самостіjна, потім перепечатана j у Срезневського) в «*Неофиціальная часть Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей*, 1860, № 14 и 15, — (по Срезневському j Максимовичу) у *С. Карпенка* (Васильковскій Соловей, 21,— по Срезневському j Максимовичу, з прибавкоjу двох віршів; 52, — так само, тільки з поправкоjу дуже вже незручного початку) у *Безсонова* (Пѣсни, собранныя *П. В. Кирѣевскимъ*, вып. VIII, М. 1870, 176—205, — по Срезневському j Максимовичу). З цих пісень хиба одна, та шчо в Максимовича надрукована в збірці 1834 р., на стор. 111—113 (*Мазепо Гетьмане, израдливый пане*...) може бути староjу віршеjу XVIII ст. хоч і то наврьад. Остатні ж чисто фальшовані, або цілком, або підправлені кількома віршиками з правдиво народніх пісень. Де які з тих фальшованих пісень Срезневськиj і Максимович прозвали *думами* (кобзарськими *псальмами*), — тільки ж ті віршуваньньа, правда, не подібні складом до простих украjінських *пісень*, не подібні також і до кобзарських дум, котрих тепер видано досить, шчоб jіх характер виjаснивсь.

Вже в переднім слові до першого тома «Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа съ примѣчаніями *Вл. Антоновича и М. Драгоманова*» ми сказали нашу думку про фальшуваньньа украjінських пісень в старих виданьньах jіх, а найбільш у Срезневського, котрому слідував Максимович; потім про цьу ж самну справу сказано було чимало *М. І. Костомаровим* в jого статьті з поводу «Историч. Пѣсень Малорусскаго Народа» в «Вѣстникѣ Европы» 1874, Декабрь (див. особливо стор. 611 і далі [1]). Тепер у нас

[1]) Тільки ж д. Костомаров і післьа цеjі статьті знов довіривсь

нема досить місцьа, шчоб подрібно зјасувати фальшивість показаних вишче пісень про Палија ј Мазепу. Ми скажемо тільки по кілька слів про најважнішчі з них, в шчирость котрих, јак видно з приміра д. Костомарова, шче може хто небудь вірити.

«Пісньа» про «Палија в Сібіру», — («прелестная», по Срезневському, «поэтическая», по д. Костомарову) — напечатана буцім то «со словъ бандуриста съ поправками по тремъ другимъ спискамъ» (звідки?). Але вона перш усього складом своїм зовсім не подібна ні до кобзарських псальм, ні до пісень. Про кінець јіји сам Срезневськиј писав Максимовичу: «послѣднiй куплетъ едва ли старинный. Что-то отзывается Сковородинскимъ духомъ, сатиризмомъ конца прошлаго вѣка». (Рукопись у нас). По нашіј думці, ј цього мало: цеј «куплет» зовсім не подібниј до народніх пісень, вже потому, шчо в ньому пісньа, котру б то Паліј співаје з бандуроју, — вставлена в пісньу, јак це робитьсьа тільки в письменських утворах, а ніколи в устних. Вже одного такого куплета досить, шчоб кинути тінь на всьу «пісньу». Далі початок цеји «пісні»

Високо сонце зходить, низенько *ложитьсьа*

не по украјінському. Він, очевидно, узьатиј з звісноји чумацькоји пісні. Ціји пісні звісно більш десьатка варјантів (у Рудченка, Чумацкія пѣсни, VIII, у Чубинського, Труды экспедиціи и пр. V. 1049—1052) і ні в одному нема

Срезневському ј Максимовичу і завважав јіх пісні про Палија ј Мазепу за шчиро-народні в своіј праці «Исторія козачества въ памятникахъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества», Русск. Мысль, 1880, Іюнь, 46—52, і в праці «Мазепа», тамож 1882, Іюнь, 74. — Замітимо також, шчо д. Костомаров омильно вбачав в пісні «Крикнув на хлопців бурлака в ночі» спомин про втечку Палија з Маріенбурга (Р. М. 1880, Іюнь 45—46), — тоді јак цьа пісньа належить до завладіньньа козаками (донськими ј запорозськими) Азовом в 1637 р. (Див. про це в Вѣстн. Европы 1877, Мартъ, 108) Кіевск. Стар. 1882, Сент. 413—436 і Ноябрь, 230—241). Пізнішче д. Костомаров отстав от такого погльаду на цьу пісньу (К. Стар. 1882. Авг. 367). Прибавимо дльа неспеціалістів, шчо ј у праці д. Вол. Антоновича «Послѣднія времена козачества на прав. сторонѣ Днѣпра», — котра вијшла раншче «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — (73, 171—172, прим) віршуваньньа «Шведського року» вважајетьсьа за шчиво-народнье, а пісньа про полон Палија Мазепоју приводитьсьа по «Полтавськимъ Губ. Вѣдомостямъ».

слова *ложитьсьа* [1]). Так само неможливо, шчоб украјінець сказав: «Палij по Сібіру *бродить*», бо *бродити* в украјінців скорше: ходити по воді, ніж *блукати*. До того ж в усіх шчиро-народніх пісньах і казках про Палија він мальујетьсьа замкнутим у темницьу, а не блукајучим (бо народ бачив, јак Палij сидів замкнутим в Бердичові, Льубарі, Батурині). Усьа частина пісні, де Палij мальујетьсьа з «вірним чурођу», јакимсь *Стоусем* (?!), — нагадује сентіментальні вірші початку XIX ст., а не народні пісні. А зовсім уже дивно, коли читајеш, јак цеј Стоусь даје Палијеві «јаловују віту», — то б то «јалинну гільку»: лівобережні степовики мусили б добре знати сібірську ботаніку, шчоб зложити такиј образ! Ніколи простонароднij побожниј чоловік не сказав би: «не то богові молитьсьа, не то журитьсьа». Нарешті ніколи шчиро-народні пісні ј казки не звуть Палија *паном*: то јого ворог Мазепа — *вельможниј* пан (Див. вишче).

Шче більш незручно зроблена «дума про Полтавську битву»: «Шведського року, несчастливого літа» і т. д. Перш усього шведських років, — коли вже згодитись, шчоб це був украјінськиј вираз, — було на Украјіні два: 1708 і 1709 р. Далі всьа оцьа частина, — јак «у городі Лебедені царі і кньазі (јакі??) великим дивом усі дивовали, один до единого (а не *одного?!)* словами промовльали: про-шчо (а не *од чого?)* то, панове, у землі християнськіј не *стало* порьадку *ставати?*» — Про то, панове, шчо стали прокльаті бусурмани христијан братами називати! — Хто ж теје зачинав? — Починав тее прокльатиј Мазепа» — це все јавна нісенітницьа, по всьому, а не тільки «поэтическая прикраса», јак каже видавець. До того бусурманами украјінці звало тільки мусульман, а ніколи христијан—шведів, — так само, јак в часи Палија звали *каторгами* тільки турецькі *галери* (kadriga; порівн. в правдивих кобзарських псальмах у Антонов. і Драгоман., I, №№ 30, 31, 45) ј не могли зложити слов: *живьем* (а не — живцем??) на *вічну каторгу* завдав». Слова цеј

---

[1]) Од того Карпенко ј поправив у себе початок: «низенько *сідаје*... Палij... *проживаје*». Так само Максимович поправив у себе: Срезневського: «та ј сів *на поміті*» (так напечатано, — так і в власному рукопису Ср-ого, шчо в нас) на: «та ј сів *у наміті*», — та тільки забув про сібірськиј холод!

«думи» про те, јак Палij «прибув до білого царьа на столицьу великим постом», а під Полтаву «на свьатого отцьа Миколаја», јак і про «панцирне» військо шведське, про те, јак шведи в «Батурині мужиків та жінок у пень сікли да рубали» і т. д. — анахронізми (помилки проти часу) ј невірности. — Звісно, в народніх пісньах часто бувајуть історичні помилки, та не такі — і навіть менше, ніж в фальшованих пісньах, де анахронізми або навмисні, або бувајуть јак раз у тому, чого не знали вчені льуде в тој час, коли пускалась фальшована пісньа. Јакось чудно, шчоб «дума», котра навіть памјатаје имја «Шереметa Бориса Петровича», — чужого, — не памјатала, коли ј куди прибув свіј чоловік, Палij, Діло в тім, шчо, коли приписував Срезневськиј до цеjі «думи», — то јому «не случалось читать въ лѣтописяхъ о времени прибытія Палія» ні з Сібірі в Россіју, ні під Полтаву, — так јому вдались покази «думи» за «фактъ новый». А тепер ми знајемо, шчо Палија привезено до царьа в Вороніж 30 марта і зараз же одіслано до табору Скоропадського.

Најгірша ж з помилок в «думі» Срезневського, — це вірші об тім, јак би то шведськиј король з Мазепоју

«А у городі у Батурині мужиків і жінок у пень
сікли да рубали,
Церкви палили, свьаті да ікони під ноги топтали,
Пліти справльали,
На тој бік Дніпра утікали».

Срезневськиј сам вказује тут помилку ј дума, шчо ці вірші не на својему місці, а мусьать бути перенесені в кінець думи, ј шчо тут замісць Батурина мусила бути Переволочна, до котроjі Карл утік з під Полтави ј коло котроjі він переправивсь через Дніпр, — бо звісно ж, шчо Батурина шведи не рујновали (зрујнував јого Меншиков). Але ј Переволочни теж шведи не рујновали. «Думи» ј тепер, коли вже вони починајуть забуватись, не робльать таких помилок навіть там, де јде мова про пригоди XVI—XVII ст. А пјатьдесьат років тому назад, коли кобзарі співали такі псальми, јак про С. Кішку, коли вони мало помильались, перелічујучи навіть полковників при Б. Хмельницькому, — нејмовірно, шчоб кобзарь поробив такі страшенні помилки! Придивльајучись ближче до повинчих віршів чуд-

ноjі цеjі «думи»,—ми побачимо, шчо вони маjже цілком зроблені з слов маніфесту царського про те, jак би то шведськиj король поступовав в «нѣсколькихъ деревняхъ», (див. вишче, на стор. 53). Така фабрикаціjа замазана анахронізмом і географичноjу помилкоjу, так буцім то звичаjними в народніj словесності!!

На решті порівньаjмо кінець цеjі буцім то «думи» з кінцьами правдивих кобзарських псальмів, на взгльад котрих він зроблениj:

1. Земле, земле християнська!
Jегда ти була смутками і печальами наполнена,
Не знала, де родина об родині *промишльаjе* (!)
Даj бог честь і хвалу світ-праведному государьу,
Да j Семену Паліjу, превеликому папу (sic!)
Шчо не дав Шведу християн на поталу.
Оj, даj, боже, усім християнам многіjа літа
Да счасливого прожитіjа у сім світі. (Срезневськиj)

2. Земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерjу,
Або брата з сестроjу,
Або мужа з вірноjу жоноjу....

(в другому вар. шче:
Альбо кровну родину з родиноjу,
Альбо близьку сосіду з сосідоjу:

в третьому шче:
Товариша із товаришем)

Даj, Боже, миру царському
Народу християнському
Славу (або здравіjе) на многіjа літа

(в другому варjанті
Услиши, Господи, у просьбах, у молитвах
Льуду царському
Народу християнському,
На многіjі літа,
До кінцьа віка, —

або в давнішче записанниму:
Утверди, Боже, льуду царського,

Народу християнського,
Війська Запорозського,
Донського,
З сијеју черньњу Дніпровоју,
Низовоју,
На многаја літа
До кінцьа віка.

(Див. у Антонов. ј Драгом. I, 80—91. 124. 132. 219 - 220)

Јасність і конкретність (стисліс ть) образів запевно кобзарських пісень і темнота в словах «думи» Срезневського видні зразу, так само јак і ріжниць а особистих побажань першоји цареві ј Палијеві, «превеликому пану», ј широка загальність побажань остатніх.

Пісньа «про Полтавську битву», надрукована в «Запор. Старинѣ», јак каже видавець, «по списку Н. Цертелева съ поправками по спискамъ И. В. Росковшенкова и моему собственному», — јесть просто кінець Цертелевського варјанта пісні про Палија, (див. вишче) в девјать віршиків, розвезениј на пісньу в 44 вірш. вставками ось јаких куплетів:

От-то вони тоді *шибко* (sic!) утікали
З полтавського польа;
Зхаменулась (!!!), звеселилась
Козацькаја дольа, —

або шче ј таких:

От-то обізвавсьа пан Семен Палиј:
«Де ти, вірниј друже?»
— Ој, нема вже твого друга —
Обізвисьа, луже. [1])

Доволі подібних «куплетів», — шчоб зпроневірити цілу збірку того видавцьа, котриј запевньа, шчо він би то записав такі «куплети» з народніх уст!

Також не зручно перероблено в Запор. Старині ј початок Цертелевського варјанту в осібну пісньу про полон

---

[1]) Срезневськиј настојује, шчоб читали таки: «*обізвисьа*, луже». Хто ж не скаже, шчо подібньа будівльа фрази, јак в цих двох останніх віршиках, — личить більше романсам Карамзинського часу, ніж народніј пісні?

Палiја. Між 4 і 5 віршиками прибавлено, јак Мазепа гульəје в Полтаві з Искроју ј Кочубејем і чогось «плаче ј ридаје», ј т. и. післья чого Мазепа вже опиньајетьсья в полі ј розмовлья з Пал'јем, по варјанту Цертелева, тільки серед цеји розмови впјать приточена, — і дуже не до ладу, — 'пересторога Палијеві од Искри. Цього Искру названо чомусь Максимом, — коли Полтавськиј Искра був Іван, а правобічниј (имја котрого не було звісно в часи виходу Зап. Старини) звавсь Захаром. [1])

Јак уже було сказано, Максимович передруковав в своји збірки фальшуваньньа «Запор. Старини» «про Палiја в Сібірі» ј «Шведськиго року», додавши до них од себе вірші «Мазепо Гетьмане, ізрадливиј пане» ј т. д.

Шчоб докладно розібрати цьу «пѣсню о Мазепѣ», котру Максимович першиј напечатав в својіј збірці 1834 р. (стор. 110—111) ми мусимо подати јіји тут усьу буквально.

Мазепо Гетьмане, израдливый Пане!
Злее починаешъ, съ Шведомъ накладаешъ
И на Царя Восточного руки пôдôймаешъ.

Пôднявъ еси Орду, изробивъ тревогу! —
А при тôй измѣнѣ бувъ Кочубей да Искра:
Пошли-жъ воны зъ-пôдъ Полтавы да до Царя знишка.

А Царь вѣры не дôнявъ, до Мазепы одôславъ:
Скоро-жъ ûхъ Мазепа взрѣвъ — барзо звеселився;
А Кочубей изъ Искрою слёзами облився.

---

[1]) В Запор. Старині напечатана шче одна «пісньа» про Полтавську битву ј друга про Палiја. Ми не будемо багато говорити про першу, бо в ніј нема спомину про Палiја. Скажемо тільки, шчо перша «пісньа» цьа («Ој, трапилосьа прокльатому Мазепі та коржики јісти») котру Срезневськиј давав буцім то «со словъ бандуриста изъ 3 списковъ» нагадује вірші слабішчих поетів школи Гулака-Артемовського, напр. самого Срезневського. Другу ж («Охочији ватаги козаками багаті») котру видавець здобув од Евецького, — сам Срезневськиј вважав за фальшовану. В цьому «формульарному списку» Палiја здибујемо навіть куплет з «Наталки Полтавки» («Ворскла річка невеличка»...) а пр. Безсонов оборонья цьу, јак каже сам видавець Зап. Стар. «малороссійскую дичь», од самого Срезневського ј каже власне про цеј куплет: «Это самое народное и лучшее мѣсто въ Старинѣ: оно сходится съ образами Московскихъ Былинъ, а тѣ въ семъ случаѣ возвращаются къ Слову о полку Игоревѣ». (Пѣсни собр. П. В. Кирѣевскимъ, VIII, 211).

Усѣ Паны Сенаторы, усѣ бенкетъ мали;
Кочубея-жъ изъ Искрою барзо забували.
Тôльки ты ихъ не забувъ, Миргородскій Пане, [1])
Що Кочубей изъ Искрою за Вкраину стали! —

У Кіевѣ на Подолѣ порубаны груши;
Погубивъ-же песъ Мазепа невинныя души!

Ой выгорѣвъ весь Батуринъ, зôсталася хата; [2])
Да вже-жь твоя, псе Мазепо, и душа проклята.

Бувъ у тебе, псе Мазепо, одинъ хлопецъ Нѣмецъ... [3])
Пôшло-жь твое, псе Мазепо, усе добро пивецъ!

У Карпенка післьа 9-го віршика:

Охъ, не одинъ украинецъ по нихъ зажурывся, —

в 11-му віршику перемінено «барзо (!) забували» на «дуже (!) обвиняли», — а в кінці прибавлено два віршика

А той німець (!) твій, Мазепо, небожъ Войнаровскій,
Пропадае у Якуцьку въ опалі (!?) Московській».

Перш усього кидајетьсьа в очі в цій «пѣснѣ» нерівність јіјі ладу: віршики 1—4 одного ладу, — а кінець, з в. 14-го, јде на другиј лад; середина не підходить ні до початку, ні до кінцьа ј кільки раз перемінньа лад. Початок јавно нагадује старі вірші, а најбільш «Псальму новозданну», де в чому навіть дословно, — а також віршу «Мазепѣ измѣннику», — з котроју ј у кінці «пѣсни» Максимовича је дешчо спільного, хоч тој кінець ріжнитьсьа од неји ладом, пісньаним, а не віршовим. Можна б зовсім згодитись на те, шчо віршики 1—4 зложено коло 1710 р., јак дума Максимович про всьу своју «пѣсню», — коли б не слова про *Орду*, неможливі дльа того часу, коли всі українці добре

---

[1]) Кажется, Мирг. Полковникъ Апостолъ, послѣ бывшый Гетманомъ. *Прим. Максим.*

[2]) 1708 г. въ октябрѣ Князь Меншиковъ осадилъ Батуринъ, великолѣпную резиденцію Мазепы, разорилъ и сжегъ его до основанія; на мѣстѣ онаго было только нѣсколько хатъ, до 1750 г., когда избранный въ Гетманы Каммергеръ Графъ К. Г. Разумовскій захотѣлъ перевести Гетманскую резиденцію изъ Глухова опять на прежнее мѣсто. *Прим. Максим.*

Дијсно в 1709 р. і однiјі хати не зосталось. *М. Д.*

[3]) Капитанъ Сердюковъ Кенигсенъ. *Прим. Максим.*

знали, шчо то шведи, а шчо Орда (татаре). Віршики 5—6, про Кочубеја ј Искру, підходьать до тих, шчо јесть вишче в казці 2-ij. Віршик 7-иј споминајетьсьа в казці, шчо в Куліша, (Зап. о Ю. Р. I, 123) трошечки зміпениј:

«А царь віри не доньав, та назад јіх одіслав.»

Так, значить, матерјал по крајніј мірі першоjі половини «пѣсни» Максимовича знаходитьсьа то в старіј письменніј, то в устніј народніј словесности. Тільки ж все таки в цілому «пѣсня» цьа чудна, ј у всьакім разі не можливо, шчоб вона була народноју піснеју, навіть јіјі кінець, котриј маје пісньаниј лад. В народніј пісні не можливо таке обертаньньа, јак в вір. 12-му: «ты, Миргородськиј пане». Таке міг би написати хиба письменниј віршарь в часи гетьманування Дан. Апостола (1727—1734), та ј тој віршарь мусив би забути, шчо Апостол власне нічого не зробив дльа Кочубеја ј Искри [1]). Прирівньньа «невинних душ» до «порубаних груш», јак і спомин про «одного хлопцьа німцьа», — у народніј пісні не можливі. Післьа цього всього најбільше, шчо можно сказать на користь Максимовича з јого «пѣсней», — це те, шчо може хто в XVIII столітьтьу, але наврьад близько до 1709 р., зліпив оцьу віршу з частин других, — і шчо цьу ліпньу Максимович виправив по својому, јак він це робив мајже завше навіть з шчиро-народніми пісньами в часи виданьньа збірки 1834 р. За таку нашу гадку, — в усьакім разі проти шчирости цеjі «пѣсни», — говорить і те, шчо Максимович не помістив јіјі в свőју збірку 1849 р., котру він видимо хотів очистити од гріхів 1834 р.

Шчо Максимович навіть сам складав мов би то «народні пісні», — на це ми знајшли јавниј доказ в јого паперах,

---

[1]) Миргородськиј полковник, потім гетьман, Данило Апостол випрохав у Мазепи дозвол, шчоб јого сина, зьатьа Кочубејевого, і жінку јого не арештовували вкупі з Кочубејем. Посланиј Апостола вспів обігнати посланних Мазепи, ј Кочубеј вспів вијіхати в Слобідчину. (Див. у Костом., [Р. М. 1882, Сент., 194—6] лист самого Мазепи, котриј оступајетьсьа за Апостола перед царем). Взагалі роль Апостола в усіј Кочубејівсько-Мазепинськіј справі була не дуже то достојна. Ставши гетьманом, Апостол поставив Кочубејенка полковником, — об чім даремне прохала Кочубејіха царьа шче післьа Полтавськоjі битви (Ригельм. III, 88). І нас хотьать вневнити, шчо про такі пригоди може споминати народньа пісньа!!

де між инчим јесть листок з поміченоју дльа вкладу в збірку піснеју о *Мазепѣ*, дуже подібноју по манері до кінцьа повишчоји, а також до «пѣсни о Палѣѣ» (в Сібіру). Ми дамо тут точну копіју з цього «документа», котриј може підперти те, шчо ми сказали вишче в справі фальшуваньньа пісень.

Посѣявъ я пшениченьку,
Озимее жито [1])
А [2]) вже жъ мого козаченька
На Украйнѣ убито; [3])
Одъ Крюкова до Бубнова [4])
Не бôльшъ, якъ двѣ мили, —
Лежать нашû козаченьки —
По три по чотыри:
Въ кого руки, въ кого ноги,
Головы не мае.
Иншый лежить середъ поля,
Тôльки отдыхае. [5])
Одинъ козакъ — помêжъ другихъ,
Своихъ призывае:
«Простѣть, братця-товариши,
Я уже [6]) умûраю
Умûраю занапрасно,
На сёму я степу,
Клянѣть братця съ правнуками —
Гетьмана Мазепу:
«Счобъ не було добра ёму до вѣку одъ нынѣ,
Счобъ вôнъ загувъ якъ той вѣтеръ, счо вѣявъ въ долинѣ.
За те счо згрызъ Украйну якъ люта собака,
Счобъ вôнъ дождавъ до щобъ ёго повѣсивъ гицляка.» [7])

---

[1]) З лівого боку обидва віршики обведені знаком (, шчоб потім звести јіх в один. Такиј же знак і далі коло каждоји пари віршиків.

[2]) Було: *Да*, та зачеркнуто. [3]) Зачеркнуто *в* (бито).

[4]) *до Бубнова* зачеркнуто оливцем і замісць того написано оливцем же: *до Бужина*, і з боку написано: «NB. Бубновъ другой, гдѣ ломаютъ камни».

[5]) Остатні чотирі віршика всі перечеркнуті.

[6]) Зачеркнуто: вже жъ.

[7]) Остатні два віршики зачеркнуті ј перечеркнуті. Окрім того перед *счобъ вôнъ* зачеркнуто *Бодай*.

Передивльајучись вкупі всі фальшиві пісні про Палија ј Мазепу, вбачајемо в них осiвну цвіху: мајже всі вони (окрім романса про Палија в Сібіру) бјуть на те, шчоб говорити, на рьаду з Палијем, про Кочубеја з Искроју та про Полтавську битву. І в цім то ј видно најбільш јіх неподобенство до правдиво народніх пісень. Народові не було нiјакого діла до Кочубеја ј Искри. Перш усього цих панів за житьтьа јіх нічим було добрим спомјанути народові. В полку Јвана Искри, в Полтавському, народ завше був недовольниј урьадом і через те навіть більше стојав за шведів, ніж де небудь. Кочубеју ж запорозці навіть радили зньати голову шче в 1692 р., јак одному з најшкодливішчих панів (Соловьевъ, XIV, 181). Суперечка Кочубеја ј Искри з Мазепоју не могла інтересувати народ, јак справа цілком особиста. Инше діло незгода Палија з Мазепоју, — незгода двох стројів громадських, льубого черні ј противного јіј! Од того народ і склав пісньу про полон Палија, — ј не міг скласти про Кочубеја ј Искру, ані вставити јіх в пісньу про Палија. Не склав народ осібнојі пісні ј про Полтавськиј біј і в загалі про віјну з шведами, — а тільки приточив до готовојі пісні про вразившиј јого полон льубого јому Палија кілька віршиків з старојі пісні, прилагодивши јіх до новојі пригоди. І це зовсім природно, — бо всьа справа Мазепинојі ізміни ошоломонила народ, — котриј не льубив ні московських порьадків з царем, ні Мазепи, власне за те, шчо він був слугоју тих порьадків. При такому ж настроју, пісні не складајутьсьа. Шчо ж такиј справді був тоді настріј народу українського, — це тепер видно з актів того часу. Актів цих не знали за молоду Максимовича ј Срезневського, — котрим і могло бути дивно, чому нема народніх пісень про Кочубја з Искроју та про Полтавськиј біј, про котрих вони начитували в літописьах та казенних історијах XVIII ст. Ми вже замітили в «Историч. Пѣсняхъ Мал. Народа», шчо фальшовані пісні завше підходьать до зводних Літописів XVIII ст., або до «Исторіи Русовъ» і через те вкупі з ними часто помильајутьсьа проти дијснојі історијі, јак вона вијаснилась в остатні роки наукоју по актам. Народні ж пісні звичајно зходьатьсьа з актами, — јак це ј зовсім натурально, бо народні пісні зкладајутьсьа прьамо під уразоју фактів на народньу думку. Полон Палија так і вразив

народ у саме серце, — і він склав про це пісньу; — в віjні ж московсько-шведськіj народ не знав власне, на чиj бік стати, — j цьа справа, велика в очах письменних льудеj з церковно-казенними думками, дльа простого народу була ділом побічним. Не будь сьуди примішаниj тоj же Паліj, то цьа справа не тільки б не зоставила післьа себе ніjакоjі осібноjі пісні (jак і сталось) а навіть, певно, обіjшлась би j зовсім і без того спомину в варjантах пісні про полон Палijа, jакиj ми бачимо в них тепер.

Цього ніjак не могли зрозуміти в 30-ті роки наші вчені льуди, — jак не могли зрозуміти тоді j того, од чого нема народніх пісень про всьу козацьку j православну суперечку украjінців з польаками до Богдана Хмельницького, то б то до спільного козацько-крестьанського повстаньньа проти польськоjі панськоjі держави. От вчені льуде j надумались поповнити j цеj, по jіхньому, пробіл фальшованими пісньами про Палijа, Кочубеjа, Искру та Мазепу, подібними до тих, jакі вони зложили про Свірговських, Наливаjок і т. и. Так то сфабриковавсь «Полтавскій кругъ Малорусскаго пѣснотворчества», jак зве всі згадані тут фальшовані думи j пісні пр. Безсонов!

---

5. Варjанти осібноjі пісні з именем Семена Палijа.

1.

— «Оj, Семен Паліj, чого в тебе білі ручки в крові?»
— Забив, забив сиву голубочку,
Шчоб не сиділа в лісі на дубочку,
Шчоб не сиділа, та не буркотала,
Мені молодому спати не давала. —
А в недільу рано дзвони задзвонили
А вже турки Палijа зловили.
Задзвонили дзвони, разом перестали,
А вже турки Палijа споjмали.
Повели Палijа селом гулицеjу
А звjазали назад руки сирицеjу.
Повели Палijа містом та базаром по над крамницеjу,
По над туjу турецьку грьаницьу та j на шибеницьу.

(Зап. в Селезнівці, сквирськ. пов., киjівськ. губ. в 60-ті рр.).

Цьа пісньа могла б дати багато поламати голови, јак би на счастьа не втрапились другі, повнішчі, варјанти јіјі, з котрих видно, шчо це вривок пісні, котра не маје ніјакого стиченьньа з історичним Палiјем, і шчо в цеј вривок имја Палiја попало зовсім случајно. Пісньа цьа галицького походу, з *опришківських* (розбіјницьких) і росказује про кару молодцьа, котриј убив невірну јому дівчину, чи жінку, а потім одјіхав, та на решті јого ніјмало начальство, — *німці*. Пісньа цьа, певно, занесена в Кијівшчину галицькими заробітчанами — і тут скоро поплуталась і затемнилась, тим паче, коли замість німців, — котрі в Кијівшчині не могли нікого полоньати, підставились турки, — ј на решті стала вриватись. В один із вривків вскочило имја славного полоньанина Палiја. — Ось де варјанти цеји пісні без имені Палiја, — один повнішчиј і јаснішчиј і другі два ввірвані ј заплутані.

а)

— «Ој, ти Јанче, все зло зробив,
Шчо ти своји ручки покрівавив! — ј
— Бо ј льубив же ја голубоньку,
Шчо сиділа на віконечку,
Шчо сиділа вуркувала, —
Молодому Јанчу спать не давала. —
— «Ој, ти Јанче, чого на тебе німці встали,
Бо хотьать тебе уловити
І твоју честь испразнити?» —
— Ох, ја німців не бојусьа, —
Сам на себе надіјусьа
І на свого коньа вороного
І на сіделечко з під злота самого
На два підстолі борзе грімкиј,
На третьу рушничку, вистрільаночку. —
А встріч јого усі звони звоньать,
Молодого Јанча в чистім полі гоньать.
А встріч јого всі звони перезвонили,
Та ведуть Јанча, — вже уловили.
Та ведуть јого вулицеју
Ізјазали руки сирицеју
Та ведуть јого до темниці

А за ним іде дві дівиці, —
Одна каже: «ти ріднιј брат»,
Друга каже: «хтів за жену взьать».
— Та піди дівко, не будь лихоју
Не буть тобі, б....ь, женоју. —
Та ведуть Јанча в чистеје поле на могилу:
— «Та ј дивись, Јанче, на всьу Украјіну.
Шчо забачиш, — то все твоје.»
— Ој, бачу ја а два стовпи,
На тих стовпах сволок лежить,
На сволоці шнурок висить.
— «Ој, то ж, Јанче, то смерть твоја.»
— Јак би ја знав, шчо смерть моја,
Ја б јіјі звелів обмальувати —
І тальарами пообивати.
Хтоб же јшов, — тальар знајшов,
Молодого Јанча все спомјанув».

(З рукописн. збірки Штангеја. Д. Штангеј записував в середніх повітах кијівськоји губерніји в 60-ті рр.).

Полон Јанча, в віршиках 19—21, мальујетьсьа тут јак полон Коваленка турками, — в дуже розширеніј на Украјіні пісні (Антонов. і Драгоманов, І, № 25), — післьа чого тим скорше німці галицькоји пісні могли в Кијівшчині замінитись турками.

б)

— «Ој, ти, Јанчуку,
Ој, ти вродливиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј!
Чом у тебе, Јанчук,
Ручки кровавији?»
— Да убив ја, убив
Сиву голубоньку,
Ој, шчо сиділа
В лісі на дубоньку, —
Ој, сиділа вона,

Вона туркотала, —
Мині молодому
Спати не давала,
Правди не сказала. —
Оj, у Немирові
Усі дзвони дзвоньать:
Турки з татарами
Там Jанчука гоньать.
Оj, дзвонили дзвони,
Вони перестали:
Гонили Jанчука,
Та вже і споjмали.
Оj, повели jаром,
Jаром, улицеjу,
Та звjазали ручки
Назад сирицеjу.
Та в недільу рано
Сонце припікаjе, —
Прокльата сирицьа
Руки ізтискаjе,
— «Оj, чи бачиш, Jанчук,
Туjу камjаницьу,
Та шче на себе
Туjу шибеницьу?» —
Оj, казав Jанчук
Та мур муровати,
Та казав jого
Грішми обсипати,
— Оj, jак хто тіjі
Гроші буде брати,
Оj, то тоj мене
Буде споминати.

(З паперів J. Рудченка; запис. в с. Романівці, сквирськ. пов.)

В пісні цij прирівньаньньа вбитоjі жінки до голубки так розрослось, шчо навіть затемніло смисл діла; тільки віршик 18 цього варjанта: «правди не сказала» поjасньа jого, повертаjучи оповіданьньа просто на льудину.

в)

Ох, у лісі, в лісі јавор кучерьавиј...
Хорош Јанко хлопець, хорош чорньавиј...
Хорошиј, чорньавиј, на личко більавиј. (2)
Ох, у лісі, в лісі, в лісі на дубочку
Ох, там забив Јанко сиву голубочку.
Ох, там взьали Јанка, Јанка јіспојмали,
Назад јому руки, руки ізвјазали...
Ох, повели Јанка тісној улицеју,
Увјазали руки білоју сирицеју.
Вітер повіваје, сонце пригріваје,
Білаја сирицьа в ручки укипаје.
Ох, вивели Јанка у чистеје поле.
— «Чи шчо загльадиш, Јанку, то то буде твоје.» —
— Ох, бачу ја, бачу гору кремјанују,
А шче дальше бачу шибеницьу своју. —
Ој, у полі, в полі береза стојала,
Береза стојала тонка кучерьава (2)
Там жандари стојали, гільье поспускали,
Гільье поспускали, коні годували (2)
Молодому Јанку ніжки іскували —
Коники забрали у світ појіхали.

(Зап. в м. Коростишеві, радом. пов. кијівськ. губ. М. Ганіцькиј в 1874 р.)

Слова *жандари* в 18-му віршику знову показујуть на те, шчо цісньа цьа походу австріјського. В Украјіні австріјськиј сільська поліціја зветьсьа жандарами.

Вв. 16—19 взьаті з пісні, котра зложилась шче за часів турецьких набігів, а потім повернулась на льахів, некрутів і т. д. (Див. Ант. і Драгом. I, № 24).

г)

Ој, у лісі, в лісі на дубочку
Там убив Јанчук сивују голубочку.
На дубі сиділа, ој, тај воркотала,
Јанчукові спати не давала.
То ж не голубка, — турецького царьа дочка,
Вона ж там сиділа, та ј письма писала

Ох, писала — писала (2?)
Јанчукові спати в ночі не давала.
— «Ох, ти, Јанчук, шчо ж ти робиш:
Білими ручками в крові бродиш!»
Ја в недільу рано, јак дзвоникі дзвонили,
Вже за Јанчуком турки гонили.
Дзвони дзвонили, разом перестали:
Вже Јанчука в рученькі спіјмали.
Ведуть Јанчука селом-вулицеју,
Завјазали ручки назад сировицеју.
А в недільу рано сонце пригріваје,
Вража сировинка в ручки сьа вјідаје.
Ведут Јанчука селом коло корчми,
Там стојали дві дівчині.
Ох, одна каже: — «то мій брат.» —
А друга кдже: — «хотів мене взьать».
— Не правда, руда, ја не твіј брат,
Правда, чорньава, хотів тебе взьать. —
Ведуть Јанчука ја в чистеје поле.
— «Шчо загльанеш, Јанчук, то всьо твоје.» —
Загльанув же Јанчук а в полі каплицьу:
На чотирьох слупах — шибеницьу!
— «Ох, јак би ја знав, шчо моја смерть,
То бим ја сказав би змальувати,
Ој, змальувати та ј тальарем побити.
Тальар, тальар зелененькиј,
Тут похованиј Јанчук молоденькиј!» —

(Зап. П. Поплавська, в с. Јаланці, јампольськ. пов., подольськ. губ. в 1882 р.).

Коли раз причепились в пісньу турки, то далі вже ј убита стала турецького царьа дочкоју.

2.

Горько, горько в світі жити
А шче гірше, шчо братьтьа не вкупі:
Јіден у Синоді та за синодчика,
Другиј у губерні та за мајорчика,
А ја молоденькиј по над Дністром ходьу
Девјатеро конеј за собоју водьу....

Десьатого мају, то сам пројізжају,
Дністрового атамана батьком називају.
— «Батьку, батьку, батьку атамане,
Јака в тебе плата за твоји перевози?» —
— В мене перевози нішчо дорогији,
Від каждоји валки по три золотији,
А котрі важчі, то по чотирі....
В Семена Паліја чого ручки в крові? —
— Ој, був ја в лісі у лісочку
Еј, забив, забив сиву голубочку. —
Ој, в недільу рано в усі дзвони дзвоньать
Семена Паліја улицеју водьать....
Заковали ніжки в залізнеје путо,
А звјазали ручки назад циріцеју.
— «Јак був би ја знав, шчо с сього смерть буде,
Сказав би кірницьу копати,
Сріблом та злотом јіјі обливати.
А хто з кірниці буде воду брати,
Семена Паліја буде вспоминати,
В ті кірниці хорошаја вода,
У Семена Паліја хорошаја врода».

(Запис. в с. Киріјівці, ольгоп. пов., подольськ. губ. в 1872 р.)

Перша половина (вв. 1—13) причепилась з другоји, досить розширеноји, хоч теж поплутаноји, пісні, котроји два варјанти напечатано у Максимовича (Укр. Нар. П., 1834, 148) і в Чубинського (Труды экспедиціи, V, 897). Ми мајемо шче вісім варјантів, — котрі напечатајемо в дальшому розділі. Пісньа цьа про переправи через запорозські річки. З часом вона перејшла в пісньу про втікачів, бродьаг і розбіјників. Певно через це вона ј зчепилась в повишчому варјанті з пісneју про Јанча-Паліја, шчо, вбивши милу, втіка од кари.

В кінці скажемо, шчо може хто иншиј і инакше појаснить оці заплутані варјанти, котрі дльа того ми тут і подајемо вповні.

№ II і III.

РОБОТА НА ЛИНІЈІ.

(1716—1735)

№ II.

У Глухові, у городі во всі звони звоньать,
Да вже наших козаченьків на линіју гоньать.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові, у городі стрільнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці.
У Глухові, у городі поплетені сітки,
Не по однім козаченьку заплакали дітки.
На бистрому на озері геть, геть плавала качка,
Не по однім козаченьку плакала козачка.
У Грицькові огонь горить, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стојіть, геть там јого видно.
— «Допевньајсьа, пан гетьману, допевньајсьа плати,
Јак не будеш допевньати, будем утікати». —
— Ој, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ој, там буде вам, панове, велика заплата.
По заступу у рученьки да шче і лопата! —
Сидить козак на могилі, онучі латаје,
Ој, кинувсьа до черешка, — копіјки не маје!
Іхав козак на линіју, да ј вельми обдувсьа,
Іде козак із линіјі, јак лихо зогнувсьа.

Знајдено нами в зшитку, шчо дістав Максимович од кн. *Цертелева*. Певно, по цьому списку Максимович напечатав оцьу пісньу в својіј книзі «Украинскія народныя пѣсни». 1834. 111—112. Тілько в Максимовича знаходимо дејакі одміни:

В віршику 9 му викинуто одно *гeть*, справди, зајве.
„ 18-му заміець *онучі* поставлено: *сорочку*
Між віршиками 19-м і 20 прибавлено:

Сидить пугач на убочу, на вітер падувсьа,
Іде козак в Украјіну, на лихо здобувсьа.

В вірш. 20-му замість *обдувсьа* поставлено *надувсьа*.

Чи Максимович мав другиј список пісні, чи сам поправив Цертелівськіј (јак це робив він, видајучи збірку 1834 р., в котріј багато фальшованих пісень) не скажемо рішуче. В рукописному зшитку Цертелева проти цього №-ра надписано Максимовичем «свѣрить». В паперах Максимовича ми знајшли листок, на котрому јого рукоју написано так, јак напечатано в збірці 1834 р., тілько кінець, починајучи од слов: «Сидить козак на могилі», помічениј јак осібна пісньа (101) од початку ј середини (100). По Максимовичу перепечатано у Кирьејевського-Безсонова, IX, 358—360 з поміткоју: «Помѣщалось въ старшихъ нашихъ пѣсенникахъ». (Јаких?)

У Закревського (Старосвѣтскій Бандуриста. 1861. I, 77) напечатана третьа одміна цієјі пісні подібна до першојі — тільки

в 9-му	віршику	*гeть* напечатано раз;			
в 14	„	замісць	*допевньати*	напеч.	*допевньатись*;
в 18	„	„	*онучі*	„	*сорочку*;
в 19	„	„	*ој, кинувсьа*	„	*він кинувсьа*;
„	„	„	*немаје*	„	*чортмаје*;
в 20	„	„	*обдувсьа*	„	*надувсьа*.

Між 16 і 17 вв. Цертелева прибавлено в Закревського:

Оттака вже ласка буде — велика заплата.

№ III.

Посіјали, поорали,
Да нікому жати
Пішли наші козаченьки
Лиnіјі копати.

(Напеч. в П. Головинскаго, Слободскіе Казачьи Полки. СПб 1864, 162).

Ми бачили, шчо в часи ізміни Мазепи, царь обішчав не примушувати українських козаків до другоjі служби, окрім «обиклоjі козацькоjі». Вправившись же з Мазепоjу, царь пе здержав цього обіцьанку ј став шче більш, ніж попереду, примушувати украјінців до грабарськоjі роботи, та шче ј по далеких сторонах. Між пнчим таку роботу виносили украјінці на так званих *линіјах*, то б то окопах по тодішній південній грьаниці московського царства од Царицина на Волзі до устьа р. Орелі в Дніпрі. От про цьу роботу на линіјах і говорьать повишчі пісні.

Перш усього начались роботи на далекім од Украјіни західнім кінці цеjі линіjі. Про це читаjемо в Ригельмана: «Въ 1716 году... для пресѣченія въ Россію Татаръ отъ Кубанской и Черкесской стороны набѣговъ, послано было съ генеральнымъ хорунжимъ, Иваномъ Сулимою, къ Царицину не малое число войска, для дѣланія Царицинской линіи и канала по Камышенкѣ рѣчкѣ, отъ Волги до Иловли рѣки, для соединенія съ Дономъ, чему былъ мастеръ Перри». (Ригельманъ, Лѣтоп. Повѣствованіе о М. Р. III, 113). Про образ цього окопа (в шир 4 сажні, в глиб 2, з чотирма городками) див. у Јакова Маркевича, Дневныя Записки, М. 1859, I, 84.

В 1718 р. впјать ходили наші козаки в Терк і Царицин робити далі ту лінију (Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, — у Н. Бѣлозерскаго. Южнорусскія лѣтописи, К. 1856. I, 91).

В 1722 р. гетьман Скоропадськиј писав, шчо з Украјіни пішло «подъ Ладогу и до Царицина двадцать тысячей козаковъ, а домы ихъ отъ кормленія не свободны суть». (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 314). Значить під Царицин було послано 10.000.

Це спомин наших літописців і актів про роботи на линіjі за царьа Петра, за котрого, јак видно з 15 віршика, перше зложилась наша пісньа № II. А шче більше украјінців посилано на роботу на західнім кінці цеjі линіjі, од Донцьа до Дніпра, на 400 верстов, вже за цариці Анни в 1731—1733 рр. Ось јак росказује про те літописець, шчо зложив «Краткое Описаніе Малороссіи»:

«Въ року 1731 по веснѣ, за возвращеніемъ гетманскимъ з Москви въ Глуховъ, виправленные на низъ подъ Бе-

ростовую, съ командиромъ Антоніемъ Танскимъ, полковникомъ Кіевскимъ, козаковъ 20.000, а мужиковъ свободныхъ и державскихъ 10.000 ходили робити линѣи от границѣ татарской, не безъ уступки за лѣнѣю землѣ Малороссійской; да тамъ же и городи или крѣпости новіе на имя тезоименитыхъ ея величества государины императрицы Анны, также сестрицъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества, государынь царевенъ Екатерины и Параскевіи, и иные подѣланы.

«Да въ томъ же году подъ осѣнь, по нѣкоторымъ вѣдомостямъ о виходѣ кримскьхъ татаръ, прішолъ указъ монаршій ступать войскамъ козацкимъ воинскимъ походомъ оружейно туда же къ границѣ, гдѣ линѣя дѣлалась, и потому ходили полки малороссійскіе всѣ порознь, на которыхъ иные были на мѣстѣ указномъ отъ генерала Вейзбаха по ордеру и стояли съ отводомъ карауловъ и прочая, какъ то: полки полтавскій, лубенскій — подъ Нехворощею, миргородскій и гадяцкій тамже недалеко; иные же полки не приспѣли и возвратилися во свояси, по указу, понеже татаре не на малороссійскій прай, но кудась инде (на Кубань) тогда виходили.

«1732. Для робленія начатой линѣе въ року 1732 посилано козаковъ 20.000, а мужиковъ 10.000, съ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ прилуцкимъ, надъ Орѣлью.

«Въ 1733 году на лѣнѣйную работу ходилъ полковникъ лубенскій Петро Даниловичъ Апостолъ командиромъ надъ 10.000 козаковъ, а посполитыхъ 10.000 толко же, къ Орелѣ». (Лѣтопись Самовидца и проч. К. 1878. 315—317).

Окрім гетьманців були в роботі на линіjі j слобідчане (Н. Гербеля. Изюмскій Слободскій казачій полкъ. СПб. 1852, 6. П. Головинскаго, Сл. К. Полки, 159—162).

Робітники мусили jти на лінію з оружьжьам і провjантом. Окрім того кожниj мусив мати по сокирі, лопаті, заступу j мішку, шчоб носити земльу. Дльа кладі на кожних десьать чоловіка мусили мати по коньу з повозкоjу, або по парі волів з возом, а шчоб нарізувати линіjу, на кожних 50 робітників по плугу з волами, плугатирьами j погонцьами. Дльа провjанту мусили бути осібні підводи. Увесь цеj нарьад звелено було слобідчанам вистачить «того же дня, подъ опасеніемъ немалаго истязанія и отвѣтствія передъ Генералитетомъ». Робота була дуже тьаж-

ка, — бо рову прокопано було всього на 1000 верстов; окрім того збудовано було 18 кріпостів, а в них колодьазі ј канави дльа води ј т. и. В тих кріпостьах посажено було «Ляндмилицкіе полки», з південноји Московшчини, котрих звелено «удовольствовать всѣмъ потребнымъ». (Головинскій, 161—162, Марковичъ, Дневн. Зап., І, 390, 395, 409. II, 59. Записки Манштейна о Россіи. СПб. 1875, 67).

Јасно, шчо така робота ј такі видатки мусили збіднити украјінців, јак про це говорить кінець першоји пісні ј друга пісньа. Про рујіну слобідчан уже в 1732 р. говорить навіть царськиј маніфест: «Слободскіе полки предкамъ Нашимъ вѣрно и безпорочно служили и въ такомъ постоянномъ и непоколебимомъ пребывали порядкѣ, что тѣми службами и особливою вѣрностію помянутые Наши предки весьма были довольны, и по достоинству заслугъ милостію ихъ награждали; и въ такомъ добромъ и порядочномъ состояніи оные полки находились, что на нихъ извѣстная всегда была надежда. А нынѣ Намъ извѣстно учинилось, что оные обрѣтаются въ не порядкѣ, и они же въ крайнее разореніе приходятъ; что многіе изъ нихъ, оставя воинскую службу и свои грунты, съ которыхъ они служили, принуждены записываться за помѣщиковъ, и искать своего пропитанія, отъ чего надѣемся въ тѣхъ полкахъ служилыхъ козаковъ умалилось». Своје «Всемилостивѣйшее изволеніе», шчоб поправити слобідські полки, царськиј урьад показав тим, шчо послав ген. кн. Шаховского, «коему велено все то разсмотрѣть и въ какомъ нынѣ состояніи и впредь содержаніи оные полки имѣютъ быть». (Головинскій, 64—65). Јакиј з того вијшов прок, побачимо зараз з слов фельдмаршала Мініха.

Цеј Мініх, обдививишись украјінську линію в 1735 р. знајшов, шчо вона мало годитсьа дльа того, дльа чого робилась, і потребовав, шчоб туди вислано було з Гетьманшчини, Слобідчини ј Воронежськоји губерніји 53.263 робітників. Кн. Шаховској, котриј тоді правив Гетьманшчиноју (між 1734 і 1750 рр. гетьмана вибирати царськиј урьад не дозвольав) одписав в Петербург, шчо виставити стільки льудеј з тих крајін не можливо, — хоч все таки глухівська Генеральна Канцельарија вирьадила з Гетьманшчини 15.000, по одному на 8 дворів. (Марковичъ,

Дн. Зап. II, 8; 1736 р.). Розсердившись, Мініх написав у Петербург своју отверту думку про попередні порьадки на линіјі та ј про ввесь царськиј урьад у Гетьманшчині ј Слобідчині. По Міниху, линіју зроблено не там, де треба, — бо сторона між Дніпром і Донцем і так прикрита річками ј болотами, а надто по весні, тоді јак Бахмутська провінціја без захисту. Татари туди заходьать по волі ј полоньать народ. Та ј там, де проведено линіју, Мініх каже, шчо нароблено кріпостів без пропорціјі ј редутів негідних; роботи велись без толку: в 1735 р. стільки народу було нагнали, шчо можна було б зробити пјать таких линіј, та льуде без догльаду гајали час, або робили так, шчо тільки нівичили линіју, бо, замісць тачок, переносили землю кожухами та жупанами, ј там, де слід би рівньати грунт, накопували без ліку јам. Мініх каже далі, шчо зрујнували в кінець народ на Украјіні не линіја, а правителі, генерали кн. Шаховској та Тараканов: «Въ государствованіе великодушнѣйшей императрицы, неусыпно пекущейся о благѣ подданныхъ, козацкіе города опустошаются... а командующіе въ Украйнѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Козаки многими тысячами въ Польшу, къ Запорожцамъ. Татарамъ и Туркамъ бѣгаютъ и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая благословенная земля, опустошается. Наказный переясловскій полковникъ Тамара сегодня мнѣ сказалъ, что въ нынѣшнемъ году до 1800 козаковъ изъ его полку сбѣжали.. Въ прежнее время гетманскіе козаки могли выставить въ поле до 100.000 человѣкъ; въ 1733 году число служащихъ убавлено до 30.000 и въ нынѣшнемъ году до 20.000, изъ коихъ теперь 16.000 человѣкъ наряжены въ Крымскій походъ; имъ велено въ началѣ апрѣля быть у Царицынки въ полномъ числѣ, но мы уже прошли 300 верстъ отъ Царицынки, а козаковъ гетманскихъ только 12.730 человѣкъ, и половина ихъ на телегахъ ѣдетъ, и отчасти плохолюдны, отчасти худоконны... Напротивъ того Запорожцы (котрі тільки перед тим прићшли з татарського підданства) изъ того же народа, бѣглые изъ той же Украины, на каждаго человѣка по 2 и по 3 хорошихъ лошади имѣютъ, сами люди добрые и бодрые, хорошо вооруженные... Изъ слободскихъ полковъ наряжены были 4200 человѣкъ: изъ нихъ теперь при арміи только 2360 чело-

вѣкъ, отчасти плохіе люди, отчасти худоконные.... Ваше величество, благоволите генерала Ушакова или другаго какого нибудь вѣрнаго человѣка, хотя на одинъ мѣсяцъ, прислать въ Бахмутскую провинцію и Изюмскіе города: онъ на тамошнее разореніе, также какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлыя улицы и слободы давно впустѣ лежатъ и тогда узнается, что разореніе народное происходитъ отъ чего нибудь другаго, а не отъ работы на линіи». (Соловьевъ, Истор. Россіи, XX, 97—99).

Так писав Мініх, — але коли ми пригадајемо, шчо ніхто ж, јак «что нибудь другое», керувало ј роботоју на лініјі, і шчо частина лініјі пројшла власне по Изьумськіј крајіні, — то побачимо, шчо ј генеральські порьадки ј лініја зводились на одно, і шчо ввесь лист Мініха до цариці добре појасньа наші пісні, а особливо кінець № II про злидні козацькі пісдьа служби на лініјі. В добавок оцьа лініја, з јіјі льандміліцієју, зовсім не здібна була ратувати Украјіну од татарських набігів (Див. у нас, в першому випуску стор. 104, а також Записки Манштейна, 68).

Про дальші виходи на лініју в часи війни з татарами ј турками в 1737—1739 рр. див. у Марковича, Дневн. Зап. II, 26, 35, 40, 53, 54, 57, 95.

Образи, подібні до тих, шчо в 1—2 вв., а також в 11—12 № II здибујутьсьа в пісньах крепацьких і рекрутських. (Дивись поки напр. Основу, 1862, II, 97, 99; Чуб. V, 997).

Друга половина № II маје багато спільного з варјантами дальшого № IV.

Порівн. також в чумацьких пісньах у Рудченка, 91—92, 103—104, 131.

Слова №-ра III тим близче підходьать до дійсности того часу, шчо в 1731 р. на лініју вирьадили льудеј навіть не зразу, — а перше (в мају) 7000 козаків, потім (в јуні) 5000, далі (в јулі) шче 8000, на решті (в августі) 10000 посполітих. Так шчо, тоді јак казав гетьман, шчо «обрѣтаючіеся при работѣ на линіи рейменту нашого люде провіанту не имѣли и претерпѣвали не малую нужду и голодъ» (бо провјанту звелено було брати

зразу тільки на 3 місьаці, а потім зоставили робітників аж до кінцьа октьабрьа), на Украјіні льуде мусили кидати жнива, — а післьа того Украјіна шче мусила посилати ј провјант на линіју. (Судіенко, I, II, 76—133. Порівн. Марковича, Дн. Зап. I, 441—43, 1735 р.).

Початок № III однаковиј з початком № IV в першому розділі (стор. 31). Тој же початок вживајетьсьа в пісньах чумацьких, — напр.

Наорала, насіјала, — нікому зберати;
Жала-жала дівчинонька, зачала плакати:
Пішли наші чумаченьки в Крим-город гульати.

(Зап. Ал. Руданськиј, в с. Кучі, ушицьк. пов., под. губ., в 1872 р. Порівн. у Рудченка, Чум. Н. II, 187, 225).

ПРИЛОГА ДО №-РА II-ГО.

Піснья про кару Тарасенка.

Вв. 11—12 II-го №-ра знаходьатьсьа в однij пiснi, дуже неjаснij, але котра, може, теж належить до тих же часiв, коли не до тих же пригод, — про котрi росказуjе j №-р II-иj. Ось цьа пiсньа:

Оj, весна красна, оj, весна красна,
Iз стрiх вода капле;
Оj, либонь тобi, Тарасенку,
Да мандрiвонька пахне.
Оj, мандруj, мандруj, да Тарасенку,
Iз Лубен до Прилуки.
Оj, проклинала да дiвчинонька,
Здijмаjучи в гору руки.
Оj, супускавсьа да Тарасенко
А iз муру по шнуру;
Оj, завдав, завдав отцьу-матцi
Да великуjу туту.
Оj, либонь тебе, да Тарасенку,
Мати з малку не льубила,
Оj, шчо тебе, да Тарасенку,
Да j у Крим одружила.
Оj, у Киjевi да j огонь горить,
А в Васильковi димно,
А в Бiлij Церквi да гетьман стоjiть,
Тiльки намiт jого видно.
А Тарасенко, а Тарасенко
Крижем к землi припадаjе:
— «Оj гетьман, гетьман, да гетьманочку,
Iзмилуjсьа надо мноjу.
Оj, пускаj коньа в срiблi-золотi
За тiлом за мноjу».

(Зап. в м. Воронежi, глуховськ. пов. черниг. губ.)

Географичні имена тут так наплутані, шчо зовсім збивајуть усьаку могу појаснити пісньу. Најбільше забивні тут вв. 15—16 з ***Кримом*** і ***одружіньньам.*** Тільки ж може бути, шчо в першому варјанті колись одружіньньа значило фігурно—службу. Коли так, то втечка Тарасенка, котра мальујетьсьа в 9—10 вв. цеjі пісні, вијшла б втечкоју од служби, — шчо вјажетьсьа ј з тим, шчо далі росказујетьсьа про кару, јаку завдаје јому гетьман. Таким робом Тарасенко цеjі пісні міг бути один з тих козаків, шчо втікали од дальніх походів та роботи на линіjі, на канавах. (Див. далі). Не мало приказів, нагадујучих кару Тарасенка, здибујемо в Дн. Записках Марковича, напр. 6 Апр. 1723 р.: «въ листѣ правительскомъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ итти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.» (I, 17; порівн. про втекших і невишедших козаків: 1722 р. — стор. 10, 1723 — ст. 10, 42, 53, 1735 р. — ст. 446) або 7 Окт. 1736, в часи ***кримських*** походів: «Предложеніе кн. Борятинского прежде одно прислано изъ Лубенъ въ ген. канцелярію, чтобъ въ самой скорости выслать 3 тыс. доброконныхъ козаковъ въ Кіевъ… А послѣ другое, чтобъ всѣ, козацкимъ именемъ кто только слыветъ, были въ походъ въ такой готовности, чтобъ могли въ 24 часа выступить, когда придетъ указъ и сіе подтверждено подъ смертною казнію.» (II, 13—14; порівн. 22, 52, 61).

В усьакім разі рішучу думку про цьу пісньу треба одкласти, поки знајдутьсьа другі варјанти.

Початок цеjі пісні (вв. 1—6) знаходимо, тільки, звісно, без имени Тарасенка, в весньанці, котра, певно, старішча од цеjі пісні (Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни, К. 1854, 300—301, Чубинск. Труды Экспед. III, 111—112). Подібне ж в чумацькіj пісні, (Рудченко, 189—187). Далі перші чотирі віршики цього початку ввіjшли в пісньу рекрутську. (Головацкій, Нар. П. Гал. и Уг. Р. III. 109).

№ IV.

КАНАЛЬНА РОБОТА.

(1721—1729. 1743—1744)

1.

— «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?»
— А наші рушниці в пана на столиці,
Ми молодиј і сидимо в темниці.
— «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?»
— А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в кајдани!
Ој, дали хлопцьам широкі лопати,
Да послали хлопцьа молодого
Да канави копати.
Ој, летів ворон да із чужих сторон,
Да летьучи крьаче,
Ој, сидить хлопець та над канавоју
Та жалосно плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон,
Да летьучи в гору крикнув,
Шче ж бо ја хлопець, хлопець молоденькиј
Ој, тутечки не привикнув!
— «Ој, продај же, тату, да воронијі коні,
Та викупи мене, хлопцьа молодого,
Із темнојі неволі.
— Ох, не буду, сину, конеј продавати,
Ој, не буду тебе, хлопцьа молодого,
Із неволі викупльати...
Поздоров боже царьа Костьантина,
Судариньу Катерину —

І шче ж бо ја, хлопець молоденькиј
І тутечки не загину!
Ој, сидів пугач да ј на могилі
Та все каже: пугу да пугу!...
Збирајтесьа, чумаки, прекрасні молодці,
Всі на піч до лугу.

(Зап. М. Ганіцкіј, в 1874 р. в акерманському повіті од рибалки).

Варјанти цього №-ра дуже поплутані через те, шчо в них перемішано пригоди грабарськоji роботи украјінців на канаві Ладожськіј (1721—1722, за царьа Петра I) в походах за Кавказом (1722—1729, за царьа Петра I, цариці Катерини I ј царьа Петра II) ј коло будованьньа кріпостів на линіјі по річці Синьусі (1743—1744 рр., за цариці Елисавети) і навіть шче пізнішчі (1768—74).

Ми отдільаjемо на перше місце повишчиј варјант, бо в ньому,—окрім кінцьа, од в. 26,—нема спомину про пізнішчі пригоди, так шчо він мусить најбільш підходить до ранішчоjі роботи: на канаві Ладожськіј. Раність јого видна також і з того, шчо він починаjетьсьа, подібно пісньам про руjіну запорозців в 1708—1709 р. (Див. в I-му розділі, № IV).

Інтересно, шчо ј досі знаходьатьсьа московські козацькі ј салдатські пісні, котрі можна з певностьу вважати за отголоски старих украјінських варјантів пісні про роботу на Ладожськіј канаві, подібних до повишчого. Ці пісні, очевидно, взьали в украјінців козаки і салдати московські, јак мучились з ними вмісті на канавах і лініјах в XVIII ст., а најбільш в закавказському поході.

Ось пісньа, записана од козаків сібірських і прилагожена до тамтошних обставин і почасти, особливо в кінці, змінена, одвітно характеру московського народу.

А.

Отъ Корякова до Актава семисотны версты,
Прознобили козаченьки у рукъ, у ногъ персты,
У рукъ, у ногъ персты, считаючи версты.
Мы къ Актаву подходили, на гору всходили.
Что на той ли на горѣ стояла палатка:
Какъ изъ этой изъ палатки выходилъ молодчикъ,

Выходилъ молодчикъ, анжинеръ поручикъ.
Выдаетъ онъ расплату: керки и лопаты.
Ужъ мы керки получали, сашепцы копали,
Землю выкидали, дерномъ устилали,
Дерномъ устилали, житье проклинали:
— «Распроклятое житье, все казачья доля!»
Надъ рѣкою Монакою выростало древо,
Выростало древо, березонька бѣла.
Какъ на этой на березѣ сидитъ птица пава,
Кричитъ пава: — «запропала вся казачья слава!
Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши домы?»
— Наши домы--круты холмы въ широкомъ раздольѣ.—
—- «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши матки?»—
— Наши матки—сосны гладки во сыромъ борочкѣ.
— «Господа вы, казеченьки, гдѣ же ваши отцы?»
— Наши отцы, мореходцы (!) — канавы колодцы.—
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши жены?»
— Наши жены—заряжены, въ штыки прилажены.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши братья?»
— Наши братья—пистолеты на правомъ бедеркѣ.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши сестры?»
— Наши сестры—шашки остры на лѣвомъ бедеркѣ.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши дѣтки?»
— Наши дѣтки—пули мѣтки, въ сумкахъ отдыхають.

(Запис. коло Семипалатинска Н. Потанин. Югозап. часть томской губ., Этногр. Сб. VI, 1!4—115).

Початок цеjі пісні порівн. з початком украjінськоjі:

З Берислава до Перекопу все мальовані верстви

(Рудч., Чум. Н. П., 155 пор. 139, Ж, Чубинск., Труды, V. 1031, 1044).

Корьаков = Корьаковскаjа станицьа, тепер Павлодар, заштатніj город Семипалатинськоjі области, на р. Иртишу. Актау поселок в Акмолинському окрузі, на р. Манаці (один з початків р. Сари-Су).

А ось друга пісньа, котра перejшла знов через украjінські вуста j знов трохи повкраjінилась в мові.

Б.

Оj, у полі берьозушка тонка, кучерьава,
Jа на jетоj берьозушкі сидить птицьа пава;
Кричить пава: распропала салдацькаjа слава;
От тепер нам, салдатушкам поход ісказала,
От Кіjева до Казані, до jетоj управи.
Ми jуправиісходили, на льево смотріли;
Ми на льево посмотріли, к шатру приходили,
А с пид того шатьорка вилітав голубчик.
То не голуб, не голубчик, молодоj поруччик.
Он виносит нам росплату: заступ, шче j лопату.
Приказуjе роботати, канави копати.
Ми канавушку копали, службу проклинали:
— «Распрокльатаjа такаjа, служба земльанаjа!
А хто в службі не буваjе, тоj горьа не знаjе.»
— Господеви салдатушки, а де ваши доми?
— «Наши доми — круто-гори, широкі роздольлі.»
— Господеви салдатушки, а де ваші жони?
— «Наши жони *паражони* (sic!), в суми положони.»
— Господеви салдатушки, а де ваші дьеті?
— «Наши дьеті у канплеті, пулі на разлеті.»
— Господеви салдатушки, а де ваші сьостри?
— «Наші сьостри — шаблі гостри по льевоj сторонкі.»

(Запис. Судовшчиков од жінки в 1856 р. в х. Оржицькому, пир. пов., полт, губ., а вона каже, шчо «вивчилась у драгунів, jак стоjали в Прилуках; дуже рідко співаjуть.»)

Порівн. вривок з салдацькоjі пісні в Чуб., V, 1007:

Оj, хто, братцьа, не був за Дунаjем,
Тоj горьа не знаjе,
А ми, братцьа, були за Дунаjем,
То все горе знаjем.
Оj, Дунаj річка, братцьа, не величка,
Переходу ніту,
Оj, тілько братцьа, переходу:
Виростало древо.
Оj, то же не древо, братцьа, не зелене,
Білаjа береза,
Шчо на тіj то (на) біліj березі,

Сидить птицьа пава;
Ој, кричить пава, братцьа: «запропала
Салдацькаја слава!...»

Вже при №-рі II-му сказано, шчо в 1716 р. украјінці робили, між инчим, канаву (невозможну) з Волги в Дон; але шче більше попрацьували вони на канаві Ладожськіј і коло Сулака.

Про роботу украјінських козаків на канаві Ладожськіј читајемо в літописі, названіј «Краткое описаніе Малороссіи»:

«Въ ..... 1721 году, по указу, посланы были не однимъ трактомъ Полуботокъ, полковникъ чернѣговскій, въ командирахъ, да Марковичъ, полковникъ лубенскій, да Иванъ Сулима, хоружій генеральный. съ 12.000 войска козацкаго, до Ладоги на работу канала для обхода суднами озера Ладожскаго канатами къ Петербургу, где не доходя, на пути Сулима умеръ, котораго тѣло привезено до Переяславля въ Сулимовку...

«Тогда жъ (1722 р.) на каналную работу къ Ладозѣ другой разъ ходилъ полковникъ полтавскій Иванъ Чернякъ съ козаками (по Ригельману, 12.000) самъ черезъ Москву трактомъ, а прочое войско другими трактами. (Лѣтоп. Самовидца и пр. 306—307).

Про цьу грабарську службу козаків згадував Орлик січовикам в листі, писанному в 1734 р.: «Наконецъ хотячи Москва Войско Запорожское городовое не тилько обезсилити, але и выгубити. винайшла была на тое способъ — копанье якогось тамъ, въ далекой своей сторонѣ, каналу и фундоване въ Персіи фортецъ, на якіе мѣсца такъ одлегліе по килькадесятъ тысячей козаковъ указами своими спровадивши, однихъ тяжкими и незвичайными работами помордовали, другихъ голодомъ поморили, а иншихъ борошномъ гнилымъ струхлымъ, зъ ящурками и зъ вапномъ помѣшаннимъ, потруили .... Сподѣюся, не можетъ никто изъ самихъ неприятелей лжи въ томъ давати, поневажъ все тое... цѣлому свѣту есть вѣдомо и многіе суть межь вашмостями, добрими молодцами, отъ мучительства московскаго избѣгшіи, котр'и сами того самовидцами будучи, могуть те, що теперь пишу, посвѣдчити и правду мнѣ признати». (Кіевск. Старина, 1882, Апр. 113).

Правду цих слов Орлика освідчајуть акти того часу,

українські ј чужі. Так про *роботу канальну* коло Ладоги јесть докладниј спомин в «Доношеніи Високо Правительствующому Сенату» з самоїі канави 2 авг. 1722 р. полковника Черньака. Він росказује, јак козаки мусили робити по кілька раз ту ж саму роботу, через незручні роспорьадки царського начальства, вимордованними кіньми, јак мусили робити дільниці за больних і померших і најмати на тих місце бурлак. Про болізні пише Черньак: «Обаче сіе токмо мене усумнѣваетъ и смущаетъ, же въ командѣ моей, такъ при Кобонѣ обрѣтаючойся, яко и при Ладозѣ у каналной работи будучой, многое число козаковъ болнихъ и умершихъ найдуется, и що разъ въ болѣзни тяжкой, якая бардзѣй гарачка да опухъ ногъ вкоренилась, примножаются и умираютъ, якихъ вѣденіе явствуетъ, однакъ на таковую беднихъ козаковъ нужду приставние офѣцери не взирая, безъ жадного бачения, зъ повеления господина брегадира Леонтиева, не милостиво бючи ихъ у роботи палками, хочай оную не толко днемъ и ноччу, лечъ и во дни недѣлние і празничние одправуютъ, безъ одпочивку приганяютъ. Опасаяся теди я, чтобъ по прошлорочному козаковъ зде не погубити, якихъ развѣ третья часть ку дому и въ прошлемъ году повернулась, предваряю въ сенатъ покорнѣйшимъ симъ моимъ писанием и рабско прошу, благоволѣте ваша свѣтлость и сіятельство, іле по указу его імператорского величества високою своею особою россійское правление содержите, не допустить команди моеи въ конецъ при сей каналной роботѣ, не была-бъ надъ чужое мѣсто, якъ господинъ полковникъ Вѣтревъ хощетъ, за согласиемъ господина брегадира Леонтиева, котрий къ дѣлнимъ козакамъ велми есть недоброхотъ и немилостивъ, учинить, — для зачинания другой работи переведена, якой отнюдъ нѣкимъ (Богу самому свѣдущу, бо всѣ козаки въ сілѣ своей весма ослабѣли и ели живи обрѣтаются) дѣлать, лечь би не уводячи въ глубокую осѣнь роскиса и плюскоти, одпущены зостали во свояси принамнѣй въ первихъ числахъ септемврия, такъ для лучшого и безбѣдного запроважения болнихъ, за которими иле многимъ числомъ и теперь не вѣдаю, що чинити и куда ихъ обернути, и до лѣкарей за лѣкарствами для помощи хочай килка разъ о присилку онихъ и упоминалемся, не дано, яко и для вигоднѣшого такъ далечайшого пути здоровимъ,

якие всѣ опѣшали ходу. А понеже прошлого року, по милости его імператорского величества, для проходу одпущенихъ зъ каналу козаковъ високо повелителнимъ его величества указомъ опредѣленно било видавать провиянтъ и для коней фуражъ, того ради да не лишени будуть и нинѣ тожижъ монаршой милости работаючие козаки, благоизволѣте ваша свѣтлость и сіятельство повелѣть високопочтеннѣйшимъ своимъ указомъ видать о получении въ пути козакомъ, когда отпущени будутъ изъ каналу, провиянту и для коней, якихъ неболшое число можетъ бити, принамнѣй самого сѣна, ибо они козаки тутъ при каналѣ не тилко позбули остатний грошевий запасъ, и иние при своей болезни для пропитания и одежду, якую имѣли, попродали, албо вѣмъ до сего часу, по указу его імператорскаго величества, за видѣлку кубическими сажнями въ каналу землѣ и за випошение зъ немалою бѣдою и трудностию за пять и шесть верствъ фашинъ и сваевъ, надлежащихъ денегъ имъ не видано, а любо изволивъ его княжеское сіятелство, господинъ Александеръ Даниловичъ Меншиковъ, фелтъ маршалъ и многихъ орденовъ кавалеръ на листъ мой въ отвѣтномъ своемъ почтеннѣйшимъ писании предлагать, что велено видать деньги, однакъ при той дачи мѣютъ вичитать данние онимъ въ прошломъ 1721 году, за которие не заробили.» (Кіевск. Стар. 1884, Май, 121—422).

Виписані слова «Доношенія» Черньака појасньајуть не тільки приведеннij вишче варјант, а j слова про «плату» j про обідраність козаків в пісні № II, в котру, очевидно, увіjшло дешчо з пісень про канальну роботу, а також подібні ж слова в дальших варјантах цього №-ру.

Вв. 20—25 про викуп з неволі взьаті з старих пісень про полон турецькиј (див. у Антон.-Драгоман. I, № 31, 34). Вони тепер пригадались через те, шчо можна було најмати за себе робітників на Ладожську канаву. Дальшиј протьаг јіх див. в вар. 9-му.

Вв. 26—29 зклались, јак ми думајемо, не на Ладозі, а в Сулацькому поході; про них ми скажемо далі.

Вв. 32—33 причепились з чумацькоjі пісні (порівн. Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 105, Чуб., Труды, V, 1046—47) про котру буде далі (Чумаки в Кримському поході).

Вв. 16—19 входьать тепер в звичајні пісні (Метлинск. 58, Чуб. V, 383).

Другі пісні, в котрих стојать запити ј одповіді, подібні до вв. 1—8 цього варјанту, показані в I-му розділі, при №-рі IV-му. Порівн. також в дівоцькіј весньанці (Чуб., Труды, III, 144).

А де ж твоје, доньу, та білеје личко? і т. д.

2.

— «Ој, за горoју, за крутoју,
Там зродили вужини;
Дај нам, батьку, переміну,
Бо на віки загину!» —
— Јаку же вам, молодці,
Переміну дати?
Просіть собі, молодці,
У царьа заплати.
Візвавсьа жвавиј хлопець
У царьа заплати;
Дали јому на ноги кајдани,
А в руки лопати,
Заслали јого в Черкеськіјі гори
Канави копати.
Ој, сидить сирота над канавoју,
Рубашку латаје;
Огльадівсьа по својіх карманах,
Шчо ј копіјки не маје.
— «Ој, помјани, боже, царьа Павла,
Царицьу Катерину;
Ој, јак мьа Господь помилује,
В Сібірі не загину.»
— Ој, не сумлівајтесьа, панове молодці:
Мед-вино кружльајте,
З тонкоји китајки
Портьанки латајте. —

(З паперів Ів. П. Новицького 60-х рр.).

3.

(Вривок)

. . . .
«Ој, давај, соцькиј, давај переміни,
Бо лихаја година!»
— Ој, не можу ја вам, славні запорозці,
Да переміни дати.
Просіть в царьа Костьантина
Најдорогшоји плати. —
Ој, дали плату на ноги кајдани,
А у руки лопати.
Ој, да послали на лехку роботу,
Да канави копати.
. . . .

(Зап. І Шевченко, в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. в 60-ті рр-).

В в. 13-му 2-го варјанта зоставсь јавниј знак, шчо він зложивсь в часи закавказьких походів в 1722—1729 р., в тіј віjні, котру почав Петро I, «вступая въ стези Александра Великаго», шчоб забрати од Персіјі береги Каспіјського морьа ј одчинити россіјанам дорогу в Індіју, ј котра зкінчилась тим, шчо Персіјі отдали усі забрані Россіјеју землі, миром 1732 р.

Про цьу віјну записано в «Краткому Описанію Малороссіи» ось јак:

«Того жъ одного (1722) року его императорское величество весною зъ Москвы пошелъ къ Астраханѣ, а оттуда за море къ Терку на татаръ горнихъ каракалпацкихъ и прочіихъ, где при Сулакѣ—рѣчкѣ крѣпость Святаго Креста заложилъ, которую потомъ устроено. Оттуда же ходилъ къ Дербенѣ персидскаго владѣнія, покоряя везде владѣльцовъ тамошнихъ, куда по указу и малороссійскаго войска 10.000 съ командиромъ Даніиломъ Павловичемъ Апостоломъ, полковникомъ миргородскимъ да съ полковникомъ прилуцкимъ Игнатомъ Галаганомъ и киевскимъ Антономъ Танскимъ ходили.

«Въ томъ же 1723 з весни другимъ разомъ 10.000 войска малороссійскаго съ командиромъ Андреемъ Марковичемъ, полковникомъ лубенскимъ на Сулакъ пошли и

тамъ на той рекѣ плотину здѣлали и фортецу укрѣпили.

«1724 года въ третій разъ 10.000 войска Малоросейскаго на Сулакъ выправленнаго, ходило съ командиромъ Михайломъ Милорадовичемъ, полковникомъ гадяцкимъ, на перемѣну прошлогодной команды Андрея Марковича полковника.

«Въ 1725 году командированы бунчуковіе товарищи въ Гилянскій походъ за Дербень и съ ними козаковъ рядовыхъ 2000, съ наказнымъ Огроновичемъ, обознымъ прилуцкимъ, а между бунчуковымъ товариствомъ командиръ былъ Кандиба, бывшій полковникъ корсунскій, прежде же сего Семенъ Лизогубъ, котораго съ Андреемъ Горленкомъ изъ пути, по плутовскому нѣкоторого черница Змѣевскаго доношенію, взято было въ Петербургъ, но вскорѣ до домовъ отпущено. Медлѣли жъ въ томъ походѣ бунчуковые при Кандыбѣ иныи до трохъ, иныи до пяти годъ.

«Въ 1726 году указъ былъ ея величества государины императрицы и самодержицы всероссійской Екатерены Алексѣевны: или въ походъ Сулацкій висилать козаковъ, или платежемъ за всякаго козака сколко пристойно отбуть похода мѣсто. И не согласясь полковники—иныи отъ козака по три рубли, иныи по четири, иніи по два рубли дать съ полковъ, противъ опредѣленія на всякій полкъ съ генеральной войсковой канцеляріи числа козаковъ, поступились; иніи же козаковъ самихъ указное число виправить усовѣтовали, а денгами отъ похода за стидъ откуповатися не похотѣли. Однако, по доношенію о томъ въ сенатъ, велено деньгами з полковъ малоросійскихъ за козаковъ, чтобъ онихъ не посилать въ походъ, взять, и взято въ Коллегію Малороссійскую именно отъ козака по 4 рубли.» (Лѣт. Самовидца, 1878, 307—311).

У Бантиша Каменського (Исторія Малой Россіи, 1830, III, 177) читајемо, шчо «з малоросіјських діл, схованих в Коллежському архіві видно, шчо козаки гетьманці були в Дербентському поході в 1729 р., та числа јх не означено, а літописці об цім не споминајуть». Це певно ті козаки, про котрих говорить «Краткое Описаніе Малороссіи» під 1725 р., шчо пробували в поході з Кандибоју до пјати год. (З того ж описаніја видно, шчо в 1729 р. Кандиба вже був дома, певно, з більшоју частиноју својеји

команди, коли не з усеју; порівн. Судијенка, Матер. для отечественной Исторіи, Кіевъ, 1853, I, II, 79), а також тој компанијськиј полк 500 чол., про котриј записав Маркович, 20 јуньа 1729 р., шчо він пішов у Сулак. (Дн. Зап. I, 324).

Окрім того звісно, шчо в 1725 р. царицьа Катерина I послала за Кавказ 1000 козаків з Слобідчини, котрих вернув до дому указ царьа Петра II в 1727 р. (Головинскій, 149. Гербель, 60. 62).

Про лихо ј злидні наших козаків у цих походах і тьажку грабарську роботу јіх досить докладно росказујетьсьа в записках Јакова Марковича:

1725 р. 2 маја Маркович записав: «видѣлъ (у правителей) письмо Милорадовича изъ Сулака, отъ 10 Марта, въ которомъ объявляетъ о непомысльномъ своемъ тамъ пребываніи» (Дн. Зап., I, 69). Далі сам бувши в поході (1725—26) Маркович згадује, јак шче коло Астрахані «подъ часъ жаровъ люди умираютъ», а в Гильані «воздухъ нездоровый» (99, 103). Вже в Астрахані багато козаків і бунчукових товаришчів «притворили себѣ болѣзни»; таких велено було везти в колодках (99, 100). Тільки ж по дорозі і в Сулаку пријшлось лишати багато хорих бунчукових, обдивлених лікарьами (167, 188, 190). 12 апр. 1726 р. Маркович записав в свіј дневник: «правіантская дача очень уменьшается теперь, потому что много людей умираетъ. Въ прошедшемъ Мартѣ со всего корпуса умерло около 508 человѣкъ, а изъ команды обозпаго прилуцкаго черезъ оный сей мѣсяцъ 284 человѣка.» (156)

До того всього походи були дуже важкі дльа льудеј і скотини, котра часто не мала на степах і горах ні води, ні попасу, (161—162, 168). На грабарськіј роботі, коло кріпости св. Креста було, мабуть, шче тьажче. Тут наші козаки мусили робити гребльу ј копати канави, шчоб повернути р. Сулак до кріпости. Ось шчо знаходимо про цьу роботу в дневнику Марковича за один 1726 р.:

«Генварь. 10. Прорва отъ крѣпости св. Креста отстоитъ въ 20 вер. и потому такъ называется, что Сулакъ, оставивши давнее свое теченіе, влѣво обратился и тамъ впалъ въ море. Въ 3-мъ часу по полудни прорва загачена была совсѣмъ, чего ради съ пушекъ стрѣляли; Сулакъ пошелъ было къ крѣпости св. Креста давнимъ своимъ те-

ченіемъ. Козаки и прочіе всѣ, при зажженныхъ нѣсколькихъ десяткахъ канатовъ, работали около огней, гребли всю ночь; но послѣ полночи вода прорвала на нѣсколько сажень берегъ съ пріѣзда отъ крѣпости, и клѣтки, глубоко засыпанныя, унесла на нѣсколько верстъ.

«12. Когда прорву загатили, то вода, пошедшая до крѣпости, прибыла было вчерашняго числа на аршинъ.

«26. Противъ сегодня загаченная на прорвѣ плотина снова прорвалась.

«Февраль. 25. Прорва отчасти запружена, и Сулакъ обратился сюда; но не совсѣмъ угачена для того, чтобы вода теченіе свое помалу сюда простирала и чтобы прочищала то, что пескомъ засыпано. Мастеръ у прорвы одинъ Новгородскій козакъ, сотни Стародубской.

«27. Новая прорва сдѣлалась отъ Сулака въ озеро, отъ крѣпости въ двухъ верстахъ, однако еще не велика.

«Марта, 5. Прорва (стара) загачена совсѣмъ.

«27. Еропкинъ сказывалъ, что два фискала подали генераламъ доносъ на Дебрипія, что онъ, при запруживаніи прорвы, много кошту государеваго потерялъ, безъ чего можно было обойтиться, и что въ послѣдній разъ прорву не онъ запрудилъ, но три малороссійскіе козаки.

«28. На прорвѣ вода снова начала плотину портить, почему посланы туда три малоросійскіе козаки, которые оную заняли.

«Апрѣла 25. Рано генералъ Кропотовъ и мы оба и прочіе бунчуковые, числомъ 20, поѣхали на прорву. Конвоя при генералѣ было 200 драгунъ и 280 Донскихъ козаковъ. Для поправки плотины прибыли 1000 козаковъ съ капитаномъ Баничымъ.

«27. Возвратились отъ прорвы; плотину поправили, и вода внизу перестала течь.

«Май. 5. Въ Сулаку великое наводненіе учинилось.

«8. Рука Сулакъ начала упадать.

«14. Объявленъ походъ на завтрашній день. (Дневн. Зап. I, 143, 145, 149—150, 153, 158, 159, 160).

В тоj же час Федор Сулима писав матері з під Сулаку: «борошна моего давно вже не стало,... пана швакгровимъ контентоватись зачавъ. Денегъ, сколько взялемъ отъ вашей родительской милости, только есть третяя часть при мнѣ... О здешнемъ нашемъ поведеніи не освѣдчаю, бо гидко

и освѣдчати; толко еще милостію Божіею не нарушимо въ здоровю зостаемъ.» (Сулимовскій Архивъ. Кіевъ, 1884, 48).

Не ліпше було нашим і в других місцьах коло Черкеських гор. Так Маркович записав 25 марта: «Изъ Дербента пишутъ ко мнѣ атаманы Смѣловскій и Черпускій, съ командою тамъ обрѣтающіеся, что оскудѣли они въ харчахъ и одѣяніи». (Дн. Зап. I, 153).

Порівн. універсал гетьмана з 1729 р. про позички козаків, у Сулацькому поході з крајньоји нужди, в Судіенка (Матеріалы для Отеч. Исторіи, Кіевъ. 1853, I, II, 78) а також лист кн. Вас. Влад. Долгорукого з Сулаку ј Гільані про «несносный воздухъ, язвительный зной и крайнюю нищету несносную, зѣло скудное пропитаніе, работы великія, партіи непрестанныя» і т. п. у Соловьева (XIX, 10, 15—16).

Не диво, шчо наші козаки казали в пісні: «даj нам, батьку, переміну, бо на віки загину.»

З дневника Марковича бачимо, шчо наші козаки все подавали прошенија, шчоб јіх одпустили до дому, або хоч переміпили, та сподівались хоч плати, јаку давано донцьам в 1725 р. за поход в Гильань. (Дн. Зап. I, 83, 142, 159, 168, 184 і др.). Та 18 апр, 1726 р. Маркович записав: «Увѣдомился о полученномъ вчера вечеромъ указѣ, въ которомъ предписано не насъ смѣнить, но Донскихъ козаковъ и Калмыковъ, когда на мѣсто ихъ придутъ съ полковникомъ Дѣтловскимъ 3000 Донцовъ и 500 Калмыковъ, около Черкаска кочующихъ. Симъ указомъ повелено, чтобы при отпускѣ сихъ войскъ, дать имъ за службу жалованье изъ губернскаго сбора: атаману 20, старшинѣ по 12, писарю 6, всѣмъ прочимъ Донцамъ по 5, а Калмыкамъ по 3 рубля. Также и тѣмъ, кои имѣютъ быть высланы изъ Черкаска на смѣну, выдать изъ провинціи Воронежской жалованье противъ сего» (Дн. Зап. I, 163).

Кінець вар. 2-го, — з 19 в., — мусив скластись шче в 1722 р., коли царь Петро був сам в поході проти Персіји, маjучи при собі ј жінку своју Катерину. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XVIII, 40). Кінець цеј, в котрому козаки перше иронично (з гірким сміхом) поздоровльали царьа Петра ј царицьу Катерину, за часи котроји козаки знов ходили в Черкеські горы канави копати, — з годом затемнивсь, јак побачимо особливо в дальших варјантах,

окрім 4-го, в котрому він вдержувавсь ліпше, ніж навіть в 2-му.

Поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі, —

то б то вживати на онучі шматки з одежі. Имја царьа Павла або Костьантина, конечно, підставились замісць Петра (в вар. 5-му Петрович).

Початок 2-го варјанта, — про ожини може причепивсь з пізніжчих варјантів, про котрі далі.

4.

— «Ој, за річкоју, та за Синьухоју
Та зацвіли ожини,
Ох, давај, давај, батьку, переміни,
Бо далебі загину.» —
— Ој, не річ мені, славні запорозці,
Переміну давати;
Ој, просіть собі, славні запорозці,
У цариці заплати.
Ој, дала ж, дала славним запорозцьам
Та царицьа заплати.
Ој, понабивала на ноги кајдани,
Дала в руки лопати,
Ох, да послала на легку роботу
Та канави копати.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
Да летьучи ж крьаче:
Ох, сидить козак да над канавоју
Та жалібненько плаче.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
Та він крилами маје,
Ој, сидить козак та над канавоју,
Сорочку латаје.
— «Поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі.

(Зап. Хв. Рильськиј в с. Маковишчах, кијівськ. пов., коло 1863 р.)

Початок цього варјанта (вв. 1—10) складсь за часи роботи козаків коло кріпостів по р. Синьусі в 1743—44 рр., за цариці Јелисавети.

Указом Сенату 30 окт. 1734 р. звелено було: «Въ за Днѣпрскихъ мѣстахъ отъ непріятельскихъ незапныхъ набѣговъ устроить крѣпости въ пристойныхъ мѣстахъ, по тамошнему обыкновенію, и то строеніе возложить на Миргородскаго полковника Капниста». В 1744 р. звелено було вислати дльа оборони тих робот і кріпостів шче 1000 чол. козаків. Капніст вистројів тоді по р. Синьусі кріпости: Ново-Архангельскиј шанець (тепер посад Новоархангельск) і Орлик (тепер г. Ольвіополь) на устьу Синьухи в Бог. (Скальковскій, Исторія Нов. Сѣчи, II, 162—165, Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, II, 802—803. Городскія поселенія въ Росс. Имп. 1865, V, н, 325, 107).

Слова про *ожину* в другому віршику варјанта мусьать значити показ на те, шчо вже кінчајетьсьа літо ј починајетьсьа осінь, — пора вернутись до дому. Коли склались ці слова, чи тільки в часи роботи над Синьухоју, чи шче ранішче, не беремось рішати. Нагадајемо, шчо за Кавказом ожин нема, так шчо Маркович діставав ожини, — котрі, певно, потрібні були, јак кисле, проти цинги, — од матері з Украјіни (Дн. Зап., I, 193).

5.

Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Та терни погоріли —
Геј, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
Ој, по над річкоју, по над Синьухоју,
Та зацвіли ј ожини, —
— «Геј подај, батьку, подај переміну,
Бо ја марно загину.»
— Ој, не моја вольа, та милеје братьтьа,
Переміну давати;
Геј, просіть собі в пана војеводи
Та дорожшоју плати! —
Ој, обізвавсьа козак молоденькиј
Војеводі за плату:
Ој, набили на ноги кајдани,

Дали в руки лопату.
Оj, набили на ноги каjдани,
Дали в руки лопату, —
Оj, послали на вішньу роботу
Та канави копати.
Оj, летить крьачок через Дунаj-річку,
А летьучи та j крьаче;
Оj, сидить сірома та над канавоjу,
Та жалібненько плаче:
— «Оj, поздоров боже царьа Петровича,
Судариньу Катерину,
Геj, шче ж бо jа, козак молоденькиj,
На Сібіру j не загинув.» —

(Зап.. од Остапа Данчука. в Тульчі в 1881 р. Г. Денисенко.)

6.

— «Оj, по над річкоjу, по над Синьухоjу,
Заросла j ожина.
Оj, даваj, батьку, даваj переміну
Бо jа марно загину!» —
— Ох, не вольа ж моjа, пани молодці,
Вам переміну дати
Ох, і просіть свого пана кошового
Шче j за велику заплату.
Ох, і обізвавсьа парень молоденькиj,
Ох, і за плату обізвавсьа;
Набили ж jому на ноги каjдани
Та j дали у руки лопату.
Оj, послали ж jого у сібірну роботу,
Шче j канави копати.
Ох, і летів ворон та із чужих сторон,
Та летьучи крьаче.
Ох, і сидить сіромаха меж канавами
Та j жалібненько плаче:
— «Поздоров, боже, царьа Костьантина
І царицьу Катерину
Шчо нас, нешчастних сіромах,
На біліj світ пустила.»

(Зап. Денисенко в Тульчі в 1881 р.).

Слова в. 5-го про ***пана кошового*** могли підставитись тоді, коли січовики були коло кріностів на р. Синьусі, в часи війни з турками в 1773—4 рр. (Див. далі, вар. 13).

7.

— «За річкоју, та за Синьухоју, там зацвіли ожини.
Геј, давај, батьку, давај переміну, бо далебі загину.»—
— Ој, рад би ја, молодіји хлопці, переміну вам дати,
Коли ж бо ви хочете, молодіји хлопці, дорогу плату взьати.
— Ој, ізвели, парень молоденькиј, а ту плату взьати—
Дали плату, на ноги кајданя, а в руки лопати,
Дали плату на ноги кајдани, а в руки лопати,
Та погнали на легку роботу, та канави копати.
Летить ворон та із чужих сторон, та ј крьаче летьачи.
Сидить парень та над канавоју та жалібненько плаче:
— «Не дивујте мені, милі братіки, шчо ја жалібно плачу,
Јесть у мене в кармані копіјка,—ја ј ту з вами потрачу.
Поздоров, боже, царьа Костьантина, государиньу Катерину,
А шчо позволили славним запорозцьам погульать на Вкрајіну.
А шчо позволили славним запорозцьам погульать на Вкрајіну.
Де ж ја буду та бурлакувати, та ніде не згину.»

(Зап. Оп. Маркович в канівськ. пов. кијівськ. губ.).

Спомин ***војеводи*** в 11 в. 5-го вар. показује, шчо вар. цеј, окрім початку, старішчиј роботи на р. Синьусі. Кінець же 6-го вар. (вв. 19—23) з јавноју подьакоју цареві ј цариці (јак і в вв. 13—14 вар. 7-го; вв. 27—28 вар. 5-го новішчиј) даје право думати, шчо він зложениј був за часи царьа Петра II ј молодоји јого нареченноји, кньажни Кат. Довгорукој, (котру маніфестом звелено було звати Императорським Височеством) коли наших козаків, — перше слобожан (1727), а потім і гетьманців (1729 р.) пушчено було до дому.

В. 16 вар. 7-го причепа з бурлацькоји пісні.

8.

— «По над річкоју, по над Синьавкоју та зацвіла ожина,
Давај, пане, переміну, бо лихаја година.» —
— Не мусьу ја, славні запорозці, переміни дати,
Просіть собі у пана комісарьа дорожшоји плати. —
— Не мусьу ја, славні запорозці, дорожшоји плати давати;
Надівајте на ноги кајдани, а в руки лопати! —
Посилаје на легшу роботу, — канави копати.
Говорили славні запорозці із Уманьа јдучи,
Шчо будем носити чоботи сапјанці, а с китајки онучі.
Ој, летів ворон та із чужих сторон, та летьучи крьаче,
Ој, сидить бурлак та над канавоју, а сидьачи плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон, крилечками махаје;
Ој, сидить бурлака та над канавоју, та сорочку латаје.
Дере поли, дере ј рукава, та плечиці латаје,
Одним одну копіјечку маје, та ј ту марно терьаје.

(Зап. Штангеј в м. Жаботині, черкаськ. пов. кијівськ. губ. в 1861 р.)

В в. 4-му ***комисарьа*** замість ***царьа, цариці.***

Вв. 8—9 — слова з пісні про рујіну запорозців під Полтавоју (див. в І-ому розділі, ст. 48—50) перероблені в гајдамацькіј пісні про Уманську різньу 1768 р.; далі, в вар. 12-му, доладнішче — «***із Січі јдучи***», а в 10-му — «***на Линіју јдучи***». Про ці слова див. при вар. 13-му.

9.

— «Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Та зацвіла ожина;
Ој, давај, батьку, давај переміну,
Бо далебі загину.
— Ој, не буду, сину, ој, не буду, рідниј,
Переміни давати;
Ој, проси собі в пана војевого (војеводи)
Да побольшоји плати. —
Ој, јак став парень, парень молоденькиј,
Да побольшу плату брати,

Та набили јому на ноги кајдани,
Дали в руки лопати.
Оj, послали јого на легку роботу,
Канави копати.
Оj, дали над ним, дали калавури:
Чотирі салдати.
Оj, копав парень, копав молоденькиj,
Да ј сів спочивати,
Оj, летить ворон аж із чужих сторон,
Да все летьачи крьаче;
Оj, сидить парень, сірома в неволі,
Да жалібненько плаче:
— «Оj, продаj, батьку, оj, продаj, рідниj,
Да сіріjі корови;
Оj, визвольаj же мене молодого
Із цієjі неволі.
— Оj, не буду, сину, оj, не буду, рідниj,
Сірих коров продавати,
Оj, јак заробив а ти, сину рідниj,
То так будеш і одвічати. —
— «Оj, продаj, мила, голубонько сива,
А сіріjі телиці;
Оj, визвольаj же мене молодого
Із цієjі темниці.
Хоч би мала, милиj, голубоньку сивиj,
І сорочку продати,
А таки буду тебе молодого
Із неволі визвольати.

(Запис Ів. Новицькиj в г. Таращі, кијівськ. губ. в 60-ті рр.).

В цьому варјанті тільки початок пізниj, з 1743—4 рр.,— а ввесь він належить до вар. 1-го, про працьу на Ладожськіj канаві. Тільки вв. 29—30 обертајуть діло так, мов би то парень копаје канави за јаку провинність: прибавка пізнішча, јак і спомин Сібіру в вар. 2, 5 і 6-му.

Певно, од подібного варјанта пішла ось јака пісньа,—в котріj стерсьа спомин про роботу на канавах, хоч зоставсь нагад на невольу в чужіj стороні.

Летів ворон по над морем,
А летьачи крьаче;

Сидить козак в неволеньці,
Та сидьачи плаче.
Пријшла к јему та дівчина,
Козака питаје:
— «Ој, чого ж ти, козаченько,
Чого зажуривсьа?»
— Ој, јак мені, сиротині,
У неволі не журитьсьа,
Шчо у мене молодого
Тут роду немаје.
Ој, тут мені, сиротині,
У неволі погибати.
Јак пошльу ја до родоньку
Письмо це далеко,
До својеји неньки старојі:
Нехај мене молодого
Визвольаје із неволі.
Шчо у мене молодого
Та долі немаје.

(Зап. Ів. Манджура в с. Мурахві, валківськ. пов., харьк. губ. од баби, в 1872 р.).

Слова цих варјантів, јак і 1-го, не тільки про невольу в загалі, а шче ј про кајдани, калавури ј викуп, підходьать до обставин, при котрих вирьажались наші козаки на роботу на Ладожську канаву, јак і до кр. св. Креста. Про це зостались спомини в Дн. Записках Марковича. Так в 1723 р. Маркович записав:

Мартъ 7. Писали Глинчане, что командиръ Ингерманландскаго полка, по ордеру полковника Шереметева, принуждаетъ ихъ къ репараціи города; въ доказательство и ордеръ полковника г. Шереметева прислали.

8. Отписали до Глинска и до Чернухъ, что оправлять теперь городъ нельзя, а должно напередъ выгонять казаковъ въ походъ до Ладоги.

11. Писалъ до сотниковъ Чернускаго и Лохвицкаго, чтобъ до Ладоги шли. До атамана Пирятинскаго писалъ, гоняя его, что высылалъ людей безъ указа на оправку города. Пріѣхалъ вчерашняго дня изъ Смѣлаго атаманъ, съ жалобою, что поручикъ выгоняетъ всѣхъ на работу города.

14. Отъ п. Сотника Чернускаго писано, что атаманъ

тамошній въ арестѣ у капитана Кораблина за невыгонъ людей до работы на городской валъ.

15. Поданъ листъ до п. сотника Чернускаго о томъ, что кап. Караблинъ, за то, что не выстачилъ до города для работы 1500 человѣкъ, прислалъ въ его сотничій домъ для экзекуціи 25 драгунъ.

22. Вручены мнѣ листы отъ ихъ милостей пановъ правителей изъ Глухова.... о скорой высылкѣ казаковъ до Ладоги. Тутъ-же и универсалъ приложенъ, въ которомъ правители приказываютъ ослушныхъ до помянутаго походу забивать въ колодки и отсылать въ Глуховъ для наказанія.

30. Получилъ листы отъ коммиссара полковаго... пишетъ, что на листъ мой до Шереметева писанный о томъ, чтобъ попоровить мало съ работою городовою, полковникъ никакого подлиннаго не учинилъ отвѣта, а на форпосты командирущимся не по 6 зол., но по полъ 8 ($7^1/_2$) велѣлъ брать, и когда въ томъ обстаивалъ Чернускій коммиссаръ, то за то капитанъ Караблинъ за карауломъ его на морозѣ такъ долго держалъ, покамѣстъ онъ далъ по полъ 8 зол.

Апрѣль. 6. Въ листѣ правительственномъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.

11. Листъ принесенъ отъ п. сотника Городискаго, объявляющій о ушедшихъ казакахъ отъ обоза, рушившаго въ низовый походъ (на Сулакъ). Отписалъ до сотника, чтобы тѣхъ утѣкачовъ по святкахъ, въ колодкахъ, сюда въ Роменъ присылать. (Дн. Зап. I, 10—18).

10.

— «Oj, над річкоју, по над Синьухоју там зацвіли ожини,
Гej, давај, соцькиј, давај переміну, бо лихаја година!»
— Oj, јак же ја можу, панове молодці, ја вам переміну дати?
Гej, ідіть же ви в столицьу к цариці, та просіть заплати.
Гej, та царицьа нас пожалувала, та дала нам заплату:
Гej, та звеліла славним запорозцьам та линіју копати.

— «Гej, оце ж вам, славні запорозці, усьа моja заплата,
Оj, та беріть ви в одну руку заступ, а в другу лопату!
Оj, та хвалились славні запорозці, та на линіjу jдучи:
— Гej, будем носить з саjети жупани, а з китаjки опучі.
Гej, летів орел по над синім морем, та все летьачи крьаче;
Оj, сидить козак по над Синьухоjу, та жалібнесенько плаче.
Гej, летів орел по над синім морем, оj, та летьачи крикнув;
Гej, та шче козак на чужіj стороні та j доси не привикнув.
Оj, поздоров, боже, царьа Костьантина j царицьу Катерину,
Гej, шчо пустили славних запорозців погульати на Вкраjіну.
Гej, та не довго ж вони погульали, тільки день три години,
Оj, та течуть річки да льадзькоjі крови на чотирі половини.

(Запис. В. Познанськиj, в с. Дударьах, канівськ. пов. киjівськ губ. коло 1863 р.).

Варjант дуже строкатиj: початок з 1743—4; середина—старішча j зложена з пісень про линіjу j ладожську канаву (пор. вв. 11—14 з вв. 11—18 в вар. 1-му); вв. 15—16 з 1727—1729 рр., а кінець причепивсь з пісень гаjдамацьких, з 1750—1768 рр. Треба сказати, шчо шанці по р. Синьусі мусили між инчим здержувати гаjдамак, шчо набігали з січових земель на польську державу, а також польаків, котрі набігали на січові землі. (Скальк., Ист. Н. С. II, 153—165). Гаjдамаки однакож часто проривались через Синьуху j «гульали» в польськіj Украjіні. Наjстрашнішча з цих гульанок була т. зв. Уманьська різньа 1768 р., коли між січовиками пішла чутка, шчо сама царицьа Катерина (II-га; син jіjі Павел Петрович) позвольаjе бити льахів. В ті часи мусила серед гаjдамак переробитись пісньа про роботу коло кріпостів на р. Синьусі в ось jaку пісньу:

Oj, у недільу, рано пораненьку,
Та всі дзвони дзвонили,
Oj, доумились славні запорозці: —
Взьали Умань запалили.
Oj, горит Умань, oj, горит Умань,
Да j нікому рьатувати:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не заjмати.»
Oj, горит Умань, oj, горит Умань,
Да j нікому погасити:
— «Ох, було ж вам, превражі уманьці,
Запорозців не дрочити!»
Oj, там у полі, в полі на роздольлі,
Там зацвіли ожини,
Ох, там же, там же превражі уманці
Да j по воду ходили.
— «Ох, і не ходіть, превражі уманці,
Та до броду по воду, —
Ох, jак заjмемо, то так заженемо,
Jак ту череду в воду!»
Поздоров, боже, Петра Павловича,
Сударипьу Катерину,
Oj, шчо позволили славно погульати
Та на всьу Украjіну.
Ох, і не довго хлопці погульали:
Oj, за час, за годину
Та потекли річки, річки кровавиjі,
На чотирі половини!

(З паперів Ів. Рудченка; зап. в с. Маковинцьах, киjівськ. пов. в 60-ті рр.).

Частини цеjі пісні причепились jак до кінцьа 10-го варjанта, так і до вар. 11-го j 12-го.

11.

(Вривок)

. . . .
Oj, поздоров, боже, царьа Костьантина,
J а царицьу Катерину.
Oj, шчо пустила да нас погульати

Да ј на нашу ј Украјіну.
Ој, не багато да ми погульали,
Тільки всього три години;
Ој, текли річки, річки крівавіји
На чотирі половині.
Ој, хвалилисьа славні запорозці
Да ј з Украјіни јдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани
Ј а с китајки ј онучи.
. . . .

(Запис Ј. Шевченко в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. в 60 рр.).

12.

— «Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Там зацвіла ожина;
Ој, давај, соцькиј, давај переміну
Бо лихаја година!» —
Ој, не можу (моја) вольа, славні запорозці,
Та переміни дати;
Ој, просіть собі царьа Костьантина
Најдорогшоји плати. —
Ој, дали плати на ноги кајдани,
А у друки (руки) лопати;
Ој, да послали на легку роботу
Та канави копати.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
А летьачи крьаче;
Ој, сидить козак та над канавоју,
Та жалібненько плаче.
Ој, хвалилисьа славні запорозці,
Та із Січі јдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани,
А з китајки онучі.
Ој, поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Ој, шчо пустили та нас погульати
Та на славну Украјіну.
Ој, не багато та ми погульали,
Тільки три дні ј години,

Ој, текли річки та з нас кровaві
На чотирі половини.

(В наших паперах; рука подібна до руки д. Андріја Шевченка; певно, записано јим же).

В вірш. 27 замість *«льадськоїі крови»* підставилось *з нас крові* ј через те пісньа отдалилась од гајдамацьких.

13.

— «Над річкоју Синьухоју
Трави погоріли:
А вже ж бо ми без харчів помарніли.
Та казав јеси, атамане,
Переміну дати,
А тепер велиш, атамане,
За Дунај ступати.»
За Дунајем, за бистреньким
Гармати рехтујуть,
Е, вже ж бо наш пан атаман
Козаків муштрује.
— «Та бијте, хлопці, вражих льашків
Правоју рукоју,
Женіте јіх, вражих льашків,
По над Синьухоју.» —
Не звіть јіјі Синьухоју,
А звіть јіјі річка;
Еј, розбіглись вражі льашки,
Јак собача тічка.

(Запис. в с. Молчановці, сквирськ. пов., кијівськ. губ. от діда Степана Матвіјчука).

Це власне осібна пісньа, котра тільки початком привјазујетьсьа до цього №-ра. (Најближчиј цеј початок до вар. 5-го, в котрому власне два початки). Пісньа цьа підходить до пригод віјни 1768—1774 р., з польськими конфедератами ј турками, — коли запорозці плавали з лиману Дніпрового в Дунајські гирла ј коли стојали коло кріпостів на р. Синьусі ј ходили звідти в походи, між тим јак россіјська армія переходила за Дунај, — куди, мабуть, запорозці ждали, шчо ј јіх покличуть. Запорозцьам на р. Си-

ньусі приходилось тоді (најбільш в 1773 р.) мајже також гірко, јак колись гетьманцьам на канальиіј роботі. Скальковськиј каже, шчо в більшіј части січевих паперів з того часу говоритьсьа «про фураж, харчі та жалуваньньа, котрих військо ніколи не могло получити ні цілком, ні за годьа, через шчо несчасні козаки, а надто на аванпостах, терпіли всьаке лихо» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 130—131). В часи цієјі ж війни мусили причепитись в вар. 12 і 10 цього №-ра слова: ***хвалилисьа запорозці та із Січі,*** або — ***на линіју јдучи*** і т. д., — бо тоді линіјеју звались і кріпости по Синьусі; та окрім того (надто в 1769 р.) січовики боронили ј частину староји линіји на лівім боці Дніпра (Скальк., op. cit., 45—47).

14.

— «Оj, по над річкоју, по над Синьухоју
Та зацвіли ожини;
Оj, даваj, батьку, даваj переміну,
Бо навіки загинем!» —
— Оj, да јаку ж вам, славні запорозці,
Переміну давати?
Оj, накладуть вам на ноги кајдани,
Дадуть в руки лопати. (2)
Оj, поженуть вас на легку роботу —
Канави копати. —
Оj, да летів ворон та із чужих сторон,
Оj, да летьучи крьаче;
Оj, сидить сіромаха по над канавоју,
Да жалібненько плаче:
— «Оj, поздоров, боже, царьа Петровича,
А царицьу Катерину,
Шчо нас випускала з тьажкоји неволі
Та на цьу Украјіну.»
Перше випускала, перше випускала
Послі стала одбирати...
Оj, та звеліла молодих козаків
В москалі забрати.
— Оj, да бо ви, хлопці, славні запорозці,
Та молітесьа богу,
Шчоб нам бог показав (2)

Через море дорогу.
Oj, молоді хлопці, славні запорозці,
Та теје слово вчули,
Oj, сіли на лотку, oj, сіли на другу,
Та j за море махнули!

(Запис. в 1862 р. в Кијіві од салдата Тимка родом з сквирськ. повіту Лев Мацієвич).

З 19-го віршика пісньа повертаје на «виходньу» запорозців в Туреччину післьа «атакуваньньа» Січі москальами в 1775 р.

15.

— «По над річкоју, по над Синьухоју
Зацвіли ожини;
Давај, батьку, давај переміну,
Бо далебі загинем.»
— Не річ мені, діти,
Вам переміну давати, —
Просіть собі у војіводи
Заплати.
Дала судариньа
Три річки лиману:
— «Ловіть, молодці, рибу
Та купујте собі жупани.» —
— Oj, уже ж жупанів
Либонь нам не носити,
Коли б хоць ціјі свити
Нам іносити.
Дала судариньа,
Та j звеліла назад одібрати,
Нас, козаків Чорноморців,
J у рекрути забрати.
Козаки ж цеје почули,
Та j на Дунај махнули.
Стали вони тікати,
Стала судариньа на јіх гукати:
— «Не тікајте, козаки чорноморці,
Не вельу вас у рекрути брати.» —
— Oj, не можна себе спинити.
Було наших степів на троје не ділити.

З вірш. 9-го пісньа поверта на часи другоjі виходні козаків (сорноморців) у Туреччину, післьа того јак у них одібрано землу між Дністром та Богом (1792 р.). Див. дальшиј варјант, котриј јесть вривок оцього.

16.

— «Оj, по над річкоју, по над Синьухоју
Оj, зацвіла ожина:
Геj, оj, даваj, батьку, оj, даj переміну,
Бо ја ј марне загину.
— Оj, не мо' ја вам, панове молодці,
Переміни а ј вам дати:
Геj, просіт собі пана кошового
Ј а цариці заплати...
Оj, поздоров, боже, царьа Костьантина
І царицьу Катерину:
Даровали землі от Дніпра до Богу,
По над грьаницеју по Бендерську дорогу.
Даровали землі, шче ј широкі лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу да ј справльаjте жупани!

(Не скінчена).

(Зап. в 1874 р. в с. Будаках, акерманського пов. бесарабськ. губ. на Шабалацькіј косі од рибалки Христ. Курочки М. Ганіцькиј).

Про всі надогади остатніх трьох варјантів на справи 1775—1792 рр. буде докладна розмова в дальших розділах, при пісньах про кінець Січі ј про Чорноморців. Поки порівн. кінець ціх варјантів з пісньами в Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, III, 225—226, в Основі, 1862, Окт. VII, 2, в Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общества, I, 301.

№ V.

СМЕРТЬ КОЗАКА В МОСКОВШЧИНІ; В НЕВОЛІ.

1.

Стојіть јавір над водоју, — в воду похививсьа;
На козака пригодонька, — козак зажуривсьа.
Не хилисьа, јавороньку, шче ти зелененькиј!
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј!
Не рад јавір хилитисьа, — вода корні мије;
Не рад козак журитисьа, да серденько није!
Ој, појіхав в Московшчину козак молоденькиј,—
Оріхове сіделечко і кінь вороненькиј. —
Ој, појіхав в Московшчину да там і загинув,
Своју рідну Украјіну на віки покинув. [1]
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— «Будуть пташки прилітати калиноньку јісти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.» —

(Максимовичъ. Укр. Нар. Пѣсни. 1834. 147).

В рукопису Цертелева ми знајшли перші шість віршиків, јак цілу пісньу. З цього початку пішла јак оцьа пісньа, так і та, шчо вже напечатана в І-ому розділі, ст. 80—85, про полон «сіромахи.»

2.

Стојіть јавір над водоју, — в воду похививсьа;
Козаченьку молоденькиј, чого зажуривсьа? —
Не рад јавір хилитисьа, — вода корні мије;
Не рад козак журитисьа, дак серденько није.

[1]) Цеј віршик в печатному виданьньу Максимовача пропушчениј (!!) Ми знајшли јого в рукопису Максимовича, јак і в дальшому варјанті. Так, звичајно, співајуть в Полтавшчині. В зовсім подібному варјанті, зап. д. Шимановим в охтирському повіті: *милу*.

Нехај није, нехај није, воно перестане,
До козака молодого журба не пристане.
Ој, појіхав в Московшчину козак молоденькиј. —
Горіхове сідельце, шче ј кінь вороненькиј. —
Ој, појіхав в Московшчину, та там і загинув,
Своју рідну Украјіну на віки покинув.

(Зап. в Кальужнії, миргор. пов., полт. губ. Чуб., Труды V, 319).

3.

Стојіть јавор над водоју, — над воду схиливсьа,
Молод козак, молод козак, та вже ј зажуривсьа!
— «Јак же мені не хилитись? — вода корінь мије!
Јак же мені не журитись, јак серденько мліје?
Хожу—нужу, хожу—нужу, јак те сонце в крузі,
Чи ја встају, чи льагају, завше серце в тузі.
Летить орел по над море, та ј, летьучи, крикнув...
Ој, јак тьажко в цих сторонах, шчо ја не привикнув!
Ој, је в мене на Вкрајіні рідненькаја мати,
Вона ж мене пожалује, јак свого дитьати;
Ој, је в мене на Вкрајіні рідненськиј батько,
То він мене пожалује, јак своје дитьатко.

(Запис. В. Магер, в с. Пилиповичах, радом. пов., кијівськ. губ. Чубинскій, Труды, V. 454—455).

Вв. 7—8 варјанту 3-го бачили ми в піснях про канальну роботу (вишче, стор. 86, 107).

Три оці варјанти могли скластись в часи походів наших козаків у Московшчину дльа грабарськоји роботи, коли, јак звісно, вони дуже журились на чужіј стороні ј дуже там помирали. Про це говорить і виписка з «Донесенія» Чорньака. Окрім того Бантиш Каменськиј знајшов відомость в ділах малороссіјських Іностранноји Коллегіји, шчо в Ладожськім поході 1721 р. померло козаків 2460 чол., та було больних 244 чол., не считајучи полків Миргородського ј Стародубського, з котрих не прислано відомостів (Ист. М. Россіи, III, Примѣч. 189). В «Кіевск. Старинѣ» 1884, Окт., 357—361, напечатана «Спецѣфикація полку гадяцкаго» про померлих і больних в походах канальних 1721 —1722 рр., з котроји ми приведемо тут тільки початок:

«Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походъ ладозкый выходило всѣхъ козаковъ сотнѣ полковой гадяцкой Ивана

Пѣрятинского господарей и наемныхъ 122
Туда идучи, всѣ въ цѣлости дошли на каналъ, ни единъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши па означенное мѣстце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадяцкой померло самыхъ господарей на мѣстцу. 25
Той-же сотнѣ, повернувшися ку домамъ, померло самыхъ господарей. 10
Повернувшихся къ домамъ той-же сотнѣ козаковъ самыхъ наемныхъ на пути померло . . 11
Оставшіеся на пути болніе. 6

и того 52»

В усіх трьох варjантах рідна сторона козаків зветьсьа *Украjіна*. Коло того часу це имjа стало вже конечним дльа нашоjі сторони. Украjіноју звуть jiji вже j своjі, j чужі. Див. напр. грамоту московського начальства 1720 р. в Марковича, Дн. Зап. I, 484; Пор. Сулим. Архив, 41, лист Волинського в Соловьева, Ист. Россіи, XX, 469, лист Мініха, вишче, ст. 81.

Початок, — в. 1-иj, здибуjетьсьа в пісні про счаруваньньа дівчини козаком, у Чубинського, V, 421 і в середині пісні, там. 305.

4.

Стоjіть jавір над водоjу, — в воду похиливсьа,
Сидить козак у неволі, — гірко зажуривсьа.
Не хилисьа jавороньку, бо шче j зелененькиj;
Не журисьа, козаченьку, бо шче j молоденькиj.
— «Jак же мені не хилитись? — корінь вода миjе!
Jак же мені не журитись сидьачи в неволі?» —
[За тобоjу, козаченько, отець-ненька тужить,
Бо шчось тобі молодому фортуночка служить.
— «Оj, хоть тужить, хоть не тужить, фортуночка служить:
Треба мені молодому служити самому.]
— «Оj, рад би jа не журитись, самі сльози льjутьсьа,
Бо на мене молодого каjдани куjутьсьа.»
В неділеньку рано всі дзвони дзвонили,
То по тому козакові, шчо сидить в неволі.

Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть,
Молодому козакові чорні кудри чешуть.
Тешуть јавір, тешуть јавір, та ј вже обтесали,
Молодого козаченька на лавці поклали.
Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть јаворину,
Молодому козакові та ј на домовину.

(Зап. в с. Жерденовці).

Вв. 7—9 причепились з варјантів пісні про полон сіромахи (див. в I розділі, ст. 81 ј далі), котрі розвивались паралельно оціј пісні з тим же самим початком; в. 10 потрібниј був тут, шчоб звести оцьу причепу до теми про смерть козака на чужіј стороні, на невільніј службі. Пісньа ж про невільну службу перејшла в цьому, јак і в дальшому варјанті, в пісньу про прьаму невольу в кајданах, певно, одвітно дісним пригодам років 1723—1725, коли з поводу виступу Полуботка перед царем Петром проти јого порьадкуваньньа з козаками на Гетьманшчині, чимало украјінців буто арештовано в Петербурзі та ј у Глухові. (Scherer, Annales de la Petite Russie, P. 1788, II, 211—212). Так в Петербурзі взьали в колодки черниг. полковника Полуботка, ген. судьдьу Чорниша з двома синами, ген. писарьа Савича, і з ними чимало простішчих льудеј (бунчукових товаришчів і козаків) і між ними ј *кобзарьа*. (Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Р. Старина, 1876, Мартъ, 516. Лазаревскій, Пав. Полуботок, Русск. Архивъ, 1880, I, 196, 201—202, 204, 206). З колодників кілько чоловік, окрім самого Полуботка, померло в неволі. (Маркевичъ, Исторія Малороссіи, II, 581).

5.

Росте јавір над водоју, — в воду похиливсьа;
Сидить козак у неволі, — тьажко зажуривсьа.
Не хилисьа, јаворочку, шче ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј.
— «Јакже ж мені не хилитись? — вода корні мијe!
Јак же ж мені не журитись? — само серце мліјe!»
Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть јаворину,
Молодому козакові та ј на дубовину (зам. домовину)
Атаману коньа дано, а соцькому збрују;
Шчо позволили поховати козацьку голову.

Козака несуть, коньа ведуть, кінь головку клонить,
А дівчина за козаком білі ручки ломить.
Та ломить вона, ломить з мизиного пальцьа;
Нема, нема, та ј не буде козака коханцьа.
Хилітисьа, густі лози, звідки вітер віје,
Дивітесьа, гарні очі, звідки милиј јіде.
Хилилисьа густі лози та ј вже перестали,
Дивилисьа гарні очі, та ј плакати стали.
Умер козак, умер козак та ј тихаја мова;
Лиш лишивсьа кінь вороний, золотаја зброја.

(Зап. в ольгоп. пов., под. губ.)

Цеј варјант уже перејшов у звичајну пісньу про смерть козака. — Порівн. Метлинськ., 443, Лукашевича, Малорусскія и Червонорусскія нар. думы и пѣсни, 123—124. Головацьк., I, 94—95. Цеј варјант, јак і зараз вказані пісні в Лукашевича ј Головацького, сближајутьсьа до пісні про *смерть полковника.* — в Чубинського, V, 811, 316—317. (Порівн. смерть чумака, Рудченко, Чум. Н. Пѣсни, 154). Дльа порівньаньньа дајемо тут шче не напечатанниј варјант:

Умер, умер пан полковник, шче ј тихаја мова;
Зостајетьсьа кінь вороний, золотаја зброја.
Зостајетьсьа кінь вороний, зброја золотаја,
Зостајутьсьа діти малі, жінка молодаја.
Беруть коньа отамани, осаули зброју.
Зброју беруть, коньа ведуть, кінь голову клонить.
За јім іде полковниха, білі руки ломить.
Поламала білі руки до мизина пальцьа:
— «Ој, немаје і небуде над мого коханцьа!»

(З паперів Ст. Носа).

В повишчому вар. вв. 9—10 не ріфмујутьсьа. В зараз показаніј пісні в Лукашевича одвітниј уступ ось јакиј:

— Сотникові коньа дати, гетьманові зброју,
Шчоб позволив поховати козака з стрільбоју.

у Чуб. (317):

Атаману коньа дали, сотникові зброју,
Шчоб сховали полковника з большоју хвальбоју.

В прекрасних варјантах Метлинського образи старішчі: там козак умира в наметі, в Лузі Базавлузі, і каже джурі

— Та вручају (добро) отаману військовому,
Та сотнику полковому;
Тобі, джуро, кониченька,
Кониченька вороного,
А на вјуки шче ј другого.

або: «Отаману дају коньа,
Тобі, журо, вороного,
А під вјуки шче ј другого,
І шабельку турецькују,
Пистолети черкеськији
І всьу зброју козацькују.»

В дальших двох варјантах, галицьких, 6 і 7, козацька пісньа перејшла в рекрутську, захопивши в себе частини параллельноји пісні про сіромаху. В вар. ж 8-ому, теж галицькому, так перероблена пісньа переходить в кінці в розбіјницьку. Вар 9-иј перејшов в пісньу бурлацьку.

6.

Стојіт јавір над водоју,
В воду похиливсьі;
Сидит жовньар у штровгавзьі,
Дуже засмутивсьі.
Стојіт јавір над водоју,
Вітер ним колише:
Сидит жовньар у штровгавзьі,
Фельфебель му пише.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут јатамани:
Молодого жовньаронька
Вковати в кајдани.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут панські дьіти:
Неподоба жовньарови
В кајданах сидьіти!
Јак привели жовньаронька
На нове подвірьі,
Јак заплакав шчире, ревне, —
Кајдани злетьіли! —

(Зап. в с. Рожні, в Коломијських горах, в 1872 р. Константина Бородајкевичева).

7.

Стојіть јавір над водоју,
Дуже похиливсьа;
Стојіть жовнір на ьахцимбрі,
Дуже зажуривсьа.
Не хилисьа, јаворoньку,
Јешче с зелененькіј
Не журисьа, жовнірoньку,
Јешче с молоденькіј!
— «Јак не мају хилитисьа? —
Вода корінь мије!
Јак не мају журитисьа? —
Само серце мліје!»
Судіть, пани, судіть, пани,
Судіть льудські діти:
Не подоба жовнірові
В кајданах ходити!
Ој, јак вијшов жовнірoнько
На новеје підсіньe,
Јак си свиснув, ноговь тріснув,
Кајдани злетіли!

(Зап. в Фредрополі, коло Перемишльа, П. Гостинськиј. Зоря, 1882, 263).

8.

Стојіть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Сидит жовнір у штокгаузі,—барзо засмутивсьа.
— «Не хильајсьі, јаворoньку, бо шче с зелененькиј,
Не смути сьі, жовнірoньку, бо шче с молоденькиј!»—
— Ој, јак ми сьа не хильати, минь зеленому,
Ој, јак ми сьі не мутити, так же ј молодому?
Судьать льахи, судьать пани, судьать капітани,
Осудили на жовніра зелызні кајдани.
Ој, вијіхав молод жовнір на нове підсьіньа,
Руки зломав, ревно сплакав, — кајдани злетіли.
Ој, гај, мати, ој, гај, мати, ој, гај зелененькиј, —
Погибаје ві штокгавзі жовнір молоденькиј.
Погибаје, погибаје ј гадаје вмирати,
Просить својіх камратченьків: «дајте ј мамці знати,
Жоби ј мати пријіжджала, або ј приходжала,

Жоби ј мене молодого красно ј поховала.» —
Прије̂хала ј стара мати ј'а јого сестрицьа,
Обернули білим личком до јасного сонцьа.
— «Видиш, сину, видиш, сину, видиш, дзьецко моје,
Јаке сь слухав војцьа ј матку, — таке ј жицьа твоје.»

(Зап. Осип Олеськів, в Скварьаві, Жовківське, в Галичині, 1882).

Початок (в. 1) і кінець (вв. 19—20) порівн. в Головацького, I, 94. Порівн. також Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 149—150. XXX.

9.

Да стојіть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Та сидить бурлак у неволі, та тьажко зажуривсьа.
— «Јак же мені сьа не хилити, — јак вода корінь мије?
Јак же мені сьа не журити? — само серце мліје!»
Та сидить бурлак у неволі, та рубашку латаје,
Та поглььадаје скрізь ришотку, де родину маје?
— «Та нема в мене родиноньки, но на Вкрајіні дьадько:
Він мене приголубить, јак рід(неньк)иј батько!»
Вчора була субботонька, а ниньки недільа, —
Чому в тебе, бурлаченьку, сорочка не біла?
— Јак би ја мав сестру рідну, та неньку стареньку,
То дала б мені шчо-неділі сорочку біленьку. —
А в городі Перекопі вирви собі јабка,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ж ти батька?
А в городі Перекопі вирви собі мьатки,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакоји ти матки?
А в городі Перекопі вирви собі бобу,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ти роду?

(Запис. Ал. Руданськиј, в 1870 р. в м. Кальусику, ушицьк. пов. подольськ. губ.)

До початку оцих всіх варјантів порівн. паралельні образи з пісень про тугу дівоцьку:

Із за гори вітер віје, березоньку хилить.
Не хилисьа ж, березонько, шче ж ти зелененька,
Не журисьа ж, дівчинонько, шче ж ти молоденька... і т. д.
(Метлинск. 20).

№ VI.

ПАНШЧИНА НА ГЕТЬМАНШЧИНІ.

1.

Ој, горе, біда, — не Гетьманшчина:
Надокучила вже вража паншчина!
Ја на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — дрібні сльози роньу.
Посилаје мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу: на степ, на сторожу;
Та ј даје міні пан коньа вороного, — нејізжалого.
Посилаје козака молодого, — небувалого.
Та ј даје ж міні пан три копіјки грошеј,
Шчоб було ј упитьсьа, та шче ј похмілитьсьа,
Міні молодому ні в чім не журитьсьа,
Ој, сіна купити, коньа накормити.

Не зкінчена: пісьа повишчого стојіть: и. т. д.

(Запис. Л. Жемчужников, в прилуцьк. пов., полт. губ. Основа, 1862, II, 95—96).

2.

Ој, горе, горе, не біда, — не Гетьманшчина:
Вже ж мені надокучила вража паншчина!
Ја на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — спотикајусьа,
Дрібними слізоньками умивајусьа.
Посилаје мене пан в велику дорогу,
В далеку дорогу, не бувалого,
Та даје мені коньа нејізджалого;
Та даје мені пан три копіјки грошеј,
І шчоб було впитьсьа, ішче похмилитьсьа,
Шчоб доброму молодцьу а ше не журитьсьа.
Јак појіхав же ја долом-долиноју,

Та поjіхав же jа до садочка,
Привjазав же коньа та до jавора,
А сам ліг спати під могилоjу.
А чи спав, чи не спав, та j прокинувсьа:
Бідна моjа голова, — коньа дома нема!
Jак пішов же jа долом-долоноjу,
Та увиділось мені, шчо огонь горить,
Коло того огньу татарин сидить,
— «Та татароньку міj, а невіронька твоjа,
Чи не бачив же ти вороного коньа?» —
— А пішов же твіj кінь битими шьехами,
Битими шьехами та поміж льахами,
Та в чистім полі — траву виjідаjе,
А з синього морьа — воду випиваjе.

(Зап. в Вербовіj, александр. пов., катеринославськ. губ., од паробка Ів. Манджура в 1874 р. В Кіевск. Стар. 1882. Май, 360—361, папечатаниj цеj варjант тілько без вв. 9—11).

Пісньа цьа в цілому не зовсім jасна; на лихо шче наjранішче записанниj варjант (1-иj) не зкінчениj. Пізнішчі ж, — jак побачимо, — шче більше заплутані. В усьакім разі з двох оцих варjантів видно, шчо тут іде діло про молодцьа, котрого посилаjе начальство в далеку дорогу, — в 1-му *в степ на сторожу,* — і шчо цьа посилка не подобаjетьсьа, здаjетьсьа jому *паншчиноjу,* котроjі б не слід бути на *Гетьманшчині,* — значить тут іде діло про *розсильного козака.* В кінці пісні цеj козак доволі мирно розмовльа з татарином, — значить пригода була в часи затишьшьа суперечок між козаками j татарами. Таке затишьшьа було між 1712 і 1733 рр. В ті ж часи, jак звісно, старшина козацька, стала все більше повертатись в панів, бо вже не вибиралась вільноjу радоjу козацькоjу, а назначалась з гори (полковники царським урьадом, особливо в часи безгетманьньа). Одвітно тому козаки стали повертатись в підданних старшини, а надто ті, шчо посилались служити при старшинському дворі, — *«на стоjку»,* — а сама служба jіх в *паншчину.* А порьад з тим багато козаків повертались, по волі (шчоб увільнитись од тьажкоjі воjацькоjі служби) j по неволі в *підданних,* котрі робили правдиву паншчину, де далі все тьажчу.

По актам часів післьа Мазепинських, можна нагльадно

прослідити такиј зріст панщчини на Гетьманщчині, на шчо жаліјетьсьа наша пісньа. Так напр. в універсалах гетьмана Д. Апостола говоритьсьа то про посилку з Глухова до дому гадьацьких козаків-компаніјців без «годовоїі заплати» («понеже нѣоткуду такихъ денегъ теперешнего часу взяти») і про те, шчоб на місце јіх «девятьдесять чоловѣкъ прислали въ скорости», — то про те, шчоб звісні сотні полкові «ежемѣсячно на стойку въ Глуховъ для посилокъ висилали по десяти двадцати чоловѣкъ козаковъ перемѣнно, понеже сотні Глуховской козакамъ, при резиденціи нашой обрѣтаючимся, за повседневными посылками не меншая чинится трудность» і т. п. (Судіенко, Матеріалы, I, II, 9, 24; пор. 13). З опису мајетностів гетьм. Апостола видно, шчо, окрім јого резиденціјі, і в селах јого були козаки «для всякихъ посылокъ дворцовыхъ» (тамо ж, I, III, 36). Подібних козаків мала ј менша старшина. Про це дійшов цікавиј універсал Апостола з 1727 р.

«Пану Полковниковѣ Нѣжинскому, пп. старшинѣ полковой, а меновите Сотныковѣ Веркіевскому и кождому, кому о томъ вѣдаты надлежатыметъ, обявляемъ, ижъ панъ Іосифъ Тарасевычъ, Знатный товаришъ Войсковый презентовалъ намъ при суплѣцѣ своей антецессора нашого, бывшого Гетмана пана Скоропадского унѣверсалъ, въ которомъ определено ему курѣнчиковъ, въ маетности его прозиваемой Бритаковъ жіючихъ, на что и нашего соизволителного просилъ унѣверсалу. Теды мы, стосуючися до унѣверсалу антецессора нашого, а барзѣй заховуючы давный войсковый порядокъ—что въ войску Малороссійскомъ заслуженымъ людямъ и старшинѣ куренчиковъ потребное число бывало опредѣляется—позволяемъ чрезъ сей нашъ унѣверсалъ, абы десять человѣка козаковъ, въ маетносты его мешкаючіе, были въ куреню его по прежнему и до служебъ и походамъ войсковымъ, также для посилокъ зъ писмами при немъ присутствовалы, толко-бъ не были въ подданской повынносты и порабощеніи, упоминаемъ; въ чомъ абы панъ Полковникъ Нѣжинскій, старшина полковая, а особлыве панъ Сотникъ Веркіевскій зъ куреня его пана Тарасевича тыхъ козаковъ не отривали и ніякихъ имъ налоговъ не чинили.» (Тамож, 17—18).

Добрі бажаньньа універсалу тим скорше зоставались без скутків, шчо при нових, підпіранних од царського урьаду,

порьадках на Гетьманшчипі, — над старшиноју мало було страху ні з низу, од козацьких громад, ні з гори, од гетьмана. Так напр. в 1729 р. козаки Дрозденки, з полкового села Жабчичи, (городницькоји сотні, черниг. полку) писали гетьману, шчо купили собі «козацкіе плецы для житя и хотѣли козацкую службу служить, такъ якъ и отецъ нашъ, но понеже тое село было за разными панами полковниками Чернѣговскими въ подданствѣ и нелзя было такъ силной власти противится (ибо не только намъ не возможно было, але въ нѣкоторыхъ маетностяхъ и зажилые старые козаки подвернены были иніе въ подданство, а другіе — въ боярскую службу) того ради, мусѣли усиловне отбувать подданскую повинность... Когда же бывшій сотникъ Седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочеръ покойнаго п. Полуботка, полковника Чернѣговскаго въ жену, оный Полуботокъ, имѣючи зуполную тогда власть, отдалъ ему, Войцѣховичу, зятеви своему, помянутое полковое село Жабчичи въ приданыхъ; и за онымъ будучи мы въ подданствѣ, не только могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села всѣхъ козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе, якые болше десяти рокъ при его Войцѣховичевомъ дворѣ, а не при сотнѣ служили.» (Сулимовскій Архивъ, 275—276).

Нагадајемо, шчо «*боярское* послушаніе» ј була власне *посильна* служба, така, јака мальујетьсьа в нашіј пісьні. Цьа «бојарська служба», очевидно, була початком паншчини дльа козаків, тоді јак піддапні з посполыства зразу робили послушенство подібне до пізнішчоји крепацькоји паншчини.

Наша пісньа мальује посилку кудись на степ на грьаниці з татарами, — певно, за слободи, јакі мали на тих степах полки Полтавськиј, Миргородськиј та Лубенськиј. Таку службу мусили справльати напр. згадані вишче посильні козаки в гетьманському мајетку Апостола в сотні Переволочанськіј. Може перше цьа пісньа ј склалась власне в *гетьманських* селах, — (на це ј нагадује початок вар. 3-го: ој, горе *нам на* Гетьманшчині) а потім перенеслась на всьу Гетьманшчину, то б то «Малују Россију.»

В кінці пісні (од в. 18-го, вар. 2-го) передајетьсьа доволі чудна розмова козака з татарином, котриј показује

козакові втраченого коньа. Звичајниј читатель скорше б ждав, шчо татарин сам отніме в козака јого коньа. Але взајемини наших козаків з татарами були чудноју мішаниноју ворогуваньньа ј сусідського пријательства, — і татари, котрі не пропускали пригоди набігати на козацьку земльу ј пограбувати јіјі, часом встидались крадіжкоју присвојіти козацьку худобу. Дуже характерну звістку про такі взајемини між татарами ј козаками читајемо в Дневних Записках Марковича:

«10 Іюля 1728.... получена вѣдомость о Запорожцахъ, котрые хотя самовольно отторгнулись отъ подданства ханского, отошли отъ новой сѣчи и осѣли по прежнему на старой, однако сей ихъ самовольный поступокъ Татаръ не раздражилъ, напротивъ того, по уходѣ Запорожцевъ отъ своего коша, они, пришедши многимъ войскомъ, берегли то, чего съ собою Запорожцы забрать не могли, а потомъ всякому свое взять позволили, съ таковымъ своимъ выговоромъ: «була ваша у насъ, спаси Богъ; отошла отъ насъ, спаси Богъ; лоша одинъ у васъ пропадетъ, десять съ Крыму дадамъ.» (Дн. Зап. I, 284).

3.

Ој, горе нам на Гетьманшчині:
Надокучила нам вража паншчина,
Шчо ходьачи најісись, сидьачи виспишсьа!
Служив ја у пана три неділеньки,
Заслужив же ја грошеј три копіјечки,
Шчоб за одну впитьсьа, за дві похмелитьсьа,
Шчоб до свого пана сміливо јавитьсьа,
А перед паном словом примінитьсьа.
Тоді дав мені пан коньа чалого,
Коньа чалого, нејізжалого,
Посадив сироту небувалого.
Јак појіхав сирота та в чистеје поле,
Чистеје поле, до долиночки,
Та привјазав коньа до билиночки,
А сам ліг спати крај могилочки.
Ој, чи спав, чи не спав, тај прокинувсьа сам:
Бідна моја голова, — нема чалого коньа!
Јак пішов сирота у чистеје поле,

У чистеје поле, до темного лугу,
Там огонь горить; — і огонь горить,
І татарин сидить.
— «Татарину міј, ти невіро моја,
Чи не бачив же ти мого чалого коньа?» —
— А чи ж то твіј кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, — траву вијідаје,
А з синього морьа — воду випиваје?

(З паперів Ст. Носа; мајже зовсім таке саме напечатано в Чуб., Труды, V, 1064—1065).

4.

Шчо за горе, за біда, за Уланшчина:
Надокучила нам вража паншчина!
Шчо на паншчину јду,
Торбу хліба несу,
А с паншчини јду, — ні кришиночки!
Обмивајуть мене дрібні слізочки.
Посилаје мене пан
В велику дорогу
Да на сторожу;
Даје мині пан
Коньа вороного,
Коньа вороного, — нејізжалого,
Парньа молодого, — небувалого.
Јак појіхав ја јаром-долинођу,
Јаром-долиноју, помиж купиноју,
Најшов же ја три татарочки,
Три татарочки ј татарську жінку:
— «Ти татарська жінка: ти невіро моја,
Чи не бачала ти вороного коньа,
Коньа вороного, нејізжалого,
Парньа молодого, небувалого?» —

(Запис. Судовшчиков в 1856 р. в с. Гандзеровшчині, пирьат. пов., полтавськ. губ.).

В цьому варјанті, јак і в 5-му, замісць Гетьманшчина поставлено Уланшчина. Памјатајетьсьа нам, ми чули од пок. Судовшчикова, шчо та сторона пирьатинського повіту, де записана јім оцьа пісньа, зветьсьа, — по јакијсь причині, — Уланшчинoју.

5.

Oj, горе, горе, — не Уланшчина:
Придокучила вража паншчина!
Јак на паншчину јду, торбу хліба несу,
А з паншчини јду, дрібні слізи льльу.
Вирьажа мене пан в далеку дорогу,
У далеку дорогу, не бувалују.
Даје мені коньа нејізжаного.
Oj, даје мені пан три копіјки грошеј,
Oj, шчоб було впитьсьа, шче ј прохмілитьсьа,
Молодому козаку навік не журитьсьа.
Привјажу ја коньа та до јавора,
А сам льажу спати та до полуднья. [1])
Oj, спав, чи не спав, — та ј прокинувсьа.
— Бідна ж моја голова, — коньа дома нема!
І јавора стьато, та ј повезено,
І коника взьато, та ј поведено.
Ох, і вијду ја та на могилку,
Ох, і гльану ја та на долинку,
А в долині та огонь горить,
Коло того огньу та татарин сидить.
— «Oj, татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив ти вороного коньа?»
— А чи то твіј кінь, шчо золота грива,
Шчо золота грива перста покрила?
А чи то твіј кінь, шчо по польу ходить,
Шчо по польу ходить, траву пожираје,
Шчо з тихого Дунају воду випиваје?

(Зап. С. Л. Метлинськиј в гадьацьк. пов., полт. губ.).

В вар. 4-му (вв. 7—9) задержались старішчи слова про посилку на сторожу, — хоч в цілому це варјант пізнішчиј: втратив кінець, наставив трьох татарочків і татарську жінку. Варјанти ж 3 і 5 більше оддалились од козацько-бојарського житьтьа до крепацького, ніж перші два. Видно, шчо на них нальагла проба житьтьа підданського пізнішчих часів, або під панами-старшинoју, котрі вже зарані мали спосіб обертати козаків в правдивих крепаків. Такі пани

[1]) То ј він добре поступивсь з паном одначе! *Прим. співцьа.*

були вже ј зараз по Мазепі, з тих украјінців, котрі прислужились цареві, — јак напр. Игнат Галаган, прилуцькиј полковник (1715—1740), або з чужих, котрих царь поставив за старшину на Гетьманшчині, јак напр. сербин Михајло Милорадович, полковник гадьацькиј (1715—1726). Про Галагана ми вже говорили в І-му розділі (при І-му №-рі) а тут ми нагадајем тільки де-шчо з житьтьа М. Милорадовича, котриј підходить до пана нашоји пісні зневагоју козацькоји вольности ј своједу скупостьтьу, хоч далеко випережа јого своједу злостьтьу. Цеј «великиј полковник і македонськиј кавалер», јак він себе звав, — получив од царьа шче ранішче мајетки на Украјині, а в 1715 р. прохав царьа, шчоб јому «опредѣлить чинъ по заслугамъ его въ малороссійскихъ городахъ.» Царь велів јому «быть нашего царского величества войска запорожскаго въ гадяцкомъ полку полковникомъ», — проти волі гадьацького полкового урьаду ј самого гетьмана. На цьому урьаді Милорадович, обставивши себе својіми слугами, сербами, зневажав полкову ј сільську старшину, навіть бјучи јіх кіјами, — обертав козаків не то в прьамих собі підданних, а навіть в азіјацьких рабів. Минајучи докази на те, јак сам полковник і жінка јого тиранско мордовали льудеј, — чоловіків і жінок, ми,—шчоб не одходити далеко од нашоји пісьні, нагадајеко тількі, јак козаки полковоји сотні гадьацькоји жалілись на те, шчо јіх «женуть по недільно на сторожу в полковницькиј двір, чого *перше ніколи не бувало*, і примушујуть топити груби, рубати дрова, напувати конеј, носити воду. Вдов козачих теж загоньать до полковника на всьаку роботу: прати білизну, мити посуду, білити хату ј усьаке діло робити, јак најмички.» Козаки сотні комишанськоји од себе жалілись, шчо Милорадович руба јіх ліси, а јіх присилује косити јому сіно, орати, жати ј молотити ј робити на рівні з посполітими, котрі сами жалілись, шчо јіх «замучено шчоденноју паншчиноју, так шчо на своје власне хазьајство вже не зостајетьсьа ј часу.» Милорадович до приходу в Россију жив «купеческимъ способомъ» і, ставши козацьким полковником, крамарьував, між инчим накладајучи на својіх підданних (посполітих і повернутих з козаків) перепродувати јого крам і платити јому дорогше, ніж сами за те дістануть, і посилајучи јіх *на јіх харчах* (порівн. в пісні: ја на паншчину јду торбу

хліба несу) в далекі дороги (Крим, Царицин, Шльонське, Петербург) зо скотом і крамом на продаж. Подібно ж поступовав і брат јого Гаврило, котриј теж получив од царьа на Украјіні села, котрого Меншчиков було поставив післьа Михаjла полковником в Гадьачі ж (1726—1728) поки јого «неимѣючого никакихъ заслугъ, ни способностей, кромѣ что онъ двора Меншикова служительку за собою держитъ» (јак писав гадьацькиј судьдьа, запорожець Штишевськиј) — насилу зсадили з полковництва своjіми жалобами гадьацькі козаки, тоді јак упав Меншиков і јак позволено було знов вибрати гетьмана. (Сказаніе о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Кіевъ. 1884, 95—100. Лазаревскій, Милорадовичи, Кіевская Стар. 1882, Мартъ, 479—498, Малороссійскіе Посполитые крестьяне, 63—66).

Оповіданьньа про вијізд козака на долину, сон јого ј про здибаньньа з татарином (вар. 2, вв. 9—17, вар. 3, вв. 12—21, вар. 5, вв. 11—20) дуже зближајутьсьа до оповіданьнь в старішчих пісньах про сторожових козаків, у Антон. і Драгоман. I, №№ 36—38 в Купчанка ј Чуб. (див. далі).

6.

А в недільу да зараненько
Загадали мені в дороженьку,
У темниј ліс на стороженьку.
Привјажу коньа та до јавора,
А сам льажу спать пуід (могилоју).
Ој, кажетьсьа, не багато спав:
На третіј день у полудньа встав.
Ој, прокинувсь ја, — аж коньа нема.
Ој, піду ж ја да гукајучи,
Вороного коньа да шукајучи.
Не стрів коньа, да стрів жида:
— «Здоров, жиду, сучиј сину,
Ти не бачив коньа вороного
І сіделечка з пуід злота самого?»
— Чи не твуј то куінь по табору ходить,
Ізјів трави на три милі,
Випив води пів Дунају? —
Ој, стану ж ја, да подумају,
Шо тепер мені по домоньку,

20. Шо пропив своју всьу худобоньку,
Шо пропив ја свого коньа вороного,
І сіделечко з-пуід злота самого...

(Зап. в с. Тризничевці, черниговського повіту. Чубинскк. Труды і пр. т. V. 959).

Тут і початок (св. 1—3) сближајетьсьа до другоји, старішчоји, пісні про сторожу під Чорним Лісом (див. Антонов. і Драгоман., I, № 36). Далі татарин замінивсь жидом, — тільки одповідь цього жида (вв. 15—17) наврьад чи не старішча од слів татарина в попередніх варјантах: вона менше фантастична, бо не згадује морьа. Подібні слова здибујемо в буковинському варјанті пісні про сторожевого козака ј дівчину (Купчанко, в Зап. Югозап. Отд. Р. Геогр. Общества, II, 548, № 307).[1]) Кінець, — вв. 21—22 приблизивсь до пісні про те, јак козак, — а потім салдат, — втратив коньа ј сідло, зоставшись на ніч в дівчини; тільки тут замісць *утратив* підставилось *пропив*. (Порівн. Костомарова у Мордовцева, Малор. Сборникъ, 243—244, Чубинск. Труды, V, 59, 63, 150, 151, 951, 1198, Головацк., I, 108—109, II, 591—592, Купчанко, op. cit., № 334).

В рукописних варјантах, записаних д. Манджуроју в Харьковшчині, остатньа пісньа кінчајетьсьа приміром так:

— Ти, дівчинонько, одрадницьа моја,
Ти зрадила мене молодого,
Шо втерьав (або: украдено; пізнішчиј варјант)
да коньа вороного,
Сіделечко із (або: зпід) злота самого,
Поводочки з червоного шовку, —
А ја козак Охтирського полку.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., од дівчини, в 1875 р.).

[1]) Тут пісньа починајетьсьа так:

Гej, міј милиј в тузі,
Пасе коньа в лузі.
Випас трави пів долини,
Випив води пів Дунају.

У Чубинського, V, 43, Е, в пісні, котра јавно зліплена з двох врывків, дівчина говорить заснувшому козакові:

Зіјшов коник да з могили,
Вијів трави три долини,
Випив води два Дунаји.

7.

Јак послав мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу, в зелену діброву.
Тоді дав мені пан коньа вороного,
Коньа вороного, пејізжалого,
Посадив сироту небувалого.
Јак појіхав ја та дорогоју,
Та дорогоју, да широкоју,
Јак пријіхав ја та до гајечка,
Привјазав же коньа та ј до јаворка,
А сам же пішов на могилу спать.
Ој, чи спав, чи не спав, да ј прокинувсьа сам:
І јаворка стьато, і коника взьато.
І коника взьато, за Дунај загнато.
Јак пішов же ја та дорогоју,
Та дорогоју, та широкоју;
Показалось мині, шчо огонь горить.
Шчо ј огонь горить, і татарин сидить.
— «Ти татарину міј, ти невіро моја!
Чи не бачив же ти вороного коньа?»
— Ој, чи то ж то твіј кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, траву вијідаје,
Із синього морьа воду випиваје?

(Зап. Оп. Маркович в Баришполі, перејасл. пов. полт. губ.).

Тут теж нема початку про паншчину, звичајного в попередніх варјантах, 1—5-му, — через шчо варјант цеј шче більше сближајетьсьа до згаданих вишче старих пісень про сторожевого козака. Чорниј Ліс замінивсь зеленоју дібровоју, а сторожа — простоју дорогоју. Можна думать, шчо ј зовсім пісньа цього №-ру з початку виросла з тих старих пісень через вироб варјантів, подібних оцим 6-му (звісно, в колишніј, не такіј попсованіј формі, јак та, шчо вже дісталось нам) і 7-му, — котрі виросли з годом на лівім боці Дніпра параллельно тим, шчо напечатані в І т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа.» До речі буде сказати, шчо напечатані там варјанти переважно правобічні, і навіть најбільше галицькі, — а тепер ми мајемо кілька рукописних варјантів, записанних на лівім боці Дніпра, од Черниговшчини до Дону, та два добруджанських, з Тульчі (1882 р.).

Позајак шче довгиј час пројде, поки ми спроможемось видати повні додатки до І-го тому «Истор. Пѣсень Малор. Народа» і позајак варјанти старих пісень про сторожових козаків кидајуть світло на те, јак склались варјанти пісні цього №-ра, то ми скажемо тут кілько слів про наші варјанти пісень про сторожевого козака ј дамо тут дејакі з них, більш цікаві самі по собі, або најблизчі до цього №-ра.

№№ 36—37 в І-му томі «Ист. П. Малор. Народа» показујуть нам молодцьа (в 37 № — козака), котриј іде дорогоју (в № 36-му «на сторожу, під Чорниј Ліс на могилу») і в котрого, коли він заснув, пропав кінь. Коли молодець іде далі, то бачить, шчо на јого коні, серед татар, сидить дівка-бранка ј плачетьсьа, шчо вона (або фігурно — коса јіјі) дісталась невірному турчину, чи татарину, при чому кінець №-ра 37 (За козака рушник дала, за татара заміж пішла) натьакаје на те, шчо дівка бранка— мила козака, героја пісні.

В №-рі 38-му дівка будить козака, шчо заснув у степу, — при чому в кількох варјантах у козака вже татаре, чи турки взьали коньа, — а дејакі варјанти починајутьсьа з розмови молодцьа з матірју про далеку дорогу, трохи подібно до №-ра 36-го.

До 38 №-ра належить і варјант, напечатаниј в Пам. Нар. Творчества Сѣверозап. Края, 22. Варјант №-ра 38-го зајшов і в Білу Русь, — (Зап. И. Р. Географ. Общ. по отд. Этногр. V, 117—118; порівн. тамож, 255 слова дівки про косу).

Післьа нас кілька варјантів напечатано було в V. т. «Трудів» Чубинського (947—948 — подібниј до № 36, з додатком в кінці про порубаного козака; 19, 94—95, 1196—1197 і 43, Е, вв. 1—12, — подібні до № ра 38).

Окрім того шче три варјанта на стор. 873, середні між № 38 і вар. 6—7 нашого №-ра: тут јесть і сіделечко і пр., і кінь нејізжалиј. Тільки початок вар. Б (з роменськ. пов., полтавськ. губ.) осібниј, — він јавльајетьсьа в Галичині, јак самостојача пісньа, тільки з двома віршиками в кінці. (Голов. I, 288—289).

Шче осібно в Чубинського јесть пісенька, зліплена з частин ріжних пісень, — в котріј початок на другиј лад робить середину між піснеју про сторожу під Чорним лісом і повишчоју: про лихого пана:

Ој, кажуть, шчо наш пан лихиј,
Ој, кажуть мені на варту јти
В Чорниј ліс на могилу,
Ој, кажуть, шчо ја загину.
Приjіхав козак на могилу,
Пустив кониченька по-меж дубиноју.
Стало сідельце на конику купиноју,
А нагајечка гадиноју.
— «Біжи, коньу, під новиј двір...

Далі, јак у множестві пісень, козак велить коневі сказати матері, шчо він оженивсьа, — фігурно: вмер. (Чуб. V, 945; вишче варјанти про смерть — одружіньньа; вв. 7—8 з пісні про те, јак козак, закльатиј матірју, або жінкоју, став деревом або кушчем, — порівн. в Малор. Сборн. 232, 236, Метл. 287—288).

В наших рукописьах одна пісньа починајетьсьа, јак № 36-иј, тільки розмова сина з матірју шче більше розвита, ніж там, — а кінець підходить до №-ра 38-го. Ось вона:

А.

— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Кажи, синку: коньа нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака коньа нема;
Да мені коньа в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.
— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: сідла нема.
— «Да казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака сідла нема;
Да мені сідло в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: нагајки нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака нагајки нема;

Да мені нагајку в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
Ох, заслали на сторожу,
В чисте поле на могилу. —
Пушчу коньа на долину,
А збројеньку повішу на јалину,
А нагајечку на дубочок, —
Сам льажу спати на часочок.
Счасливаја годиноныка, —
Аж приходить дівчинонька;
Виломала черешеньку,
Да вдарила по личеньку,
Да вдарила по білому, —
Затужила по милому:
— Встань, козаче, годі спати,
Турки ідуть, коньа зајмуть,
Коньа візьмуть до прилуки,
Тобі звјажуть назад руки.
Коньа візьмуть, — другиј буде,
Тебе візьмуть, — вже ж не буде!...

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., кијівськ. губ., М. Ганіцькиј, в 1874 р.).

В першіј половині цеji пісні видно јаснішче слід козацького часу, та до того — пізнішчого, ніж в № 36-му «Истор. Пѣсенъ.» Цьу пісньу можна однести просто до часу, котрим ми тепер зајмајемсьа, коли вже ј козаки (а не мішчане, јак в XVI ст.) не охоче јшли в сторожеву службу, иноді справди не мајучи козацькоjі збројі.

З других рукописних варјантів два тульчанські ј один з черниговського повіту — подібні до №-ра 37-го, тільки в них козак, привјазавши коньа «на діброві», або «серед польа», сам іде ночувати до дівчини, «на білі перини», або в «нову хату», — а потім ранком бачить коньа свого в турків, а на коньу дівча, котре

Чеше косу гребінкоју,
Приливаје горілкоју:
— «Коса моја, чорньаваја,
Кому будеш коханаја,
Чи турчинові, чи татарину,

А чи тому козакові,
Шчо ј на јого коникові?

(В черниговському варјанті наплутано: «цигане огонь кладуть, а на коньу турча сидить»).

Шче один варјант, котриј ми мајемо з паперів д. Ст. Носа, теж підходить до №-ра 37, тільки початок јого обірвавсь, а в кінці дівка бранка цікавим способом обернулась в мудру дівку-семилітку. [1])

Б.

. . . .
Припјав коньа до пакола,
До пакола дубового,
До аркана шовкового.
Припјав коньа до лішчини,
А сам пошов до дівчини...
. . . .
Ішов јаром дорогоју,
Аж у јару огонь горить
Коло огньу турчин сидить,
А перед ним дівка стојіть;
Дівка стојіть, косу чеше;
Косу чеше гребінкоју,
Примочује горілкоју:
— «Ој, ти коса, ти русаја,
За кого ж ти заручена?
Заручена за турчина,
Засватана за татарина,
Записана за писара.» —
— Ој, ти, дівко семилітко,
Загадају тобі сім загадок:
Отгадајеш, — моја будеш,
Не дгадајеш, — дурна будеш:
А шчо вјетьсьа круг деревцьа,
А шчо росте без коренцьа,
А шчо цвіте без насіньньа,

---

[1]) Мајже такиј самиј варјант ми мајемо з сл. Вознесенського, александр. пов. катерин. губ., — з початком цілим, але дівка названа не семиліткоју, а *красавицеју*, і загадок тільки шість.

А шчо біжить без прогону,
А шчо грије без жарини,
А хто живе без дружини,
А шчо граје, — голос маје? —
— «Хміль вјетьсьа круг деревцьа,
Камень роcте без коренцьа,
Верба цвіте без насіньньа,
Вода біжить без прогону,
Сонце грије без жарини,
Холост парень [1]) без дружини,
Скрипка граје голос маје.

Подібні, јак в вв. 18—35-му питаньньа ј одповіді јесть в осібних пісньах про *дівку-семилітку* або малолітку, або ј просто про козака ј дівчину, напр. у Метлинського, 362—364, Чуб. V, 1190 (пор. 439—440) у Головацьк. III, 181, у Купчанка, № 331 [2]); окрім того в кольадках, у Чуб. III, 314—315, у Голов. II, 83, IV, 71—72, 74—76. Ці пісні паралельні подібнім же про *мале пахольа* (Метл., 360—362) замість котрого в других варјантах одповіда на питаньньа зелена діброва (Чубинск. V, 485—487).

Великор. варјанти у Шеина, Русск. Нар. Пѣсни, М. 1879, 233—236. З них два (№№ 87 і 89 од 20 в.) з дівкоју семиліткоју, певно, зајшли з Украјіни, тоді, јак № 88 а також дві осібні (№№ 85, 86) напечатані вишче, подібні до казок про мудру дівку, — більш орігінальні.

Усі ці пісні, параллельні з казками про мудру дівку, або хлопцьа (мужика, салдата), — дуже розширені в усіх народів в Азіјі, Півн. Африці ј Европі, — напр. у нас: Казка про дівку-семилітку, — СПБ. 1860. Драгомановъ, Малор.

---

[1]) В других варјантах: чернець, або козак, у Купчанка:
Жовнір жије без дружини,
В чужім крају без родини.

[2]) У нас јесть рукописниј варјант, записанниј д. Ст. Стрільбицьким в с. Јазвинках, брацл. пов., под. губ., в 1874 р., — з девјатьу загадками: окрім повишчих:
Шльашок лежить, — нема кінцьа...
Сокіл плаче, — сліз не маје,
і в кінці: Дурниј козак, шчо питаје.
Вишче дівка-семилітка каже:
Хиба б же ја дурна була,
Шчо б ја цього не дгадала?

Нар. Пред. 347—349 (хитра дівка ј пан) Чубинскій, Труды, II, 611—616 (розумна дівка) 102—103 (рьаба Маруська) 639—641 (царь і салдат).

Огльад европејських і азіацьких варјантів цих казок див. у Benfey, Die kluge Dirne. Die indischen Märchen von den klugen Räthsellösern und ihre Verbreitung über Asien und Europa, (Ausland, 1859, N⁰N⁰ 20—23, 24 і 25) і в примітках R. Koehler'а до сербських казок, Archiv f. d. Slavische Philologie V, 1, 47—60, — а також у ак. Веселовського, Новыя отношенія муромской легенды о Петрѣ и Февроніи (Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1870, IV) јого ж Сказки объ Иванѣ Грозномъ (Древняя и Новая Россія, 1876, № 4) і Эпизодъ о южской царицѣ въ Палеѣ, (Замѣтки по литературѣ и нар. словесности. 1883 I). Окрім того: Костомарова, Черты Нар. Южнор. Исторіи. Ист. Моногр. 1863, I, 125—126 (повість про Борзомисла і др.) Шеина, Р. Н. П. 231—233 (дѣвка и дѣтина) Афанасьева, Р. Нар. сказки, №№ 185—189. Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 63, Kolberg, Lud, VIII, 206—208, La Bruyère, Contes pop. de la Grande Bretagne, 169, Rivière, Recueil de contes pop. de la Kabylie, 159—164, Th. Brage, Contos tradicionoes do povo portuguez, N⁰N⁰ 57, 105.

Ці всі казки, а також і повишчі пісні, привјазујутьсьа до індіјських казок про мудрого міністра царьа Нанди та про Балапандіт (=мудра дівка) дочку ц. Викрамадітіјі, і про самого Вікрамадітіју та хлопцьа, шчо судить над јого троном, од котрих пішли жидівські ј арабські казки про Соломона, шчо зајшли ј до нас (див. Драгоманова, Малор. Нар. Преданія и расказы, 98—109; Jülg, Mongol. Märchen. Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan. Innsbruck 1868, — најбільш 64—79. L. Feer. Les trente-deux récits du trône ou les merveilleux exploits de Vicramaditya. P. 1883. Introduction. Benfey, op. cit. а також Pantschatantra, I, passim. Веселовскій, Слав. сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ, і Новыя данныя къ исторіи Соломоновскихъ сказаній, в Разысканія въ области р. дух. стиха, IV, passim. Најблизчу параллель (німецьку) нашоји пісні про пахольа, — див. в Сл. ск. о Сол. и Китовр. 251).

Окрім згаданих вишче, ми мајемо шче пјать варјантів пісні 38-го №-ра I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — з

котрих три (з гадьацького пов., полт. губ., і з черниг. губ. і з маріупольського пов., катериносл. губ.) дуже подібні до напечатаних і інтересні тількп тим, шчо показујуть, јак розширена цьа пісньа, од Буковини аж за Десну, і јака јесть цілість в українськіј устніј поезіјі, при всіх історичних поділах українського народу. [1])

Ми думајемо, шчо всі оці варјанти дајуть право сказати, шчо пісньа цього №-ра виросла перше јак варјант старших пісень про сторожового козака і тілько пријньала на себе кілька налітів з образів козацькоји паншчини на Гетьманшчині XVIII в., котрим стара основа пісні не дала зложитись в цільну ј повну картину.

У нас јесть шче один рукописниј варјант доволі розширенноји пісні (Чуб. 15, 492; д. Ів. Новицькиј приводить в «Кіевлянкѣ»,—1884, 103,—частини з других варјантів. Ми мајемо чотирі варјанти з обох боків Дніпра), — в котрому часто çімејна пісньа орігінальним робом переплелась, і доволі складно, з уривками пісень про сторожового козака. Ось цеј варјант, дуже интересниј дльа показу, јак виростајуть инші народні пісні:

B.

Ој, піду ја по над лугом,
Шукајучи свого друга;
Аж міј милиј при јалині
Пасе коньа на долині.
Вијів [2]) трави на пів милі,

---

[1]) Два маріупольських варјанти мајуть в кінці не дуже доладниј жарт, — котриј між инчим показује, на јакиј лад тепер починајуть переміньатьсьа старі пісні на Украјіні.

Післьа того, јак дівчина розбудила козака ј каже јому:

Бо вже турки коньа вкрали, —

прибавлено:

Не так турки, јак татари,
Взьали коньа з поводами,
Та ј повели городами,
Та вдарили в барабани,
Шчо б почули городьане,
Својім дочкам заказали,
Шчо б по ночам не гульали.

[2]) Кінь. Інтересниј еліпс!

Випив води пів Дунају.
А міј милиј спочиваје, —
А ја стану, подумају,
Шчо біднаја чинить мају!
Ој, піду ја до садочку
Да виломльу терниночку,
Да поведу по видочку:
— «Ој, встань, милиј! Татаре ідуть,
Татаре јдуть, тебе возьмуть.» —
— Десь ти мене вірне льубиш,
Шчо ти мене тута будиш! —
— «Колиб тебе не льубила,
Тоб ја тебе не будила;
Кожда вдова слізки ронить,
А нас нехај бог боронить!» —

Замітимо, шчо звичајно в варјантах цеји пісні розмова јде між жінкоју ј чоловіком, котриј јіји не льубить, або шче ј льубить «чужу милу».

Про иншу переробку цеји пісні (про те, јак «милиј оре *чуже* поле») — див. у нас в «Нові укр. пісні про громадські справи», 106.

№ VII.

СУЛИМОВА ХУДОБА.

В неділеньку рано
Сулимові коні гнали;
А Сулим, неборак,
По риночку похожа,
Горілочку попива: —
— Він у својому та добрі пан! —
Сулимова жінка,
Перејаслівка,
Перед паном упада,
Јак та ластівка:
— «Ој, пане, мії пане,
Всьу худобу забери,
А Сулима не бери,
Бо в Сулима дітки
Остались сирітки.» —
В неділеньку рано
Сулимові воли гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
. . . .
В неділеньку рано
Сулимові вівці гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
. . . .

(В наших паперах).

Пісньу цьу ми толкујемо так:

Пан забира в Сулима коні, воли, вівці, јак звичајно заганьајуть скот, шчо зајшов на чужу земльу; Сулим же впирајетьсьа на тому, шчо він у својему добрі пан, —

значить Сулим вважа землью, з котроји заганьајуть јого скот, за своју, — а значить пан неправдоју (по крајніј мірі дльа Сулима) привластив цьу землью. Додамо, шчо *пан* пісні може бути полковник, — бо в першіј чверти XVIII ст. полковників звали најчастішче панами: пан миргородськиј, пан прилуцькиј і т. п. (Лазаревск., Полуботокъ, 194, 196; Порівн. у нас, в I розділі, № I, про Галагана, — «прилуцького пана»).

Коли в ціј пісні Сулим не льакајетьсьа пана, а мов сподівајетьсьа, шчо він зостанетьсьа ј наперед на своіј землі паном, — то це нагадује, шчо пригода з Сулимом була шче в нові, при самому початку панського привлашчіньньа грунтів у простішчих козаків і посполітих, — коли шче прості льуде, памјатајучи стару козацьку вольу, могли думати, шчо вони спроможатьсьа вернути собі своје право.

Власне з цих ранішчих часів, зараз післьа Мазепи, ми мајемо багато звісток про насильство панів, а надто полковників, над мајетками, худобоју ј особами простих льудеј. Такіми звістками повні надто виданьньа д. Лазаревського, — так шчо не знајеш, шчо наперед виставити з тих звісток. Најбільш привлашчали ј насильствували Галаган, А. Маркович, Милорадовичі, пани Кочубеји, сини засуженого Мазепоју, з котрих старшиј став полковником (1727—1743) і т. п., звісні царському врьаду своједу «вірностьу.» Од них не зоставались по заду навіть жінки јіх і матері. На Ігната Галагана козаки жалілись, шчо він силује јіх переходити в посполіті, сажајучи јіх в тьурму, — самовольно забираје грунти і т. д. Вже навіть коли він перестав бути полковником, — випрохавши тој урьад дльа сина, — то јому навіть з генеральноји канцельаріј писали (в 1746 р.) шчо він отбіра в козаків польа, рибальські тоні і т. и., «выбираніемъ изъ жилыхъ хатъ дверей и оконъ», — «отбира у козаковъ скотъ, арестуе ихъ худобу и бере подъ караулъ, принуждая ихъ записываться въ подданство». (Р. Арх. 1875, I, 322—324). Про А. Марковича скажемо при пісні про «Правду ј неправду». Про М. Милорадовича вже трохи говорено було вишче. Цеј не церемонивсь навіть з полковоју старшиноју, — знајучи своју силу в царьа: «дам, казав він, старшині по триста кіјів і јак одібју шкуру од костеј, тоді скажу јіхати до царьа

жалітись.» У козака Бальасного напр., він отньав два сілітрьаних заводи та шче ј посадив на цеп до армати, а потім в индичник і т. п. Жінка Милорадовича приказувала својому старості в слободі Бутовці (в чужому полку, коло Городні) шчоб він грабував скот на землі, котру батько јіјі отньав у городньан, — «коли городньане заграбујуть у бутовчан десьатеро конеј, посала вона, — ти пограбуј у них двадцьатеро!» На брата М. Милорадовича, Гаврила, шче јак він не був і полковником, козаки с. Нехајівки подали довгу супліку гетьманові (1715), з котроји ми приведемо тут тільки два уступа, котрі близче стосујутьсьа до нашоји пісні. У одного козака Г. Милорадович отньав ниву та шче держав јого в залізах, поки тој не одкупивсь тальаром; у другого він отньав ліс, страхајучи, шчо повісить јого і заковујучи јого в залізо (Кіевск. Стар. 1882, III, 485, 490, 495). Про Кочубејіху ј сина јіјі Хведора козаки-сусіди говорили, јак про подорожних розбишак, так вони грабували «статчину» сусідську та били козаків і підданних і жінок і дітеј јіх. Коли один козак подавсьа до суду, то Кочубејенко навіть перед судом похвальавсь: «бив ја јого і шче буду!» і трохи згодом помордував свого старосту, бивши јого «смертно батогами по спині ј череву, поливајучи вином і потирајучи сільльу, також по тајним удам і по пјатам», — од чого тој через тиждень і вмер. Жінка јого пожалілась в Малоросіјську Коллегіју,— котра виставльалась јак оборона простих льудеј од старшини, коли треба було давити вільні змаганьньа Полуботка, — але тепер проти «вірного» Кочубејенка нічого не зробила. (Русск. Арх. 1876, XII, 452—455).

При таких порьадках не диво, шчо коли в нашіј пісні Сулим заганьавсьа даремноју думкоју, шчо він у својому добрі пан, більш практична жінка јого перед паном упадала: «всьу худобу забери, а Сулима не бери, — бо в Сулима дітки.....»

№ VIII.

КРИМСЬКИЈ ПОХОД 1735 Р.

1.

Сидить пугач на могилі,
Та все: пугу! пугу!
Збірајтесьа, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу!
Которі умні, розумні,
До Лугу припирали,
А которі нерозумні,
В Кримськім степу пропадали.
Лежить чумак межи возами,
На важницьу схиливсьа,
Рученькоју лиш правенькоју
За серденько вхопивсьа:
— «Колиб же ја знав, шо тут міні померати,
Свому б роду уклонивсьа;
Вијшов на тој битиј шльашок,
Слізоньками б обливсьа!» —
— Ој, ви чумаченьки, славні бурлаченьки,
Ви хлопці вгожі,
Робіть тому чумакові
Домовину з рогожі.
В суботоньку, против неділеньки,
Цілу нічку не спали:
Через тој Лиман-річеньку
Переправу ј мали.
Переправльали вози з волами,
Шче ј казенні гармати...
Біжить Вингородськиј козак
Гренадера ратувати.
Ішли чумаки, славні бурлаки,

Та дивилисьа в воду:
— «Коли б нам побачити
Гренадера на вроду!»
  Ішли чумаки, славні бурлаки,
На них жупани сині,
Поки приставали до варміjі,
Нічого не осталось на спині.
  Лежить чумак межи возами,
Та все думаје, та гадаје;
Дере поли, дере рукава,
Та все поли (зам. плечі) латаје.

(Із збірки П. Куліша. Рудченко, Чумацк. Нар. Пѣсни, 105—106).

Цьа пісньа доволі jасно передаје пригоди походу российськоjі арміjі, з генер. Леонтьjевим, в Крим в 1735 р., коли при тіj арміjі було багато украjінців, віjська і погонців (чумаків) з Гетьманшчини j Слобідчини.

Манштеjн розказује про тоj поход, шчо јого почали дуже пізно, — поки переписувались з Петербургом, — кому бути командіром; виступили тільки в октьабрі. «Пашi скоро не стало; ночі, холодненькі в ціj стороні j літом, тепер почались зовсім холодні; в віjську пojавились хороби, коні почали падать. Шчодньа налічували багато смертних пригод. Хорих мусили возити за собоју, бо в тих степах нема городів, де б можна було поробити шпиталі j лишати там хорих. Віjсько почало вже терпіти всьакі недостатки (поход почавсь од Царичанки на р. Самарі) а воно мусило шче зробити десьать переходів до кримських оборонних линіj. Леонтьjев зібрав воjенну раду, на котріj поклали вернутись. Тоді віjсько було коло Камјаного Затону. В ночі перед виходом назад випало снігу на цілиj фут, і більш 1000 конеj пало. Віjсько вернулось на Украjіну і в кінці ноjабрьа стало по зімнім кватирам. Полки були дуже розстроjені. Поход проглинув більш 9-тисьач льудеj та стілки ж конеj, а користи Россіја не винесла з того ніјакоjі.» (Записки, 65—66). Јак. Маркович рахује пропажу кіньми в одних гетьманців на 12.000 (Дневн. Зап., I, 445). Манштеjн лічить украjінських козаків в поході тільки на 9 тисьач, — Маркович же на 16 т. Певно, злишок проти Манштеjна були чумаки-погонці, а не властиві воjаки, — бо Манштеjн каже, шчо в загалі украjінські козаки в воjнах

1735—1739 рр. служили јак підводчики. Між инчим вони перевозили на својіх волах ј армати (Зап. 13, 119—123; порівн. в записці В. В. Кочубеја при јого службу: «1736 г. обрѣтался въ высылкѣ изъ Малой Россіи подводъ съ провіантомъ, за всероссійскою арміею въ Кримскую область.» (Р. Арх. 1876, XII, 448—449).

Луг, — т. ј. Великиј Луг запорозьськиј, напроти Камјаного Затону, — був тоді једине місце в тіј стороні, де застигнуті холодом чумаки могли знајти собі захист. Багато мусило побігти туди самовольно, јак почавсь переполох од холоду, — шчоб звідти пробратись до дому, бо Маркович записав 7 декабрьа: «Присланъ съ Кабинета указъ: всѣхъ полковниковъ, бывшихъ въ нынѣшнемъ Крымскомъ походѣ, допрашивать объ ушедшихъ изъ похода козакахъ въ домы; посему и Павла Апостола, полковника Миргородскаго, допрашивали.» (Дн. Зап. I, 416). [1] Окрім того звісна частина підводчиків мусила перевозити те військо, котре стало післьа того походу залогоју в Новосіченському ретрашементі ј на місті Старојі Січі (Скальковск., Истор. Нов. Сѣчи. II, 103—104). Певно, це про переправу цього війська через Лиман-річку говорьать 22—27 вв. повишчојі пісні.

В в. 28-му «*Винґородськиј* козак», певно, стојіть замісць *Мирґородськиј*. Цеј увесь уступ (вв. 28—29) мусить нагадувати на те, јак миргородські козаки, — все такі кінні ј з підводами,—перевозили московську піхоту, — гренадерів. Про це ми не знајемо з других джерел.

Вв. 30—33 не зовсім јасні; в них мусить бути насмішка над гренадерами, котрі, јак військо мундирне, величались перед нерегульарними украјінцьами, својеју вродоју, — котру видно було ј у воді, јак в зеркалі, — а тепер, певно, в стужі ј калу, стратили всьу вроду својіх мундирів, гідних більше дльа парадів, ніж дльа походів. Тільки ж в словах цих віршиків шчось мусить бути пропушчено, або перемінено. Порівн. в I-му розділі, на стор. 9:

---

[1]) До речі буде нагадати, шчо ми старајемсьа, коли можно, говорити власними словами сучасних свідків тих пригод, про котрі росказујуть наші пісні, ј чарез те дословно виписујемо ј оповіданьньа Марковича, јак вони напечатані. Тільки ж ми мусимо остерегти, шчо видавці Дн. Записок Марковича поправили јого мову на теперішніј московськиј письменниј лад.

Oj, стала Москва да j у кінець моста,
Да дивиласьа в воду на своју уроду.

Вв. подібні до 40—41 були вже в пісні про канальську роботу (вишче, стор. 103). Туди ж причепились і вв. 1—4 (стор. 87),

Увесь кінець пісні, од 33 в. може, склавсь під споминами j про походи арміjі Мініха j Лассі 1736—1739 рр. (див. далі).

Початок нашоjі пісні, (вв. 1—9) входить тепер в неполітичні чумацькі пісні. Тамож приспособились до смерти простого чумака j образи віршиків 10—21 нашоjі пісні, котрі j у ніj, здаjетьсьа, вже трохи перероблені в духу простоjі чумацькоjі пісні. (Рудченко, Чум. Н. П., 141—147. Чуб. V, 1046—1048, 1058).

В цих пісньах инколи затираjетьсьа спомин, про jакиj власне *Луі* казала колись пісньа, — (говоритьсьа вже про *темниj* луг, *зелениj* і т. и.), иноді чумаків кличуть тільки *ночувати* в лузі, на шчо ті одмовльаjуть, шчо «раді б, так один чумак занедужав», — або навіть пропадаjуть в степу ті, *котрі пили та гульали* і т. д. Тільки ж деjакі варjанти задержали в собі старі образи, jавно нагадуjучи воjацькиj поход на Крим 1735 р., — напр:

1) Oj, ізлетів пугач та сів на могилі,
Oj, та j пугу! пугу!
Збіраjтесьа, молоді чумаки,
Зімувати до Лугу.
Котрі та поспішалисьа,
То ті в Лузі зімували;
А которі воли отошчали,
То ті марно пропали. —

(З збірки П. Куліша, Чуб. V, 1058).

2) Oj, сидить пугач на Савур-могилі,
Та пугу! та пугу!
— Привертаjте, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу.

(Костом., Полт. губ., Чуб. V, 1048).

3) Oj, вистигаjте, молоді чумаки,
А на зімовльу до Лугу. (Тамо ж, 1046).

Між вказаними варjантами jесть один, — перепечатаниj д. Рудченком з «Ужитка Рідного Польа» Гатцука (255—

256; Рудч. 144—145), — в котрому јесть повішчі наноси, — але ж основа јого мусить бути одного ж часу з основоју повишчого варјанта, так шчо ми мусимо перепечатати јого тут.

2.

Ој, сів пугач на могилі,
Да јак пугу! да пугу!
Ој, повертајтесь швидче, козаченьки,
Да до зеленого Лугу.
Ој, јакі ж швидче повернутись мали,
То ті в Лузі зімували;
А де јакі, гајучись, не дбали, —
То ті в степу загибали.
Ој, заслаб козак, тај ліг крај могили
І на шабельку схиливсьа;
Гej, либонь же він рученькоју счильне
За серденько ухопивсьа.
— «Ој, ви брати моји, славні товаришчі!
Ој, ви козаченьки гожі!
Гej, та зробіть-но труну козакові,
Помагај же вам, боже!
Ој, ви брати моји, славні товаришчі
Та зробіть-но тују славу:
Гej, викопајте ж міні молодому
Хоча шабельками јаму!
Ој, винесьте мене, славні товаришчі,
Та на високу могилу,
Гej, нехај лиш-бо а шче ж подивитьсьа [1])
Та на своју милу Вкрајіну!
Ој, ви други моји, славні козаченьки,
Загину ж ја на чужині. —
Гej, обільјетьсьа ж сльозами гіркими
Моја мила та ј на Украјіні.»

Замітимо, шчо в «Ужинку» часто пісні підмальовані видавцем, — тільки, здајетьсьа, шчо повишчиј варјант цілком натуральниј.

І в першому варјанті слово ***бурлаки, бурлаченьки,*** певно, підставились пізнішче замісць: ***козаки, козаченьки.***

---

[1]) Певно: подивльусьа.

Вв. 21—24 входьать в пісньу про полон Супруна. Метл., 462.

Вв. подібні до 9—20 вар. 1-го ј 2-го складајуть осібну пісньу в Чуб. V, 1031.

Початок цеі пісні, перш усього даје поетичниј образ— пугача, котриј вішчује недобру пригоду; окрім того в ціј пісні він тим більше до ладу, — бо чумаки ј козаки тут ховајутьсьа од холоду в Січовому Лугу, — а *пугу! пугу!* — був крик — гасло січове. Послі цеј початок став уживатись в других пісньах, јак чисто поетичниј вираз, напр. в дівоцько-чумацькіј пісні про чумака.

Ој, сів пугач на могилі, і јак пугу да пугу!
Чи чујеш ти, та дівонько, на себе потугу?

Дальше говоритьсьа про печаль дівчини, котроі милиј чумак поіхав у дорогу і т. д. (Рудченко, Чум. Н. П. 204—211).

Подібниј початок побачив Максимович в пісні, чи скорше «стихотвореніју», занесенному кн. Цертелевим в присланіј јім М—чу зшиток «Малороссіјскія пѣсни» (рукопис у нас)

Ој, спав пугач на могилі, да крикнув він: пугу!
Чи не дасть бог козаченькам хоть тепер потугу?!

М—ч напечатав цьу пісньу під назвоју *Пугач* в своіј збірці 1834 р. (129—130) в розділі «Былевыя пѣсни послѣ Гетьманщины», — хоч в ніј нема нічого *билевого*. Пр. Безсонов перепечатав јіјі в «Пѣсни собр. Кирѣевскимъ» (IX, 368—369) вже під титлоју «Пугачъ-Пугачевъ», і вбачив в ніј «откликъ на Украйнѣ» звісного московського самозванцьа Пугачова. Теж саме побачили тут пр. Аристов (Объ истор. значеніи русск. разбойническихъ пѣсенъ. Ворон. 1875. 84—55) і пр. Ор. Міллер (в Истор. Русской Словесности А. Галахова, 2 изд. 1880, I, 141) — хоч в пісні ціј нема нічогісінько про Пугачівщину, а, пісьльа спомина про Хмельницького, говоритьсьа про турків. — Так то, при охоті мудровати, незнатьтьа других варјантів пісень з початком про *пугача,* — незнатьтьа, — не в докір Максимовичу в 1834 р., але трохи дивне пісьльа виходу чумацьких пісень д. Рудченка (1874), — подарувало Украјіні лишньу «*былевую*» пісньу, та шче ј про зовсім дльа неіі чужого чоловіка.

№ IX.

ЛИХО В КРИМУ. — СМЕРТЬ ЖАДЧЕНКА.

(1738?)

Ој, хто в Криму не бував,
Тој і дива не видав;
А ми в Криму бували,
Ми там диво видали.
Перекопськиј комендант,
Запорозцьам даје знать:
— «Ој, годі ж вам, запорозці,
В Калантарі пробувать,
Ој, ходімо на Јали
Козаченьків рьатувать.» —
Запорозці јак пішли,
Вперед голову најшли;
А в Жадченка Степана
Облуплена голова,
В московського капитана
Спина обідрана.
Лежать наші козаченьки,
Јак біленькі смички;
А в Жадченка у Степана
По за ногтьами спички.

(Максимовичъ, Укр. Нар. П., 1834, 114)

Пісньа цьа напечатана в непевніј збірці Максимовича; близьких до неји варјантів з того часу не здибано. Окрім того образ 17—18 вв. «Лежать наші козаченьки, јак *біленькі смички*» јакијсь чудниј. Через це все можна думати, шчо пісньа цьа не народньа, а фальшована, або підроблена. Правда, јесть шчиро-народні варјанти, котрі підходьать трохи до цеји пісні, — так вони належать до другоји при-

годи, — погибелі чумаків од Орди за часів генерала кн. Довгорукого Кримського (1771 р.)

Ось најблизчиј до новишчоји пісні варјант:

Oj, хто в Криму не бував,
Перекопа не видав.
Перекопськиј комендант
Запорозцьам даје знать:
— «Годі вам, запорозці,
У Калачах [1]) стојать.
А біжіть до Салгирьу
Чумаченьків рьатувать.»
Oj, прибігли до Салгирьу,
Аж лежьать наші чумаки,
Oj, лежьать наші чумаки
А де два, де чотирі.
А казав кньазь Довгорук,
Шчо не здіјме Орда рук,
А Орда руки ізньала,
(Та) Чумаченьків забрала.
Oj, погнали чумака
На три битиjі шльаха,
На три битиjі шльаха,
Та в четверті озера.

(Основа, 1862, V, 98—99. Запис. од баби в ізьумськ. пов., харьк. губ., Вс. Коховськиј).

Другі варјанти, дальші див. у Рудченка, Чум. Н. П. 102—105, в Кіевск. Губ. Вѣдом. 1870, № 37, у Чуб. V, 1052—1053. Нагадајемо між инчим, шчо в цих варјантах образ польа з побитими чумаками мальујетьсьа напр. так:

З Перекопу до Салгирі не мірьані милі,
Лежать наші чумаченьки де три, де чотирі; [2])

---

[1]) Калачі — город такиј. *Прим. співачки.*

[2]) Порівн. в білоруськіј пісні, котра зліплена з уривків з украјінських пісень (окрім кінцьа про Костьушку)

А з Кракова до Јаркова шальониjе мілі,
Лежаць польскіје жовньари, па трі, па чатирье.
(Зап. Р. Г. Общ. по отд. Этногр. V, 668)

Шальониjе, певно, зроблено з *мальовані*; (пор. у Рудч. 139, 155, у Чуб. V. 1031 *мальовані версти, хрести*).

Ој, лежать наші чумаченьки, јак вјалаја риба,
На них платьтьа і одежа кровју обкипіла.

образи натуральнішчі, ніж «біліјі смички» Максимовичевоjі пісні.

За те початок цеjі пісні маје собі подібні в других, безспору народніх, пісньах, — напр.

Ој, хто не був у Полтаві,
Тој не знаје лиха.
(У нас в І-му розділі, 75)

Ој, хто, братцьа, не був за Дунајем,
Тој горьа не знаје,
А ми, братцьа, були за Дунајем,
То все горе знајем.
(Чуб. V. 1007)

А хто в службі не буваје,
Тој горьа не знаје.
(Драгом. Нові укр. пісні про гром. справи. 86)

Післьа цього порівньаньньа можна згодитись, шчо Максимовичева пісньа по крајніј мірі не зовсім фальшива. Діло тільки в тім, до јакоjі пригоди вона належить?

Ніјакого Жадченка Степана з історичних документів ми, покрајніј мірі, не знаjемо.

Максимович ставить цьу пісньу в 1736 р., пр. Безсонов (П. Кир. IX, 366) коло 1771 р. По нашому, пісньа скорше підходить до 1738 р., коли Перекоп було взьали россіјане (туди увіјшов ген. м Бріньjі-меншиј з двома полками) — а татари дуже побили українських козаків в середині Криму.

Манштејн росказује про це так:

«20 јульа було гарьаче діло між татарами ј частиноју арміјі Лассі. Кравчина в 20 т. ч. атаковала українських козаків, шчо јшли в арјергарді (задньому полку) і с таким імпетом, шчо зімјала jіх і зробила переполох в азовськім драгунськім полку, шчо хотів піддержати jіх. Тим часом ген.-пор. Шпігель прибув на місце з чотирма драгунськими полками ј донськими козаками, шчоб здержати побіглих; не вспіли ті оправитись, јак ворог знову вдарив на них јаростно; бились довго гарьаче. Фельдмаршал звелів кільком

піхотним полкам, шчо вже прийшли було в табор, іти на поміч. Татари мусили одійти, лишивши на полі більш 1000 трупів. З руського боку втрачено 6—7 сотень, рахујучи ј козаків. Генер. Шпігельа ранено шаблеју в лице.» (Зап., 152—153).

Маркович записав про це в Дневних Записках (II, 47) «1738. Сентябрь. 18. Въ походѣ Кримскомъ сего лѣта подъ командою Ласси убиты изъ Малороссіянъ: бунчужный генеральный Семенъ Галецкій, полковникъ гадяцкій Грабянка, полка нѣжинскаго сотникъ Кролевецкій, Шаповаловскій и Вертѣевскій и еще 10 другихъ чиновниковъ.» (Може, між цими зховујетьсьа Степан Жадченко).

Калантај пісні Максимовича, *Калачі* вар. «Основи» = Колончак, — річка коло Перекопа, на котрій було пригодне місце дльа військового табора (Маншт., Зап., 75).

Јали, — по д. Безсонову, Јалта; по нашому, — скорше *Јајли,* гори в Криму.

До другоји половини пісні треба нагадати, шчо татари ј у XVIII ст. не перестали калічити ворогів: так шче в 1769 р. запорозськиј полковник Чорниј писав до Коша, шчо Орда «когда ишла въ Россію, на бекетѣ 20 чел. пикинеровъ... живыхъ забрала подъ Орель. А поворотясь отголь, уха и лытки повырѣзоваввъ, на смерть помучила на томъ мѣстѣ, гдѣ она ихъ добувала, и покидала.» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 30).

№ X.

ПОГОНЦІ В КРИМСЬКИХ ПОХОДАХ.

(1736—1738)

1.

Ој, по горах сніги лежать,
По долинах води стојать,
А по шльахах маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі,
То чумаки молоденькі
Битим шльахом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриваје,
Мати сина прикликаје:
— «Вернись, сину, до-домоньку
Змију тобі головоньку!»
— Ізмиј, мамо, сама собі,
Або мојіј ріднiј сестрі:
Мене змијуть дрібні дошчі,
А розчешуть густі терни,
А висушить јасне сонце,
А розкујдить бујниј вітер! —
Пішов чумак співајучи,
Стара мати — ридајучи...

(Запис. в Миргороді; Рудченко, Чум. Н. П., LXI).

Тамо ж другі, дуже близькі варјанти, — з котрих в одному добавльајетьсьа (післьа 17 в.)

А рознесуть кости чорні ворони; —

другі прилагожені до звичајноji чумацькоjі дороги словами

З Криму ідуть, рибу везуть,

хоч ці слова не вјажутьсьа з усіјеју піснеју, в котріј чумаки не вертајутьсьа, — а одходьать од дому.

Це пісньа властиво козацька, бо звісно багато варјантів јіјі, в котрих замісць *чумаки*, стојать — *козаки*. (Чуб. V, 937, 952—953, Stecki, Wołyń, 1864, I, 127). [1])

Варјанти ці сами носьать на собі слід ріжних часів. Ось напр. непапечатаноиј шче варјант, з паперів Максимовича:

2.

Ој, зажуривсьа сивиј соколонько:
Бідна моја, ој, да головонька,
Ој, шчо ја рано тај із вирьју вијшов,
Нігде сісти, да гнізда звити,
Малих дітеј розплодити.
Шче ј по горах сніги лежать,
По долинах, ој, а води стојать,
А по шльахах маки цвітуть.
То-ж не маки, то-ж наші козаки;
Наші козаки, наші новобранці,
Побралисьа у недільу вранці.
У недільу рано, до схід сонцьа,
Сидить мати, плаче у віконцьа,
Кличе сина, сина запорозцьа:
— «Ох, іди, сину, іди до домочку,
Змију тобі твоју головочку.» —
— Ох, ізмиј, мати, ти собі, не мені;
Мені змијуть јеји дрібніјі дошчі,
А розчешуть кольучі терни,
А пригладить зелена ліщчина,
А пригорне молода дівчина!

По всьому видно, шчо цьа пісньа зліплена з двох: А., — вірш. 1—11, і Б., — вв. 12—21. Остатньа старішча, —бо в ніј показано бравого запорозцьа, котрому не жаль кидати домівки ј котриј не дума про смерть, а про дівчину. Це очевидно трохи самостіјниј варјант звісноји пісні «Го-

[1]) Вони перејшли в салдацькі пісні: Костом. у Мордовцева, Малор. сборн. 253—254, Чуб. V, 1001—1002, День, 1864. № 6 (На Волыни). Пор. Пам. Нар. Творчества Сѣвер.-Зап. Края, 12.

мін, гомін по діброві,... мати (або батько) сина проганьаје» (Максим., 1834, 137—138, Закревск., Старосв. Бандл., 94, Гулак Артем. Укр. Нар. пісні, 1868, К. 43, Баллина, Укр. пісні, СПБ. 1863, 39, Чуб. V, 890)—шче бравурнішчоја, котра, певно, зклалась в 2-иј половині XVII в., в часи Сірка ј Дорошенка. Частина ж А мальује нам козаків-новобранців, то б то неохочих, XVIII в., в параллель котрим і в початку виводитьсьа журба соколонька.

Варјанти Чубинського, — шчо на 937 ст. ј на 952—953, А, — шче пізнішчі. Вони довші, — бо в них прибавлено в розмові матері з сином запорозцем:

— Ізмиј, мати, сама собі,
Або својіј дочці кохапочці;

а дальше, — знову

— «Вернись, синку до домоньку,
Ја постельу постелечку.» —
— Постели, мати, сама собі,
Або својіј дочці коханочці;
А ја постельу сірьачину,
А в головах кулачину,
А вкријусьа калиновим листом,
Шчоб не розстатисьа з товариством.

Видно, шчо цеј син дијсно вже жалкује за хатнім життьам. — В варјанті Чубинського на ст. 953, В. вже зовсім нема запорозцьа, — і хоч він через те вкоротивсьа в цілому, — та в ньому прибавлено

А висушать льуті морози,

нагад на такі походи, јакі були за часи Мініха, јак побачимо далі. Вар. Чуб—ого, 937, і в першіј половині прибавльа пісьльа слов: «по горах сніги лежать» —

По долинах річки протікајуть,
По шльахах чумаки стојать.
То ж не чумаки, то козаки,
То козаки — новобранці,
Шчо *забрали* в неділеньку в ранці, —

і цими словами стојіть по середині між козацькими ј чумацькими варјантами пашоји пісні.

Придивившись пильно до повишчого чумацького варјан-

та, — побачимо, шчо він доволі одмінниј од звичајних чумацьких пісень.

В пісні про звичајну чумацьку дорогу нема резону до такоји безнадіјноји розмови між матірју ј сином, јак у повишчому варјанті, та шче коли прибавити до нього слова: «а рознесуть кості чорні ворони.» Очевидно, цеј варјант виробивсь в часи чумацьких походів, невільних, та шче ј дуже тьажких і небезпечних.

Такими були походи украјінських погонців, шчо јшли за росс. армијами Мініха ј Лассі до Криму ј до Очакова, в 1736—1738 рр. і тих, котрі серед походів привозили до віјська провјант.

Докладні звістки про це знаходимо в записках Манштејна, котриј хоч і зве себе «великим пошанівцем Мініха», але не мовчить про јого помилки ј про великі втрати армији јого в льудьах і скоту, при малих користьах з того дльа держави.

«Ја не вбільшу, кажучи, шчо армија Мініха не виступала в поход, инакше јак з обозом в 90 т. підвод, говорить Манштејн. Нема спору, шчо без такого страшенного обозу походу Мініха не були б такі знеможајучі, і Россији було б з них більше користи.» (Зап. 98). [1])

В походах льуде мерли не стільки од ворогів, скільки од хороб. Так, в поході 1736 р. погинула половина војаків, — хоч вбито ј полонено було тільки до 2000 (з 50—54.000); — погонців Мініх видимо не лічив. (Зап. 88, 96).

Про поход Мініха 1737 р. Манштејн каже: цеј поход приніс багато хвали фельдмаршалу Мініху ј слави россијському віјську, — тільки ж дльа держави приніс мало користи, а дльа армији був дуже тьажкиј і побивниј: вона стратила 11 т. чол. регульарного віјська ј 5000 козаків; можна сказати, вдвоје проти того пропало деньшчиків і мужиків, шчо везли підводи. (Зап. 121).

---

[1]) Нагадајемо, шчо великиј обоз треба було мати по части через те, шчо в степах не було осель, окрім Січі. Шчо ж до лікарськоји справи в армији, то Манштејн росказује: «При кожному полку је по одному старшому лікарьу ј по одному меншому, і то не дуже зручних. Ротні ж фершали ледви вміјуть голить. Коли полковник робить огльад рекрутам, то вибира одного з них на фершала, хоч би тој двадцьать років землью орав; тој зрікајетьсьа, але все даремне; јого примушујуть слухатись, а то пускајуть в діло палки. Також вибирајуть і гобојістів... (Зап. 122).

Тут шче не пораховано втрати кримськоjі армiji Лассі, в котріj було до 40.000 чол. воjаків (з них 10—12.000 козаків з калмиками).

Скільки стратила тоді Украjіна на цих деньшчиках та мужиках, на це кидаjуть трохи світла ось jакі уступи з Дн. Записок Jак. Марковича:

«1737 р. Марта 15. Кн. Барятинскій опредѣлилъ въ слѣдующій походъ 12 тысячъ козаковъ...

«16. Отъ маіора гвардіи Шипова присланъ въ сотню глуховскую прапорщикъ выбирать съ посполитыхъ въ походъ съ трехъ дворовъ безъ четверти по человѣку, которымъ на два мѣсяца провіантъ съ собою брать. Подобныя инструкціи посланы во всѣ полки.

«17. По инструкціи Шипова велено съ Малой Россіи и слободскихъ полковъ и слободъ (за Дніпром), не обходя никого, собрать до 50 тысячъ человѣкъ, козаковъ конныхъ и мужиковъ пѣшихъ. Только войтъ въ генеральной канцеляріи сказывалъ, что онъ козаковъ выключаетъ, а съ однихъ мужиковъ тотъ наборъ учинить хочетъ, а потому съ трехъ дворовъ безъ четверти мужикъ припадаетъ.

«21. Помянутый прапорщикъ, выбравши съ посполитыхъ города Глухова 170 человѣкъ, поѣхалъ для того же по селамъ, и въ началѣ въ мое село Сварковъ, гдѣ съ 37 дворовъ требуетъ 13 человѣкъ, полъ и четверть, и велитъ Демьяну подписаться подъ смертною казнью о высылкѣ оныхъ сего Марта 22 числа.»

(Дн. Зап. II, 20—22; тамож далі про набір волів і волових; див. при №-рі XIV-му).

«1738 г. Февраль. Въ канцеляріи сего года опредѣлено въ обѣ арміи козаковъ малороссійскихъ и слободскихъ 15 тыс.

«Мартъ 10. Слышно, что отъ Румянцова опредѣленіе учинено, что по прошлогоднему изъ малороссійсиихъ и слободскихъ полковъ высылать посполитыхъ въ походъ 50 тысячъ.

«Съ выправленныхъ моихъ Сварковцевъ въ таковой походъ прошлаго года, возвратился одинъ Зайченокъ, и у того ноги отморожены; о трехъ своихъ братьяхъ (т. е. товарищахъ) не знаетъ, а о прочихъ объявляетъ, что всѣ померли.» (Дн. Зап., II, 37—40).

От серед таких обставин переробилась стара смілива запорозська пісньа так, jак показано вишче.

Порівньаньа війська до *маку* здибујемо ј у пісні про Супруна.

Ој, там хлопці, славні запорозці,
Јак мак процвітаје. (Метл., 430).

Це образ стариј. Величко, оповівши, јак козаки Б. Хмельницького, взьали здобич по двох побідах над польаками, говорить: «такъ ижъ кгди войско тое по пречечоныхъ двоихъ битвахъ на конь всѣло, и въ дальшій походъ зъ Хмельницкимъ рушило, увидѣвши зъ сторони албо зъ гори якой оное можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтущимъ Голендерскимъ албо Волоскимъ макомъ засѣянни и проквѣтнувшии.» (Лѣтоп. Сам. Величка, К. 1848, I, 72).

Инші переробки першоји половини нашоји пісні див. у Рудченка, Ч. Н. П. LXII (чумацька) LXIII (чумацька з слідами походу до Дунају 1772—1773 рр).

№ XI.

ПОГИБЕЛЬ У СТЕПАХ.

(1735—1738)

1.

Коло млина, млина
Червона калина;
Оj, то ж, не калина —
Молода дівчина.
Молода дівчина
Козака льубила.
Польубивши парньа,
В віjсько вирьажала.
Вирьажавши в віjсько,
Коньа осідлала.
Осідлавши коньа,
В світлоньку зазвала.
В світлоньку зазвала,
Вечерьать давала.
Дала jому рибку
Та шче j хліба скибку:
— «Оце тобі, милиj,
Вечерьа на швидку.
Вечерьаj, вечерьаj,
Льагаj спочивати,
Доведетьсьа, милиj,
В степу ночувати,
Чорненькими кудрьами
Степи устилати;
Своjім білим тілом
Орлів годувати;
Червоноjу крівjу
Річки наповати,

А жовтоју кісткоју
Мости вимошчати.

(Запис. в Охтирці, харьк. губ. Шиманов, в 60-ті рр.)

Між пісньами про козацтво јесть багато таких, котрі доволі гарно мальујуть ріжни боки ј пригоди козацького житьтьа, але на котрих нема досить јасних хронологичних і географичних ознак, по котрим можна б було з певностьу поставити јіх в тој, чи другиј обмежованиј час. Дльа таких пісень у нас положено осібниј розділ. Треба ж на перед сказати, шчо по більшіј части на цих пісньах нальагли барви остатньоји доби козаччини, — Гетьманшчини XVIII ст. і часів зараз післьа неји, між 1764 і 1784 рр., коли козаки повернуті були в карабинерні полки, а потім зеведена була на Вкрајіні московська рекрутчина. Барви ці дуже сумні, — і пісні ті по більшіј части перејшли в рекрутські. От через це по пісньам тим можна характеризувати најбільше козаччину XVIII в., — а најбільше підневольні походи цього часу в загалі, — коли не виразно јакиј небудь осібниј поход.

Понишча пісньа одна з таких пісень, — тільки ж нам здајетьсьа, шчо вона виразнішче мальује походи час в Мініха ј Лассі, — ј мусила скластись, коли не просто в ті часи, то при початку војни з турками за часи Катерини II, (1768—74) по споминам Мініховських походів. Ранішче вона не могла зложитись, — і пізнішче теж, — бо вже в кінці XVIII ст. образи јіји перејшли в рекрутську пісньу. — Ось один з 13-ти наших рукописних варјантів такоји пісні.

2.

Через сад зелениј
Дорожка лежала,
Туди ж наша сударинька
Некрут вирьажала.
Вирьажала, спорьажала [1])
Вдовиного сина;
Хорош, хорош удовин син
На воронім коні!

[1]) В других: назначила, намітила; або: іспиcала, змальувала.

На воронім коні граје
В голубім жупані:
— «Вијди, вијди, дівчинонько,
Ти ж моја пані.» [1])
Ој, не вијшла дівчинонька,
Вијшла стара мати,
Взьала коньа за поводи,
Та ј стала питати:
— Скажи мині, мій синочку,
Де тебе шукати?
— «Шукај мене, моја мати,
В степу крај дороги.
В степу, крај дороги,
На льутім морозі,
Там будемо, стара мати,
Зіму зімувати,
Своједу кровјю горьачоју
Море доповньати,
Својіми жовтими кістками
Мости помошчати,
Својім чубом кучерьавим
Степи устилати.»

(Запис. в Полтаві Јак. Демченко в 1859 р.)

Порівн. у Максим., 1834, 156 і Pauli, II, 59; також у Чуб. V, 991, 1004; у Купчанка, 562—563, трохи инакше ј приложено до війни з турками, — котроі в Австріі не було од часу самого забраньньа Буковини, — значить, варјант склавсь в Россіјі.

Сударинька, — певно, Катерина II; (порівн. вишче, на стор. 12) *море доповньати* — нагад на војну коло Чорного морьа за часи Катерини II.

Шчоб хто не подумав, шчо вв. 21—30 1-го варјанту взьаті з пісні рекруцькоји, подібноји до 2-го вар., і шчо значить 1-иј варјант не старішчиј рекрутчини, — ми скажемо, шчо в нас јесть сім одмін 2-го вар., в котрих подібних віршиків нема. Один з них, здајетьсьа, најстарішчиј, ми подајемо тут на доказ і дльа того, шчо в ньому задержалась ліпше стара форма першоји половини вар. 2-го.

[1]) В других — вијди, моја пані.

Оj, за гаjем, гаjем
Дорожка лежала,
Туда наша сударушка
Рекрут вирьажала.
Написали, наjменовали
Вдовиного сина.
Славен, славен вдовин син
На воронім коні.
На воронім коні jіде,
В голубім жупані.
За ним іде jого мати
І слезно ридаjе.
Вона своjіх близьких сосід
Сильне проклинаjе:
— «Бодаj же ви, сосідоньки,
Всі разом пропали,
Jак ви сьуjу таjну знали,
Да мні не сказали;
А сказали вже тоді,
Jак руки звjазали!»
Повjазавши білі руки
Везуть до Прилуки;
А с Прилуки до Полтави
До вічніj присьаги.
— «Присьаг царьу, присьаг богу,
Одріксьа від роду.
Прошчаj, сину, міj голубе,
Служи царьу вірно.» [1]

(З маленькоjі збірки Ів. Вас. Крамаренка, свьашченика соборноj церкви в Переjаславі, полт. губ. Папир і рука 20-х років XIX ст.)

Параллельно тому, jак кінець 1-го варjанта виростав у пісньу на образ 2-го, — початок jіjі виріс в ось jаку пісньу:

3.

Червонна калина, —
Молода дівчина,

[1]) Остатніj віршик не рифмуjе з попереднім — *від роду*. Чи це поправка Крамаренка, чи так і було в першому приміру, котриj міг бути зложениj і письменним чоловіком, — не скажемо. В усіх других подібних варjантах стоjіть *не думаj до дому*.

Улана [1]) льубила.
Јак польубила,
Та ј пригорнула,
Вивела коника, —
Сама осідлала.
Винесла рибку,
І ше хліба скибку:
— «Це тобі, серденько,
Вечерьа на швидку.
Вечерьај, вечерьај,
Та молисьа богу;
Јак немаје жінки,
То льаж ізо мноју.»
— Јак мені, серденько,
С тобој ночувати?
Је в мене, серденько,
Отець, рідна мати.
І отець, і ненька,
Жінка молоденька,
Дитина маленька.
Је в мене, серденько,
Ше маліјі діти,
Ој, рад би ја, серденько,
До них полетіти.

(Зап. в с. Мурахві, богод. пов., харьк. губ., од жінки Манджура в 1874 р.)

Один з 12-ти подібних варјантів у Чуб. (V, 612, Б) кінчајетьсьа одповідьдьу дівчини:

— «Вже ж тобі, серце, до јіх не літати,
Вже ж тобі, серце, тут свіј вік коротати [2])
Кучерьавим чубом степи ј устилати,
Својім білим тілом ворон годувати,
Жовтоју кістьу мостки вимошчати,
Червоноју кровју морьа доповньати.

(Другі варјанти тамож 271—272, 611—614).

[1]) В других: козака.
[2]) В двох других варјантах:
1. Оттут тобі, серденько, в степу помирати.
2. Тут же *нам*, серденько, в степу помирати.

№ XII.

МОСКАЛЬ І ТУРОК ПІД ХОТИНОМ.

(1739)

В славнім місті під Хотимом, гej-гej у потоку
Бjетьсьа Турок із Москалем більше jак пів-року.
Коли стали да москалі від рана до ночі:
Да не jеден турок-баша замкнув своjі очі.
Коли стали таj москалі jако в половині:
Нехаj знаjе турок-баша, коториj день нині.
Коли крикне турок-баша да на своjі турки,
Голос іде: «досить буде! погинемо тутки!
Утікаjмо в Волошчину, в волоськеjе місто,
А чеj би нас боронило від москалів міцно.»
Чорні кави, чорні врони круглу гору вкрили;
А молодих турків-башів москалі побили.

Перш усього пісньа цьа була напечатана у Wacław z Oleska (Pieśni ludu Galicyjskiego. 1833, 481). Потім jіjі перепечатав д. Головацькиj (I, 21) з поправкоjу в 8-му віршику «голос *гуде*», зам. *іде*. По Головацькому перепечатано в «Пѣсняхъ собр. Кирѣевскимъ» (IX, 365—366). В паперах Максимовича ми знаjшли копіjу з Вацлава, але з поміткоjу: «*въ овруцкомъ уѣздѣ.*» Чи не була вона в паперах Ходаковського? Тількиж Вацлав з Олеска каже, шчо jому не звісні ті папери j нічого з писаньньа Ходаковського, окрім надрукованного в Кременці (Z. Chod. znany mi tylko z ćwiczeń naukowych w Krzemieńcu drukowanych). У нас тих друків нема. Хаj провірить, хто може.

Окрім слов, шчо Турок з Москалем бjетьсьа під Хотином більше jак *півроку*, — оповіданьнье пісні підходить до битви коло Ставучан в 1739 р. $^{17}/_{28}$ августа. Мініх поло-

жив увагу највільш на артиллерију, котра од самого світу не давала ростаху туркам, — а пісьла півдньа друга частина россіјськоїі армії обходом підступила під турецькиј табор, отбила пушками конних јаничар і так обстрільувала тој табор (на горі) шчо турки (під командоју сераскира Велі-Баші) запалили јого ј утікли так скоро в глиб Волошчини, шчо в вечері россіјане не најшли в таборі нікого ј ледви нагнали кількох бігунін, котрих і порубали. (Манштейнъ, Зап. 163—164). Через день Хотин сдавсьа Міниху.

У Максимовича (Укр. нар. пѣсни, 1834, 117) була напечатана шче одна пісньа з віршиком

А шче мого сина з *Гостина* не видно.

Максимович питав: чи *Гостин не Хотин?* Пісьла того в «Сборникѣ укр. пѣсенъ» (1849, 107) сам Максимович перепечатав цьу пісньу вже з словами:

А шче мого сина *в гостину* не видно,

јак, очевидно, ј було в јого правдивому списку. Тільки ж пр. Безсонов перепечатав цьу пісньу в збірку Кирьејевського (IX, 363—364) під назвоју «*Гостинъ-Хотинъ*» і встојује, шчо *в гостину* — «скорѣе порча, проникшая въ пѣсню историческую.» Але ж це пісньа звичајна козацька про проводи брата сестрами в поход, — близька до кобзарськоїі думи про те ж (у Лукашевича, Малор. и Червонор. нар. думы и пѣсни, 1836, 59—61, Метлинск., 434—436) і по всьому старішча од XVIII ст. Старішчиј вар. јіјі див. Pauli, Piesni ludu ruskiego w Galicyj, II, 1840, 53—54, де говоритьсьа про поворот в *гостиноньку* ј у *гостину*; порівн. у Закревського, Старосв. Бандуриста, М. 1851, 108, Морд., Малор. сб. 232, Чуб. V, 882, 976. У нас јесть шче три рукописних варјанта: подльаськиј (... *в гостину*...) підгірськиј (... *в гостоньки*...) полтавськиј (... *в гості*...); у Головацького в кольадках (II, 55 ... *гостем* в тьа буду). Пісьла цього всього про «порчу» ј про Гостин-Хотин тут не може бути ј мови.

№ XIII.

ПОГОНЦІ В МОЛДАВСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1739)

1.

[Ој, да јшов чумак та дорогоју,
Піспьу співаје,
Другиј сидить в Таганрозі
А мед горілку кружльаје.]

Похилилисьа да густі трави,
Де чумаки воли гнали;
Пожурилисьа наші чумаченьки,
Јак хури набрали.
Ој, у неділеньку, рано-пораненьку
Усі дзвони дзвоньать:
Ој, там паші, наші чумаченьки
Вози ј воли гоньать.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо жовтиji піски?» —
— Ој, у Молдаву гнали по чотирі вози,
З Молдави пішки.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо крутіjі гори?» —
— Ој, у Молдаву јшли чумаки в жупанах,
Назад да голі. —
Ој, сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувсьа;
Не jіден чумак та в Молдославі,
На воші здобувсьа.
Ој, сидить чумак межи возами,
Та все думаје-гадаје, —

Дере поли, дере рукава,
Та все плечі латаје.

(З збірки П. Куліша. Рудченко, Чум. Н. Пѣсни, 91—92. В кінці поставлено чотирі рьадки точок, на зоак, шчо пісньв ввірвава).

Властивиј початок цеји пісні — з в. 5-го, або, може, ј з 8-го. Вв. 1—4 — јавна причепа з новішчоји неполітичноји пісні. — За тим усьа пісньа росказује про дорогу чумаків в Молдавіју з возами ј волами — дльа арміји Мініха в 1739 р. — *Молдослава* в 23-му в. зроблено з *Молдовлахіја*, — јак шче не забули звати ту сторону украјінці в часи Мініха (Марк., Дн. Зап., II, 74).

Дуже близькиј до цеји пісні 1-иј варјант IV-го №-ра в першому розділі (ст. 31).

Ми мајемо шче один, — ненапечатаниј доси, — варјант, в котрому початок близькиј до повишчого, — та далі повернуто на пригоду з чумаками на р. Савгирі за часи Довгорукого, хоч він тут і не названиј. Ми мусимо тут дати увесь цеј варјант, раз шчоб не розривати јого, а в друге, бо він може појаснити пісньу IX №-ра.

Альтань цього варјанта, певно, *Мултьани* = Молдавіја.

2.

Чи тим таја Алтань славна,
Шчо жовтиjі піски?
На Алтань вели по шість пар волів,
А з Алтані пішки.
Чи тим таја Алтань славна,
Шчо густіјі лози?
На Алтань ішли в сапјанах,
А з Алтані босі.
Чи тим таја Алтань славна,
Шчо крутіјі гори?
А у Алтань ішли в каптанах
А з Алтані голі.

Миргородськиј капитан,
Він розумниј чоловік,
Сидить же він, пише пісьма,
Та ј у Крим посилаје:

— «Годі ж вам там, чумаченьки,
Сеjі соли лупати,
Приганьаjте воли,
Запрьагаjте в вози,
За башту тікаjте.» —
Котріjі же та чумаченьки
Сеjе зачували,
Приганьали воли,
J запрьагали в вози,
За башту тікали;
А котріjі чумаченьки
Сего не чували,
То пропали воли,
Пропали j вози,
J паровишники сами.
Миргородськиj капитан,
Він розумниj чоловік,
Сидить же він пише пісьма,
Та в Перекоп засилаjе:
— «Оj, годі вам, та москалики,
В Перекопі стоjати,
А біжіть, біжіть, до річки Савгирі,
Чумаченьків ратувати.» —
Не далеко до річки Савгирі,
Сорок миль j чотирі.
А лежать наші славні чумаченьки,
Де пjать, де j чотирі.
По над річкоjу, та Савгироjу,
Покопані шанці;
Стоjать вози, та до гори jарма,
Та усе чумацькі.

(Зап в с. Вознесенці. александ. нов., катерин. губ. од крестьан. Анисата Сидоренка-Деjни 27 апр. 1875 р. Jак. Новицькиj).

Нагадаjемо поки, шчо в других варjантах пісні про погибель чумаків на р. Савгирі, замісць *Миргородськиj* комендант, стоjіть Перекопськиj.

З Манштеjна видно, шчо j у поході Мініха в Молдавіjу в 1739 р., — поз Киjів до Хотина, через Буковину, і од Хотина до Jасс і далі в Буджак, — а потім назад уже в зіму, — обоз був великиj, jак і в перших походах. Армія

ј обоз мусили переходити багато річок з болотами, пісками, гори (Недоборськи) ј вузькі суточки між горами (Прекопські дефилејі). До того часті дошчі шче більше втрудньали дорогу, особливо дльа обозу. (Записки, 135—176).

В Дн. Записках Јак. Марковича, котриј був у тому поході в першіј јого половині, до Хотина, — часто читајемо такі памјатки:

«Іюль. 11. По причинѣ великаго жара и пыли, а болѣе ради частыхъ яровъ и горъ и переправъ, ушли верстъ 17 и полъ и пришли уже при захожденіи солнца въ лагерь, а иные ночью и на другой день.

«20. Отъ дождя многіе обозы отстали и не могли дотянуть до лагеря и много скота пало.

«30. Ростахъ былъ ради нескорой переправы обозовъ.

«31, Августъ 1, 2 — ростахъ. Едва сегодня армія наша на сію сторону рѣки (Днѣстра) перебралась.

«6. Чуть свѣтъ армія рушила и переходила нѣсколько переправъ въ лѣсу Буковинѣ. Ушли верстъ 7 и стали поднявшись на гору (перед Чернівцьами).

«7. Прошли только версты 4 и стали лагеремъ на горѣ. Многія были къ походу препятствія: частыя переправы черезъ рѣчки и узкость пути, а съ другой стороны топкіе отъ Прута луга, также перекопъ отъ горы до низу, который въ нѣсколькихъ мѣстахъ должно было раскапывать.

«9. Пришедши съ обозомъ на прежній лагерь, стали тамъ, наджидаючи великій обозъ, который на гору поднимался.

«10. Ростахъ, наджидаючи обоза всего, покамѣсть черезъ трудную переправу перебирался.

«11. Ушли только версты 2 дла перемѣны мѣста, ради свѣжаго корма, наджидаючи обоза. Переправа была трудная чрезъ болото.» (Дн. Зап. II, 71—80).

Вв. 25—28 1-го вар. були вже в №-рі VIII-му.

№ XIV.

МОСКАЛИКИ І ВОЛИКИ.

(1736—1739)

Москалики, соколики,
Појіли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Појісте ј останні корови.

Ці чотирі віршика знаходимо в «Исторіи Русовъ или Малыя Россіи» (М. 1846, 242) јак пісньу, в котрій «украинскіе народы воспѣвали свое гостепріимство» московському війську в часи походів Мініха в 1736—1739 рр. Їіх можна прикласти до переходів того війська через Украјіну ј раніше ј пізніше, — але справди најбільше вони підходьать до пригод 1736—1739 рр.

Тоді забирали на Украјіні страшенно багато волів на провіјант армії, а тако ж під вози на всі сторони: на лінію, за армією в Крим, під Очаков, Хотин і др, возити дерево дльа кріпостів (напр. в 1738 р. 20.000 підвод до Очакова ј Кинбурна) і т. п., і т. п.

Шчоб хоть трохи показати, шчо терпіла тоді Украјіна, ми виберемо дешчо з Дн. Записок Марковича, тільки те, шчо ближче тичиться до воловоји тьаганини ј до переходу москалів.

«1737. Апрѣль 8. Князь (Барятинскій) привезъ указъ, чтобы для продовольствія арміи выбрать съ Малой Россіи, со всѣхъ, кто бы ни былъ, 44 тыс. воловъ, съ тѣмъ обнадеживаніемъ, что впослѣдствіи будетъ произведена за оные плата; а по заключеніи мира съ Портою окажутся милость и облегченіе.

«16. Пріѣхалъ въ сотню Глуховскую бунчуковый товарищъ Лазаревичъ, да прапорщикъ, волы собирать; а въ инструкціи написано, что велѣно купить воловъ 14.642 пары, а въ добавку къ нимъ собрать со всѣхъ, не обходя никого, 22.000 паръ. На нѣжинскій полкъ наложено 3100 паръ Ко всякой парѣ по воловому возу. На сотню Глуховскую 726 паръ. Волы были бъ здоровые, крѣпкіе, къ

возкѣ провіанта и тягости весьма годные, не старые и не худые. На меня наложено 10 воловъ.

«19. Со всѣхъ воловъ моихъ, представленныхъ въ наборъ для арміи поручикъ Ладожскаго пѣхотнаго полка фонъ-Гавстенъ выбралъ пару воловъ, одного въ 3, а другого въ 4 рубля и далъ квитанцію.

«20. Получилъ отъ старосты извѣстіе, что хуторъ мой криворудскій отъ перехожихъ полковъ разоренъ, и волы не токмо старые, но и неуки подъ запасъ забраны и до сихъ поръ не возвращены.

«22. Староста крисковскій пишетъ, что на 4 человѣкъ, которые при воловыхъ возахъ будутъ въ походѣ, выслалъ провіанта на 5 мѣсяцевъ: сухарей четвертей 4, муки 2, крупъ четвериковъ 3, да денегъ 50 коп., мазницъ 8, баклаговъ 6, веревокъ 7.

«26. Присланъ указъ, что ѣдетъ изъ С.-Петербурга до фельдмаршала генералъ-адъютантъ полковникъ Измайловскаго полка гр. Биронъ, которому велѣно поставить вездѣ до Переволочной по 35 подводъ.

Полки, переходящіе въ хуторѣ моемъ (Лубенскаго полка), забрали у людей хлѣбъ, не только тотъ, что на верху былъ, но и изъ ямъ; воловъ увели, околы и токъ спалили и полъ 3 скирды сѣна взяли.

У одного обывателя взято безденежно 188 пудовъ сѣна на государевыхъ подъемныхъ лошадей, за что ему дана квитанція отъ подпоручика Суздальскаго полка Мельгунова.

«29. Староста мой пишетъ, что воловъ нашихъ 3 взято и цѣна имъ положена: двумъ по 3 рубл., а одному 3 руб. 50 коп.; сверхъ взятыхъ на линію 14 мужиковъ, взяли еще въ погонщики 4 человѣка; для молотья провіанта выслалъ въ Сосницу 8 подводъ: да на работу города въ Сосницѣ конныхъ 2 и пѣшихъ 5.

«26. Козелецъ. Сегодня пріѣхалъ сюда полномочный посолъ Шафировъ. Сей беретъ 150 подводъ. Волынской еще не ѣхалъ; а Неплюевъ бралъ по 120 подводъ, а за 60 платилъ.

«1738. Февраль. Кн. Барятинскій предложилъ генеральной канцеляріи, чтобъ по именному Е. В. указу собрать съ Малой Россіи къ будущей сего года кампаніи воловъ 23 тысячи паръ, за которые такожъ и за прошлогодніе будетъ произведена заплата по надлежащимъ цѣнамъ; а остальныхъ воловъ (у хозяевъ) переписать. Для сего посланы

во всѣ полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры.

«27. Триста тысячъ рублей привезены изъ С.-Петербурга въ Глуховъ для покупки воловъ и вручены въ содержаніе бунчуковюмъ товарищамъ Скоропадскому, Вальмкевичу и Шираю. Изъ сихъ денегъ 100 тысячъ въ слободскіе полки для того же отпущены.

«Мартъ. 22. Фельдмаршалъ Минихъ писалъ ордеромъ, чтобы по неизвѣстности, будетъ ли набрано въ Малороссіи толикое число воловъ, какъ повелѣно, описать у всѣхъ старшинъ, у кого есть заводы конскіе въ малороссійскихъ и слободскихъ полкахъ. О таковой описи посылаются указы во всѣ полки.

«24. Изъ сотни Глуховской наряжено подъ армію для возки провіанта возовъ воловыхъ 700, а погонщиковъ съ посполитыхъ и подсосѣдковъ 350, съ провіантомъ на 6 мѣсяцевъ съ 15 апрѣля по 15 октября, муки на 2, а сухарей на 4 мѣсяца, по 20 фунтовъ толчи, а толокна по 15 фунтовъ. Въ Глуховской сотнѣ посполитыхъ 1606 (дворовъ), ихъ подсосѣдковъ 958; владѣльческихъ подсосѣдковъ 78, казачьихъ подсосѣдковъ 566. Всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ 3207.

«25. Въ Глуховѣ великая трудность дѣлается. Переѣзжающія великороссійскія разныя персоны, которыя изъ Москвы къ арміи простуютъ, забираютъ и захватываютъ коней.

«Апрѣль. 3. Два солдата гвардіи Преображенскаго полка нашли въ день на домъ мой и съ шпагами галясовали, а когда люди мои шпаги у нихъ отняли, то солдаты занесли жалобу своему капитану, а сей Бирону, который присылалъ своего ординарца къ Румянцову, а Румянцовъ прислалъ того ординарца ко мнѣ вмѣстѣ съ Безбородькомъ, требуя выдачи моихъ людей, которые били солдатъ; посему Вѣжевскій и Иванъ Рябой генералу представлены и удержаны чрезъ ночь въ генеральной канцеляріи подъ карауломъ.

«4. Вѣжевскій и Иванъ представлены отъ Румянцова Бирону, который приказалъ посадить ихъ за карауломъ на съѣзжей Преображенскаго полка.

«5. Отпущены Вѣжевсій и Иванъ изъ подъ караула; и Ивана палкою бито за побои гвардіи солдата.

«8, Оказалось, что погоньщикъ въ сотнѣ Глуховской выправляемъ былъ съ 15 дворовъ; а на одинъ возъ съ принадлежащимъ опредѣлено по 7 дворовъ тяглыхъ, а подсѣдковъ по 10 дворовъ.

«Декабрь. 4. Глуховъ. По службѣ въ церквѣ св. Варвары читали два объявленія отъ Румянцева, въ коихъ обнадеживаютъ малороссійскій народъ милостію Е. В. и чтобъ никто нынѣшнихъ тягостей въ тягость не ставилъ, ибо за все не только заплата будетъ произведена, но по окончаніи войны инымъ образомъ высокое Е. В. призрѣніе явлено будетъ.

«5. Получены отъ Румянцева предложенія въ генеральную канцелярію, въ томъ числѣ одно о томъ, чтобъ всѣ волы описаны были, не ради дѣйствительнаго взятія, но на случай назначена будетъ кампанія, то чтобъ для перевозки были оные готовы. Для сего во всѣ полки бунчуковые товарищи отправлены съ инструкціями.

«11. За воловъ моихъ, взятыхъ въ 1737 году, заплачены мнѣ деньги 7 рубл. (за пару).

«1739. Мартъ. 20. Вѣдомо учинилось, что изъ полковъ Стародубскаго и Черниговскаго высланы до перевозки провіанта съ байдаковъ, которыхъ за мѣлководіемъ остановилось еще съ осени до 500, по 4 человѣка на каждый байдакъ; а съ прочихъ полковъ велѣно выслать тысячу подводъ для подъема артилеріи и брать провіанту на 3 мѣсяца.

«Апрѣль. 27. Сими днями не малыя трудности здѣсь. Требуютъ подъ артилерію, идущую изъ Москвы, на рандеву подводъ до 800. Офицеръ гарнизона глуховскаго ѣздилъ для сего по селамъ; въ томъ числѣ заѣхалъ и въ Сварковъ, требуя отъ каждыхъ двухъ дворовъ по надлежной подводѣ. — Другая трудность въ томъ, что по прежнему взымаютъ возы и погонщиковъ, да сверхъ того для поправки крѣпостей Кіева, Василькова и прочихъ велѣно нарядить съ Малой Россіи 14 тысячъ народа.

«28. Пріѣхалъ прапорщикъ Погорѣльскій отъ подполковника Ярославскаго полка съ объявленіемъ указа о выступленіи въ походъ и о сборѣ воловъ съ чиновниковъ, именно: съ полковниковъ по 30, съ бунчуковыхъ по 15, съ значковыхъ по 1, почему и отъ меня требовалъ, въ чемъ я ему и росписку далъ, что ежели сыщутся, то прислать ему долженъ. Сіи волы взымаются сверхъ взятыхъ уже и собранныхъ съ народа.

«Май. 2. Пріѣхалъ въ хуторъ свой Гамалѣевскій (въ 30 верстахъ за Ромномъ) и нашелъ пустыню, понеже мало не всѣ люди разошлись.»

Сам московськиј вельможа Волинськиј писав Бірону 26 јульа 1737 р. з Немирова: «Я до самаго въѣзда моего въ Украйну столько не зналъ, что оная почти вся пуста и какое множество онаго народа пропало, а и нынѣ столько выгнано, что не осталось столько земледѣльцевъ, сколько хлѣба имъ и для самихъ себя посѣять надобно, и хотя и *причтено то въ ихъ упрямство*, что многія поля безъ пашни остались, но ежели по совѣсти разсудить, то и работать некому и не на чемъ, понеже сколько въ прошломъ году воловъ выкуплено и въ подводахъ поморено, нынѣ сверхъ того изъ одного Нежинскаго полку взято въ армію 14.000 воловъ, а что изъ прочихъ полковъ взято, о томъ совершенно донесть не могу.» (Соловьевъ, Истор. Россіи, т. XX, 469—470). А вже післья того курьјер од Мініха в августі 1737 р. говорив, шчо під Очаковом пропало конеј і волів коло 40.000. (Сол. XX, 130).

Аж в 1764 р. гетьман, шльахецтво ј старшина малоросіјські писали до цариці:

«... во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россія всю тяжесть оныя чрезъ нѣсколько лѣтъ несла содержаніемъ арміи вешего императорскаго величества на квартирахъ, поставкою провіанта и фуража дачею, а больше насильнымъ взятіемъ въ подводы лошадей и быковъ не токмо мужичихъ, но козачихъ, шляхетскихъ и всякаго званія людей, взяты съ нея многія и различныя поборы, а именно быками и лошадьми до нѣсколькихъ сотъ тысячей, и прочими нужными для арміи вещами, и сіе все взимаемо было на счетъ заплаты по квитанціямъ и безъ квитанцій; такимъ-же образомъ взято и во время нынѣшней прусской войны быковъ и лошадей, сверхъ того какъ въ прежніе годы содержались, такъ и нынѣ содержатся отъ Малой Россіи провіантомъ и фуражемъ нѣкоторые полки на щетъ заплаты. Но за все вышеписанное, кромѣ нѣкоторой суммы, заплаченной за быки и лошади, взятыя во время турецкой войны, никогда ращету и заплаты не было,... отъ чего какъ всѣ генерально обыватели малороссійскіе почувствовали не малое истощеніе, такъ особливо козаки и мужики пришли въ крайнее изнеможеніе и бѣдность...» (Кіевск. Стар. 1883, Іюнь, 336—337).

№ XV.

КОЗАЧЕНЬКО І ЛЬАШЕНЬКО.

(1738—1739)

А вже наші козаченькі
А вже попилисьа;
Посідлали кониченьків,
В степи подалисьа.
Один козак, превражиј син,
Не пје, не гульаје,
Під ним коник вороненькиј
Јак мітіль літаје.
А прији́хав до трахтиру,
Горілки напивсьа,
В чистім полі на роздолі,
Із льашком ізбігсьа.
Козак льашка доганьаје
На штих піднімаје,
А льашенько козаченька
Сильно проклинаје:
— «Бодај тобі, козаченьку,
Три літа боліти:
У сироти, у пані(јі),
Шче маленькі діти!» [1]) —

(Запис. в сс. Каетанівці ј Вербівці, звенигородськ. пов., кијівськ. ґуб. в 1875 р. Јевг. Борисов.)

---

[1]) Чи не було перше:

Осиротив ти панију
Шче ј маленькі діти?

Цьа пісньа одрізньајетьсьа од гајдамацьких, — з котрими вона зближајеуьсьа по пригоді, про котру росказује, — тим, шчо в ніј видно жаль за *льащеньком* ј осуда *козаченька*. Пісньа признаје, шчо козаченько не мав права, ні резону колоти льащенька. По цьому пісньа підходить до стану річеј в 1738—1739 рр., коли украјінські козаки јшли з россјјськоју армієју через Правобічну Украјіну,— тоді бувшу під Польшеју, — на віјну з турками, в Молдавію, ј вертались назад тоју ж дорогоју. Тоді начальство дуже наказувало не чипати польаків, котрі сами ставили сторожу по дорозі, де проходила россіјська арміја, — та між козаками зривалась стара злість на льахів, і, јак каже Манштејн «многого не могли вберегти.» (Зап. 156).

Јак. Маркович записав в 1739 р. в дневнику:

«Іюль. 31. Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневскаго, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особливо запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кіевскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ.» (II, 77).

«Авгута 11. Козака запорожскаго Медвѣдя, за разореніе, полякамъ учиненное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнутомъ бито, ноздри вырвано и на каторгу вѣчно опредѣлено. То же и съ третимъ компанійцемъ учинено.» (II, 81).

«Сентябя 10. ... отъ себя дали подписку о нечиненіи, подъ смертною казнію, никому въ Польшѣ... обидъ.» (II, 90).

По всьому видно, шчо случаји, коли козаки в тому поході вбивали польаків, були не часті, — а діло кінчалось најбільше пограбуваньньам. (Целевичъ, Переходъ козаковъ черезъ Покутє до Молдавіи въ р. 1739. Зоря. Львовъ. 1885, №№ 3, 5, 6). Најбільше потерпіли мајетки М. Потоцького, звісного дуріја, пана Каньовського, про насильство котрого зложена пісньа *Бондарівна*. (Характеристичниј вар. в Малор. Сборн. Мордовц., 202—204).

Це поступованьньа козаків з льахами не можна павіть і з далека рівньати до поступованьньа в Хмельниччину, або ј у 1733—1734 рр., коли до козацького переходу прибавилось повстаньньа крајевого хлопства, јак і в 1769 р

Инакше говорить про льашенька ј пісньа цього мирнішчого часу; — може бути, шчо јіјі склали *лівобережці*, — котрі вже одвикли од насильства льахів і жаліли јіх.

Дуже близькиј до кінцьа повишчоји пісні кінець про сотника Харка, вбитого льахами (по приказу реіментарьа Воронича) в 1766 р.

Бодај тобі, пане реіментарьу,
В світі три літі боліти,
Шчо посиротив бідну Харчиху
І маленькі з неју діти.

(Метл., 426, Малор. Сб. 191).

(Про історичність Харка див. Максимов., Собр. Соч. I, 590—597, Арх. Югозап. Россіи, ч. I, т. II, CXXII).

Післьа цього кінцьа пісні про Харка, ми тим більше встојујемо на тім, шчо повишча пісньа склалась в 1738—1739 рр.

№ XVI.

НАД РІЧКОЈУ СИНЬУХОЈУ.

ПОЛОН ОМЕЛЬЧЕНКА; СЛУЖБА БЕЗ ПЕРЕМІНИ.

(1743—1768)

1.

А в неділиу против понеділка шчука-риба грала,
А Омельчиха свого сина сильне проклинала.
— «Не проклинај, матусенько, грізними словами,
Бо обільльешсьа да потім того дрібними сльозами!»
А в понеділок да проти вівторка сильне роздрімавсьа,
Та Омельченко татарьузі да ј до рук упавсьа,
Татарьуга да Омельченку назад руки вјаже,
А Омельченко татарьузі усьу правду каже.
Пушкарь Хведор, пушкарь Хведор гармати рештује,
А капитан Василевич салдати муштрује,
Ој, јак крикне на салдати: «салдати, до стројку!»
Да забили льахи отамана да у дубову колодку.
Да побили льахи отамана по над Синьухоју…
(Тут, певно, пропушчено віршик).
Да нехај же се не Сипьуха, нехај же се не річка,
Ізбіглисьа льахи до купочки, јак собак тічка!
Над річкоју Синьухоју огнишча горіли,
От тепер наші, наші козаченьки без харчі змарніли.
Над річкоју Синьухоју да великı кручі,
Поскучали наші козаченьки, переміни ждучи.
Јак појіхав наш пан наказниј да ј у ранці по зајці...
(Тут, певно, пропушчено віршик).
— «Казав јеси, пан наказниј, до дому одпускати,
А тепер јеси загадујеш земльанки копати».

(Запис. в м. Воронежі. глух. пов., черн. губ. П. Кумановськпј).

Зовсім подібне знајшли ми в паперах Максимовича.

2.

(Врывок)

1. Омельченко татарьузі у руки попавсьа.
Не велику Омельченку кароньку давали:
Із живого Омельченка серденько вијмали.
Посадили Омелћченка в темниjі темниці:
5. — «Сиди, сиди, Омельченку, за красні дівиці».

(Запис. в херсонському пов.)

Цьа пісньа, певно, вдержала спомин, — доволі не јасниј, — про јакусь пригоду на грьаниці над р. Синьухоју коло *Екатериненскаго укрѣпленія* (Орлик, тепер Ольвіополь). Тут до віјни 1768—1774 рр. зходились межі россіјська, польська (Богополь) і татарсько-турецька (Голта, заложена в 1762 р.), в котріј сидів каіјкаман ханськиј. На татарськіј, — або *Ханськіј* стороні кочували в ½ XVIII в. ногаіјці Едисаньськоjі орди. Через цеј угол ішла дорога з Запорожьжьа в Польську Украјіну і з Польшчі до нагајців, в Крим і до Хаджібеја (Одесси) і Аккермана. (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, 1850, I, 100—101). Тут часто бували гаідамацькі розбоjі, а також татари ј польаки ловили гаідамак і других украјінців. Шчось таке мусило подати повод до першоjі половини цієjі пісні, в котріј говоритьсьа про полон јакогось Омельченка татарами ј отамана льахами.

Друга половина пісні јавно говорить про сторожу, чи роботу, козаків з салдатами над Синьухоју ј про те, шчо козаки ждали переміни, — ј привјазујетьсьа до пісень про роботу над Синьухоју в 1743—1744 рр. № IV-го.

Подібні жаліньньа на безперемінну службу розсіјані в кількох пісньах, котрі, на лихо, або записані в урывках, або перемішались з другими пісньами. Так Костомаров записав ось јакиј врывок:

А.

1. Оj, зацвіла калиновька в лузі, —
Тепер моја головонька в тузі.
Оj, зацвіла калинонька вјала, —
Тепер моја головонька пјана!

Ој, не так же пјана, јак похмельна:
Усім козаченькам переміна дана,
Мені молодому — служити самому;
Мені переміна — служба непремінна.

(Чубинськ., Труды, т. V. 960).

В збірку д. Куліша дістaвсь другиј вривок:

Б.

І вітер не віје, і сонце не гріје...
. . . .
Напротів сонечка віточка завјала.
Всім козаченькам переміна дана...
. . . .
Ој, буду ја, буду неділеньки ждати,
Чи не пријде мати мене одвідати.
Неділья минаје, — матінки не маје.
— «Треба мені, мати, переміну дати:
Конья вороного, брата молодого.
На конья сідельце, братіку весельце,
На конья попругу, салдацьку услугу...
Дівчино Ульано, збуди мене рано,
Так рано, шчо б шче ј не світало...

(Чубинск., Труды, т. V, 960).

Остатні два віршики — переход до пісні про те, јак козак проспав у дівчини поход, — пісні, котроји варјанти ми вказали вишче на стор. 131.

Один варјант цеји пісні у Чубинського V, 63, починајетьсья дуже близько до повишчого вривка А. Цья пісенья маје ј инші початки ј через те ми не беремось ріщати, чи згаданиј початок органично звјазаниј з цеју піснеју. В усьакім разі помјанутиј варјант Чубинського інтересниј тим, шчо в ньому поставлено вкупі турки, шчо одмикајуть браму, козаки ј москалі, — јак було коло річки Синьухи в ½ XVIII ст., значить ми можемо вбачати в цьому варјанті картинку з тодішнього козацького житьтья на гряницьах з Туречиноју. Ось цеј варјант:

B.

Зацвіла калинонька в лузі, —
Ој, чогось моја головонька в тузі,
Шче ј до того пјана.
А всім козакам переміна стала,
Но једному нема переміни,
Тому, шчо ходить шчо дньа до дівчини.
— «Ој, дівчино, переночуј мене,
Козака молодого ј коньа вороного.
Міј тобі коничок стајні не простојіть,
Моја тобі зброја кілочка не вломить,
Ја сам молод ліжка не перележу.
Ој, дівчино, збуди мене рано,
Так рано, шчоб шче не світало,
Шчоб турки брами відтворали,
Шчоб козаки конеј не сідлали,
Шчоб москалі в поход не ступали.»
А дівчина твердо заснула,
Та ј не чула, јак нічка минула.
Пробудивсьа козак, — вже день біленькиј!
Схвативсьа за голову: «пропав ја молоденькиј!
Ој, дівчино-зрадниченько, зрадила мене молодого.
Через тебе втратив ја коньа вороного;
Втратив коньа вороного, втратив і сідельце,
Через тебе, дівчинонько, льубеје серце,
Втратив ја дротьану нагајку,
Через тебе, дівчину молоденьку.»

Початок вар. А (вв. 1—2) здибујетьсьа в пісні про одход козака (Чуб. V. 880), в дівоцькіј про розлуку з милим (Голов. III, 295; пор. 163 про отруту), в жіноцькіј про невірного чоловіка (Купчанко, 460). Початок вар. В. (вв. 1—2, 4—5) входить тепер в салдатські пісні, — з переміноју слова *козакам* на *салдатам* (рукопись у нас). Див. також № XXII.

№ XVII.

ВАС. ПЕТР. КАПНИСТ.

(1750—1751)

— «Коли ж тіјі гајдамаки та такеје чиньать,
Так послати Капнистого, нехај јіх припинить!
Коли ж тіјі гајдамаки та такеје робльать,
Так послати Капнистого, нехај јіх половить!» —
Ој, наловив два острога, аж нігде дівати,
А сам појіхав пан Капнистиј до хана гульати.
Ој, пје Капнист, та гульаје в хана на обіді,
Він не знаје і не віда об своїј о біді.
Јак залили Капнистого в тьажкіјі кајдани,
Та цариці у столицьу скоро знати дали.
Јак забили Капнистого в тугиjі скрипниці,
Пообрубували обідьдьа, повезли на спицьах.
Ој, повезли на столицьу, — усім дали знати:
Ој, шчоб знали Капнистого благодирем звати;
Ој, повезли Капнистого драбичатим возом
А відтіль јіхав пан Капнистиј великим обозом...

(З паперів Оп. Маркевича).

Героj цеjі пісні Василь Петрович Капнист, з греків, або погречених італьјанців, родивсь на о. Занте, і в 1711 р. пристав до царьа Петра в Прутському поході. Діставши од царьа мајетки в Слобідчині, Капнист служив там з козаками в Ізьумському полку. В 1726 р. јого поставлено там сотником. Потім він ходив на Крим з Мініхом, котриј зробив јого в 1737 р. полковником Миргородським. З того часу Капнист бував з своjім полком в походах 1737—1739 рр. і виставльавсь храбростьу ј дотепностьу. В 1743—1745 рр.

він виводив кріпості на р. Синьусі ј робив з инженером Боскетом карту Задніпрьанськоји Украјіни. За всьу цьу службу він дістав великі мајетки в Слобідчині ј Гетьманшчині. Тільки в 1750 р. јого арештовали через донос,— але в 1751 р. випустили ј поставили бригадиром і командиром над усіма слобідськими козаками. З цими козаками Капнист був в Пруськіј віјні, де јого ј убито під Гросс-Јегерсдорфом в 1757 р. (Гербель, Изюмск. Слоб. Каз. Полкъ; 74, 75, 78, 82, 99—107, Лазаревскій, Русскій Архивъ, 1876, XII, 137—138).

Јак видно ј з повишчоји пісні, Капнист дістався у неји најбільше за своји стосунки з гајдамаками. Вже вишче було сказано, шчо кріпости по р. Синьусі, котрі виводив в 1743—1744 рр. Вас. Капнист, мусили між инчим здержувати гајдамак, шчо виходили з Січових степів у польську државу. Так Капнист мусив вдаватись гајдамакам і всім тим украјінцьам шчо јім спријали, за великого ворога гајдамак. Окрім того ј другі кріпости, з котрих виходили осібні розјізди, шчо мусили стерегти ј ловити гајдамак,— напр. Крилов і Кременчук, — стојали на землі Миргородського полку. В тих розјіздах були московські драгуни, а також і козаки-гетьманці. Зостались акти, з котрих видно, шчо иноді в тих розјіздах бував сам Капнист. Так гајдамака Павло Војна (чи Војненко) росказував перед урьадом, шчо в 1750 р. він з товаришчами грабував в Суботові, а потім ховавсь під Чутоју, коли «Капнистъ полковникъ наѣхалъ и разогналъ всю нашу команду по лѣсу, толко человѣкъ съ десять поймалъ и побралъ съ собою.» Другиј тодіж оповів: «пришли къ Черному Лѣсу къ Приворотію, гдѣ насъ полковникъ Капнистъ переловилъ, и, забивъ въ колодки, отвелъ въ Крыловъ, и вкинулъ въ острогъ, и мы были въ томъ острогы шесть недѣль, и подрѣзали берно, вышли изъ острога, бѣжало насъ тѣмъ временемъ тридцать человѣкъ, а протчихъ караулъ зхфатилъ. .» (Архивъ Югозап. Россіи, Ч. III, т. III, 607, 608). З других актів видно, шчо багато гајдамак в тој час, пјмавши, послали в канцельаріју миргородського полку (тамож, 601, 625, 626—628, 630—631).

Јак раз серед такого нагону на гајдамак, — в час, коли на правім боці Дніпра трохи не склалось повстаньньа, подібне тому, јаке вибухло в 1768 р., — з особоју Кап-

ниста сталась пригода: арешт і потім надгорода, — котра через це, певно, зајшла ј у пісньу. Було це так:

Војськовиј товаришч Звенигородськиј, підробивши з попом м. Веремієвки Антоном, лист Капниста до старости чигиринського, навів на Капниста, буцім то він хоче струјіти гетьмана (Кир. Розумовського), подруживсь з татарами ј т. и. Секретнаја Коммісіја в Кијіві знајшла, шчо це брехньа, — ј Капнисту звернули јого мајетки ј вишчиј урьад (Бант. Кам., Ист. Малой Россіи, III, прим, 254). Впрочім цьа справа доси не звісна подрібно ј через те не можна судити, на скільки вірно каже пісньа напр. про обіди Капниста в хана.

Віршики, подібні до 7—8, јесть в пісні про Саву Чалого, р. 1741 (див. напр. Малор. Сборн., 197. Чуб., V, 965 і др.).

№ XVIII.

КОЗАЦЬКИЈ НАБОР.

(1756?)

1.

Ој, із лісу, із темного
Вилітала голубонька,
Виносила от гетьмана
Листи-письма пописані.
— «Ходім, брате, у ліс темниј,
Вирубајем три жереби
Та положим в три городи:
Кому, брате, припадетьсьа
Піч кидати, списи брати,
За кім буде плакать мати:
Чи за старшим, чи за меньшим,
Чи за середульшим?»
Ој, старшого батько хова,
А меньшого мати бере.
Середульшиј коньа сідла,
Коньа сідла, промовльаје:
— «Прошчај, батьку, прошчај, мати,
Рідні сестри, рідні брати!
Тоді мене згадајете,
Јак із двора ізгајете;
Тоді, батьку, заплачете,
Јак на коні побачите.»

(Зап. в ахтирськ. пов., харьк. губ. Шиманов; Чубинск. Труди і пр., V, 983—984).

Пісньа цьа мусила скластись шче за гетьманів, тільки не в XVII ст., бо тоді шче в козаків жив војацькиј дух, јакиј видно напр. в пісньах про Коновченка, (котриј іде в військo навіть проти волі матері), про Гр. Сагајдачного, в пісні «Гомін, гомін» і т. п. Так було, поки украјінці војувались з природніми ворогами (татарами, турками, панами-льахами) за своју земльу ј вольности, поки војну покладала рада козацька, а в походи виходили по волі. Инакше сталось в XVIII ст., коли војни објавльались московським урьадом і частішче всього велись в незнајемих украјінцьам сторонах, за незвісні јім і далекі од них інтереси: з шведами, персіјанами, прусаками і т. и. Тоді, јак це замітив Манштејн, «стариј војацькиј дух ісчез» в украјінцьах. (Зап., 13).

Споминајучи гетьмана, повишча пісньа мусила скластись, або за Скоропадського (1708—1722), або за Розумовського (1750—1764), — скорше за цього остатнього, післьа того јак походи Міні̣ховські (в часи безгетьманства) зовсім добили војацькиј дух на Украјіні. Коли так, то пісньа цьа склалась в набор козаків перед походом в Прусіју, в т. зв. Семилітньу віјну, в 1756 р.

Про цеј набор у Ригельмана (III, 18) записано:

«Въ 1756 году, по пріуготовленіи къ войнѣ Прусской велено было и отъ Малороссіи изготовить пять тысячъ козаковъ съ приличною артилеріею, къ которымъ начальникомъ опредѣленъ былъ генеральный асаулъ Яковъ Даміяновичъ Якубовичъ, но сія команда осталась безъ высылки, а только въ началѣ 1757 года посланы были тысяча Компанійскихъ козаковъ, которые находились въ дѣлѣ при баталіи Егерсдефской и, по окончаніи компаніи, отпущены въ Малороссію.»

2.

— «Ходім, брате, в вишневиј садок
Вирубајем калинóвих палочок,
Та будем сьа виміріьати,
Кому, братьтьа, припадетьсьа.» —
А старшого та шкода, та шкода:
В нього діти дрібниіј;

Середульшого та шкода, та шкода:
В нього жінка молода;
Молодшому собіратисьа,
Отцьу, матці покланьатисьа.

(Зап. в ушицьк. пов., под. губ. Чуб., V. 984).

Тамо ж напечатано шче три варјанти з того ж повіту,— та вони вже носьать на собі јавниј слід рекрутчини. Подібні ж в Австріјськіј Украјіні, — в Головацького, I, 138.

Окрім того вирази, подібні јак у кінці 1-го вар. ввіјшли в ріжні рекруцькі пісні (поки вкажемо Максим., 1834, 159, Чуб. V, 977—978, 981, 993, в Австр. Украјіні: Купчанко 567—568; пор. Головацьк. I, 137; див. також далі при №-рі XX-му.)

№№ XIX і XX.

ПІД КИСТРИНОМ.

(1758)

№ XIX.

1.

Oj, на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедьатами.
Де сьа взьав сизопірij орел,
Став лебедку бити j забивати,
Стала лебедка до jого промовльати:
— «Oj, не биj мене, сизопірij орлоньку,
Скажу тобі всьу шчируjу правдоньку:
Jак у тім місці, у Кистрині,
Да бjетсьа Орда уже три дні,
Бjетсьа вона уже три дні j три години,
Розбиласьа вона на три половини.
Течуть річки та все кровавиjі,
Через ті річки мостьать мости,
Мостьать мости, да все головками,
Головками, да все московськими.» —

(Максим. 1827. 183, 1834. 116, Закр. Стар. Бандур. I, 14).

2.

Oj, на морі, та на синьому
Плавала сива лебедонька
З малими та лебедоньками;
Гдесь сьа взьав сизокрилиj орел,
Зачав та лебедоньку бити
Та з малими лебедоньками.
— «Oj, не биj же мене, сизиj орле,

Та з малими діточками;
Скажу тобі всі припаси моjі:
  В городі Кістричині
Билась Орда сім день три години,
Текли річки кровавиjі,
Козацькиjі, вітьазькіjі,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
Все поле посіjане
Головками козацькими, вітьазькими,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
Мости викладьані
Толубцьами козацькими, вітьазькими,
В половині з татарськими.»
  Уже ж теjе тіло, jак папір біле,
А вже ж теjе тіло від сонцьа зчорніло.
Коли б мати теjе знала,
Мати б поховала.
  А вже ж теjе тіло, jак папір біле,
А вже ж теjе тіло від сонцьа зчорніло.
Оj, коли б сестра знала,
То пришла б поховала.
  А вже ж теjе тіло, jак папір біле,
А вже ж теjе тіло від сонцьа зчорніло.
Коли б жінка знала,
Пришла б поховала.

(Запис. Е. Руликовськиj, в Мотовиловці, васильк. пов., киjівськ. губ. Zbiór Wiadom. do Antropol. Krajow. III, 146).

Таке ж саме знаjшли ми в рукописніj збірці Костомарова. Чи Руліковськиj перше був напечатав де свіj варjант, чи Костомаров дістав jого список, — не скажемо. Тільки ж варjант вдаjетьсьа нам занадто кучерьавим і не зовсім певним: мов би то підправленим.

3.

  Оj у городі, да j у Костромині
Биласьа Орда три дні j три годині,
На третьуjу стала отдихати,

Стала Орда ко мні (sic!) промовльати.
Десь узьавсьа сизокрилиј орле,
Да ј узьав руку з козацького трупу,
Да поніс руку у чистеје поле,
Да ј став руку бити-побивати,
Стала рука к орлу промовльати:
— «Колиб сеје отець-мати знали,
Вони б сеје тіло поховали;
Колиб сеје рідні брати знали,
Вони б сеје тіло поминали;
Колиб сеје рідні сестри знали,
Вони б сеје тіло оплакали!»

(Запис. в с. Британках, борзеньк. пов. Оп. Маркович).

Ці три варјанти мајуть в собі усі мотиви, котрі на ріжні лади переробльујуть дасьать дальших варјантів, та до того задержали в собі имја города, коло котрого була битва, шчо подала повод до складаньньа цејі пісні: ***Кистрин***, або трохи змінено ***Кістричин***, ***Костромин***. Це — Küstrin в Пруссіјі. Під цим городом були великі битви в 1758 р. між прусаками ј москальами. Дејакі варјанти пісні задержали спомин, шчо тут побиті були москалі (1, 5, 10, 11; в 12 і 13 — салдати). В других попідставльались не тільки козаки, а навіть льахи; ні в одному не вдержалось имени прусаків, — а замість них скрізь підставилась Орда. Це мабуть сталось через те, шчо під Кистрином власне мало було украјінців. Козаки-гетьманці (1000) ј слобідчане (5000) були в першому поході в Пруссіју в 1757 р., — а потім в остатніх, в 1760—1762 рр. (2000 гетьманців). А були власне в Кистринському поході 1758 р. тільки ті з кільканадцьати тисьач посполітих гетьманців, котрих забрано погоншчиками, з хурами ј волами. Більша частина тих посполітих, јак побачими далі, (див. № XXI) погинула в походах, — так шчо на Украјіну мало хто з них міг донести докладну звістку про всьу ту војну, в тім числі ј про битву коло Кистрина. (Марков. Дн. Зап. II, 336, 338, 340—341, Ригельм. IV, 18, Голов. Слоб. К. Полки, 184, Сулим. Архивъ, 245—247). В Исторіи Руссовъ говоритьсьа, шчо з 8000 погонців, (котрих вислано в Пруссіју в 1757 р.) багато було забрано в армију деньшчиками ј навіть салдатами (248), — та не знајемо, чи слід вірити

тіј Историјі, — хоч в других звістках про українців в семилітньу віјну, напр. про вибір гусарів з козаків, вона каже правду. На лихо ми не маjемо під рукоју докладних војацьких історіј того часу ј через те не можемо, јак слід, судити про дольу українців в прускіј віјні ј почасті в битві під Кистрином. З історіји Жоміні (Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. 1818, II, 122) видно, шчо в битні при Цорндорфі, під Кистрином, було 14.000 козаків і між ними ј *чугујевські* козаки. То було віјсько мішане, з українців, москвинів і навіть калмиків. (Хорошхинъ, Казачьи войска, 31).

В усьакім разі українців не могло бути багато під Кистрином і через те, мабуть, пісньа про битву коло нього ј вијшла не дуже докладна. Тільки ж і те шче добре, шчо характер країни коло Кистрина, — на стоку рр. Варти ј Одера, з канавами, — пісньа передаје вірно, — а також і те, шчо там побито багато московського віјська. Звісно, шчо командир россіјськиј, ген. Фермор, встојував, шчо він побідив у Кистрині ј під Цорндорфом, і двір петербургськиј і опісльа хвались тими побідами. Тільки ж по правді москалі пушками зруjнували саме місто Кистрин, а не кріпость, і з польа битви коло Цорндорфа (хоч на другиј день) одіјшли, — втративши 18.000 вбитих і 2.800 полонеників з 44.000, 103 пушки, 27 знамен, скарб і т. и. тоді јак прусаки втратили тільки 10.000 побитих, 1500 полон., 26 пушок і т. д. (Jomini, op. cit., 141—142, A. Schaeffer. Gesch. des Siebenjährigen Kriegs. B. 1867—74. 83—102). Пісньа, значить, правду говорить про велику купу московського ј козацького трупу. Також до ладу говорить пісньа ј про те, шчо нікому з својіх поховати того трупу: Фермор прохав три дні перемиру, шчоб поховати трупи ј підобрати поранених, — та пруськиј корольне згодивсь, кажучи, шчо коли поле битви дісталось јому, то він бере на себе ј клопіт. Зараз післьа того россіјські војаки одіјшли далі, — ј зостались з думкоју, шчо вони покинули својіх товаришчів.

В дальших варіантах замісць Кистрина підставлајуться другі городи — чужі: *Калавирь, Змајілов* і јакијсь *Шчебетин*, ј своји *Батурин, Богуслав*. *Калавирь* — може *Кольберг* в Померанији, котриј тричі облагали россіјане в семилітньу віјну.

4.

Оj, по морьу да по тихому Дунаjу,
Там плавала да біла лебедонька
С маленькими лебеденьатами.
Да де се узьавсьа сизокрилиj орел:
Став лебідку бити-прибивати,
Стала лебідка jому промовльати:
— «Да не биj мене, сизокрилиj орле!
Скажу тобі всі жильності (?) моjі:
Шо у городі у Калавері,
Там бjетсьа Орда три дні, три годині, —
Текли річки все кровавиjі,
Мостили мости ьсе тулубами —
Козацькими все головами!»

(Лукаш. Малор. и черноруссн. нар. думы и пѣсни, 1836, 68—69).

5.

Оj, по морьу, оj, по синьому
Там плавала лебедьаночка
З маленькими лебедьатками.
Десь узьавсьа сизокрилиj орел
Та став к jij ближче прилітати
Стала вона к jому горко промовльати:
Лети, орле, біленькими шльахами
Оj, там бjутьсьа турки з льахами.
Бjуть вони нам та все головами,
Мостьать мости з московськоjі кості,
Течуть річки та все кровавіjі.
Десь узьавсьа сизокралиj орел
Ухватив руку з московського трупу
Оj, ніс поле, оj ніс і другеjе,
А на третім сів спочивати;
Оj, став же він ту руку кльувати
Стала вона jому горько промовльати:
— «Та не кльуj мене, сизокрилиj орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
Коби б мене отець-ненька знала
То вона б мене хороше одпоминала.

Јак би мене брат-сестрицьа знала,
То вона с мене хороше оплакала.»

(З рукописноjі збірки д. Ів. Новицького).

6.

Оj, по морьу, по тихіj воді,
Там плавали білі лебеді
З маленькими лебедьатами.
— «Оj, јак мині море переплести,
Малих діток на тој бік одвести?
Оj, јак мині думати ј гадати,
Оj, јак мені jіх позабувати?» —
Де сьа взьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити ј побивати;
Став він jіjі бити ј побивати,
Стала вона к јому промовльати:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усьу правдоньку:
Під городом та під Змаjіловом,
Оj, там козак із Ордоју бјетьсьа,
Аж по лицьу чорна крівцьа льјетьсьа.» —
— Колиб мене отець-мати знали,
Вони б мене хороше поховали.
Коли б мене моjі брати знали,
Вони б мені труну збудували.
Коли б мене моjі сестри знали,
Вони б мене хороше ј оплакали. —

(Запис. Д. Лавренко, в м. Багачці, миргор. пов., полт. губ.)

7.

Шчо ј по морьу, по тихому Дунају,
Да плавала біла лебідка
З маленькими лебеденьатами.
Десьа ј узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебідку бити-прибивати.
Стала лебідка к јому промовльати:
— «Да не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всі жалости своjі:
Шчо у городі, да ј у Батурині,
Да биласьа Орда три дні, три години,

Да мостили мости да все толобами,
А козацькими, да все головами.»
Да летів орел через тују трупу,
Вхопив орел кезацькују руку,
Да ніс поле, ніс і другеје,
На третьому сів орел спочивати,
Да став орел руку пожирати,
Стала рука јому промовльати:
— Да колиб мене отець-мати знали,
То вони б мене хороше одпоминали.
Да коли б мене моји рідні сестри знали,
Вони б мене, јак зозулі обкували.

(Запис. в с. Мохедовці, золотон. пов. полт. губ.)

8.

Ој, по морьу, ој, по морьу,
Та по тихому Дунају
Та плавала та біла лебедина
З малими лебеденьатами.
Десь узьавсьа орел сизокрилиј,
Став лебедку бити-побивати;
Стала лебедка ік орлу промовльати:
— «Ој, не биј мене, орле сизокрилиј,
Ој, скажу тобі да три пригодоньки:
Шчо у городі да ј у Батурі (ині)
Та билась Орда три дні ј три години,
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу та ј конем не зјізжати.» —
Ој, до того трупу став орел налітати,
Ој, з того трупу виніс орел козацьку руку,
Та почав орел тују руку кльувати,
Почала рука ік орлу промовльати:
— Не кльуј мене, орле сизокрилиј!
Јак би ж мене отець-мати знали,
Вони б мене у військо не давали;
Јак би ж мене та братіки льубили,
Вони б мене з двора не пустили;
Јак би ж мене та сестриці у дорогу вирьажали,
Вони б мене рано оплакали.

(Запис. в Полтаві. Чубинськ. Труды, т. V. 957).

9.

Ох, на морі, на синьому морі,
Там плавала біла лебедонька
З маленькими лебедьатками.
Десь узьавсьа орел із за морьа,
Став лебідку бить-забивать.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Да скажу ја тобі всьу шчиру правду,
Шчо у місті Богуславі,
Бјетьсьа Орда три дні ј три години,
Да мостьать мости да все труповијі,
Да течуть річки да все кровавиjі.
Да мостьать мости все оловјані
Ох, льадцькими да головами.» —
Десь узьавсьа орел із за морьа,
Да взьав руку із льадцького трупу
Да поніс у поле, да поніс у друге,
На третім да ј став спочивать,
Став до себе жалко поомовльать...
. . . .

(Не скінчена.)

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., **кијівськ. губ.** **М. Ганіцькиј** в 1874 р.)

10.

Ој, по морьу, ој, по синьому,
Там плавала лебединонька
З маленькими лебеденьатами.
Де узьавсьа сизокрилиј орел,
Та став ік јіј ближче прилітати,
Стала вона к јому горко промовльати:
— «Лети орле битими шльахами,
Ој, там бјутьсьа турки з льахами;
Бјуть вони палі та все головами,
Мостьать мости з московськоjі кости,
Течуть річки та все кровавиjі.»
Десь узьавсьа сизокрилиј орел,
Ухватив руку з московського трупу.
Ој, ніс поле ој, ніс і другеје,

А на третім сів спочивати,
Ој, став же він ту руку кльувати,
Стала вона к јому горко промовльати:
— Та не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
Коли б мене отець-ненька знала,
То вона б мене хороше одпоминала;
Јак би мене брат-сестрицьа знала,
То вона б мене хороше оплакала.

(Запис. Х. Штангеј в с. Жаботині, в 1864 р.).

11.

Ој, на морі, та ј на суходолі,
Ој, там пливла білаја лебедка
З маленькими лебедьатками.
Ој, де взьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебідку бити-побивати.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Ој, ја тобі всьу правду скажу:
Шчо в городі та ј у Шчебетині
Бјетьсьа москаль три дні ј три годині,
На четвертім стали оддихати,
Стало теје тіло промовльати:
— Коли б сеје отець-мати знали,
То б вони нас поминали;
Јак би рідні брати знали,
То б нас давно поховали;
А јак би рідні сестри знали,
То б нас давно оплакали.

(З паперів Ст. Носа, 1874 р.)

12.

Ој, по морьу, по тихому Дунају,
Там плавала білаја лебедушка.
Десь узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити-побивати,
Стала лебедушка к јому промовльати:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всьу шчирују правду:

Шо у отамана та на огороді
Билась Орда три дні, три години,
Розбилась на три половини.»
Јак полетів орел, ој, до того трупу,
Та взьав руку з салдацького трупу,
Та переніс поле, переніс і друге,
На третьому полі сів орел спочивати,
Та ј став ручку бити-побивати,
Стала ручка к јому промовльати:
— Та коли б сеје отець-мати знала,
Вона б мене в земльу прикопала,
Та шо субботоньки поминала,
Шо неділеньки панахиду најмала.

(Запис. Ів. Манджура в Алексіјевці, александр. пов., од чоловіка в 1875 р.).

13.

Ој, по морьу, по синенькому,
Там плавав лебідь с лебідкоју,
Та ше ј з малими лебедьатками.
Ој, летить орел, летить сизокрилиј,
Хотів того та лебедьа вбити,
Малих діток та ј посиротити.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі три пригоді вкупі:
Шо там за гороју, там за крутоју,
Там бјетьсьа Салдат із Ордоју,
Ој, там тобі буде і пити, і јісти.» —
Јак полетів орел, полетів сизокрилиј,
Хватив руку з салдацького трупу,
Несе поле, несе і другеје,
А на третім полі та сів спочивати,
Ој, став ту рученьку кльувати,
Стала јому рученька промовльати:
— Не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всьу своју пригоду:
Ој, јак би ж мене отець мати знали,
То б моје біле тіло поховали,
То б шо субботи обіди справльали,
То б шо неділі молебні најмали.

(Запис. Ів. Манджура од діда в богодух пов. тоді ж.)

Окрім повишчоjі ми маjемо шче одну піснъу, в котріj згадуjетьсьа Кистрин. Ось вона:

№ XX.

Оj, ти зіма, ти зіма,
Ти холоднаjа була,
Завіjала, замела
Решетовські ворота.
Ні проjіхать, ні проjти,
Ні коника провести.
А jак схочу, то j проjду,
І коника проведу.
А до того, до двора,
Лежить стежка, дорожка;
Сидьать пани за столом,
Вони пjуть і jідьать,
Собі раду радьать:
Кого в салдати віддать.
А де пjать, там не брать,
Де чотирі, — не вельать,
А де три, тім не jти,
А де два, там нема.
А у вдови один син,
Та j тоj пішов під аршин.
І аршина не діjшов,
У салдатушки пішов.
— «Не плач, сестра, не ридаj,
Карих очеj не тирьаj,
Тоді лучче заплачиш,
Jак у полку побачиш.
А j у полку, j у полку,
У червонім колпаку,
Ше j шабелька при боку.
Jак виjдемо на маjдан,
Та вдаримо в барабан»… —
Били, били, вибивали,
Нас молодців визивали,
Головушки причесали,
І кудрьушки завивали.
З генералами гульали,

Сорок пушок зарьажали,
Костринь город розстрильали,
Костринь город не поволі,
Сорок пушок не доволі.

(Запис. Јак. Новицькиј в с. Вознесенці, александр. пов., катерин. губ., от Павла Назаренка, в 1875 р.).

Тільки ж трудно добитись, чи цьа пісньа зложена в часи Семилітньоји війни, чи послі.

Пісньа цьа з першого погльаду здајетьсьа зложенођу з кількох частин не одного часу. Основа јіји, вв. 9—31 здибујетьсьа јак осібна рекруцька пісньа, — котроји најстаріщчиј, (по нашіј думці, по крајніј мірі) варјант напечатав Максимович (1834, 157—158) по рукописі (у нас) шче з перших років XIX ст. Цеј варјант поповньа нашу пісньу ј через те ми јого тут дајемо.

До вдовиного двора
Лежить доріжка нова.
А в тім дворі столи тесані.
По-між тими столами
Сидьать пани рьадами,
Пишуть листи перами,
Пишуть, пишуть і рьадьать,
Кого в некрути оддать.
Де пјать, — там не брать;
Де чотирі,—там (не) вельать;
Де три, — там не јти;
Де два, — там не-льзьа.
У вдови один син,
І тој пішов під аршин;
Під аршином не дійшов
І, заплакавши, пішов.
Пани јого пожаліли
І купили коника,
І коника ј шабельку,
Пішов хлопець до повку.
Іде мати, ридаје,
Всьу старшину збираје.
— «Ој, старшина моја мила,
Випускајте мого сина.»

Обізвавсьа одинець,
Уродливиј молодець:
— Не плач, мати, не ридај,
Карих очеј не зтирај,
Ој, тогді ти заплачеш,
Јак у муштрі забачиш. —
А чијі-же то лани
Позасівали, пани?
А то того одинцьа,
Вродливого молодцьа.
А вијдемо на тој лан,
А вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
А старшині на радость.
Пішла мати плачучи,
А старшині радошчі.

(Порівн. Чуб., V, 977—982. Пам. Нар. Тв. Сѣверозап. Кр. 96; зајшло і в Білу Русь, Зап. по отд. этногр. V, 977—982). Варјант цеј, очевидно, склавсь шче в перші часи рекрутчини, в к. XVIII ст. На других варјантах цеји пісні (котрі вкладајутьсьа в два круги: а) син з матірју, вдовоју,—ј б) брат з сестроју,—котриј переходить в пізнішчі про рекрута, шчо ховајетьсьа в дівчини) видно јасно сліди XVIII ст. Так в дејаких варјантах (Чуб. V, 978—979, Г. Е.) споминајетьсьа *сударинька*, або *баринька*, котра

Дрібні листи писала,
По губерньам розсилала,
Кого в некрути взьати, —

то б то Катерина II.

На других видно слід шче козацького часу, — так напр. в Чуб. (V, 981, I) здибујемо слова козака матері, котрі ми вже бачили в №-рі XVIII-му, виросші в такі:

Не плач, мати, не ридај,
І сліз својіх не роньај.
Тільки тоді заплачеш,
Јак мьа в полку забачеш,
На сивому конику,
І в жупані голубім,

На черкеському сідлі,
У червонім ковпаці.
Шче ј шабелька про боку. і т. д.
(Полтава)

Образ пеј підходить до козацьких мундирів, котрі були заведені в Слобідчині в 1743 р. (Голов. 179, — сині жупани, штани ріжних колірів по полкам), а в Гетьманшчині в 1763 р. (Шафонскій, О Черниговскомъ намѣстничествѣ, 1786 г. 66, — сині жупани, шапки ріжних колірів по полкам). В однім варјанті Чубинського (Ж) стојіть «і коничок у руках, і льулечка у зубах», — образ, очевидно, не салдацького віку.

Так по крајній мірі частини нашоји пісні склались шче за козацькі часи, — тільки ж чи в ті ж часи склалась і всьа основа пісні, — не беремось казати рішуче, — а через те не скажемо тако ж, чи кінець пісні про Кистрин органично звјазаниј з піснеју, чи причепивсь до рекруцького јіјі варјанта через те, шчо в московських салдацьких пісньах частенько споминајетьсьа цеј город, јак в «Пѣсенникахъ», так і в устних. (Пѣсни Кир., IX, 108, 109, 128, 131, 143 і др.). Тільки ж замітим, шчо московські пісні завше хвальатьсьа, шчо

«Мы бомбу бросили, Кистринъ городъ зажгли,
Какъ Кистринскіе буватели заплакали — пошли,

або: Разобьемъ Кистринкіи крѣпости, —

тоді, јак в нашіј пісні говоритьсьа;

Кистрин-город не поволі [1])
Сорок пушок не доволі.

Початок нашоји пісні, вв. 1—8, в усьаків разі пізнішчиј: другі варјанти мајуть ріжні инші початки. Сам він з часу рекруцького; звісно, шчо в России звичајні набори рекрут завше були в Нојабрі ј Декабрі.

---

[1]) Не легко.

№ XXI.

ПОГОНЦІ В ПРУСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1757—1762).

Ој, в недільу в ранці, рано-пораненьку
Виходила мати чумаків питати:
— «Ој, ви, чумаченьки, ој, ви, новобранці,
Чи немаје мого сина а у вашіј вальці?» —
— Ој, је, стара мати, в полі разного цвіту,
Ој, је нашого брата а по всьому світу! —
Ој, заплакала мати, ідучи до хати,
Шчо не можна за сина ј опита взьати.
— «Ој, коли б ја багата, або прежньа сила,
То б ја за свого сина обід постановила».

(З збірки П. Куліша, Чубинск., Труды, V, 1043).

Слово *новобранці* в 3-му в. показује, шчо тут іде діло не про звичајних охотніх чумаків, а про підводчиків при армії. Окрім того одповідь чумаків в 6-му в. *«је нашого брата по всьому світу»* показује, шчо чумаки ці вернулись не з звичајноји торговоји дороги в одну јаку сторону — а шчо вони довго јіздили по різним сторонам, розсіјавши по ним кістки своји́х товаришів. Так јак раз було з украјінськими підводчиками при россіјськіј арміји в часи пруськоји віјни.

Про це записано в Рігельмана:

«Въ 1757 году совершился наборъ для начатой тогда прусской войны погонщиковъ изъ посполитаго малоросcіјскаго народа, въ числѣ 8000, изъ которыхъ большая часть въ слѣдованіи померли, а самая малая часть въ дома возвратилась.» (Лѣтоп. пов. IV, 18).

Вв. 9—10 інтересно мальујуть *збідненниј* через поход *двір*.

Обертајучись серед пізнішчих чумаків, пісні, в котрих був спомин про пригоди з нашими підводчиками при россіјських арміјах XVIII ст., мусили перемішатись з звичајними чумацькими ј затертись. Тільки ж, јак було вже сказано, дуже смутна барва, котру бачимо на инших чумацьких пісньах, напр. части розмови про смерть чумака, — безпремінно мусила нальагти на ті пісні в часи тих походів. Иноді ж можна піјмати в тих пісньах і јаснішчі нагади на ті походи. Так напр. в одніј дівоцько-чумацькіј пісні здибујемо такі слова:

Ој, појіхав та чумаченько,
Појіхав за Десну,
Обіцьавсьа та вернутисьа
Та на другу весну.
Ждала, ждала та чорньаваја,
Та ј плакати стала.

(Рудч. Ч. Н. П.. 211; зап. в Сімферополі).

Звичајно чумаки не јіздьать на північ, за Десну, — і вертајутьсьа (з Криму, з Дону) скорше, јак за рік, навіть, коли б пристати на те, шчо слова ці склались на північ од Десни. Значить слова ці можна однести до походу на північ од Десни, — через Литву в Пруссіју. [1])

В другіј пісні, про смерть чумака, — мати јого, чи мила, каже:

— «Ој, јак би ја сива зозулька,
То б ја сизі крила мала, —
То б ја тују превражују Польшчу
Кругом облітала,

---

[1]) Інтересно, јак одлунались повишче показані слова в галицькіј пісні з салдацького життьа:

Ој, нема, нема уланина
Та појіхав до Рьесны:
— Ој, чекај же мньа, моја дівчинонько,
Аж до другоји весни.

(Головацк., I, 271).

То б ја свого миленького
Могилу пізнала.
Прилетіла б ја до јого гробу,
Та ј сказала б: — куку!
Подај, подај мій миленькиј,
Хоч правују руку! —
— Ој, рад би ја, моја мати,
Обидві подати,
Насипано сироји землі,
Не могу підньати.

(Рудченко, Ч. Н. П., 139; порівн. Чуб. V, 884. 950, 1044 [1])

Звичајно чумаки не јіздьать на Польшчу. Туди јіздили погоншчики за армијеу россијськоју, а надто в пруську війну.

[1]) Подібне в звичајних льубовних у Чуб. V, 402, у Лавренка Пісні про коханьньа, 127.

№ XXII.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ В ҐУСАРАХ.

(1765)

1.

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали;
Та дали ж мені коньа вороного,
Та послали мене попереду війська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ој, ви грајте, суремки, ви, суремочки, грајте,
Мені молодому жальу не завдајте,
А завдајте тому а темному лугу,
Темному лугу, або коньу вороному,
А ніж мені, парньу молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матусьа старајa,
Матусьа старајa, сестрицьа малајa.
Сестрицьа малајa, а жона молодајa.

(Запис. Ів. Манджура, од чоловіка в сл. Олексіјівці, александр. пов. катериносл. губ., в 1873 р.).

В регульарних військах ніколи не бува, шчо б в охвицери кого записували проти волі, — а через те повишча пісньа не може належати до звичајних пісень салдацького часу, вона мусила скластись тоді, јак усіх козаків повернули в гусари, а урьадників між ними — в охвицери. Це сталось в Слобідчині в 1765 р., — коли там скасували козацтво, повернувши козацькі полки в гусарські. Слобідчане були дуже не раді такіј переміні.

Шче коли в 1738 р. звелено було набрати Слобідськиј

драгунськиј полк, — то слобідчане дуже були проти того ј у 1742 р. прохали «объ отрѣшеніи введенныхъ княземъ Шаховскимъ новостей, о содержаніи ихъ полковъ по прежнему и о небытіи набраннаго изъ козаковъ Слободскаго драгунскаго полка.» Чимало тоді покарано льудеј, навіть жінок, — за «разглашеніе о раскасированіи драгунскаго полка.»

В тому ж 1742 р., при новіј цариці (Елисаветі) слобідчане поновили своју просьбу, по котріј на час і сталось. Тільки ж в 1746 р. звелено було набрати з козаків Слобідськиј гусарськиј полк. Багато з набраних а тако ж і кравців, шчо мусили шити јім мундіри, повтікало, зосталих посполььство слобідське, неприхильне до гусарства, часто навіть било. Діјшло до того, шчо в кінці царьуваньньа Елисавети слобідчане знову прохали полекшити јім «народныя изнеможенія.» В 1762 р. новиј царь (Петро III) звелів слобідчанам прислати в Петербург депутацију. Потім Катерина II назначила комиссију, котра ј придумала нові порьадки дльа Слобідськоји Украјіни, заведені в 1765 р. З Слобідських полків була зроблена ***Слободско-украинская губернія***, а козаки повернуті в гусари. Царицин маніфест про це росказував так:

«Промышляя во всѣхъ случаяхъ о пользѣ государственной и полное находя удовольствіе Наше въ благоденствіи подданныхъ, не могли Мы, между прочимъ, оставить безъ примѣчанія и Слободскіе полки. Съ великимъ сожалѣніемъ усмотрѣли Мы, какъ чрезъ разныя оттуда доношенія, Намъ представленныя, такъ чрезъ изслѣдованіе нарочно устроенной потому Коммиссіи, о вкоренившихся тамъ многихъ неустройствахъ смѣшаннаго правленія воинскаго съ гражданскимъ, о тягостномъ содержаніи, безполезности тамошней козачей службы и о прочихъ народу отъ того притѣсненіяхъ. Мы не удовольствуясь однимъ только вредностей ихъ пресѣченіемъ, но желая изъявить материнское Наше къ народу тамошнему милосердіе споспѣшествованіемъ, совокупно съ общею и собственною его пользою, за нужное разсудили, — Слободскихъ полковъ непрочную службу превратить на основаніи прочихъ благоустроенныхъ войскъ Нашихъ въ лучшую и государстау полезнѣйшую; въ правленіи же гражданскомъ на равнѣ другихъ губерній положеніи, но безъ нарушенія указами не-

отмѣненныхъ привилегій, учредить надлежащій порядокъ, и тѣмъ, слѣдовательно, не только утвердить общее всѣхъ тамошнихъ жителей благосостояніе, но вывесть ихъ симъ средствомъ изъ прежняго закостнѣнія, и дать имъ способъ, истинными Намъ и отечеству заслугами, пріобрѣсть себѣ, равное съ другими вѣрноподданными Нашими, удовольствіе чинами и жалованьемъ въ штатахъ званію каждаго отъ Насъ всемилостивѣйше опредѣленнымъ. Пространнѣе изъяснено въ инструкціи, по Высочайшей конфирмаціи данной отъ Сената въ новоучрежденной Слободской губерніи губернатору, губернскимъ и провинціальнымъ канцеляріямъ, изъ коихъ первой, т. е. губернской, быть въ Харьковѣ, а провинціальнымъ — въ Ахтыркѣ, Сумахъ, Острогожскѣ и Изюмѣ, чего ради оную инструкцію для общаго всѣхъ извѣстія и обнародовать повелѣли. Впрочемъ, надѣемся Мы, что всѣ тамошніе военные гражданскіе чины, получа способъ новыхъ сихъ полезнѣйшихъ учрежденій, сщутительныхъ знаковъ всемилостивѣйшаго къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія Нашего, а сей особливо видя себя свободнымъ отъ налоговъ и тягостей, коимъ донынѣ подверженъ былъ, потщатся соотвѣтствовать должною благодарностью, по состоянію званія своего исполняя вѣрноподданническую должность, какъ всѣхъ вообще и каждаго особо обовязываетъ долгъ присяги и истинное усердіе къ Намъ и отечеству.» (Головинскій, Слободскіе козачьи полки, 201—202).

Тільки ж слобідчане не побачили себе «свояодными отъ тягостей» і не раділи. Набрані в гусари — тікали, а урьад велів брати замісць втіклих родичів, або сусід «семейныхъ и зажиточныхъ людей, которыхъ отдавать на службу до возврата бѣжавшихъ.» В Изьумському полку починавсь навіть бунт, до котрого приставав сам полковник Краснокутськиј. Полковника заслано в Казань, других шче далі. Урьад видав указ про те, шчоб «каждый остерегался отъ зловредныхъ людей, которые, для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются ниспровергнуть.» Навіть старшина козацька не дуже рада була «удовольствію чиновъ» і дејакі не зхотіли навіть записатись в дворьане ј попали в «подуш-

ный окладъ.» (Головинскій, 172—211. Про бунт в Изюмському полку див. Памятн. Книжку Харьк. губ. на 1862 г. котроjі ми тепер не маjемо під рукоjу).

Повишча пісньа, здаjетьсьа нам, доволі jасно мальуjе почутьтьа Слобідчини в часи, коли вводились там «полезныя учрежденія» 1765 р. Охвицер пісні не радиj «удовольствіjу свого чина.»

2.

Оj, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моjа головонька в тузі
Шо всіх хлопців в гусари забрали,
А мене в козаки записали,
Дали мені коньа вороного —
Випроважаjуть поперед віjська всього;
Поперед віjська в суремочки граjуть.
Оj, граjте суремки, граjте,
Та жальу не завдаваjте,
Та завдаjте жальу-тугу
Та темненькому лугу....

(Запис. Ів. Манджура в с. Мурахві, богод. пов. харьковськ. губ. в 1875 р. «од баби»).

Цеj варjант записано од жінки, — котра шче менше, ніж теперішні чоловіки, зна про старе воjацьке житьтье j увірвала j поплутала пісньу навіть проти попереднього варjанта, з котрим цеj видимо близькиj. Більш усього попсовавсь віршик 4-иj, в котрому слово *в козаки*, очевидно, підставилось заміснь *охвицером*.

Між нашими воjацькими пісньами jесть шче одна, котра *могла* скластись в часи привертаньньа козаків в регульарноjі служби в середині XVIII ст. Але ми не певні в ціj думці j подаjемо тут цьу пісньу з нашими замітками тільки, шчоб звернути на неjі увагу других. Ось вона:

Оj, з за гори, з за чорноjі хмари
Виступаjуть молоді гусари;
По крилечкам пани генерали,
По переду все бjуть барабани.

— «Не журітьсьа, молоді гусари!» —
— Oj, jак же нам, братці, не журитьсьа?!
Молодими в гусари забрали,
В чужу земльу робити послали,
Не дајуть нам ні јісти, ні пити,
Заставльајуть роботу робити.
Штихами білиј камінь бити,
Камінь бити, а рови копати,
Киверьами земльу викидати.

(Запис. Ів. Манджура од парубка в с. Вербовіј, александр. пов., катериносл. губ. в 1873 р.).

Може бути, шчо цьа пісньа склалась шче, коли слобідські драгуни, а потім гусари посилались на стару *линіју*, — а потім (післьа 1752 р.) під кр. Елисавети (Елисаветград), — або коли в пруську віjну в 1760 р. звелено було набрати з бувших там козаків гусар (Сулим. Архивъ, 245—247; з цим сходитьа ј оповіданьньа Исторіи Русовъ, 248).

№ XXIII.

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ!...

1.

Немаје в світі правди! правди не сискати!
Шчо тепер бо з неправди може̄ть правда стати.
Чи ти, правдо, вмерла, или заклъученна,
Чи ти от нас, правдс, тепер отлученна,
Чи ти, правдо, в царьа домі,
Или живеш у доброј волі?
Шчо свьатују правду ногами топтајуть,
А все ту́ју неправду медом-вином наповајуть.
Нема в світі правди! правди не сискати!
Тилко в світі правди, шчо отець да рідна мати.
О горе тім діткам, шчо остајутьсьа сиротами!
Вони плачуть завсегда і живуть межь бідами,
Не могуть вони родителів забивати.
А де би могли вони јіх увидати,
Орлиними крилами раді б к ним літати. —
У суді стати, правди не сискати,
Тилко сріблом-златом судьдьам очі засипати.
А вже ж конець світу к нам приближивсьа;
Хотьа ж і родного брата тепер бережисьа.
Хто в світі правду буде исполньати,
Сошлеть јому Господь бог всьак день благодаті.
Сам Господь бог — правда і смирить гординьу,
Сокрушить Господь неправду, вознесеть свьатиньу.

(Зап. в с. Локотках, глух. пов., черниг. губ., свьашч. Ів. Танськиј, од сліпого старцьа, шчо співав з маленькими дочками. Зап. Черн. Губ. Стат. Ком., 1866. I, 177—178).

2.

Нема в світі правди! правди не зіјськати!
Уже тепер правда стала в неправді жити.

Уже тепер правда в панів у темниці!
А шчира неправда с панами в світлиці.
Уже тепер правда в панів у порога!
А шчира неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правда у панів під ногами!
А шчира неправда сидить із панами.
Уже тепер правду ногами топтајуть.
А шчиру неправду медом-вином наповајуть.
Уже тепер правда у панів у долі!
А шчира неправда в добріј волі.
Уже тепер правда, правда умираје!...
А шчира неправда — весь світ пожираје!...
Уже тепер правда, правда вже померла!...
А шчира неправда — увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! правди не зіјськати!...
Тільки в світі правди, — јак отець, ріднаја мати.
Були колись дітки, — (да) стали сирітки,
Не мајуть вони помочі собі ні відки.
Плачуть вони, плачуть, не можуть пробути,
Своједі ріднојі мати не можуть забути.
Де ж то јіјі взьати? јіјі увидіти?!!...
Јіјі ні купити, а ні заслужити!
Весь світісходити — правди не зојшчити!...
Ој, орлице-мати!... Де ж нам тебе взьати?....
Тебе ні купити, а ні заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зојшчити!!...
Хотьа б то ми мали ангельськіјі крили,
То ми б полетіли, тебе увиділи!
Бо вже кінець віку уже приближивсьа...
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Із ним в суду стати, правди не зіјськати!
Тільки сріблом, златом панів насишчати...
Котриј би мог чоловік а шче правду сполньати,
То дасть јому Господь з небесов шчо день благодати.
Бо сам Господь сьвятиј — правда, сомірьа неправду,
Сокрушить гординьу, вознесеть сьватиньу,
Отнині до віку, отнині до віку!

(Зап. в с. Сокиренцьах, прилуцьк. пов., полт. губ. Л. Жемчужников, од кобзарьа Остапа Вересаја. Основа, 1861, Окт. 95—96).

В Зап. Югозап. Отд. И. Р. Геогр. Общества, I, прил.

22—23, напечатано шче раз цеј варјант, јак співав јого Вересај в 1873 р., з дејакими одмінами. Місцьами пропушчено *уже*, прибавлено *шчо*;

в в. 5-му замісць *стојіть* — *в панів*,
в „ 6-му „ *з панами* — *сидить*,
в „ 11-му „ *у долі* — *у недолі*.

Вв. 19—25 инакше розставлені, —

А де ж јіјі взьати? (пропушчено: јіјі увидіти?)
Јіјі не купити, а ні заслужити,
Увесь світ ізходити, правди не зошчити.
Були ж колись дітки, та стали сирітки,
Не мајуть вони собі помочи ні відки,
Плачуть вони ж, плачуть, не могуть пробути,
Својеји рідноји матері забути.

В в. 36-му замість *з небесов* — *із неба*; в в. 37-му *бо сам Господь* — *сьвата правда*.

3.

Нема в світі правди! правди не зиськати!
Шчо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда стојіть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом наповајуть.
Уже тепер правда сидить у темниці,
А таја неправда с панами в світлиці.
А вже таја правда сльозами ридаје,
А таја неправда все пје да гульаје.
Десь ти, правдо вмерла, чи ти закльучена,
Шчо тепер неправда увесь світ зажерла!
Тілько в світі правди, шчо ріднаја мати...
Де б ми јеји могли в світі одиськати?
Ој, орлице мати! де ж нам тебе взьати?
Тебе не купити, а ні заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орловими крильми раді б ми летіти.
Ох, јак же тим діткам без матері бути?
Да шчо-дньа заплачуть , не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приближивсьа:

Хоть рідного брата тепер стережись̂а.
Із ним на суд стати, — правди не зиськати.
Тілько сріблом-злотом панів насишчати.
Хто по правді судить, то того карајуть,
А хто не по правді, того поважајуть.
Ој, хто буде в світі правду існолньати,
Тому зошлеть Господь шчо-дньа благодаті;
Бо сам Господь — правда і смирить гординьу,
Сокрушить неправду, вознесе сьатиньу!

(Зап. о Южн. Руси. II, 101—102).

Цеј варјант напечатаниј в статьті д. Куліша «Сказки и сказочники», по «тетради д. Л. Жемчужникова», ј названиј піснеју кобзарьа Остапа (Вересаја), јак і пісньа про Кирика ј попа з рогами, котра чомусь то названа Баллада изъ временъ уніи. (Пор. казку в Трудах Чуб. II, 31—32). Тільки ж Остап Вересај не зна пісні про Кирика, ј варјант «Правди» в јого инший. Очевидно, д. Куліш сам прибавив до записки д. Жемчужникова увесь кінець з пісньами од других кобзарів. Повишчиј варјант підходить до дальшого, 4-го.

4.

Нема в світі правди!... Правди не зіськати,
А звикла неправда тепер правдовати!...
Шчо вже тепер правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом-вином наповајуть.
Шчо вже тепер правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гульаје.
Шчо вже тепер правда сидить у порога.
А таја неправда сидить кінець стола.
Шо тепера правда у темніј темниці,
А таја неправда з панами в світлиці.
Чи ти ж, сьвата правда, умерла, чи ти заклъучена,
А чи ти, мати рідна, од нас отреченна?
Уже ж давно правда, уже ж давно вмерла,
А таја неправда увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! Правди не зіськати!
Тільки в світі правди, шчо рідниј отець та мати,
Горе малим діткам без отцьа, без матері, горе јім пробути,

Шо завсегда плачуть і ридајуть, не могуть забути!
Колись були дітки, — остались сирітки,
А не мајуть помочи собі ні звідки...
Ој, коли б нам бог дав орловиїі крила,
Ізньались ми б, полетіли аж на теје місто,
Де нас отець-мати спородили.
Коли б то нам Господь дав соловјіни очі,
Ізньались ми б, полетіли до отцьа-неньки хоть посеред ночі.
Бо вже ж кінець віку і к нам приближивсьа:
Хоть рідного брата тепер стережисьа.
Бо він хоч і рідниј брат, то правди не міје,
Він тільки устами јак перами віје.
Із ним у суд стати — правди не зіськати,
Тільки сріблом та злотом судьју насишчати.
Котриј чоловік буде неправду хвалити,
То буде душа пеклом карана, а тіло горіти;
А котриј буде чоловік свьату правду сполньати,
То јому шлеть Господь милосердниј шчо день благодати!
Сам Господь јесть правда,
Сокрушить неправду,
Сумирить гординьу,
Вознесеть свьатиньу!...

(Запис. од лирника в ром. пов., полт. губ. В. Горленко. Кіевская Старина 1883, Авг. 769—770).

5.

Нема в світі правди! правди не зіјськати!
Шо звикла неправда тепер правдоју стати!
Шо тепера правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом-вином напувајуть!
Шо тепера правда стојіть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола!
Шо тепера ј правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гульаје!
Шо тепера ј правда у темниј темниці,
А таја неправда з панами в світлиці!
Та чи ти, правда, вмерла, чи ти заключенна,
Чи ти, мати рідна, од нас одреченна?!
Уже давно правда, уже давно вмерла,

А таја неправда увесь світ пожерла!
Та тілько ж у світі правди, шо ріднij отець та мати!
Де б ми могли в світі свого отцьа ј матір одиськати?
Ој, орлице мати, де тебе ј узьати?!
Шо тебе ж не купити, а ні заслужити! —
Шо колись були дітки, та стали сирітки,
Да не мајуть помочі собі от-не-відки...
Горе малим діткам без отцьа, без матки і горе пробути;
Шо завсегда плачуть і ридајуть, не можуть забути.
Коли б то нам бог дав орловиjі крила,
То полетіли б ми на ту Украјіну
Де нас отець і мати спородила...
Та іщче коли б нам бог дав соловјіні очі,
Ізньались ми б полетіли до отцьа до неньки хош посеред ночі!
Бо вже кінець віку ік нам приближивсьа:
Хоч рідного брата тепер стережисьа!
Бо він хоча ріднij брат, та правди не міје;
Він тілько устами јак перами віје.
Хоть із ним у суд стати, правди не зіјськати,
Тілько сріблом-злотом панів насишчати!
Котриј чоловік буде цьу правду хвалити
То буде јого душа од бога пеклом карана, а тіло горіти.
А котриј чоловік може сьу свьатују правду іспольньати,
То сошлеть јому Господь з неба благодаті!
Сам Господь правда;
І сокрушить гординьу,
І вознесеть свьатиньу.
Однині і до віка, і до концьа віка!

(Зап. П. Мартинович, в Лохвиці, од кобзарьа Івана Кравченка Крьуковецького в 1876 р.).

Це пісньа не мужицька, а кобзарська та лирницька і вже через те вона мусить бути стара, не пізнішча XVIII ст. Окрім того кінець јіјі підходить до старозаконних псальмів і пророків і показује, шчо вона склалась між льудьми письменними, — хоч усе таки простого стану, котрі не покинули «простојі» мови дльа церковнојі. Такі письменні льуде почали счезати на Украјіні з другојі половини XVIII ст., — коли число школ там почало вменшуватись,

поки вони зовсім не счезли в XIX ст., [1]) — ј коли письменні українці, навіть такі, јак Сковорода (1722—1794). почали складати својі твори мовоју вже дальшоју од мужицькоjі. Ми наврьад помилимось, коли скажемо, шчо цьа пісньа склалась не пізнішче половини XVIII ст., — бо окрім усього сказанного вишче, в ніј нема спомину ні про рекрутчину, ні про крепацтво, ні подушне. Вона најбільше зверта увагу на дві речі: судову неправду ј нерівність в пошані між багатим і бідним. Видно, шчо ці неправди були шче в нові дльа льудеј, котрі шче памјатали про инші порьадки, — а через це пісньа цьа мусила скластись серед льудеј стану трохи вишчого, козацького, і в першіј половині XVIII ст.

По деjаким признакам можна думати, шчо основа пісні цеjі склалась на Гетьманшчині в 10—20-ті роки XVIII ст. — коли јак раз на Україні і з низу, і з гори багато було розмови про судову неправду ј коли доволі різко виділилось серед козацькоjі громади панство.

Ми вже казали при других пісньах про те, јакі завелись порьадки по полках післьа скону Мазепи, јак старшину стали поставльати згори, а не вільними голосами. Можна наперед вгадати, јака була правда в судах при таких полковниках, јак Милорадович з јого панієју, котра ј сама робила суди. Така ж правда була ј у верхньому генеральному суді, де старшим сидів Черниш, — родич накинутого Україні царем гетьмана Скоропадського.

Коли між народом підньалось велике незадовольненьньа на судову ј у загалі панську неправду, царь, задумавши вжити це незадовольненьньа, шчоб скасувати останок старих порьадків на Гетьманшчині, поставив коло гетьмана і власне над ним Малороссіјську Коллегіју ј писав в указі својему (22 Апр. 1722 р.) словами дуже близькими до нашоjі пісні:

«Понеже отъ Малороссійскаго народа о налогахъ и непорядкахъ, какъ отъ Генеральнаго Суда и отъ Старшины, такъ и отъ Полковниковъ, многіе жалобы до насъ доходятъ, а именно первое: въ Судѣхъ Генерьльныхъ чинятся, ради взятокъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдные козаки, кому больше наложить нечего

[1]) Дивись про це в нас в Громаді, т. II, 393—406.

и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ козакамъ, такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по тому жъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ и лѣсовъ, мельницъ и накиданіемъ для продажи своихъ, какъ питейныхъ, такъ и съѣстныхъ, припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство, въ чемъ и челобитье Стародубовского и Переясловскаго полкодъ отъ бывателей было и есть, что по розыску уже и явно оказалось.» (Чтен. в Моск. Общ. 1859, I, 316).

Малороссіјськаја Коллегіја (бригадир Вельјаминов і шість штаб-офіцерів з гварнизонів) мусила всунути ці неправди. Вона ј поправила де шчо пряамо ј страхом на старшину, најбільш в часи, коли наказниј гетьман Полуботок виступив за старі порьадки ј проти висилки козаків на Ладогу ј клопотавсь і сам, шчоб втихомирити незадовольненьньа народу на старшину ј панів і не дати Коллегіјі приводу вмішатись в сіло (Русскій Архивъ, 1880, т. I 163 і далі, 1876, № 12, 453—454).

Тільки ж Коллегіја не завела *правди* на Гетьманшчині, не завів јіјі ј посланиј од царьа гвардіјі мајор Румјанцев, котриј мусив роспитувати народ про неправди старшини, а надто Полуботка, ј поарестовував багато старшини ј поставив сам багато полковників, наказујучи јім папр. таке, — шчоб «управлять всѣ дѣла по е. и. в. указамъ и суды полковые, какъ вѣрному и доброму подданному е. и. в. человѣку надлежитъ, не такъ какъ прежде бывало, что для своихъ прихотей или смотря на лицо, что бѣдный на богатаго никакого суда не найдетъ, но по самой христіянской совѣсти и сущей правдѣ, дабы въ чемъ ты не могъ быть судимъ предъ Богомъ и предъ е. и. в. А если будешь поступать противъ е. и. в. указовъ, что послабно или въ судѣхъ бѣднымъ людемъ чинить волокиту, то не токмо сей и прежній чинъ можешъ потерять, но и животъ свой.» (Р. Архивъ, 1880, I, 205—206).

Ми вже бачили, шчо Коллегіја не втихомирила вірного Кочубејенка. Шче менше спинила вона московських генералів, котрі вже діставали мајетки на Украјіні ј котрі сами ј јіх прикашчики нальагали на козаків не легше,

ніж најгірші з украјінських панів (Р. Арх., 1880, I, 186—187, Соловьевъ, XIX, 194). Коли через кілько років пријіхав на Гетьманшчину новиј царськиј посланець, Наумовъ, — то почув на Коллегіју такі самі скарги, јак колись на старшину козацьку (Соловьевъ, XIX, 194). Доволі вірниј осуд Коллегіјі, јак і тих порьадків, на јакі вона мусила бути ліком, зроблено в «пунктах», поданних гетьманом Апостолом в Москві в 1728 р. Отповідајучи на докір, шчо в судах на Гетьманшчині «хто больше даетъ, того, хочай виновного. оправдаютъ, а хто убогій, а неимѣетъ чего дати, того, хочъ въ невинности, чинятъ виновнымъ», — в першому пункті сказано: «тотъ на судьи порокъ наведенъ при бывшемъ гетьманѣ, которого свойственникъ, Чернышъ, не по обыкновенію правъ козацкихъ и не изъ вольныхъ голосовъ, но приватными фаворами учиненъ судіею генеральнымъ и колико неправости въ судахъ и волокиты онъ, Чернышъ, дѣлалъ, также что взятки отъ многихъ бралъ, публиковано сіе всенародно печатнымъ блаженной памяти императорскаго величества манифестомъ, чего ради повелено было учредити Малороссійскую Коллегію, для чиненія въ судахъ справедливости; но оная Коллегія во всю бытность свою никому жалобливому не учинила по правнымъ артикуламъ управы, токмо беручи взятки, волокитами продолжали справы, покамѣсть обѣдвѣ спорные стороны, крайне убыточившись, мусять бывало чрезъ мировые письма погодиться.» (Дѣло гадяцк. полк. М. Милорадовича съ генер. суд. И. Чернышемъ, въ Чтен. Моск. Общ. 1870, Сказ. о родѣ Милорад., 100).

Најліпше можна бачити неправду ј при гетьманському врьаді Скоропадського, ј при царських коллегіјах, з јіх бригадирами, гвардіјі мајорами і т. п. з діла лубенського полковника Марковича з козаками, котре росказано докладно в статьті д. Лазаревського, котриј в своjіх працьах, а надто про Полуботка, ставить порьадки царські вишче козацьких.

Андріј Маркович, син вихреста ј арендарьа, перше женивсь на дочці пријательа Мазепи, але почувши про ізміну Мазепи, прибіг до Меншчикова ј служив при рујнуваньньу Батурина. За це зроблено јого сотником. Потім Скоропадськиј, жонатиј на јого сестрі, поставив јого полковником в Лубні (1714), — напроти тамошньоjі старшини ј козаків, котрих новиј полковник «бив нешчадно кіјами,

урьади ј majетности з крајнім прочаго иминіја разоренијем отбирав і т. д. І по смерти Скоропадського Маркович державсь дружбоју з москальами Толстим і бригадиром Вельјаминовим, котриј тоді правив Гетьманшчиноју. Тільки, коли Меншиков звалив Толстих, — то вијшов (1727 р.) указ «отлучить отъ полка полковника лубенскаго Андрея Марковича и освидѣтельствовать о поступкахъ его въ бытность его нри томъ полку и о тягостяхъ тому полку отъ него бывшихъ.» Новиј правитель Гетьманшчини ј потім догльадчик над гетьманом (міністр) Наумов, покликав, — «дабы всякъ на Марковича жалобы за обиды, имъ оказанныя, зяносилъ пе посягая и не закрывая.»

Лубенці подали довгиј випис неправд Марковича, — приговорьујучи, шчо з початку полку лубенського, на врьад полковничиј вибирались вільними голосами льуди достојні з својіх полчан і ніколи народу не було тьагости; а коли *промоторством* гетьмана Скоропадського поставлениј був полковником чужиј чоловік, шурин гетьмана, А. Маркович, тоді почались не тільки за теперішниј час нечувані тьагости, але јаких і за держави льадськоји ј тодішнього жидівського арендарства наврьад шчоб творились і т. д.

Марковичі, — батько ј син, — кинулись крутитись коло московських панів і «насишчати јіх сріблом-златом.» В Записках Јак. Марковича за тој час часто читајемо, јак вони бігали до Наумова, до Курбатова, совітника Иностр. Коллегіјі, гр. Головкина, ј те, јак давали тому тридцьать, тому сорок червоних, — навіть карликові царициному — пјать. Таким робом Марковичі добились, шчо «неправда стала правдувати.» Перше Наумов звелів «челобитныхъ на родителя (Андр. М—ча) изъ другихъ полковъ, кромѣ лубенскаго не принимать», — потім гр. Головкин дав лист до Наумова «чтобъ надъ указъ трудностей не чинить.» На решті в 1729 р. Иностр. Коллегіја рішила з 8-ми пунктів діла Марковича 6 одкласти на далі, — а «о тягостяхъ, полчанамъ чинившихся въ работахъ и наборахъ, буде оное было (!!), поелику по сказкамъ старшинскимъ происходило то прежде запретительнаго указа, того ради сіе оставляется.» Тільки Засульльа напроти Ромна, велено було одібрать од Марковича, бо воно належало до города Ромна. (Дн. Зап., I, 315—316). Мало того, коли урьад царськиј, скасувавши вибір генеральноји старшини, зробле-

ниј радоју у гетьмана, — назначив своjiх кандідатів, — то між ними назначено ј Андріја Марковича генер. подскарбіjем. В 1735 р., — коли знову не стало гетьмана, — Маркович дістав од «правителів» знову ј Засульльа. К. Ст., 1884, № 1).

На таке повернулись најгучніщчі виступи царського урьаду проти «неправди» панів козацьких на Гетьманшчині. Післьа того не раз московські генерали ј правителі (Мініх, Румјанцов і др.) говорили про ту неправду; сама Катерина II конечне скасувала козацькі порьадки, шчоб вибавити народ «отъ маленькихъ тирановъ.» Тільки ж «правди», јак усі добре знајуть, тим не заведено на Украjiні, вже хоч би через те одно, шчо напр. звісні своjеју неправдоју пани Безбородьки, Кочубеjі ј т. и. заправльали Малороссіјськоју Украjiноју ј при московських правительах, і при остатньому гетьмані, ј при новому безгетьманському урьаді (Р. Арх., 1875, I, 313—314, 1876, III, 449—451).

Слова в. 5-го в 1-ому вар.: *чи ти, правдо, в царьа в домі?* можна пријньати за слід надіј, јакі збудили в черні на Гетьманшчині царські заходи проти старшини в часи Полуботка, — близько коло котрих, по нашому, мусила скластись цьа пісньа, — та скоро черць мусила побачити даремність цих надіј, — бо в усіх инших варјантах нема вже подібних слов. На решті в новішчі часи, при повніј силі царських поръадків, народ на Украjiні вигадав мов жартливиј продовж повишчоjі пісні, — шчо буцім то на памјатнику дука Рішльје в Одесі написано:

Јак мајеш з дужим битьсьа
З багатим судитьсьа, —
Лучше перехристисьа,
Та јди в море утописьа.
(Th. Rylski, Ateneum, 1884, III, I, 138).

6.

Ој, сеј світ, ој, сеј світ великаја зрада,
Шчо по всьому світу настала неправда!
Чи ти, правдо, вмерла, чи ти закльученна,
Шчо таја неправда увесь світ зажерла?
Бо тепера правда стоjiть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола;

Бо тепера правду під нозі топтајуть,
А тују неправду трунком наповајуть;
Бо тепера правда сидить у темниці,
А таја неправда с панами в світлиці;
Бо тепера правда сльозами вмиваје,
А таја неправда с панами гульаје.
Нема в світі правди, тільки рідна мати!
Ој де би јіјі могли в світі позиськати?
Ој, де б јіјі могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми летіти!
Бо тепера світу кінець приближивсьа,
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Він с тобоју јість-пје, а в раз бесідује,
А на серці злість маје, непријазнь готује.
Хто по правді судить, то того карајуть,
А хто не по правді, того поважајуть.
Ој, хто буде правду в світі визначати,
Зошли јому Господь шчо день благодати!
Сам, Господи, правда, шчо хвалшује зраду!...
Перед страшним судом усі вбачим правду!...

(Запис. більа Білоји Церкви, кијівськ. губ., певно, до 1845 р. З паперів Максимовича, рука д. Куліша).

Це најцільнішчиј варјант і најбільш церковниј духом својім.

7.

Шо тепера в світі правди не зіськати,
А таја неправда звикла правдовати.
Тепер сьвату правду під нозі потоптали,
А тују неправду медом-вином наповали.
Да тепер же сьвата правда да сидить у темниці,
А таја неправда з панами в світлиці.
Стојіть правда у порога да слізно ридаје,
А таја неправда з панами пје-гульаје.
Стојіть правда у порога да тајненько смијетьсьа,
А таја неправда за гроші беретьсьа.
Хоче правда царства, а неправда богатства!
Шо хочеть правда та судом стати,
Шчо б сьватим хлібом-сільльу панам суд розсудити.
А неправда та хочеть, шчо б і суду не знати,

Аби сріблом-злотом судььам очі засипати.
Шо хоч правда маленька, — так вона важенька!...
Пішла правда нижче, а неправда повишче.
Шо хоч правда маленька, а неправда велика, —
Збавльаје неправда усьакого чоловіка.
Ој, льудеј збавльаје, а панів насишчаје!...
Шо тепер у в правди та не мієтцьа сили, —
Стережисьа отець-мати свого рідного сина!
Шо вже кінець віка, а кінець приближитьсьа,
Хоть рідного брата да тепер стережисьа.
Остајутьсьа дітки, а без матері сирітки:
Немаје јім помочі а ні здесь, а ні відки.
Шо горе баті і діточкам а без матері пробути:
Плачуть, гірко ридајуть, не можуть забути!
Хто будеть на світі правду бережити,
Тому шлеть Бог з неба довго на світі прожити.
А хто будеть на світі правду познавати,
Тому шлеть Бог щчо в Бога день благодати,
Сам Господь Бог правда, да погубить неправду,
Сокрушить гординьу,
Вознесе сьвятиньу!...

(Запис. В. Горленко од кобзарьа П. Братиці в с. Терешках, ніжинськ. пов., черниг. губ. Братицьа родом з с. Мени. сосн. пов. Кіевск. Стар. 1884, Янв., 48).

Це, певно, најпізнішчиј варјант, бо він не такиј простиј; образи в јому не тільки множатьсьа, а ј розростајутьсьа. Інтересниј в јому 9 вірш, де правда «тајненько сміјетьсьа», — мов провидить, шчо хоть поки-сь гору візьме неправда, — та колись усе инакше повернетьсьа.

Інтересні також вв. 16—17, котрі нагадујуть оповіданньа про *Правду ј Кривду* в московських піснях про *Книгу Голубиную*, — хоч здалека, бо все московське оповіданньа ј почасти образи јого зовсім иншого характера. Ось характеристичниј варјант:

Что проговоритъ Володуміръ царь:
— «А ты гой еси, сударь, премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичь!
Ночася мнѣ мало спалося,
Мало спалося, много видѣлось:

Кабы два звѣрья сходилися,
Промежду собой подиралися.
Кабы бѣлой заецъ, кабы сѣрой заецъ,
Кабы бѣлой заецъ одолѣть хочетъ?» —
Что отвѣтъ держалъ премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичь:
— А ты гой еси, Володуміръ царь,
Володуміръ царь, Володуміровичь!
И не два звѣрья сходилися,
Промежду собой подиралися:
И то было у насъ на сырой земли,
На сырой земли, на святой Руси,
Сходилися Правда съ Кривдою;
Это бѣлый заецъ, — то-то правда есть,
А сѣрый заецъ, — то-то Кривда есть;
Правда Кривду передалила,
Правда пошла къ Богу на небо,
Къ самому Христу, царю небесному;
А Кривда осталась на сырой земли,
И пошла она по сырой земли,
По всѣмъ четверымъ по сторонамъ.

(П. Безсонова, Калѣки Перехожіе, ч. I, 273—274).

Чи наш кобзарь чув од јакого московського «каліки» пісньу про книгу Голубину, — чи ненароком приблизисвь до неjі, тільки він повернув перевагу правди зовсім на иншиj лад. — чисто украjінськиj, — на гірку всмішку, — шчо, мовльав, правда, јак важча, то ј зосталась в низу. Московських же олицетворениj Правди ј Кривди звірами, чи јуношами, — украjінська пісньа не могла приjньати.

До кінцьа нашоjі пісні підходьать в деjаких московських варjантах такі напр. слова:

А кто станетъ жить у насъ правдою,
Тотъ наслѣдуетъ царство небесное,
Но избавленъ злой муки превѣчныя;
А кто станетъ жить у насъ кривдою,
Отрѣшёнъ на муки на вѣчныя.

(К. Пер. I, 274)

Тільки тут же само собоjу видно ј одміну цих слов од украjінських. Ріжницьа в характері пісень двох руських

народів показујетьсьа шче більше в тих варјантах, в котрих говоритьсьа, шчо «Правда пошла къ самому Христу, а Кривда пошла по сему свѣту

За наше великое согрѣшеніе,
За блудное беззаконіе
Отъ нынѣ и до вѣку.

(Тамо ж, 314—315)

або де пројави кривди вилічујутисьа так:

Селилась (Кривда) на сердца на тайныя:
Кто дѣлаетъ дѣла тайныя,
Отъ того стали суды неправыя.
Какъ бы всимъ грѣхамъ прощенья есть:
Тремъ грѣхамъ великое, тяжкое покаяніе:
Кто блудъ блудитъ съ кумой крестовыя,
Кто во чреви симяна затравливаетъ,
Кто бранитъ отца со матерью;
Хоть и есть грѣхамъ тымъ покаяніе,
Приложить труды надо великіи
Самому Христу, царю небесному.
Кто жь охулитъ Святаго Духа Божія,
Тому грѣху нѣтъ покаянія
Ни въ семъ свѣти, ни въ будущемъ.

(Тамо ж, 298; порівн. 347).

Најблизшче по духу підходьать до украјінськоји пісні от-такі напр. слова:

Пошла Кривда по бѣднымъ людямъ,
По сиротычкамъ, по вдовычкамъ.

(Тамо ж, 335)

Та нігде в варјантах московськоји пісні нема такого подрібного вилiку громадськоји неправди через панів, јак в украјінськіј.

Порівньаньа украјінськоји пісні про Правду з дејакими стихами московських роскольників див. у нас «Нові укр. пісні про громадські справи», 80. І в цих стихах говоритьсьа більше про гріхи церковні, ніж про неправду громадську.

ДОДАТКИ.

До №-ра І-го, стор. 49. Два списка вірші Ст. Јаворського напечатані в «Кіевск. Старинѣ»: один в 1883, Іюль, 597—598, по рукопису Синодальноји Бібліотеки, поміченому, јак подарунок самому Јаворському, з невірноју годиноју: «1707 anno»; другиј в 1885 р., Сент., 172—175; обидва списки дуже вкорочені против показаних у нас вишче.

До №-ра І-го, стор. 67. Початок вірші Максимовича вироблениј з слов пісні у Pauli, II, 64, Закревськ., 60:

Посіју ја пшениченьку і озиме жито;
Та вже ж скілько козаченьків на Вкраїні вбито.
Од Красного (до) Бубнова невеликі милі,
Лежать наші козаченьки — по три по чотирі.

До №-ра III-го, стор. 83. Слова:

Насіјано, наорано, та нікому жати

в пісні семејніј, у Чубинськ., Труды, V, 496.

До №-ра IV-го, стор. 105. Подібна просьба в пісні про невольу в рекрутчині ј у тьурмі, у Чуб. V, 499—502, і в «Основѣ», 1861, Окт., 82.

До №-ра V-го, стор. 115. Слова подібні до «хожу-нужу» і т. д. в пісньах льубовних і т. п., у Чуб., V. 277, 315, у Закревськ., 33.

До №-ра VI-го, стор. 131. Шче варјант пісні про втрату коньа через дівчину у Чуб., V, 1009—1010.

До №-ра VI-го, стор. 134. Варјант пісні про закльатьтьа сина матірју, у Головацьк., III, 100—101.

До №-ра VI-го, стор. 137. Варјант кольадки з загадками, у Волод. Навроцького, Твори, Львôвъ, 1885, 117.

ЗАГОЛОВКИ.

Кілька слів про І. М. Ковальского. Е. Ч. Грунт, книжка та «препятствія.» (Листи ј уваги впорьадчика про новини на Україні): Спомин помершого товаришча, Зубку-Кодреану. М. Д.; Вільниј земськиј рух в Черниговшчині; Геројська самооборона соціалістів в Кијіві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітаніјі. Польськиј демократ про украјінство ј соціалізм. Украјінське письменство в «Исторіи славянскихъ литературъ» Пыпина и Спасовича. М. Д.; Одповіді ј замітки: Украјінська «Громада» ј «націонализированіе соціализма» по V т. «Впереда.» Де-шчо про львівських народовців» і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» ј «Газети школьноjі»). З універсітетського житьта в Кијіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехньа генерала Антоновича). Ми ј «Набатъ.» (Чому ј јак ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакціјі «органа русскихъ революціонеровъ.» Примір набатськоjі нісенітниці. Доброльубов і Пирогов. Остатньа рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товаришчам і земльакам украјінськоjі ј польськоjі мови. Впорьадчика «Громади».

ГРОМАДА, № 5. Женева, 1882. 6 фр.

ГРОМАДА, Украјінська часопись впорьядкована М. Дрогомановим, М. Павликом і С. Подолиньским. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові украјінські пісьні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881. 3 фр.

Політичні пісні украјінського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Ч І. Розд. І. 1883. 3 фр. 50.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковиј додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земльа стала не наша. Липській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід йійі держати. Липській. 1877. 80 с.

Про багацтво да беднасць. (На білоруськіј мові. Переклад з украјіньского). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallicyia. Firence 1873. Loecher. 1 fr.

Література российска, великорусска, украинска и галицка. Украінця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Украјіні серед житьтьа ј письменства в Россіјі. З виданьньа «Громади». Јого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). Его же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Его же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Его же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Его же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M· Dragomanov. Genève. 1881. 1 фр.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Письмо Н. И. Костомарова къ издателю «Колокола» съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева, 1885. 1 фр.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Польша и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 3—20). Женева. 1881. 3 фр. 50 с.

Діонизій III Санкт-петербургткій и Платонъ II Московскій. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольн. Слова № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» о централизаціи революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. И. Желябова. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Marija maty Isusowa. Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. 1882 50 c.

Марія. Поэма Т. Гр. Шевченка съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. (Переводъ съ украинскаго). Женева. 1885. 1 фр.

Записки южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Ж. 1877. 1 фр.

Житьтьа ј здоровја льудеј на Украјіні. Зложив С. Подолинськиј. 1879. 3 фр.

Соціалисты украинцы въ Австріи. С. Подолинскаго. Женева 1880. 50 с.

Ремесла ј хвабрики на Украјіні. С. Подолінського. Женева. 1880 2 фр.

Пан-Народольубець. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хиба ревуть воли, јак јасла повні? Роман з народнього житьтьа. П. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

Вільна Спілка—Вольный Союзъ. Опытъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Женева. 1884 2 фр.

Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, тт. I—II. Кіевъ. 1874—75 (Награждено преміей Петерб. академіи наукъ). 10 фр.

Малорусскія народныя преданія и расказы. Сводъ М. Драгоманова. Кіевъ. 1876. 8 фр.

Повісті Ост. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство М. Драгоманова. К. 1876. 2 фр.

Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-украінською переклали вкупі П. А. Куліш и Др. И. Пулюй. Відень. 1880. (в оправі) 4 фр.

Шекспирови твори. Перекладав П. А. Куліш. Том I. Львів. 1882. 7 фр.

Хуторна поэзія. П. А. Куліша. Львів. 1882. 2 фр.

Крашанка русинам и полякам. Львів. 1882. П. А. Куліша. Вид. друге. 1 фр.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». 1881—1883 гг. Ц. 50 с. и 1 фр. за №.